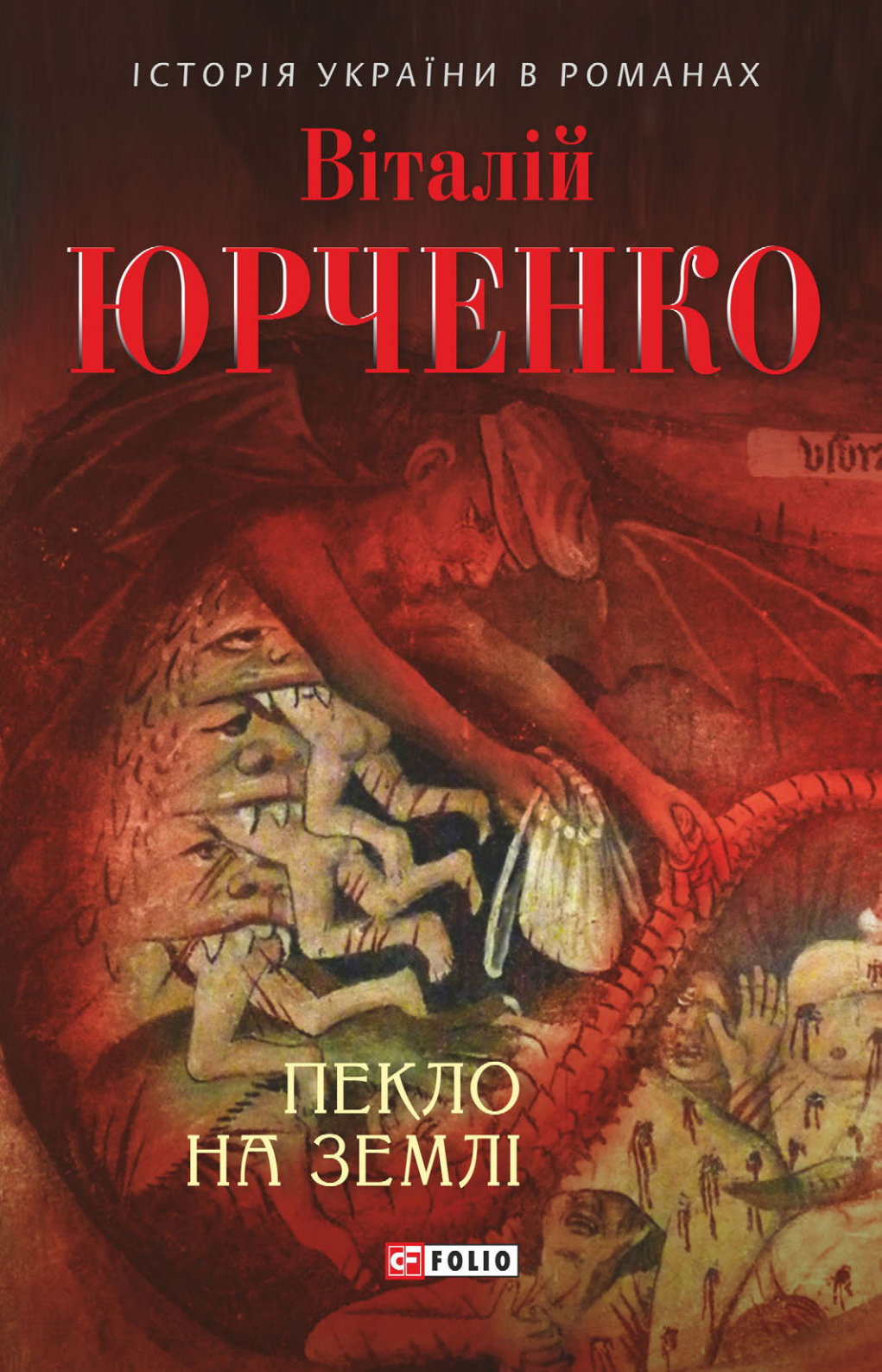

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Віталій ЮРЧЕНКО

ПЕКЛО
НА ЗЕМЛІ

 FOLIO

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Віталій
ЮРЧЕНКО

ПЕКЛО
НА ЗЕМЛІ

РОМАН

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2018

УДК 821(477)
Ю 83

Серія «Історія України в романах»
заснована у 2006 році

Післямова
Юрія Винничука

Художник-оформлювач
Л. П. Вировець

В оформленні обкладинки
використано фрагмент фрески Дж. Канавезіо (1450—1500)
«Останній суд»

ISBN 978-966-03-5144-8
(Історія України в романах)
ISBN 978-966-03-8066-0

© Ю. Винничук, післямова, 2018
© Л. П. Вировець, художнє
оформлення, 2018
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2006

ПЕКЛО НА ЗЕМЛІ

РОМАН

КНИЖКА ПЕРША ШЛЯХАМИ НА СОЛОВКИ

I З ДНІВ РАДОЩІВ І СМУТКУ

Коли валився царський трон, а вслід за ним тріщали кайдани московської «тюрми народів», — я був спаничений селях. Літом пас у селі худобу, а взимку «кував» наосліп голі доктрини бездушної російської школи. Учився сам, та й інших вчив, бо, змалечку зіставшись без батька й допомоги, утримувався з власних рук.

Промишляючи про шмат насущного, не мав ні змоги, ні часу дивитись на світ ширше, десь поза свою «Реалку»¹.

Сьогодні соромно і дивно, що, кінчаючи середню школу, я був цілковитий профан у житті суспільно-політичній: не мав у руках газети, не прочитав ні одної політичної брошурки, навіть «Кобзаря» як слід не студіював.

Отож не дивно, що революцію зустрів зі здивуванням. Лиш гучно-переливний гімн свободи та небувало-велетенський рух маніфестантів розбурхали в мені відчуття великих подій.

Вийшов я в сколихане море революції й, затоплений бурхливими хвилями вітрів-бурунів, поплив, шукаючи віщого корабля та заповітної твердині-пристані.

Шукав їх у вогнях блискавичних гасел, спізнавав у бурях мітінгових, виучував з дощів промов.

І усвідомив, що скінчилась доба деспотизму, згинув перун «неділимої», в якій «на всіх язиках все мовчить — од Молдаванина й до Фіна». Перевернулася нова сторінка історії: засіяло сонце визволення пригнобленим народам.

Хто я такий? Чий я син і хто мій нарід? питався всім єством, всім інтелектом.

¹ Реальна школа.

І відповідь знайшов, коли весняно-квітневого дня став у кольони демонстрантів під жовто-блакитним прапором. Не знав його символу... Інтуїтивно відчув його близькість, рідність.

З ідеалом національного прапору прилинув я до тих, що заходились будувати долю України на розкріпощеній землі. Пішов розумом слабкий, та вірою сильний і духом непоборний за наше право на державу.

Став прозрівати, дізнаватись — «ким, за що були закуті». Цього гарячково шукав у книжках, з розмов в «Українським клубі», якого став одним з найактивніших членів. Як перли, низав я дані про націю, державність, мову, заслухувався на лекціях, диспутах, що їх давали наші тодішні провідники — проф. Е. Іваненко, В. Камінський, М. Крамаренко; удосконалював щиро мову, ковтав нові слова, виучував фрази, душею горнувся до кожного, що говорив рідним словом; захоплювався всіми появами національного відродження: працював у драматичному гуртку, брав участь у розбудові національного фонду, розповсюджував відозви, вів національну пропаганду, усвідомлював та приманював молодь до «Клубу».

Літо минуло в напруженім формуванні національного світогляду та гарту.

.....

Останній рік у середній школі почав я вже свідомим українцем-юнаком. Дивувались мої приятелі-селяни, з'їжджаючись по феріях, що гарно так говорю «по-своєму». Це спонукало не одного й пішла у нас жвава робота. Залунала щораз сміливіше рідна мова в стінах школи; щотижневі збори, дискусії, вистави, реферати; полинула молодь густими лавами до «Клубу».

Не легко й не всякого «свого» вдавалось навернути на вірний шлях: було багато перевертнів, що цуралися духа й мови свого народу, многі засліплені великодержавним чванством-панством, не розуміли змісту величньої хвилі.

Перешкоджав нам «Союз Русской маладьожі». Рафіновані напасники, синки вчорашніх миколаївських служок, вишколені в дусі московського царславного патріотизму й ненависті до інших націй, — зняли проти нас травлю.

— «Далой сепаратістов, мазепінцев! Далой мужіцкій язык! На базар з нім дьоготь продавать»,— зустрічали нас на всяких зібраннях.

Труднувало було нам — несміливим і кволо організованим селяхам — стояти проти випещених гонорових барчуків, що форсували віками упревілейованою величністю та заносились блеском «русской нації й культури».

Проте, наші сили щораз міцніли і лави прибували. По нашому боці стали деякі вчителі — українці, директор та панотець Заячківський. Ми заговорили про українізацію школи. З обуренням і свистом зустрів «Союз Русской маладьожі» наші домагання.

Та з церковного амвону завоювали масу. Панотець став читати Євангеліє, виголосив українською мовою кілька проповідей, спільними силами перекладали з Діянь апостольських і по черзі, хто мав добрий голос, імпровізували українського апостола.

Учнівська маса поставилась до національного питання поважніше. Обурення великодержавних паничів притихло. І під Різдво здобули першу в місті українську школу. Вона стала фортецею українства.

.....

Місто зайняли більшовики. Чули про них, як русотяпів¹ зліва, що з іншими гаслами зазіхають на нашу незалежність. Аж тут побачили й програму їхню.

Першого вечора розігнала п'яна банда модну вечірку в жіночій гімназії, побивши учнів, знасилувавши кількох гімназисток. Другої ночі зграбували «буржуїв» — видатніших громадян міста, кількох забили. Третього дня організували страшний погром — грабіж.

Ще за дня на головній вулиці збирався злочинний елемент. Відбувся галасливий мітінг із закликem «бей буржуйов, капіталістов — кровопійцев пролетаріата». Під вечір п'яна салдатня на вулицях кидалась на прохожих з насиллям, з вигуками про «красную ноч над вековімі угнетателямі устроїть».

А як смеркало, тисячна босячня за проводом красногвардійців з осатанінням кинулась на склепи. Рубали двері, трощили засуви. І летіли в дребіззя вітрини, нищились коштовні речі в руках озвірілої товпи, за них гризлись, різались, стрілялись. Всю ніч тяглось нечуване в пам'яті погромництво. На ранок головна частина міста виглядала як після жажливої руйни.

¹ Москалів-шовіністів.

Тремтіло місто в більшовицьких кліщах. Страшно було про-йти: кидались серед дня на кожного, хто хоч будь-чим скидався на буржуя. Більмом на оці був їм жовто-блакитний прапор: за українську мову, книжку — до «Смольного» (на розстріл) тягнули.

Одного вечора влетіло кілька до нас у школу: саме репетиція. «Україонци, мужікомони. Руки вьорх! Где старшіє самостейнікі?» — закричали з «матюками».

Серед нас «старших» не було. Обнюхали кімнати, вскочили до церкви: бахнули в один кут в образи Христа, бахнули в другий бік, у завітчаний портрет Шевченка, забрали срібний хрест та золоту чашу й зникли з лайкою, кивнувши: «Ми вам покажем самостейну Украйону».

Місто застигло у терорі, робота в Клубі припинилась.

Та не надовго. Чутка, що Київ зайняла Центральна Рада, ожи-вила всіх, стали сходитись до Клубу.

Одного вечора у Клубі звістка: більшовики спішно евакуюю-ються, грабують мешканців, церкви. — Не дасть — рішили.

Наспих зібралося з півсотні молоді коло касарень Шевчен-ківського полку. Перший раз я взяв у руки кріс. Розбились на дві групи — одна до комендатури, а друга — у військовий сад, де розташовані червоногвардійці. На певний знак — одночасно налітати.

Та спізнались. Комендатура вже була евакуйована, а як під-ходили до саду, вартовий помітив і дав більшовикам знати.

Червоні висипались проти нас. Ми залягли поміж деревами. Тут перший стріл пустив я у ворога. Сталась безладна перестріл-ка; ціляли більше навмання, бо темно було.

Не знаючи, яка нас сила, більшовики зірвалися до станції. Ми за ними. Дорогою переступав я перші ворожі трупи. Втікли червоні на броневіку, обстрілявши місто з гармат.

Наскок наш вдався не цілком, але молодь підбадьорив. З біль-шою енергією заходились коло самоорганізації. Оформили спілку «Української Молоді», послали статuti й людей на села, органі-зували виїзди з виставами, лекціями. Почалися в «Клубі» палкі дискусійно-наукові реферати про національно-державну ідею.

Скінчивши середню школу, поїхав я на село. Почав з малого. На весіллі у свояка виголосив націоналістичну промову, зв'язав-ши щастя молодих зі щастям Української Держави:

— Ви, молодята, закладаєте власне кубельце. Разом з вами в'є кубельце вся наша нація, будуючи свою державу. Її творці закликають нарід до будівництва. Матимем державу, — житиме в добробуті наш нарід, щасливі будуть наші молодята. Отож в момент, коли закладається щастя наших молодих, слід зробити основу й державно-національного почину. Зробім закладини «Просвіти», що промінням ясним освічувала б народові шлях до власної держави...

Весільні щиро підтримали і тут же провели збірку. Свідомі молодята офірували весільні дарунки і перші записалися членами «Просвіти». Проспівали їм «многі літа», і перший раз у кілька голосів у селі полився рідний гимн.

А на Зелені свята відбулось відкриття першої у волості «Просвіти». Було пребагато гостей з околичних сіл. Я виголосив чулий реферат.

За нашим прикладом пішли інші села. «Просвіта» розвивалась буйним темпом, ставши справжнім вогнищем культури та кузнею національно-державної свідомості. Голова — Іван Літавчук піклувався нею, як батько: добув у сусідній економії п'яніно і готував багаті концерти, а я заходився коло драматичного гуртка. Вперше ставили «Наталку Полтавку». З піднесеною радістю прийняло село виставу. Прийшли батьки, діди; мусили повторювати другого дня. Гурток запрацював інтензивно: по «Наталці» пішла «Наймичка», «Бондарівна», готували «Невольника». Але приїхав якийсь добродій і заборонив ставити без дозволу.

Поїхав голова до міста, та вернувся сумний — не дозволяють. Подались удвох — теж нічого не привезли.

— Не время тепер спектаклям. Нужно укрощать мужіков, а ви їх етім портіте.

— Таж ми свідомість поширюємо, — виправдовуємось.

— Какая там сведомість. Знаєм ету Грушевськую сведомість. Буянство, бандітизм ви развіваєте, портіте мужіка.

Так відповіли нам у гетьманським старостві. Люті вернулися додому.

— «Мужіков укрощать». Позасідала офіцерня кацапська й верховодить. А ще й українське гетьманство. Нема кого слухати. Ставлю без дозволу й кінець.

І ставили щораз частіше й краще. Про нашу «Просвіту» в повіті знали. Поміж виставами й концертами давали рефе-

рати. Я намітив у циклі лекцій викласти селянству всю історію України. Добув М. Аркаса, готувався старанно, викладав просто, образowo — слухачів повнісінька зала. Приходили з сусідніх сіл послухати, як у нашій «Просвіті» козацтво-лицарство з могил воскресає.

Та поки йшло про козаків, всі слухали уважно. Коли ж заговорилось про гетьманців, почались репліки, заперечення.

— А ті гетьмани верховодили так само, як сьогодні Скоропадський? — обзивався з одного кутка.

— Чи Богданова та Мазепова булава так, як нашого Павлушки, по людських спинах їздила? — перебивав з другого.

— Як так, то й згадувати їх нема за що, — додавали гуртом.

— Про гетьманців не варт з книжки розказувати. Не сьогодні-завтра скоштуємо смаку їх булави на власних спинах. Хомляк із загоном «карателів» прийде порахуватися за панську ферму, — заявили одного вечора, як розповідав про Дорошенка.

Не хотілось вірити, а чутки ширились вперто. Все село гоміло, як у Крутому, Тридубах на бочку клали, шомполами полосували, в льохи холодні кидали, стріляли людей, живцем у землю закопували. Не вірив, поки не переконався.

Одній неділі був на баштані. Десь коло півдня почув наглий дзвін. Щось незвичайне. На коня й щодуху до села.

Там вже порядкували «карателі». Велелюдний сход. Офіцер загону стояв на столі й, вимахуючи нагаєм, задьористо виказував: «Вследствие разорения пастроек і ограблення імущества, гаспадіну Пйотровському прічинено убитков на 25 тисяч рублей. Для возстановлення хозяйства іменем военного суда пріказываю в течение 24 часов собрать указанную суму і видать главнейших зачинщиков, в противном случае сожьем село...»

Люд мовчав. Офіцер закурив і продовжував:

— Назвіть мне сейчас фаміліі 20 главнейших разорителей...

Люд стояв нерухомо. По хвилині вихопився один — Михайлюк Мирон.

— Чого ми всі маємо відповідати за когось? Не такий вже той Петровський був багатий, щоб всі на добро його лакомились. Грабувало може яких три-чотири. Їх і шукайте, а до всіх нема чого чіплятись.

— Замолчі! Розошолся, — перебив єхидно офіцер. — Раз ти так бойкій, так і раскажі нам, кто первый гюрабил.

— Не маю я чого розказувати, бо сторожем в Петровського не був.

— Нет, скажеш, — розходився офіцер.

— Не мав би оце кому казати, — опирався Михайлюк.

— Что? — визвіривсь офіцер. — Стража, взять его в переплот. П'ятьорку ему предварительно, даби красноречіе вазбудить.

На Михайлюка кинулися три вояки, повалили, присунули до стола, й шомпол блиском цвьохнув у повітрі.

Маса глухо вжахнулась. Мною затрясло, забило дух.

— Народ... браття! Що робиться? — запитався, пробиваючись крізь натовп. — Чи за татар ми живемо? Таж мусить бути суд і слідство. Як можна катувати невинних? Найдіть злочинця і карайте судом правим. А не всіх насилуйте, бо як на вас усі повстануть, то...

— Как?! — випростувавшись, узявся в боки офіцер. — Откуда сей малакосос? Свяжать ево і на повозку.

Сход заворушився.

— Та за що хлопця брати? Що правду ріже? — несміливо, а далі все грізніше.

— Що це за право? І то мовчати? Це така свобода? Скільки їх, а ну то давай...

До мене кинулись вояки, а їм нарід загородив дорогу.

— Не дамо знущатися. Яким це правом? Ми й за царя такого не видали, — крикнуло зразу кілька голосів.

Сход загудів ще грізніше.

Але офіцер розвіяв сміливість.

— Команда, — закричав несамовито і бахнув з револьвера. — В ружйю! Акружіть бунтарей!

Вмить сход був оточений. Мене вхопили дужі руки й повели до повозки, де стояв напготові кулемет.

Розправа кінчилася спокійно. Покірне ще тоді наше село погодилось дати 25 тисяч, загін виїхав з села й мене узяв до міста.

У комендатурі служив знайомий офіцер Чайковський. Неприємно йому стало, коли довідався, за що мене забрали.

— Не бійся. Вечером будеш удома.

Під вечір випустив мене на подвір'я, ніби на прохід, і шепнув:

— У штахетах он діра. Гайда й щоб духу твого не чути було в місті.

.....

За тиждень я — студент Державного українського університету. Тут повівало іншим духом. Гетьманату ніхто з українства вже не підтримував. А певного ранку Київ приймав радісну новину: Директорія проголосила повстання.

Защеміло серце, коли з-за Київа доносились гарматня канонада. Заворушилось українство міста: таємні збори, перехід за фронт, агітаційна література, розклад ворога, головно німців.

Одного вечора з пакою відозв «До німецьких вояків та старшин» біг я на Тургенівську вулицю, де стояв німецький полк, що мав завтра виступати на позицію. Перша моя підпільна спроба. Терпко билось серце, як підходив до будинку № 12. Стоїть вартовий. Не смію підступити. Пройшов раз повз нього, глянув у суворе обличчя. Війнув по тілі морозний ляк. Пройшов у друге, пригадуючи німецькі фрази. Вийшов з помешкання вояк. Я за ним:

— *Lieber Kamerad*, — тихо й несміливо. — *Bitte*, — подав кілька проклямацій і далі.

Втішений удачею, перебігаю вулицю: на другому боці трьох.

— *Bitte sehr, meine Herren, lesen sie*. — Беруть здивовано й вдивляються, я далі. Відважився, підступив до вартового й витяг цілий жмут. Залишилась ще пара метеликів. Підбігаю з останньою: — *Bitte!* — Вхопив і до світла ліхтаря.

— *Halt!* — крикнув, підбіг до мене. — *March mit mir*.

Переляканий вщерть, опинився в комендатурі. Там довгенько радились, сварились, видно, кілька старшин, і врешті випустили. Щасливий удвічі летів я додому.

Ще більшим щастям був для мене день, коли до Києва урочисто вступала Директорія.

Настали дні державного будівництва. Я працював в інформаційному бюро при Директорії: роз'їжджав по містах, передавав низовим органам директиви центру та збирав відомості про настрої на місцях.

Невідрадні були ті настрої, гетьман залишив по собі лиху славу й нам передав. Була вона податливим ґрунтом для більшовицької зарази. Ще не сформувався уряд УНР, ще йшли в департаментах гарячі дискусії про тактику, про форми влади, а більшовики вже почали скажену агітацію і то в той час, як наші державні мужі по кабінетах у теорії бавилися. Більшовицькі агітатори рубали з плеча, опанували масу на вогні, роздмухуючи його в полум'я: замість витончених програм вони з кількома споклиливими обі-

цянками-гаслами кинули цілі легіони крикунів у наше запілля, що стали першими злощасними ластівками в посіві свавілля, анархії та непослуху.

Нашу державно-визвольну ідею звульгаризували одною фразою: буржуйська штучка, на жовто-блакитний кольор розфарбована. Замість завтрашньої самостійної України, вони ошчаслилювали масу сьогодні: гуляй, душа революційна, бий буржуя, грабуй пана, хапай добро, діли землю — все наше.

І маса, підбурювана привабливими гаслами, спонукана злочинним елементом, розкладалась, сваволіла. Село стало розшалілим звірем, що, ніби з ланцюха зірвавшись, гасав по волі, не відчуваючи ні впину, ні страху.

У кожного на язиці свобода, революція, старе й мале товче про більшовиків, з хати до хати переходять чутки.

— Чули? бальшаки йдуть, землю закріплюють, панів усіх розганяють і мирський прилюдний суд строять...

— Еге, ідуть і добро везуть з собою: краму, цукру, хліба. От рай буде тоді нам, коли б, Господи, скоріше, а то ця «тарахторія» ні риба ні мясо. Ніби б то й наші, а онди кажуть, що то самі пани...

— Не вірте. Син мій приїхав, то бачив їх на власні очі. Каже, одних здихались, то другі лапки простягають, щоб панувати. Та чорта пухлого, каже. Он бовщаки, каже, Харків заняли. Оті, каже, справжню свободу роздають: землю зараз ділять, хто скільки захоче.

Де гурт, там мітінг, що неділя, то сход. А на сході:

— Таваріщі громадяни-селяне! Слушайте меня — чистокровнаво большевика. Я триста лет кров за слободу проливав. Как я, значіца, бивав во Хранції, Іспанії, Румунії і Апелсінії, таваріщі, і всякія, значіца, революції і конхветуції видав, то й определёно гаварю й кажу, таваріщі, що нам другаво вихода нет, таваріщі, как советская власть, товаріщі. А по сему, все как адін, таваріщі, і в обязательном порядке за советськую власть, таваріщі. Да здравствует саветская власть, таваріщі!

— Правильно! Нам только советской власті й нада. Ура! — підхоплюють.

— Таваріщі! Души буржуйов і всякое їх кодро. Зничтожай паразітов до ноги, щоб і в палаті не смерділи! А посему на завод буржуйський. Розбить його до цурки. Хто за мною?

— Верно! Зничтожить все доценту.

І маса, засліплена химерною свободою, як дика отара, творила божевільні вчинки. За годину-другу диявольської роботи з заводу, фабрики, будови ставала купа румовищ.

Так само в містах, у клюбах, у поїздах.

— А Петлюра, думаєте, бідняк какой-нібудь іль вообщє пролітарій? Якраз! Буржуй паршивий! Подделався під мужицький разговор і думає земельку захистити. Батько його аж 15 тисяч десятин має на Полтавщині.

— А ви його батька бачили?

— Значить видав, када говорю. Собственноручно у нього деньщиком на фронті служив і видав його отця. Буржуй первейшій.

— Ну й брехун ви так дійсно з первейших.

— Што? Не вірите? Присягнуь на што хатіте, що ета Директорія зробить так, як Центральна Рада. Ця німцям запродалась, а Директорія Антанті глазки строїть. Іш, супчики позбирались! Да сам Петлюра такой чорносотенной генерал, що даже й не подходить. Вдивляюь, када він і говорить навчився по-мужицьки. Іліж взять — Винниченка? Думаєте, плохая птиця? Шпійон буржуазійський. За грошики хоче обплутать дурака мужика, щоб повернулись генерали і знову в клещі нас узали. Но только нет, братішечкі, не вдасться, не вті взялись. Он Красна гвардія до Полтави добирається. Оті дадуть нам і свободу і всякое удовольствіе.

Баламутився люд, відвертався від своєї державності, розкладалась наша армія, творячи небувале в світі явище масового дезертирства.

І коли треба було уняти у відповідні береги розбуялу стихію мас, — наш провід не зумів вирвати її з цупких лабетів більшовицьких посіпак. Наш уряд не знав, чим живе, чого бажає периферія. Не дістаючи з центру директив, низи робили, що хотіли. Проїжджаючи через станцію Голту, бачив таке. Комендант містечка, повіривши провокації, що більшовики зайняли Київ, оголосив нагло евакуацію. На відході наклав на населення контрибуцію і, під загрозою обстрілу з гармат, вимагав негайної заплати. Лише мої гарячі запевнення, що в Кїві ніяких більшовиків нема, збили намір ревного коменданта.

На фронті йшла боротьба, а в запїллі вибухали повстання. На ст. П'ятихатка мене арештував загін Григор'єва, як «лакея

буржуазної Директорії». Два дні в арешті довелось переконувати впертого вожака загону, що я не лакей, а коли цей епітет він конче хоче мені приліпити, то хай я буду лакей, тільки не самої Директорії, а всього українського народу. Випустили з меж п'ятихатської селянської республіки, але до Києва вже не доїхав: його зайняли більшовики.

У Жмеринці відшукав Інформаційне бюро й здав уповноваження. Куди це тепер? Додому? Ні... Вступив до студентського полку. А за тиждень нас відкомандували до військово-старшинської школи в Кам'янці.

Місяць прискішеної науки. З нас мали виховати ідейно-стійких старшин. Але не вдалось. Запроданство командного складу, жахливі розмірами дезертирство підточували фронт. Більшовики насувались. Небезпека загрожувала Проскуріву й нас викликали на підмогу.

.....
Школа стала залогою міста Проскурова й резервною частиною фронту. Деякий час я був дижурним підстаршиною при штабі Омеляновича-Павленка (молодшого).

У Староконстантинові вибухло повстання. З невеличким загonom чорноморців поїхав я з Омеляновичем-Павленком. З повстанцями легко впорались. Вони, переважно місцеві жиди, втікли на Житомир. Настигати погналась чета кінноти, а ми зібрали нараду залоги. Виявилось, що тут не було влади. Начальники пішого й кінного відділів посварились за першенство й розпустили козаків, а місто захопила жменя місцевих більшовиків. Виїжджаючи містом, бачили картини грабунків. Один козак, заскочений у хаті на вчинкові, відповів О. Павленкові:

— Ніяких командирів груп я не визнаю. Я сам собі командир, поки при боці шабля. І йди негайно з очей, коли на світі жити хочеш.

.....
Сумні вертались до Проскурова. Як так усюди, то запілля наше гірше, як сам фронт.

Приїжджав С. Петлюра. Промовляв до нас. Його слова «ми мусимо стримати фронт» вогнем проїняли кожного. Всі юнаки бажали на фронт і мужньо сповняли отаманів наказ: Три тижні тримали фронт під Деражною, витримали кілька боїв, з 124 чоловік у лавах залишилась половина. Сили танули.

Одного провесняного дня червоні облягли густою лавою. Дружною відсічко відперли перший натиск. Але опівдні підїхало три панцирники й стали хрестити нас з 8 гармат. Перебігаючи під вогнем, ми заняли незручну позицію. Червоні вдруге пішли в наступ. Праві сусіди — Поштово-телеграфний курінь, зазнавши страшної поразки від гарматного вогню — не стримали напору й знялись, не сповістивши. Нас обійшли колом. Надії на відхід не було. «Відходь» — передалось по лаві. Створилась паніка, бо залишався невеличкий просмик понад залізницею. Кинулись тікати в хаосі. Більшовики навздогін. Підскочив панцирник і став косити нас на рівнині з кількох кулеметів. Єдиний рятунок був на низ у Буг. Не вагаючись, кидались ми в кригу, бо лід щойно тріснув.

Тисячами голок шпигнуло, як кинувся я у воду. Забавтав тяжко й ледве посувався. Крижини збивали вбік, насакували у воду. Раз захлинувся, мало не втопився.

— Поможіть... поринаю. Ой... пропав... — почув недалеко себе.

Несила була когось рятувати. Сам ледве-ледве пробивався кризь крижини. Щойно виліз, випростувався, а з другого боку: бах!

— Стой, сукин син, стой, таваріщ, — і бах, бах.

Зігнувшись втричі, чалапаючись руками по лобі, посунув під градом куль.

Аж на ранок обмерзлий, заболочений дістався до станції Гречани й безсило впав на паровик. Це був перший мій бій, нещасливий бій. Багатьох тоді не долічилися. З нашої (3) сотні вибуло 16. Мій приятель С. Білічук упав, прострелений кулеметною кулею.

Нас розбили, а разом з нами тріснув Проскурівський фронт. Почався довгий відступ: Кам'янець — Галичина, Луцьк, Рівне.

Тут з розбитих частин сформували загін. У той же день — 30 квітня — брав він участь в ліквідації Оскілкової змови. Безкровно минула ця мерзенна авантюра. На знак цього наш загін названо «30 квітня». Рушили на Поділля в напрямку Проскурова, де мала розпочатись весняна офензива.

Дорогою не зустрічали ворога. Аж коло Катербурга була мала сутичка. Швидким насоком зім'яли більшовицьку лаву, забравши в полон 30 матросів та кільканадцять поклавши на місці.

Населення зустріло нас зі сльозами радості. Розповідали жахи. Цей загін складався з самих каторжан. За три дні їхнього постою в селі творилося щось нечуване: грабували без запиту,

що хто бачив, за найменший спротив хапалися до револьвера, стріляли людей як птахів, насилували жінок привселюдно. Як ми виїжджали з села, до нас пристало вісім добрих вояків.

За тиждень Проскурів був у наших руках і навколо нього розпочався наступ реорганізованих частин.

Щастило перші тижні. Перемога по обидва боки Проскурова, станція за станцією в наших руках. Підносився настрій козацтва. Окрилювались надії.

.....

Стояли в Пилипінцях, як прикриття 2-ї запорізької батареї. У високих зрілих житах за селом фронт. Ворог прокинувся до світа. Намацавши наш обоз, відкрив страшний вогонь. Шрапнелі гасали по селу, як метеори. Село обнялось непроглядним димом-пожежжю: займалися хати, палало збіжжя, пеклась-ревла худоба і люди в жасі ховались по льохах, тікали до ліса.

Опівдні ворог підійшов броневидами й розпочав наступ. Гайдамаки з резерви виступали на підмогу дорошенківцям, а наш загін стояв на виручку богданівцям. Запілля залишилось незахищеним. У наші часи було це небезпечно. З наказу сотника Кузьменка пішов я з 30 козаками на зади, на стежу.

Вийшли за село, минали рідкий молодняк. Немов з землі — велика валка на тачанках простувала до села. Я — недосвідчений вояк — розгубився. Тікати до села — сором, а збити, стримати — несила. Хвилю вагався...

Післав сповістити штаб, розкинулись під молодняком у розстрільну й чигали, щоб дружно привітати гостей. Хвилювався я страшенно. Наша невдача — скандал для дивізії, заберуть штаб, викличуть паніку по всьому фронті. Ні, прикласти всіх зусиль, а врятувати ситуацію: за всяку ціну стримати ворога.

Валка зближалась. Один кінець її зникав у долині, а другий виринав під горою. Долітали розмови, матюки, нарізувала гармошка «Яблучка», а кілька п'яно-розухабистих голосів горлачили — вигецуючи на тачанках; щось подібне було на весільну церемонію. Це нам додало духа. Рішив підпустити якнайближче.

Наставав рішучий мент. Я давав незв'язні розпорядження, що мали більше моральний, як військово-технічний характер. Коли ж передні тачанки були вже на кроків 100, махнув пістолем.

Бризнула потужна сальва, і гучне «слава» рознялось по долині. Схопились на вдесятеро численнішого ворога. У валці знялась

шалена шамотня. Люди кидалися з возів, збивали один одного, коні, сполохані раптовим криком, скручували взад, перекидаючи тачанки з людьми, зброєю. А ми налітали, пахкали, сікли, кололи.

— Ви хто такі? — підбіг до трьох, збитих коло першої тачанки.

— Ох, Дячішина... Таваріщу, пажалей, ох...

— Дячишин?! Цей балтський братовбивця ще й досі оперує?!

І біг за лавою, бо робота просилась: ціляли на ходу, збивали коней, доганяли ранених, настигали живих, косили, розправлялись без розбору. Борецький витягнув з-під тачанки «Максима» і заграв у слід втікачам.

Захоплені успіхом, забігли ми аж на долину. Аж тут переминилось. Задні тачанки, що вчасно дали ходу, мали змогу оглянути картину. Помітивши, що нас мало, вони стримали втікачів, на очах наших виладналися і з крикливими матюками пішли на нас.

Я не відважився кидатись серед поля на незрівняно більшу силу й велів перебігати на горб. І на нашому боці втрати: один ранений, другий.

Дячишин, помітивши відступ, налягав сміливіше. З горба ми брали, як ворон, на мушку. Було на кому випробувати меткість ока кожному стрільцеві. А ворог нахабно насідав. Ось вже збігали з диким криком у долину.

Ми скористалися з цього й кинулись назад до ліса. В кількох кроках до нього на нас сійнули з кулемета. Упав мій бойовий товариш Гриценко Антін.

Наше положення ставало безвихідне. Укрившись в захистку, уперто відбивались, але непевні були, чи не обходять. Пробиватися ж 25 багнетам було неможливо.

Занепокоївся. Коли б хоч Гарковець добіг до штабу своєчасно. А там гула невгомона пальба. Гранати з ревом-розпачем розстрілювалися над селом.

Кілька разів зривались червоні, але ми влучно попадали — косили їх ряди.

Смеркало вже, як прибіг Гарковець, а разом з ним розстрільною чета Музики П. Підбадьорені підмогою, зразу кинулися в атаку й пігнули ворога долиною.

Аж опівночі відпочивали, а ранком звели підрахунки. В наших лавах три забитих та шість ранених, зате налічили 39 убитих

дячишинців та з два десятки ранених, у додаток три парокінних тачанки й один «Максим». Дістав я тоді похвалу.

.....
Та щастя нам всміхалося недовго. Збоку станції Константинова червона орда напирала на Проскурів. Нас зняли з-під Жмеринки. За день і ніч зробили 90 з гаком км, а справи не врятували. Проскурів з трьох боків облягла Богунська дивізія арештантів. Вступати в бій перед самим містом стомленій нашій дивізії було ризиковано.

Здали Проскурів. Почався відступ та півторамісячні поразки — змагання з незрівняно більшим ворогом. Дух у частинах упадав, танули сили. Крім фронтових невдач, деморалізували, гнобили сотні дошкульних причин: голод, змора, морально прикра атмосфера.

Здавалось, нічого не було в нас, що так потрібне воякові. Найголовніше — брак на зброю: козак мав так обмаль набоїв, що не годен був витримати середньої перестрілки; половину позицій залишали лиш через брак набоїв. Вояки голі, босі калічили по терницьках, лісах, дригоніли холодними ногами в лавах та вартах. Не було в достаток хліба, солі. Хвороба стала косити людей — цинга, тиф, малярія, пропасниця; хворих лягало більше як ранених у боях.

Далась втямки відсутність солі. Цілих три тижні їли несолене. Заб'ють годовану свиню: ситне мясо лиснить, аж очі вибирає, як кидають в котел. Коли ж береш до рота — ні товщу, ні смаку; жуєш, ковтаєш, а воно не йде, бо як трава. Прагнеш солі, на що не глянеш — бачиш сіль. Ех, коли б хоч крихта: солоний, ласий шмат...

Життя не було. По людях жебрали, хоч і в них не було. Міняли... за набої. Дорогі вони були, та голод і жага на це кидали. За грудку солі у хлопчини, що в мами вкрав, останню набійницю віддавав козак.

Найприкріший момент переживали в червні. Всі сили сконцентрували в районі Ярмолинець. Грудьми відбивали від більшовицької навали Кам'янець. Труднощі були переможені. В полках по кілька десятків людей; були часи, що Богданівський полк мав 38 вояків. На ворожу частину, щоб рівнятися в багнетах, доводилося цілу дивізію ставити. Викручувались, звивались, як вуж, у більшовицьких кліщах.

У додаток ще й село ставилось неспівчутливо, ховало харчі, часами й доносило більшовикам. Наприклад факт. Змагались коло Шарівки. Три дні товклись, здавали, брали, знову здавали містечко. Два рази ходили на багнети; раз мало-мало не наштовхнувся на багнет матроса — Гарковець вчасно підскочив — врятувався.

Оточені полком каторжан-таращанців, проривались Сутківцями. Під гору пристали гарматні коні, запрутивши обозам шлях. Звернулись до селян, а вони вовком:

— Не дамо. До смерти будемо битись. Знать вас не знаєм, — і з-за вуглів наставили рушніці.

Болюче це приймали. Бунчужний гармаш Басараб крикнув: — Козаки! по набою.

І кожний з нас, знесилений до снаги, таскав під величезну гору по гарматному набою.

А село зловтішно усміхалось.

— Так вам і треба. Сидів би один з другим вдома та не колошкав світом. Ні, позбиралась ледач і гарманують по полях та топчуть хліб святий.

Прикро було чути таке від свого брата. Злість брала за байдужість, неспівчуття.

.....

Було за Вербкою. З раннього ранку вицьвохувало шість більшовицьких «бандероль». Ціляли гади влучно. А спека була нестерпима. Опівдні в селі заколот. Штаб оточили більшовики. В частинах переполох. Знялись Богданівці на виручку, а ми їх заступали. Та ще як слід не розташувались, не зв'язалися з сусідами-дорощенківцями, а проти нас зацокотало три «Максими». Похапливо загасли, і почалась перепалка. Водночас розгорілася пальба вздовж фронту. Вона то раз вщухла, то переходила в шалену тріскітню.

Коли це ззаду нас, десь за селом, гримнула — таракнула сальва. Хвилина тиші. Нараз довга розстрільна, а далі несамовите «Урра». У відповідь йому «Слава», а там змішалось все у дикі крики.

Стрільня враз стихла. На нашому відтинку робота теж спинилась, неначе прислухались — чия бере.

Однак наше положення було прикре. Хто ж переміг: чи ворог прогнаний, чи ми окружені?!

Аж ось прибігли зв'язкові:

— Більшовики вступають у село. Захопили частину нашого обозу. Відступаймо.

Знялись, відходячи напів панічно. А вслід за нами шугнули червоні.

— Ліворуч городами, — передавалося по лаві. Вскочили в садки, збігаючись гуртами. На одній вулиці на нас кинулась стежа. Порснули по городах.

Поруч мене біг Власюк. Погнались, щодуху було, серединою села, повільніше пішли на околицях, спускалися в долину. Я зажахся від спеки і втоми із спрагою став пити з джерела. Власюк пішов під гору й сховався у подвір'ї.

Задовольнив снагу і стало легше. Оглянувсь навколо: холодок, розкішна благодать природи. З такою насолодою приліг би, відпочав, забув би все. А за плечима строчить кулемет. Певне десь стялись наші. І так щодня, ні хвилини супокою...

— Ай, за що ж це?! — почув, скочив крізь перелаз, поми- нув клуню й бачу: Власюк мій впав, а дядько хмолостяє ціпакою.

— Волоцюги! Вам воювати захотілось. Оце влада, панування.

Кров люттю заграла. Підбіг і, не чуючись в руці, вгатив прикладом в карк. Настиглий дядько брикнув з підскоком. Власюк піднявся та за кріс.

— Остав! Нехай його Господь поб'є. Як не тепер, — колись скарає совість. Біжим...

— От супостат, — задихувався Власюк. — Я до порога «води подайте, а він, гадюка, з-за вутла ломакою вбамбури- в. Ну й Поділля...

Досадно було. Женуть нас. Кладемо життя за них. Жертвуємо себе, щоб відвоювати право батьківщині. І замість помагати, кле- нуть нас, волоцюгами називають, ціляють з-за вутла. Яка трагедія нашого вояка. Душею линею до народу, за його щастя б'ємося, а він за ворога тебе приймає...

.....
Були й відродно-світлі моменти щирої допомоги з боку се- лянства. Фронт у Глушківцях. З четою розвідників пішов я під Ковалівку (праворуч Глушковець), щоб забезпечити можливий наскок ззаду. Такі «номери» — нам не диво. «Червонці» скубали нас зі всіх боків, а найчастіше сіпали ззаду.

Пішли і забарились. Доходимо до Ковалівки, а з другого кін- ця здійснюється кубло куряви. Вглядаємось — більшовики. Не

так то вже й багато, село в садках — пригідне для піхоти. Отже перетинають — рішили.

Скочили в садки, складаючи плян наскоку. Головне, куди намірились чорти. Коли б знаття, що вдаряться на Глушківці: в оцій дірі б їх притиснути.

Сільську тишу прорізало кілька глухих стрілів.

— Савко! — гукнув до Гарківця. — Пройдемоь селом, а ти, — наказував Петру Музиці, — будь наготові. Можливо, розминемся, і сунуть сюди — чеснути їх густим пшоном.

Пішли попід тином. З-поза перелазу обізвалось:

— Козаки! Не йдїть в село. Рятуй, Боже, там большаки. Оце влетіли і хазайнують у попа, — злякано таємничив дядько.

— Скільки їх? — підступаємо.

— А коней зо три десятки буде. Та ухарі такі, що рятуй, Боже. Я оце звідти. Влетіли у подвір'я і — бах, бах, рятуй, Боже. «Виходці, церковний пес. Дайош монету й самогону». Вибігла служниця, а до неї і зразу трьох та до комори, і рятуй, Боже...

Ми слухали й міркували, що робити.

— Скажіть, чи вони розташувались там надовго?

— Хто їх зна. З коней позлазили всі.

— А чи далеко до попа?

— Та тут же зараз, під горою. Та, рятуй вас, Боже! Уб'ють анцихристи. Там крик такий зняли та стрілянину, що рятуй Боже. Верніться, чи заховайтесь десь, садки густі.

— Ну да. Садочки у вас гарненькі. Скажіть, хороший дядю. Чи до попа садочками добратись можна?

— А чом же ні. Лівим боком та через річку та й просто в батюшків город. Тільки ще раз кажу: рятуй вас Боже, не попадайтесь бісурманам в руки, тож не люди, а рятуй Боже.

— Гаразд, дякую, дядю.

Не треба тратити ні хвилини. Післав Гарківця забрати чету й городами ударити.

— Коли маєте, дядюню, час, то може пройдемоь на лівий бік і вкажете дорогу до батюшкового садка.

— А чом би й ні, рятуй, Боже...

Перейшли дорогу, вступили подвір'ям у садок, пройшли зеленим холодочком і стали на стежці під загатою з бадилля.

— Оцею стежкою, козаче, прямісінько до річки, а там долиною трішечки й ліворуч криниця. Від неї стежкою просто в пан-

отців двір. Тільки глядіть, як п'яні будуть ті харцизи, не йдіть, бо вбють іроди, рятуй, Боже.

— Ні, дядюню, а лиш так. Спасибі. Вернімося назад.

Попід тинном сунула гусаком чета.

— То ви тут не один! А рятуй, Боже, — радісно здивувався дядько.

— Як бачите, гурток. Хочем комуні втерти маку.

— А дай Боже. От молодці, рятуй нас Боже, — оживився дядько. — Сюди, за мною хлопчєнята, аж до криниці проведу. От потіха буде, рятуй, Боже. Та не щадіть їх, бузуврів. Доволі назнущались над хрещеним миром. Чули, як батюшку Александрівського намучили: їздили живорізи на ньому, як на скотині. І грому Божого на них нема. О, рятуй, Боже.

Ми тихо й шмалко йшли, а дядько розповідав про лицарства комунарські. На долині присіли.

— Котрий же то город, дядюню?

— Садок он під горою, груша висока, а далі тополі між ними й подвір'я. Але чи не краще було б вуличкою, ось недалечко, та забігти з воріт, а то ще випорснуть лихі, рятуй, Боже...

Вагалися, садком, чи вулицею. Нас 16, а їх зо 30. Е, рятуй, Боже, як дядько каже.

— Гусаком на вулицю й попід загату швидко!

І схильці, підскоком, затаївши лоскотне хвилювання, подріботали вулицею, загнули трохи праворуч і з гучним «Слава» влетіли в попівський двір.

З-під лип у холодочку обізався нервовий стріл.

— Кидай зброю, руки вверх! — крикнуло кілька наших голосів. І одинадцять пик, заскочених, дійсно, що на слизькому, в телячїм переляку дивились на цівки крісів.

— Зв'язать та міцно. Варту на дорогу, бо тут не всі.

— Братва, что за ш... — вибіг з хати розпанаханий один. З ко-мори вилетіло два напівроздягнених.

— Петлюровци?! — роззявив багрову рябу пащеку один.

— Так, братішечка. Не сподівався? Ану, ставай-но під налигач, — порядкували хлопці.

— Что? Меня! Красногвардейца! Петлюровская свора вязать?! Да я краснознамьонец...

— Давай злодійську лапу, бо як тарахну, то зразу в очах сіро стане, — нетерпеливсь котрийсь.

З комори вийшла знемоціла служниця.

— Боже, що я бачу! — припала вражена до дверей. Нараз верескнула: — В'яжіть собак, ріжте, катуйте, — кричала в розпуці. Підбігла до козака: — Дайте, дайте рушницю, хай помщуся.

І захопила кріс. Ми не перечили. Картина була незвичайна.

— Де перший злодій! Де? — шукала божевільними очима. — А, це ти, харцизо, починав?!

— Тавар... братци, дак етож самосуд... За...

Та блиснув перед очима вогонь, і він брикнув на траву у клубі диму. «Братішкі» всі побараніли.

— А це той гаспид, що й душив, — і коцнула другого.

— Панове, хлопці! Згори летять вершники, — надбіг Славенко з варти.

— Утръох лишіться тут, а решта на шлях у лаву швидко.

Щойно ми за ворота, а вершники в великій хмарі походу були вже в кількох кроках.

Разом вогонь! і бризнули в куряву. Двох хропнуло. Хвилева мішанина, крик — і банда вмить крутнула назад, аж іскри сипались коням з копит.

Це решта комунарів, що бігали по здобич на село. Скільки їх, — не час було лічити. З-за Глушковець зближалась шпарка стрілянина: інак був, що наші відступають.

Не гаялись і ми, хоч дуже не спішилися, бо кожний мав коня, ще й одного в запасі. Більше мороки завдали бранці. Було сміху і одного гуляки що, ледве волочив ноги, преспокійно йшов у по-двір'я, розмахуючи пляшкою й вигукуючи:

Ми петлюрцов расабйом
І в камунє жіть будьом
Ех, ма, комуна, на-на-на-на...

Не лякався він, хоч ми рекомендувались йому справжніми петлюрівцями, хоч приставляли кріса до самого його червоного носа.

— Плевал я на Патлюрца с високої калакольні. Я сам єдинственна панду на целую їх сотню гайдамаков.

А час минав, було не до комедій. Тут спробували пословиці, тільки навпаки: і тяжко кидати і шкода нести. «Залишили» за селом цих відважних розвідчиків.

.....

Минувши Глушківці, за Тарасівкою найшли своїх. Дорогою обганяли штаб 7-ї дивізії. Якась благородна штабістка, вилазячи на бричку, виявила радість.

— Я очень рада, Колечка¹, что проедемся. Засіделісь больно в етом грязном местечке.

— Воно, щоправда, мало приємности їхати назад, — байдужо відповідає Колечка, підпомагаючи пані вилізти на бричку.

— Не всьо лі равно?! Ліш би прокататься. Свежая атмосфера, новие впечатлення.

— Ах ти ж, короста чорносотенна, — не стримався мій Гарковець і зняв кріс.

— Чекай. Притримай злість. Цим справі не поможеш.

— І така погань по наших штабах водиться?! Тут серце крається з досади, кожду п'ядь землі лишаєш, наче себе частину, а їй любо проїхатись, однаково — куди б не їхати. А по колінах би ти їздила, кацапське стерво. Убити суку, щоб не наносила зарази. А штабіст теж вояка, що гниль таку погану возить...

— Не суши, хлопче, даремно серця. Хіба в нас мало є старшин, що, крім «частіна, курень, утримання», більш нічого українського знати не хочуть! Хіба їм Україна дорога? Вони за неї тільки ховаються до часу, а про «Златокаменну матушку Москву мріють».

І справді. В наших військових верхах засіло багато чужих людей, шкурників, запроданців чи активних хитрих ворогів, що підтинають нашу справу. Чого, наприклад, полковник. Виноградов руйнував Гайдамацький полк? Не дбав про добробут козака, без набоїв кидав у тяжкі бої. Почув, що на «Юге Росії» заворушився Денікін. Отож знищити кращу частину, щоб, на випадок зустрічі з білими завойовниками, Україна не мала добрих бойових частин, військової слави, гордині нашого козацтва. Або який лиходій в так прикрий час видумав військову форму — «пагони» козакам?.. Рік тому наш вояк їх здирав, з ненависного царського офіцера-держиморди, а сьогодні йому чіпляють знову їх. Здалось це лиш на те, щоб збаламутити козака, збудити в ньому непевну думку, мовляв панки українські хотять пагонів, лиш пофарбованих на інший кольор. Неспроста ж і бій виник у Наливайківському полку, як форму видавали: козаки самі один в одного з матерією

¹ Микола.

пагони зривали. Немилим оком глянуло й село: буржуї, старорежимні жовто-блакитні.

І робилось це в найскрутніший час, у липні. Армія трималася на волоску. Дух зневіри, безнадії захланно опановував найтвердіших. Ще й провокаційні чутки в частинах множились. Одного дня ширилась в полках трівожна вістка: Щербаков (рос. генерал) з Румунії наскочив з великою армією на Кам'янець, знищив всю Директорію, а самого Петлюру забрав з собою.

— Пропало все. Кидаймо фронт, рятуймося самі, — чулося голоси козацтва. Мусив головний отаман посилати по полках спеціального листа та закликати вояків змагатись до останнього, ще справа, мовляв, не програна.

Одначе військовий дух козацтва падав. Стомлені щоденними боями, обходами й переходами, виснажені від безсоння, злих харчів, від щохвилинних небезпек — під настирливим насіданням ворога здавали село за селом.

Куди йдемо? Знов у Галичину? А що ж далі? Не одного обдавало силою розпуки. Загинем ми, загине й наша боротьба, впаде Україна...

.....

Та доля нам ще усміхалась. Прийшли на допомогу галицькі брати. Програвши в себе, врятували нас.

Цілющою росою все козацтво окропила вістка: галичани йдуть на допомогу. Піднявся дух, десь тая сила взялась. Гураганом налетіли на комунарів і погнали, як отару, без спочинку і перестанку.

— На Київ! До серця України! — у кожного було на устах, в душі. Творили переможний наступ.

Наш загін прилучили до 3-го Гайдамацького полку. Вся шоста дивізія йшла в напрямі — Проскурів, Межибіж, Летичів, Літин, Вінниця. Сутичку з червоними мали ми аж під Вінницею. Під вечір налетіли двома куренями на більшовиків у кількох верстах від Вінниці. Збивши ворожу лаву на гостинець, обійшли червоних із задів та захопили полонених.

Ранком вступили до Вінниці. Я мав розвідочну чету. Випередивши полк, ми встигли в касарнях захопити цілу сотню червоних, багато зброї та 69 коней.

На кілька годин довелось нам вийти з центру міста, бо зі Жмеринки сунула ціла більшовицька група добре озброєна. Вда-

ривши збоку, ми скоро відтиснули фронт, захопивши велику добичу.

У Вінниці лави поповнялись: прилучався до війська свідомий елемент. Ішли знову селами. На Київщині обстановка помітно відмінилась. Села зустрічали нас хлібом-сіллю. Що село, то десяток-два нових козаків. Ще й досі в пам'яті живі картини:

Вступаєм у село, а на воротях многолюдна процесія з хлібом-сіллю. Палкі промови, гарячі-щирі побажання. Відрадно, зворушливо. Ростуть надії, на серці радісно: нарід зрозумів, хто його захисники. А молодь масами лине до лав.

Ідем полями. Жнива, на нивах люди. — «Боже поможи!» — «Боже й вам поможи». — А козаки навипередки забігають до женців, і серп у дужих руках ходить — жне, як бритва. Наскучилось козакові за рідним ділом.

З-поміж женців виступає парубійко.

— Піду і я, благословіть, мамо.

— Та як же так не приготувавшись?

— А що мені? Тепер літо!

— Старий, а йди сюди! Нехай тебе Господь благословить, — сина — перехрестила, поцілувала і сльозу несміливо згорнула.

Під'їхав полковник, став.

— Передаю вам, отамане, сина. Боріться, нам кращу долю завоюйте, та живі домів вертайте.

Полковник оглянув козака, показав на другу сотню: «Іди здоров. Шануйся сам та матір-Україну борони. Спасибі, паніматко», — і поцілував стареньку в руку, а до всіх:

— Щасливі залишайтеся!

— Здорові повертайтеся, — обзиваються засмучені жінки.

Таких картин я бачив чимало.

Сльози ставали в очах...

.....

Йдучи навпростець, наша дивізія випереджала фронт. Ще Козятин у більшовиків, а ми підходимо до станції Зарудинці. Селяни (з Олійників, здається) передали, що на станції їх з тисяча. Після урочистої зустрічі 2-й та 3-й курені пішли у наступ. Прилучилось ще з 30 селян-«новобранців».

Я з четою мав кінець правого крила. Душа підносилась, як глянув на широченну нашу лаву. Еге, та з такою силою хоч на самого чорта вдарити. Йшли бадьоро і впевнено. Я дістав наказ

пройти вперед, заатакувати ворога, щоб відтягнути його увагу від нашого лівого крила.

Відділившись від куреня, ми взяли праворуч і гусаком помежи копи підступали до станції. Було труднувато, бо навколо рівнина, як на долоні. Загін двоє нас обстріляла розвідка. Відтиснули її й нахрапом лізли ближче. Станція була вже на виду. Перескочили балку й хотіли прямувати до станції, не бачучи перешкоди.

Враз виринула з-за рогу прегуста лава і з сальною кинулась на нас. Ми залягли й відстрілювались. Не з медом прийшлося нам. За п'ять хвилин — три ранених. Ні лежати, ні відступати, бо сиплять, як дощем; кулемети січуть землю, що й глянути не можна.

Я наполюшився. Прилипши до полукіпка, думав, коли б хоч людей живих вивести. Десь взялося панцирне авто і ну ж гатити картечами, роблячи навколо кашу. Ще два ранених. Біда...

Вгатило стрільно й коло мене. Очунявся по кількох хвиликах з ошмаленим лівим боком. Головою не поверну, а в правому вусі гуде, вся ліва щока в остюках. Ранило снопом, чудернацько трохи. Мені кричать, — не чую.

Коли поглянув, — на нас біжать червоні. Хлопці зірвались без команди, кинувши двох ранених. Побіг і я, пригинаючись від куль, як від джмелів.

— Ліворуч балкою, — кричав панічно. — Та помагайте Бо-рецькому.

І хапаючись один наперед другого, летіли в пострасі, як ніколи.

Враз машинально спинились. На лівому крилі запалала перестрілка. Проясніло, а дехто став підлазити на горб.

— Хлопці, червонці відступають.

— А кулемети аж закашлювались.

— Слава! — гримнуло й луна долиною скотилась. Кулеметам наче пельку позатикало.

— Вперед! В обхід, — рішив я, і знов подались до станції.

На горбі бачили все поле бою. Середина червоних зірвалась, кидаючи зброю, а ліве крило держиться. Ось наші рванулись в атаку. Червоні не піддаються. Наші зірвались вдруге на багнети. Летять із криком, по них сиплять. Ось якась чета добігає. От стялись, змішалось життя зі смертю. Ось сипнула вся наша лава, стоголосо «Слла...ва» — і ворог у паніці летить, кидаючи усе на полі.

На станції вже нікого не було. За огорожею ховався в паніці хвіст піхоти. Ми пробігли до лісу, кількох підстрілили й вернулись.

Тут наш курінь. На пероні лежало дві бочки сирового спіриту. Пробили багнетами дірку й черпали в казанки.

— Не пити — отрута. Червоні навмисне лишили! — хтось чи жартував, чи правду казав.

Але спокуса перед давно небаченим питвом перемогла ризик смерти. Смикнув один, другий — нічого, і за кілька хвилин десятки козаків валялися п'яні в муку. Надійшов курінний і поставив варту, але пізно: у кожного повний казанок.

Весело минула та ніч на станції. Я з четою ночував у селі на відпочинку за те, що полегшив наступ. На щастя, мої хлопці ранені не поважно. Борецький скакав з тиждень, але з лав не вибував. Більшовиків другого дня назбирали навколо станції кілька десятків.

.....

Рушили на Білу Церкву. У Ружині вдруге бачив С. Петлюру, — приїжджав на багатолюдний мітинг. Аж цвів, вщасливлений успіхом. Почувалось, що він живе подіями боротьби, приймає їх всім єством, радіє успіхам, боліє невдачами...

Під Білою Церквою заковика. Тримаючись у Фастові, червоні постановили не здати її. За лісом заняли прекрасну позицію, окопи поробили. Довелось нам позмагатись. Поміг братко Басараб: з сільської дзвіниці він намацав окопи і з чотирьох запорізьких гатилив прямісінько по лаві. Пройшовши три рази, передав: сміливо беріть — багато з них потовчених.

І справді, в кінці канонади з окопів стріли значно порідшали. Наше дружнє «Слава» довершило справи. Майже без втрат убігли ми в окопи.

— Здаюсь, таваріщ, — здіймали руки.

— Бач, чортові червонці! Оташувались наче на віки, — дивувались ми, бо в окопах було всього: і їсти, і пити, і спати.

Казали в місті, що стояла 14-та дивізія. Живорізи страшенні. Три контрибуції накладали на мешканців: на гроші, на одяг-подушки, на дівчат-жінок.

Біла Церква особливо мені пам'ятна. Стояли ми в ній кілька днів. Отаборилась тут вся дивізія. Я виконував обов'язки сотенного командантської сотні. Другого дня відбулась зустріч

з отаманом Зеленим. Вперше побачив я повстанське військо. Усі в чорному, як один, запалені, здорові. Обоз тягнувся містом з півдня, все дядьківські вози, а ззаду гармати у десять коней запряжені.

Десь четвертого дня на замилених конях прилетіли два засапаних дядьки, без шапок, у білих штанах.

— Рятуйте себе й нас. По селах повно большеаків. Грабують, ріжуть. На Білу Церкву збираються. Будьте насторожі...

Передано по частинах. На мент всі насторожились. Але побідний настрій, атмосфера міста, спирт, розваги — розвіяли затривожені чутки. Під вечір у місті гульня кишіла. Пили, співали козаки й старшина. Куняв напившись і наш курінний.

— Пане полковнику! Заставу за місто вислати, піти в розвідку. Чутки є небезпечні.

— Вишлем, виш... м... — бурмотів на стільці в комендатурі.

— З якого куреня накажете?

Полковник кивнув рукою й захропів.

Темна ніч облягла напівп'яне місто й навівала якогось таємничого несупокою. Не дай, Господь, наскочать, — переріжуть всіх.

Поденерований, не міг я спати, ходив вулицями. Змінив одну варту в кінці міста, а другої не знайшов. Насилу добудився трьох своїх непротверезених і не наказом, а просьбою вмовив піти на варту. Проходячи крайньою вулицею до залізничного мосту, почув пахання паровика. Чий же це? Де б він узявся? Зняв дві стійки і гайда до моста.

Недалеко моста стояв і злегка поторкував невеличкий панцирник; як лукавий Демон, заглядав на сонне місто. Ми вп'ялились в його світляні очі, не знаючи, що чинити. Післати людей, думаю, чи самому бігти до штабу?

Та думка перервалась. З вагонів вилазили люди й підступали до моста.

— Увага, хлопці, — хвилево й тихо наказав: — Приділіться і за командою пали як найчастіше.

Хлопці нащурились.

Разом — вогонь! — і ми блиснули трьома вогнями. Одно скотилось, а кілька посунуло схильці до броневика. Він пчихнув і посунувся назад, залишивши слизьким і вогким цокотанням, мовляв, не чіпай, бо бризну рясними сльозами.

Ми поприсідали стежачи. Панцирник відліз, замовк і зник у п'ятмі. Відомо, що це за відвідини. Я залишив хлопців вартувати, а сам побіг до комендатури.

Тут все хропіло очмареним сном. Курінного тричі волік по кімнаті, тягав за вус — ані мур-мур.

На сході стало паленіти. Тихий, погідний ранок віщував небезпеку. Не добудившись в комендатурі, кинувся до штабу.

— Козаче, — зустрів на вулиці заспаного, — не знаєте, де штаб дивізії?

— Ні.

— Якої частини?

— Богданівець, стоїмо близько станції!

— Так слухайте. Біжіть до полку й сповістіть, хай будуть на ногах. Більшовицький броневик підходив уночі.

— Ага, — догадувався козак. — Недаром мене збудили. Був у знайомих на Олександрівці. Там уночі була розвідка.

— Прошу ж вас. Спішіть до полку й сповістіть, бо буде лихо.

Козак побіг, а я не знав за що вхопитись. Пустився знову до комендатури. Та довгий постріл зупинив. За стрілом другий, третій, а в відповідь йому гримнула сальва.

Затріпотало серце. Куди летіти? Кого будити? Рвусь, мечусь... До полку, тут недалеко...

Прибіг заспаний, стусонув двері, — всі сплять, як порізані. Револьвер — бах-бах!..

До зброї, браття! Гайдамаки! Більшовики в місті! До зброї! — І бах-бах...

— Що... де... — схоплюються.

— На місто сунуть... Скоріш... Будіть один другого. В чому хто є... рятуйте всіх... — та знову бах-бах...

І вмить касарня закрутилася в дикім хаосі зборні. В життю подібної гарячки не видав. Дві сотні людей завертілись, як на вогні: не знали, чи штани вперед, чи набійницю, за черевики — чи за рушницю.

У п'ять хвилин курінь сипав надвір, інстинктивно ладнався, хто в чім схопився. Оригінальне було військо: розпанахані, заспані, без шапок, в одному черевику, в самих сорочках. Десь взявся бончужний п'ятої сотні, а пізніш пригнався полковник. Бігли на гук стрілянини.

Більшовики городами в дві кольони перлися на місто. Ми безладно розкинулися й дали нерівну сальву, не злякавши їх. На-

впаки, вдивившись, де жертва, зграями кинулись на нас. Куди там було стримувати — їх цілі маси. Відбігли ми на дільницю, тримаючись непевно.

На наше щастя, прибіг зі станції курінь богданівців. Це підбодрило нас. Вирівнялись, але позиція незручна — спереду садки, а ззаду майдан.

— Відходь на дільницю і отаборюйся, — передав полковник. — Кулемет, кулемет лаштуй, — побачив, що тягли «Максима».

Заяли зручну позицію, прилаштували кулемет і чекали червоних з-за садків. Вони гадали, що ми втікаємо, і лізли сміливо. На рівнині сипнули їм доброго перцю й примусили прилягти. До речі, наспів І-й курінь гайдамаків та невелика частина Зеленого. Моральний бік був за нами. Більшовики ще раз смикнулись на нас, та певне третя частина з них звалилася на місці.

Загорілась страшенна січа. Створився ад, в якому я ще не бував. Пара тисяч крісів та кілька кулеметів глушили все навколо, не чути було ніякої команди. Баталія тяглась хвилин з 15. Курінний Кузьменко виявив ініціативу: знявши високо кріс, махнув кругом і кинувся в атаку.

— Слла...ва! — підхопив увесь курінь і сунув на городи. За ним знялись богданівці.

Я біг невеличкою вуличкою попід дерева. Перед собою бачив двох: один зірвався, покинувши кріс, а другий вхопив бомбу. Щойно він замахнувся рукою, як похилився взад: бомба з дренькотом розскочилась, розпанахавши йому внутренності. Не пам'ятаю, чи вистрілив я. Встиг лише присісти за деревом, зігнувшись від вибуху. Вмить, зірвався й несвідомо побіг. Та в кількох кроках відчув гаряч. По тілі ринула кров. Зупинився, — що таке? Кров сочила й змочувала одягу, а ліве плече терпко щеміло: бомбою шкрябнуло. Вернувся; на валі побачив ще гарячого четаря Музику Петра. За мною йшло кілька ранених.

А в місті творилося таке, чого в практиці військовій ще не бачив. З диявольським жахом гналося все свідоме й несвідоме: вози, тачанки, гармати, авта, коні, люди. Наскакували одно на одне, перекидалися, запружували шлях, мішалось живе з мертвим. І все летіло, де діру бачило, без упину, схаменіння, як від смертельної прокази...

А коли б не спохватились вчасно?! Хряснуло б тисячі людей, добра...

Другого дня ховали 16 жертв. Я перев'язаний салютував останнє «прощай» своєму співтоваришеві в борні — Музиці П. (з Полонного на Волині).

.....

Ми рушили далі на Київ. Я перебував при лікарні. Хотілось бути з боекниками. На столицю ж ідем. Спішили, раділи...

Але надії наші вітер злощасний по степах розвіяв. Не дала химерна доля спочити в рідній столиці. Замість переможних гимнів, довелось відходити перед новим завойовником — захланним Денікіним. Не хотілося дробитись на два фронти. Відступали, пускаючи собаку на собаку.

Вони ж клятущі зазіханці не кидались один на одного, а сунули на нас, на ласий шмат. І білий, і червоний гад знав, що без України немощний буде він. Отож забули про соціального ворога — і кидалися на нас з обох боків. Засліплений Денікін і хату власну на небезпеку залишив: більшовики лізуть на Дон, а він драпці хижі на Україну простягав. Підтриманий Антантою та всім чорносотенним кублом, кермований військовою стратегією численної офіцерської зграї — він перемагав.

До цього ще біда. Невдачі фронтові побільшували в стократ наші господарські недомагання. Настала осінь, а зброї, одягу нема. Почався тиф, що сатанинською силою косив людей.

Скосив він і мене. Десь у районі Вапнярки я занеміг. Був час поспішного відходу. Знесилений увечері в селянській хаті, я ранком звестися не міг, а другого дня втратив пам'ять.

Аж за місяць, знемоцїлий від зворотного тифу, добрався я до рідного села.

II У ПОВСТАНЧОМУ ОГНІ

Початок 1920 року. Армія розбита, територія захоплена. Безсило впали наші святі пориви.

А влада рад вбивалася в силу, справляючи весілля перемоги, очищуючи кордони.

Блукаю по місті, з болем аналізуючи все, що твориться.

Мітинги. Лунає українська мова, про Україну, про український люд-селянство. Фігурують боротьбісти¹, розпинаються за червону Україну, за єдиний шлях — з більшовиками.

Сумно. Думки тьмаряться. Невже правдивий українець може подати руку червоному загарбникові? Чи не повторюються часи Богдана? Намагаються збагнути.

— Чи й справді боротьбісти зійшлися з московськими комуністами? — зустрічаю свою людину — Підгайця Петра.

— Правда й не дивна, — розсудливо відповідає.

— Та ж це прийдіте поклонітесь перед самодержавцями новими! — гарячусь.

— Помиляешся: боротьбісти — тверді і вірні українці. Вони напомацки не йдуть. Є гарантія контакту з більшовиками-москалями.

— У чому ж та гарантія? Не бачу я її.

— Придивись краще. Маєш: державна мова — наша, в урядах на місцях сідають — наші, військо, кажуть, теж буде — наше, бо гайдамацької частини таки не розформовують; навіть гроші-лопатки ходять наші.

— І це задовольняє? А хто ж писатиме прикази цим нашим? Наші чи з Москви?

— Ти не базікай, а тягни до влади наших, та так поволеньки й до Харкова достукаємось, — перебиває Підгаєць.

— Не вірю я. Чи не пускають тумана червоні облудники, щоб в перші дні укоськати, а потім, як курчат, передушити небезпечних.

— Чудний ти, невіро. Ніхто тебе не зачепить. Усім вчорашнє прощається. Більшовики не ті, зрозуміли, що помилялися на Україні. Тепер і «Ще не вмерла» дозволяють. Та нам не до філософій. Ти десь працюєш?

— Ні, щойно прителепавсь.

— Приходь до Фінвідділу, посаду дам. На роботі скоріш розвидниться. Бувай. Спішу на збори.

І побіг, а я збаламучено дивився йому вслід.

— Не збагну, — почав, зустрівшись з другим, з Камінським.

— Не припускаю, щоб червоні варвари, які ще вчора з запіненою ненавистю нищили все українське, які лиш за портрет Шевчен-

¹ Українські комуністи — націоналісти, організовані в УКП(б) — українську комуністичну партію боротьбістів.

ка до «стенкі» пришили, — щоб сьогодні так круто курс змінили. Хіба кілька десятків скапітульованих боротьбистів таку силу мають?

— Не тільки це, — толкував Камінський. — Самі більшовики набрали води у вуха. Перестали з національним вогнем на Україні ґратись і поправили. Прислухайтеся: про Україну заспівали, про комуну стихли, замість неї вживають «радянська влада, соціалізм», терору не провадять, комбідів не закладають, людей грабують менше, до влади тутешніх закликають. Хитра політика. Отож і нам треба пристосуватись, а там побачимо, куди вітрець повіє.

Я недоумівав.

— Скажіть щиро: чи вірите ви в українську природу цієї влади?

— І вірю, й ні, — відповів Камінський по надумі.

— Так якого ж чорта схилати голову під червоний налігач? Щоб вони мали наочні дані дзвонити, що, мовляв, вся національна інтелігенція за владу рад?!

— А що-ж зробиш? Збройна боротьба минула. Настав час ідеологічних змагань.

— Ви так думаєте?

— По всьому видко. Бувайте, спішу до комісаріяту.

Зістався я в важкій задумі. Чи я сліпий, чи консерватист запеклий, чи...

Що день, що спостереження, то все схилився я перед фактом, що так воно вже й буде. Здибав десятки людей, які два місяці тому боліли за Україну, життя за неї віддавали, — а сьогодні преспокійно носять комісарські портфелі.

— Помиляєшся, друже. Наш шлях лише червоний. Погодься з тим та стань до праці, — навчав мене Мельник. Той самий Мельник Павло, що кілька разів проходив фронт з важкими дорученнями від повстанців, той самий, що вихопився з зубів Чрезвичайки, вже ідучи з в'язниці на розстріл.

— Убий в собі дух націоналізму. Це — зло буржуйське. Ставай під прапор Інтернаціоналізму. Там право нації забезпечене; я щиро сам переконався, — запевнював мене Моргуненко, вчорашній запальчивий націоналіст.

Багатьох стрічав і всякий давав подібну раду. Спантеличився цілком. Вчорашні однодумці — сьогодні р'яні співробітники Чрезвичайки. На чий же боці правда? Що робити?..

.....

І став я співробітником «Вістей» Ревкому та Парткому. З першого дня мене втягли. Забув, що робиться навколо, не здавав собі справи, що сам роблю. Зранку й до темної ночі будував українську робітничо-селянську пресу: два жидки шкрябають по-московськи, а я перекладаю.

По трьох тижнях опам'ятався. Чекай... моєю ж працею комуністи втирають світу очі. Мовляв, дивіться, ваша влада, рід-несенька, навіть газета вашим словом... Петлюра не зумів, Денікін був — не дав, прийшли більшовики — зразу на село газета українська. Не зрадник же я і не Юда?! Ненавидячи владу, щиро їй прислугую. Це ж злочин, великий злочин перед ідеєю, перед народом...

Не пішов на працю, виправдовуючися непосильністю. Та де там! Прибігли жидки на квартиру, вчепились, як реп'ях; натякнули, що «ми ж вас не мобілізуєм, а добровільно, без Чека». Подвоїли пайок, скоротили працю наполовину. Мусів працювати, бо інакше треба було тікати з міста.

Тим часом курс червоних відмінювався. Кордони очищено, панькатися не було з ким. Одного дня була у «Вістях» передовиця про ліквідацію КП(боротьбістів)У, другого дня почули ми про розформування єдиної в місті української військової частини (рештків Волоха), третьої ночі арештували ряд визначних українців (Степового, Рудика, Кравченка та ін.), четвертого дня запечатали Повітовий Союз Кооператив, а п'ятого перекладав я до газети статтю «Смерть сільським Просвітам — Петлюрівським кублам...»

Війнуло крутим духом. Українці нащурились, деякі втікали з міста: зник десь Камінський, шмигнув за кордон, зробивши збитка у Фінвідділі, Підгаєць Петро — той, що так безсумнівно збирався співпрацювати з більшовиками.

Зустрів якое Павловського (сотник гайдамаків).

— Тю на тебе! Ще дригаєшся? Казали ж, що тиф тебе вхопив.

— Бачиш, брикаю. Що чувати? — питаю.

— Те, що й видати. До комячейки ще не вписався? Який портфель носиш? — натякає.

— Та де там. Оглядаюсь, щоб в Чека не потягнули.

— Так от, дружек! У такі часи позапартійним бути не слід: або пишись, або тебе запишуть. А щоб за нас не розписувались, бо ми хоч трішечки письменні, — і тихше: — приходь увечері на Пушкінську, № 16. Бувай та ша, ти ж гайдамака.

І того вечора не хотів я вливати в слова костромського комісара Манілова українського духа (перекладати відозву УПК та УРК до братів селян України) і... пішов на Пушкінську. Там замірялося серйозне. Засідав комітет (Чубатий, Ларій, Павловський, Моргуненко — той, що вчора в Інтернаціоналі був переконаний). Інформували організатори з трьох волостей: завербовано готових до зброї 120 чоловік. Надії є, що в разі виступу сила подвоїться; у Вільшаниці два «Максими», в Погорілій кольт та ручний кулемет; чекають виступу. Інформації затяглися, не було Одинця, тому план виступу відклали, доручивши Чубатому й Павловському розробити проект операцій, а Моргуненкові вивідати про мійську залогу.

Зворушений вертав я з засідання Повстанкому. Робота не брала, саботував. Через кілька днів забіг Павловський і шепнув, що Одинець і Дерещук прибули, буде нарада. Мої співробітники підозріло глипали на нас.

Вже смеркло, як повертав я на Пушкінську. Сирий, весняний вечір обгортав холодними дровами. Несвідома боязкість збільшувала холод. Наближаючись до № 16, став оглядатись, придивлятися до прохожих. На поперечній вулиці шмигнула постать і присіла.

Насторожився. Пройшов трохи й приляк до тину. Постать висунулась на розі раз, другий. Е, щось непевне. Схопився й кругом кварталу на другий кінець вулиці. Йшов обережно, хвилювався.

На середині обірвався. Коло тину замаячило три тіні. Одна з них сунула до мене. Тріснув штахет, і я зник у городах.

Засідка, нема сумніву. Накриють, як мишей. Попередити, щоб не було. Але як?! Підлізти?... Зняти тривогу!?

Скочив у третій по сусідству сад проти будинку зборів. Взяв каменюку, підліз на грушу і щосили брязнув у вікно. На щастя, попав. Рванули двері. Подав три стріли й драла. За мною загупотіло кілька пар ніг.

Як ховався в гущі садів другого кварталу, почув: «Стой, стой, інаше смерть не мeste», — і бах, бах. По стрілах плач і біганина.

Боязко підходив я до дому. На всякий випадок, у себе не ночував. А ранком місто все гуло, що вночі розгромлено Петлюрівський повстанський штаб, йдуть масові арешти. Щоб не встрягнути в халепу, зібрався й вуличками з міста на село.

.....

За тиждень одержав лист:

«Вас призначено сотником повстанчого загону села Гордащівки й околиць. Збирайте хлопців, забезпечуйтесь якнайбільше зброєю; звяжіться з надійними в околиці людьми, доручаючи їм роботу, і будьте наготові. Виступ за тиждень-два.

Полковник Одинець».

Збоку приписка: «Того вечора попалися не всі».

Листа прийняв як відповідальну директиву. Другого дня поїхав з Савою (мій щирий приятель і однодумець) до Краснопілки й дав завдання Рудому викликати з Клинової Паламарчука й втягнути до роботи.

Йшло добре. За тиждень звербував я 18 добрих хлопців, а кожен з них обіцяв «мобілізувати» ще по товаришеві. В неділю призначили нараду на леваді. Зійшлося душ з 40.

Травневого вечора, під шелест верб і осоки, розказував я хлопцям про Україну, про давні лицарські діла козаці славні, про самостійність, про боротьбу з кацапською комунією.

— Підем усі, не хочем скніти у ярмі, — запрягнулись щиро.

А срібний місяць у горі і соловейко на калині, єдині свідки нашої присяги, благословляли нас на боротьбу.

Обчислили кріси, кулі, пригадали, хто на селі яку зброю має — і з першим покликом усім стати до зброї. Потішив і Рудий: два десятки козарлюг і кулемет має. Чекає виступу.

Він не забарився. Одного вечора в суботу підбігла під мої ворота бричка, а з неї Чубатий, Ларій і два козаки.

— Здоров, лобуряко. Вітай гостей.

— Оце й усі? — дивувався зразу я.

— Ні. Якраз удванадцяттеро стільки на хуторі: 60 крісів і 20 шабель. Коли прилучиш хоч ще стільки, то завдання виконав бездоганно.

— Та вже два тижні раків не ловив.

За три години поза городи гусаком рушало 32 наших з однокінкою припасів: дядько Андрій кобилу пожертвував «для України», а старий Амос подарував візок.

Щиро віталися повстанці — виноградівці й байбаківці з нашими.

— Здорові будьмо. Запоріжців нема нікого?

— Хто мазепинець, а покажись!

— Здоров, Семене! Як ся маєш? Вже рана зажила?
— Значиться, знову комуну бити будем разом?
— А де ти дівся, як Жмеринку здавали?
— Та де ж? У полон попав, а звідтіль чкурнув додому.
— Запродав сукин син полковник. Нас у бій послав, а сам за касы та до золотопагонців.

— Еге, та в тебе все добірні, — оглядав моїх молодців Олешко. — Чи ж кожен нюхав козацької табаки?

— Є всякий сорт, — хтось обізвався. — Є такі, що дезертирували, як батько Петлюра закликав. Тепер порозумнішали і хочуть боржок комуні повернути. Краще пізно, як ніколи.

— Зібрав батько кумпанію хоч маленьку та вартеньку, — радів Олешко.

— Маю за честь сповістити, що ще не всі, — рапортував я. — Прибудуть ще хлопці. Надія є, що буде більше сотні, а може й з соловейком (кулеметом).

— Хіба? — підскачив Чубатий. — Чого ж ти мнеш?

— Та коли в тебе нетерплячка, сідаймо на тачанку, як коні не стомлені, та й будем знати.

Послали Саву з двома виноградівцями до Клинової, а я з Чубатим поїхав до Краснополки. Опівночі стукали до Рудого. Налякана старенька маги довго не обзивалася. З трудом переконали її, що ми не ті, кого на думці має. Сестра відшукала Івана в сусідській коморі: певне з Горлинкою якоюсь бавився. Прибіг до нас у підштанцях, заспаний.

— Юрченко?! А бодай тобі ні дна ні покришки. Не найшов кращої години? А то ж хто, — глянув на Чубатого.

— Ходімо десь тісніше.

У клуні Чубатий виклав справу. Іван чухався й підкидав плечима.

— Або я знаю? Такий час. Собак усіх побудиш, а їх до ранку не збереш. Крім того, кулемет ще в охрані (місцева самоохорона — тоді в кожному майже селі була). Самі віддати не рішаються; кажуть, щоб видерти. Без «Максима» ж буде сумно... А коли думаєте звідтіль рушати?

— Хотіли б завтра.

— Почекаймо до завтрішньої ночі. До речі, неділя. Зранку я підготую хлопців, вартуватимуть у самоохороні наші. Ви підскачите й по-військовому вкложите кулемет на віз. Ще й крісів з десяток підхопите та набоїв.

— План рентовний, — погодився Чубатий.

Умовились в деталях, підкусили й на досвіток вернулися в загін. Хлопці спали солодко. Картина нагадувала сцену з «Тараса Бульби» — під дубом.

— Ех, — вирівнявся Чубатий на тачанці, — коли б усі, кому при зброї треба бути, та вийшли у такі загони, — полетіла б комуна, лиш зашуміло б.

— Що зробиш, коли не водночас свідомість нам приходить, — з сумом констатував я. — Бачиш, одні пішли на перший поклик — трагічно програли, другі ще сьогодні змагаються, а треті й десятки сплять в облуді, аж поки більшовицький рай не притисне гудзом.

— Правда твоя. Тяжко дочекатися такої хвилини, щоб всі повстали одностайно за державність.

.....
Опівдні зібралися на Краснопілку. Кіннота з тачанкою захопить кулемет, а піхота за селом на всякий випадок; хлопці Рудого приєднаються вночі в Кругляцькій лісі.

Кіннота основне зробила. Але вийшла замішка. Ще не вибігли з кулеметом за село, як нагло забаламкав дзвін на сполох. Збіглася вся самоохорона. Її начальник Хомяк (фельдфебель і непоправний чорносотенець), розпитавши, хто взяв кулемета, настроїв охорону. Кинулись доганяти. До них прилучилися селяни з вилами, киями.

Два хлопці Рудого прибігли настрашені поза городи й попередили. Ми приготувалися, хоч не припускали, щоб дійшло до братовбийства. Пробігла кіннота з кулеметом, а їй по п'ятах довга валка озброєного люду з криком і галасом. Передні підводи вгналися аж в нашу лаву.

Олешко спинив переднього воза, зняв шапку:

— Стійте, браття! Проти кого ви йдете? — мовив проймаючо.

— Кулемет верни, злодій, бандит, — закричали й поскакували з возів.

Ми повставали, тримаючись напоготові.

— Браття селяни! — озвався Олешко ще чуліше. — Що думаєте робити? Схаменіться!

Хомяк вихопився наперед і заявив: «Ні в якіє разговори с бандами ми не вступаєм. Давайте сейчас кулемьот, в протівном случае начинаєм бой».

Чубатий скипів:

— Селяни братя! — виступив. — Чи вашою мовою він говорить? Чи виявляє вашу думку? Хто він такий? Царський блазень, чи комунарський посіпака? Ми — повстанці селянських трударів проти комуні, за Україну, за її долю, за вас — батьків, дітей. На це ми взяли кулемет. Невже ми ваші вороги? Хіба вам корисніше буде, як зброю цю дістануть комуністи? Хто скаже, що чиним по-бандитськи? У кого здійметься на нас рука? Браття! Вертайтесь з Богом; нехай цей кулемет допоможе нашій спільній справі. Хай він співає по степах і нищить комуністів...

Селяни поспукали голови й слухали, ніяково зиркаючи один на одного.

— Не бить сему, — опирався Хомяк далі. — Мене ізбралі, щоб охранять імущество й порядок. Я не позволю.

— Який там дідько тебе вибирав, — заговорили позад нього. — Приїхали чекісти та й вибрали. Біжи до них та й радься, чи віддати.

— А напrawdę, — загомоніли сміливіше. — Нащо він нам? Однак стоїть, а в них він піде в діло.

— Проти нас не поставлять, бо ці — селяни ще й, видно, недалекі. Хай іде, — підтримували хором.

— Как так? Да ето явная поддержка контрреволюції! — обурювався Хомяк.

— Чия б казала, а чия б мовчала, — сердито відрубав дядько. — А сам давно людей на бочку ставив? Чекай, чекай, тобі це не мине. Гадаєш, службою вірною загладиш?

— Так це такий супончик? — сердито дивувався Олешко. — Вшивайсь, негіднику, з очей, бо щоб не договорився. Спасиби вам, браття селяни, за підмогу. А цього Каїна женіть. Він і чортові рябому служить буде, аби свою гадючу шкуру захистити.

— Шомполів йому, — крикнув хтось з селян.

— Припнять печатку, як розписку — хто кулемета взяв, — підкинули вже з наших лав.

— А й справді не мішало б, — погоджувалися дядьки.

— Де він, котрий, — зірвався з лави Дубенко Андрій, вицьвохкуючи шомполом.

Селяни з цікавістю позадирали голови. Хомяк сунувся в гурт.

— Ану, ставай, приשמалю. Та стій, не пацайся, — і цьвохнув кілька разів по спині. — Е, та він при повній амуніції, — глянув пожадливо на револьвер: — Чий це?

— Чека подарувало як начальникові, — обізвалися за нього.

— Чека? То хай Чека чекає, поки повернем, — і шарпнув з кишені револьвер. — Скидай штани та приймай за револьвер подяку комуністам.

— Андрію, досить жартів, — наказав Чубатий і звернувся до всіх: — Загін, на дорогу, кроком руш. — А до селян: — Прощайте, браття! Дяка вам велика.

— Щасти, доле, з поворотом.

.....
У Круглику нашого полку прибуло. Опівночі прийшов Рудий з двадцятьтрьома, а на світанку присунув з дванадцятьма клинівчачаками Сава. Останні встигли й «пооперувати»: зареквірували в Крутянській самоохороні 8 крісів, «уклали» кенегесця одесита, бо кинувся стріляти, й забрали Пухляка та двох чекістів.

— А де ж твої чекісти? — питали ми, бачучи самого Пухляка зі жмутом крісів на плечах.

— Було, бачте, так, — резюмував Сава. — Неохота крісів таскати, — у кожного харчів повно.

Стали вантажити чекістам. Коли один з них штовх Ілька в живіт і ходу. Скокнуло за ним нас кілька. Котрийсь прикладом так таракнув, що й мозок верхом бризнув. Залишилось бранців двоє. Між ними й поділили 12 крісів: Пухляк ніс 5 (свій чоловік — на нього милість мали), а чекіст 7. Трохи проніс, застрайкував — ні з місця, хоч що хоч.

— Ну, як так, то будь здоров.

— Жаль було, не так його, як кулі, але робити нічого — спішили.

— А як же ви їх підкузьмили?

— Та це не ми, а Міхалко.

— Який Міхалко?

— Ото підїжджаєм до Крутих. Дядьки просились відпустити; думаєм, зайдем і пішки: відпустили. В селі гурт хлопців обступив. Слово по слову й до самоохорони запровадили. Уходимо в помешкання. Харчить сторож. Ми за рушницю, а він спросоння — бах з обрізана. Хвала Богу, що другий раз не діждав, бо Ілько

всадив йому багнет у спину. Іш, одесит плюгавий. Не спитав, хто господарює, так і цвікає.

— А де ж Міхалко? — не терпілось багатьом.

— Не гарячіться. Буде й Міхалко, по порядку. Забрали ми рушниці. Один парняга й каже: «Може б навістили голову КНС; у нього в гостях аж два чекісти, револьверики в них аж виблискують».

— Що ж, — кажу, — ми не горді, не полінуємось.

Двох парубків провели нас до Покуляка. Щоб не вийшов промах, я кивнув одному викликати голову комітету незаможних селян.

— Я з ним у спорі, — каже, — не повірить, піду Міхалка приведу.

— Скочив за тин і вернувся з заспанним хлопчиськом.

— Оцей вам викличе.

— Ще краще, думаю. Настроїв хлопчака, і він переляканим голосом защебетав під вікном:

— Товариш Вася! — (так величало Покуляка все село). — Бандити на селі. Збудили мама, щоб вам сказати, — і зник за тином.

Ми нащурилися коло дверей. Шарпнуло засув. Напіводягнені чекісти з хати, а ми їх за горлянку. На вулиці, як слід, убрали і рушили у Божу путь. Виходимо за село, а з городів двоє, як той Пилип з конопель, плиг. У мене серце затріпотіло, як свинячий хвостик. Звів кріс, що за марюка, питаю. А вони:

— Свої, з вами йдемо. А це Дорохтеїв кріс. Він не може йти, ногу рве; як загоїться — найде нас.

День починався тихий, ясний. Пташки заливались, благословляючи початий день.

.....

Прочищали кулет на цукроварні «Карла Маркса». Там уже знали, що в околицях з'явилась «банда», і були напоготові: озброїли всіх комуністів та комсомольців, поставили на військовий стан сільську самоохорону, в додаток викликали з району 15 міліціонерів.

Ми спробували взяти наскоком, та не вдалось: кіннота відступила під рясним обстрілом. Тут впала наша перша жертва та двоє коней.

Умить на валу за цукроварню висипалась довга лава й відкрила безладну тріскотню. Ризиковано було рватися в атаку: пахло великою втратою.

— Вкопатися на місці і без команди не стріляти, — подав по лаві Чубатий, а Олешкові наказав забігти від заду.

З валу озвався кулемет і став сікти, зразу невдало, видно, невмілі руки, але щораз влучніше сипав по наших рядах. У нас утрати: скрутився з болю клинівчанин, вхопився за руку мій Матвій.

Сполох. Нас наседають градом. Запихкав і наш кулемет та скоро змовк — набоїв обмаль. А з валу строчать і плюють. Не вдержатись нам. На правому боці хлопці Рудого почали зриватись.

Враз внутрі цукроварні гримнула сальва, і розляглося дружне «Слава». Радістю забилося серце. Вогонь з валу на мить притих.

«Вогонь, вперед, слава!» — гукнув Чубатий на весь голос.

І ми відважно кинулися на вал. Звідтіл десятків стрілів, і вал опустів. Залога в паніці полетіла по всіх дірках містечка. Ми настигали їх і били, як куропатву: ловили по хатах, у садку, на мочарі й на полі. Десятків зо три полягло.

Увечері ладнали нового кольгта та вантажили харчами три заводських гарби (цукром, салом і вівсом). У відплату за двох страчених і трьох скалічених коней, осідлали дев'ять свіжих стригунів.

Жаль було покійника — веселого виноградаря. Поховали по-християнськи в Небелівці. Увечері викопали на вигоні могилу. Прийшов священник зі всім хором і, схиливши сумні чола, під спів «Ви жертвою в бою нерівнім лягли», спускали в землю першу жертву.

Не ми одні. Сумували з нами серця селянські. Довідались і прийшли гурмою. Втирали сльози матері, жалібно батьки зітхали, могилу квітами квітчали дівчата. Замість тієї жертви Небелівка дала нам нових 16 повстанців. Другого ранку на гробі з'явився хрест із написом: «Спинись, чоло схили. За Україну він поляг, за твій добробут. Помстись за нього».

.....

Перший виступ створив у загоні бойовий дух і міцну дисципліну. Виробили плян операцій. Основне наше завдання було: паралізувати шляхи радянської зарази на село, руйнувати адміністративні органи та нищити агентів-зайдів.

Це був час нового наступу частин УНР від заходу. Жили надіями. Кожного дня й вечора прибували свіжі сили. Що село,

то десяток-два без окремої агітації. Щедро роздавали селянам цукор, а вони нам — чого тільки душа бажала.

Щастило. Ішли трьокутником: піхота й обоз у середині, а по боках кінні стежники. Де ступали, там сліди залишали: там зловили ярого комнезамця, тут розстріляли чекіста, то захопили п'ятьох міліціонерів, ось «перевірили» партячейку, а то розпустили волосний з'їзд КНС, чи дали назад селянам продрозверстку¹.

Раз наскочили на засідання Оксанинського волревкому. Кінчав засідання наш штаб у ліску на полянці. Суддею був загін. Що більшість присудила, те й чинили. І вирок був: голові засідання зняли голову, чужим членам всипали 25 гарячих пунктів, своїм землякам-членам по 5 тепленьких параграфів, а секретареві ствердили дійсність протоколу трьома мокрими шомполами. Виконавцем був волревкомівський міліціонер. Начальника міліції на суді не було: повис підстрелений на волревкомівському перелазі, як тікав.

Коло Телянок провели «розкулачку». Село відмовилось давати розверстку (податок) й побило уповноваженого. З округи вислали загін. Він кілька днів погосподарював і віз до міста 12 підвід пшениці, сала, одягу та 15 арештованих селян. Ми настигли вчасно. Підводи в ліс, а ми з обох боків. І писнути не дали: 24 червонці підняли руки. Дехто з нетерплячих уже й розправу починав.

— Стій, хлопці! Тут треба розібратись, щоб совість була чиста, — спинив я. — Українці, п'ять кроків праворуч кроком руш! Вийшло 8.

— Малувато. Мобілізовані, три кроки ліворуч.

Вийшли всі.

— А хто ж ваш старший, комісар? — питаю.

— У нас равноправіє, — обзивається один з мобілізованих.

— Себто всі однаково село душите? Виходить, що й дяка всім одна?

— Чого ж панькатися з ними, — сердилися наші, — раз отряд по кере та бебе², значить всі одним миром мазані. Путній чоловік в такий загін не піде.

— Нас силою забрали, — виправдувався хтось з українців.

— Хто ж ти й звідки?

¹ Податок натурою.

² Загін по боротьбі з контрреволюцією й бандитизмом.

— Сірецький, з Соколівки селянин.

Зробили уважну чистку. Я був за прокуратора: випитував кожного, переглянув документи, переслухав арештованих дядьків, хто як хазайнував на селі, й виносив присуд: 5 послали до Адама, 13 пустили на всі вітри, а 6 пристало до нас; чотири з них були добрими вояками, а два (між ними і Сірецький) втікли тієї ж ночі. Збіжжя й добро вернули селянам. За це нам дали 26 хлопців, 12 німецьких бомб та скриньку набоїв.

Вдало вивязались ми, ускочивши в пастку двох більшовицьких частин, що переходили з Вранглівського фронту на Польський. Вивідавши, де хто стоїть, вдосвіта нацькували пса на пса. Наша піхота показала довгою лавою на горбі проти села, знявши пальбу й крик, а кіннота наскочила на сусіднє за горою село, обеззброїла варту й обстріляла. Червоні зійшлися в гарячій перепалці, аж поки полк не збив баталіону, в трупах пізнавши своїх. А ми в той час заскочили в село, розігнали обоз і повезли з собою 9 військових возів зі зброєю.

.....

Маючи 60 шабель та 230 піхотинців, ми вільно оперували по південно-західній Київщині та суміжному Поділлу. Розгромили 6 волревкомів, знищили 4 волміліції, повішали кільканадцять чекістів, розпустили кілька десятків сільських самоохорон, розігнали комнезамську сотню, витопили в Ташлицькому болоті комсомольський тернівсько-теплицький жидівський курінь.

З тиждень возилися із загоном Чека в 5 кулеметів та 200 крісів. Не хотілось одвертого бою давати. Крутилися змією, наскуючи несподівано. Доконати цей загін пастушки допомогли. За нашою намовою вони улаштували фальшивий сполох «бандитів три сотні підходить до села». 4 кінних залишили в ліску й попахували з ручного кулемета; їм помагали й пастушки, а ми оббігли кругом села. Коли вся Чека вибігла за село в лаву, ми, за вказівками хлопчаків, пройшли селом і гаркнули так, що рештки Чека аж в Умані оглянулись.

За місяць активних операцій стероризували всю околицю, ні один агент носа не показував з міста, припинився всякий рух на селах, ніби радвлда й не було.

Та прийшли й нам чорні дні. Кинули на нас загін Котовського. Цілий тиждень він насадав по п'ятах. Тяжко було вивертатись

перед кіннотою: приставали, заскочені по селях, хлопці розбігались, зникали в утечі по полях. Загін танув, деморалізація ширилась. А за Юрківкою сталась жахлива катастрофа.

Схопившись вдосвіта, виїхали за село й рівнялися з лісом, як звідтіль блиснули сотні шабель і з диким вигуком свиснули на нас. Не спам'ятавшись, кинулися врозтіч, хто куди бачив. А котовці настигали й сікли, як патиччя.

Я дрімав на задній хурі. Від хряску схопився й машинально летів у протилежний бік — через вал і полем на долину. За мною ще двох. У наш бік скочив кінний, та, на щастя, кінь в рові спіткнувся і збив мах вершникові.

Я не біг — летів: разом з ногами підкидалось серце, щоб осягнути єдиного спасіння — мочарів. Чверть гін, от ще горбок, долиною, ще трошки, ще... Ураз позаду тупотіння, все ближче, все чутніше... Господи, дай сили, дай, ще...

— Стой, стой, бандіт, сток череп розможжу, стой... — і хльоснуло в повітрі, — гуп...

Боже, дай духу. Ще кілька кроків... ще ось... і впав у мочар, схопився, — чалап, чалап, упав, знов схопився, а над головою — паф, паф. Прикляк і рачки по болоті... в очерет... занімів... трясуся в лихоманці...

Коли... у кількох кроках шелест. Боже, невже лізе навздогін?.. Зібрав останній дух і далі.

— Юрченко! це я, — почув знайомий голос.

Це був мій Сава. Оглянулись навколо і зникли в очереті.

Через тиждень довідався про наслідки страшної поразки. Щастя, що під лісом корчі. 50 хлопців посікли. Зброя, обоз — все луснуло. Сам Чубатий залишив під корчем півплеча, а найвірніший його заступник Гуменюк поліг, розкраяний на пні.

Розбрелись врятовані по хуторах, розпитуючи один за одного; з радістю приймалось, що той живий, того бачив, як зникав цілий у лісі, а той на хуторі лікує рани.

Поразка так прибила, що за нову спробу ніхто не відважувався й мови зводити.

.....
Минали жнива. Більшовики оголосили мобілізацію на Західній фронт. Виринуло питання: або класти голову за комуну, або йти проти неї. Свідоміші вибирали останнє. Сприятливий момент: заворушилися ми знову.

Я в цей час вештався по Поділлю. На березівських хуторах познайомився з Антоновичем. Він — старшина, давно дезертував. Мобілізація опромінила його: заходився формувати загін. За збірний пункт вибрав ліс Галоче. До нього привів я 10 своїх хлопців. Рішили — підірвати мобілізацію по селах. В день виходу мобілізованих кинулись на села.

Я мав завдання на Синьки. Ранком залишив хлопців за селом напоготові, а з кількома синьківчанами пішов у центр. На селі приїзших комуністів не було. Коло сельсовету збирались мобілізовані. Мав відбутись мітинг і «торжественні» проводи з музикою.

Мене прийняли за «советського» й не обзивались, а синьківчани почали:

— Петро, куди зібрався? Комуна захищати? Чи не сказився?!

— Що поробиш? Мобілізують.

— А ти демобілізуйся.

— Воно не штука не піти, але ж дезинтиром зроблять.

— Та хай би робили, чорт там з тим, а то прилетять, до цурочки обголять ще й хату спалять: читав приказ?

— І на це є рада. Всіх не спалять. Прийдуть палити, а ми по них гасити, — пояснював Тимошівський.

— Та що одні лиш Синьки зроблять?

— Не бійсь. За Синьками підуть і інші. Он в Грузькій жоден не йде. Бо ж за кого наставляти груди?

Тим часом прийшло сільське начальство, музика, й почався мітинг. Місцевий агент ЧК Кнурець аж захлинався — закликав на боротьбу з петлюрівськими бандами. За ним голова НКС, сільради. Кожний вигукував «хай живе радвлда, смерть буржуазії», а музика підхоплювала тушем.

Коли все ніби скінчилося, на стіл вискочив наш Тимошівський.

— Браття! Красенько нам співали, кликали йти. А за що йти, за кого? За тих кацапських босяків, що граблять наші села, мордують люд та хочуть завести червону панщину — комуна? Що доброго дали нам ці запродавці Москви, подумайте усі та й розміркуйте, чи варто йти на службу цим харцизам. Не слухайте Кнурця, бо це продажня шкура. Питайте власного розуму. Він вам підкаже: чи йти проти своїх братів, чи стати їм на поміч. Моя думка така, що за братів, за Україну.

— Правильно, за Україну! — загули хлопці.

— Пастой, что за разговор? — кричав, вихопившись Кнурець, — арестовать цево мерзавца й до Чека.

— Кого і хто? Одеський жулік? Ану спробуй, — обернувся на столі Тимошівський до Кнурця.

— Друзья, це ж проти закону. Приказ від влади є — значить треба сповнять, — виступав лагідно голова сільради.

— Сповняй, коли тобі ця влада мила. Ми її знати не хочем.

— Не наставляли, не просили, то й голова не болить.

— Граждане ето... ето против власті, против республикі саветов. Я пажалеюся в Чека. Я... — загрожував Кнурець.

— Та годі з тим Чека носитись. Не вступиє слово мовити, як вже й Чека. У нас своя Чека. Сам казав, що тепер вся влада на місцях. Отож ми — влада порішили, що не хочем іти й не йдем, чорт зна за кого, воювати.

— Граждане-товарищі! Іменем РСФСР я прізиваю не слухать-ся етіх бандітов, а...

— Хто бандит? Хто? — вхопилося до Кнурця кілька хлопців. — Ось тобі бандит, ось, — і захмолостало кілька кулаків.

— Граждане, — кинувся рятувати товариша голова сільради. — Будьте сознательні. Зачем розбій? Зачем кровопролиття? Не хочете іти, Бог з вами, ми так і до Тривкого (революційного комітету) донесем, а зачим биться. Прикратіть. Я вас прошу, — і потягнув розкиненого Кнурця до сільсоветівських сіней.

— То як же, братці? — виліз знову на стіл Томашівський. — Іти чи ні? Голосую. Хто хоче йти? Раз, два... А! це обидва пролітаїли, їм однак нічого робити, хоч би мобілізував сам дідько. А хто проти? Ого... Усі... Музики, грайте туш. Розходьтєся, браття, додому. А хто б хотів у інший бік, — питайте, шлях покажу.

Демобілізувалися без бою. А ввечері Томашівський привів 37 юнаків. Так і по інших селах.

.....
За тиждень загін «Чорної Бороди» мав до 200 душ. Не було зброї. Кинулись на розшуки. Три ночі бігали по шляхах і збирали зброю у самоохорон, що стерегли телеграф від «банд». До бійки не доходило. Вартові знали, кому дають. Оце здасть зброю, а для людського (комнезамського) ока кричить: «Гвалт, грабіжники забрали кіс, хотіли вбити».

Бракувало кулемета. Довідались, що в Дубову прибув загін по беде (боротьба з дезертирами). У нього ліпше поживились. Хоч тьопали 25 верст, зате добули ціною двох ранених 27 крісів, два ручних кулемети та 6 коней. До них прилучилося 6 їздців на батьківських і склалась кавалерія.

Розгорнули діяльність. Штаб перебував на «Січі» — в центрі Галоча. Наскочили на Трояни, розбили волревком, втопили в ставку голову Манілова, прокололи продагента (продовольчого), а продотряд розігнали, заволодівши двома тачанками, розверстку селянам роздали.

На ліквідацію нас виступив з Голти загін на 40 тачанках. Сісти на тачанку кожному з нас встигалося. Загін ловив нас, а ми тачанки. Труднувало було нам пішим переганяти їх; спасибі, дяжки підвозили. Набридло бігати. Рішили дати бій. Зустріли за Розношинцями; привітали, близько підпустивши, але червонці, як горобчики, порснули назад.

Перепинили у Роздолі й пішли на ризик: частина загону відступила на очах, а друга розташувалась пішо за селом у молодняку. Опівночі зійшлись і вдарили на большаків. Та знов не вдалося. Комуністи спали по-заячи. На перший вистріл стежі посхоплювалися й утекли, залишивши нам лиш дві тачанки з кулеметом.

На допомогу тому «отрядові» прийшла з Богополю ціла сотня піхоти й 40 шабель. Загнали нас в Галочі й перепинили вихід в села. Сутужно було сидіти в лісі. Перенеслися на час у Гайдамацький ліс.

Та й там не повезло. Оперувало кілька «отрядів» і по бебе, і по беде, і продотряд. Одного разу в Вільховій нас оточили. Ми втратили третю частину людей і майже весь обоз. Ця невдача захитала наш моральний стан.

.....

Настала осінь, морози. Людей не прибувало, а зменшувалось. Отаборились знов у Галочім. Штаб перенесли до Грузянської школи. Грузька не відчувала радянської влади, хіба тоді, як заскочить загін комунарів. Серед дня походжали по селу наші хлопці й виспівували «Ще не вмерла». Вчительство виконувало цінну розвідку.

Раз налетів у село великий загін червоних шулік. Наша розвідка повтікала, а більшовики стали господарювати, як хижі татарва; хати «бандитів, дезертирів», гасали по селу скаженими псами, б'ючи, стріляючи, кого не стрінуть.

Прибіг у ліс хлопець Данило Чайка й розповів: забрали вчителів, попа, голову читальні, і ще кількох; трьох чи п'ятьох мають розстріляти, всі лежать в сільраді пов'язані.

«Виручити» — і козячою тропою (найближчий шлях ярами) гусаком щодуху до села, а кінні побігли з другого кінця села дати фальшиву тривогу.

Схильці-згинці низами вскочили в село. Щойно зачули вистріли по той бік, ми з криком «бий комуну» пустились до сільради. Майбутні жертви врятовано, а замість них на греблі в корчах качалось три більшовики та на воротях комісар.

Розсердилися на нас комуністи. Кругом Галочого скупчили силу. Раз полізли й у середину. Нас було мало, тому віддали «Січ» на поталу червоним «бісурменам».

За це віддячили. Наскочили на ст. Голованівське броневик, знищили прислугу й машинерію, спалили зсиппункт (зсипний пункт зерна).

Було нам того дня роботи. Добирались до Воловика, щоб отаборитися на ніч. Розвідка донесла, що з Грузької на Вербову їде «отряд».

— Тут нас не сподіваються. Перепинити, — подав Чорна Борода. Пустились навперейми.

Того вечора женився у Вербові продагент. Сватав у панка-мельника Мелешка доньку. Щоб врятувати виявлених на горіщі 1000 пудів пшенички, скупий батько за них продав комуністові Попову рідну дочку. Жадаючи руки прекрасної панянки Янусі, Попов зламав комуністичне «вірую» — став під вінець.

«Певно, продотрядчики так на весілля поспішають», — догадувався Бабій Роман.

«Почастувати, хлопці, так, щоб покотилися від хмелю», — наставляв Чорна Борода.

Політав сніжок, пухкий, лапатий. Він чудесно тушував нас в морочній сутіні. А продотрядці ще й співали, видно, напідпитку. Ми з насолодою очікували.

— Що лиш гукну — сальва й на них, — попередив отаман.

Наближались. Вози таракхали з гори й стихали в долині. Ми напружили увагу. Аж Чорна Борода схопився:

«Вогонь, разом», — і з сальвою скочили. Навіть коні перелякалися, стали, засмикались. Комунарики затріпалися на возах. Втікло-таки багато, бо було темно. 9 пустили, а 7 расейських «розміняли».

Подія продовжувалась. В цю хвилину баскою четвернею вертався продагент Попов спід вінця. Під стройні звуки 12 мобілізованих клинівських музикантів, молодята в'їжджають у подвір'я й приймають матірне благословення до хати, а на воротах ураз бах — і розшалілий прототряд:

— А сукін син. Ти торжествуєш, а там кров пролетарська льйотся. Тебе свадьба, а там товарищі умірають. К стенке! Разорвать на часті! Перерезать всю буржуйськую свору! Лові попов.

І кинулись круками на молодих. Розлетівся в дребіззя вінчальний образ, злетів з волоссям з молодої вінок. Вона впала на порозі неприємна, мати хліб святий випустила з рук, застигши на одвірку. Попов бухнув на коліна:

— Таваріщі, братья, прастіте, не я же виноват, что...

— Не вінават? Нас послал на смерть, а сам с попамі торжествуєш?! Умрі і ти, — і замахнувся...

— Братци, — заревів Попов. — Пащадіте, я іскуп...

Публіка тремтіла в очікуванні страшного. Весільна процесія перетворилась в сцену дикої розправи нальотчиків...

— Абакумов, давольно ісповедивать. Коцні і баста, — підступив злоненависно задрипаний, рябий.

— Братья, — лебедів, припадав до ніг Попова. — Памілуйте, я іскуплю. Ми атамстім во сто крат. Но не в етот день. Ведь свадьба раз в жізні. Не акровавте етот светлий празднік, умоляю. Братци, ведь ви женілісь, іспиталі етот щастлівий день. Дайте атпраздновать ево, пойдьомте с намі... за стол... первую рюмку... прошу... преклоняюсь...

— Іш как пойот буржуйській падхлебало! Дайош ево сюда. Я сам пріхлопну, — і кинувся на Попова.

— Братішкі! Что за шум, а дракі нет! — десь взявся воєнком¹ Горох і враз відмінив картину. Двох горлатих під боки, третьому моргнув до хати, і ярим комунарам наче язика скорчило.

Через якої чверть години ніби нічого й не було. Прототрядці справляли вакханалії: кричали «горкая», цілувались з молодими й п'яно — собачими голосами вигукували «многая лета».

Горох спився в муку. Причепився до вчительки Сумовської, заставив на глум присутнім з ним танцювати, в кінці ляско поці-

¹ Воєнний комісар.

лував і запропонував негайно бути жінкою йому — военкомові Горохові, що має «всякого сорту культуриности доволі».

Коли ж Сумовська відрубала, що знать його не хоче, він розпалився найпоганішою лайкою:

— Застрелю буржуйское атродье. Она — капіталістическій поддонок, смеет оскорблять меня — военкома, пролетарскаво дворяніна в то время, кагда власть прінадлежіт саветам і вся на местах? Нет, не магу, не потерплю уніження моей благородной комуністической крові. Берегісь, народ кулацкій, стреляю, — і націлявся...

Мішка, брат Сумовської, підскачов, збив револьвер і повалив п'яного Гороха та з сестрою ходу.

.....
Мішка знав наші стоянки. Прибіг і розповів про весільні церемонії. Весілля має затягнутись, бо Горох гостей не відпускає. О. Юрачковський хотів «подякувати» й ховався за ворітьми, та военком спинив його, пустивши в руку кулю.

Не спалось нам, холоднуvато в нетопленій хаті.

— Хіба поїхати і нам, хоч не просили, — сказав на здогад буряків Роман Бабій, хухаючи в руку.

— Як не просили? А от прийшов боярин. Хіба не просить? Гайда, кому не спиться, бо сам піду, — зірвався з землянки Поліщук.

Всі мовчки вилізли. Коло волости зняли варту, побудили 12 чоловік загону, передяглися у шинелі, чоботи (червоних не зачіпали, бо на нас не сварились) і на трьох тачанках підбігли до Мелешки.

— Где военком Горох? У волють екстренно требують.

А Горох розважав гостей. Позв'язував за коси 5 присутніх панотців і смикав по хаті, витанцьовуючи пролетарського гопака. Два червоних викачувались на весільних подушках, а молода з матір'ю ридали, руки до Бога здійсмали та кляли батенька, що варварам запродав життя молоде.

Увійшли в хату не по-воєнному. Зв'язали Гороха, винесли двох з подушок, вивели чотирьох з другої хати, де читали гостям лекції за комуну, одного підібрали на воротях — тікав. Самого молодого не лапнули — зчез.

Вивели. Двох пустили, бо гості заприсягнули, що за комуну не згадували, а решту «розміняли». Першого звінчали Гороха, пу-

стивши зв'язаного під лотоки. Двох мітингантів-лекторів кинули разом на глибоке, а п'яних коло берега: яквилізуть, то щастя їх.

Лиш після того засіли за стіл. Приймала мати нас, мабуть, тепліше, як молодого. Що залишилося з нещасного весілля, ще й на дорогу віддала.

.....
Наші вчинки обурили комуністів. У ці часи вже був зліквідований Польський фронт, і більшовицьке військо відходило взад на села. На Голованівську волость прийшла численна дивізія й оточила Галочче. Три дні ми бились, перескакуючи по сім разів на день то в один, то в другий бік. Четвертої ночі ледве просмикнули з Галочого, залишивши все майно.

Але життя ніде не було. Куди не кинемося — повно війська: ні перегрітись, ні спочити. І ми ліквідувались до весни.

.....
Зима пройшла у сховах. Побудеш день-два на хуторі, в селі, наскочать комуністи, і сунеш далі, та все вночі, ярами-долами, бо скрізь по селах більшовики. Ночував морозами в хлівах, по соломах, тижнями невилізав з комори. Тяжке, собаче життя: холод, голод, щохвилини небезпека. Не раз ледве живий вискакував.

У Краснополі півдня ловили. Біжу під височенну гору, а за мною вісім більшовиків — беруть на мушку. Вгороді три рази увивав під ногами собаку, два рази сам летів сторчака, зубами брався за повій під гору; збили шапку, ранили легко в ногу. Аж у полівнику якомусь знайшов рятунок, впірнувши у половину.

А раз попав у самі руки, уже й наган до лоба наставляли. Був у Вербівського попа на іменинах паніматки. Якась чортяка донесла. Як гості випивали, а молодь забавлялась танцем, увійшов голова волревкому Бурлака та секретар волкомачейки. Їх, як людей, прийняли. Був спирт, почастували. Випили мовчки по одній, припросили до другої, а по третій Бурлака за револьвер, бахнув по столі і під брязк розбитих тарілок заявив посоловілими очима:

— У вас гуляєт бандітській сотнік. Сейчас ево вазьмьом.

Ця фраза вмить перейшла з їдальні до танцювальні. Мене спинили в солодкім вальсі. Шарпнуло по нервах. Вилетів весільний дух, і заговорили фібри переслідуваного бандита, що хотів би ще прожити.

— Тікайте, ані хвилини більше, — шепнув о. Константин.

Без надуми кинувся на задні двері. Але я до дверей, а Бурлака на поріг і зняв револьвер:

— А, попался бандіт, нальотч...

Я не дав йому кінчити, вхопив за руку. Вибух стріл. На салі «ах», метушня, а Бурлака мене за горло. Відбулась дика борня. Якась святая сила допомогла мені. Бурлака впав, а над головою занісся його наган. Ще мить, і...

— Ой, що робите?! Я пропав. Благаю вас. У моїй хаті вбивство... За ним і я загину...

Схаменувся. Справді, добрі люди запросили, а в подяку наражувати їх на... Сунув дулом під груди, щоб не шарпався. Схопив пальто і ходу, бо секретар побіг за міліціонерами.

Після того довелось ще раз з Бурлакою зустрітись. Заходжу якомсь ввечері до панотця. Наляканий, сумний стрічає: «Біду накликали на мене. Бурлака спокою не дає: або бандита, каже видай, або підеш за нього». Узав Романа, Дем'яна та ще двох хлопців, і вивели Бурлаку з волревкому. Останніми його хвилинами розпоряджав Дем'ян.

Коштував тої зими й землянки (холодної баюри серед лісу). Три тижні перенудив у найбільші холоди; мав лиш одну ніч та й то напів щасливу. Серед ночі постукало: «Отворяй». Відомо, хто. З теплої печі вискочив на горіще, а звідтіль через стріп опинився в ледовій землянці.

.....
Зачиналась третя повстанська весна, а з нею розцвітала наша надія. Зазеленіла травиця, й забуяла душа повстанська.

З'явився в Галочому Чорна Борода і дав про себе знати, обеззброївши в Тридубах «телеграфну роту», розбивши «продотряд» та вербівську міліцію.

Заговорили села про Галоче. Заворушилися старі повстанці. Як я прийшов, у загоні було 70 душ. У цей час прибув зв'язковий від от. Заболотного й поінформував, як з новими силами розвивається повстанський рух, як оперують загони Хмари, Гризла, Левченка та інших, як з-за кордону прибувають люди, зброя, кошти.

Інформація справила на козаків велике вражіння. Піднісся бойовий настрій. Другого дня на Великдень ми відважились наскочити на Голованівське. Наскок був дуже вдалий: розгромили «комуністичну роту» й численну міліцію, знищили продбазу

(продовольчу базу) та забрали й розвезли по селах силу нагробованого в розкулачці майна.

Цим наскоком нагнали великого страху комунарам околиці. Проти нас викликали з Голти два курені. Настигли нас аж під Ново-Архангельськом. Під переважаючою значно силою втікли ми знов у Галочі.

І поминальної неділі Грузька бачила справжню фронтову боротьбу. З села на Галочі наступала тисячна лава комуністів з п'ятьма кулеметами й двома гарматами.

Півдня кипів добрий позиційний бій: никли в лісі дерева від тисячних стрілів та кількогадинного цокотіння п'ятьох кулеметів, гуділо далеко в околицях, та дріжали шибки в хатах грузянських господарів. Здіймали нелюдський крик червонці, кілька разів кидаючись на ліс. Та ба! Наші хлопці влучно цокали більшовиків серед рівного поля. А як смеркало, скупчилися на лівому крилі і збили комуністів: у хапливій паніці вони бандами втікали на Голованівське. Лягло їх більше, як нас було.

Слава про геройський бій рознеслася широко. Чутка пішла, що сам Петлюра в Галочому засів. Народ масами став линути до нас: і молодь, і старі. Заносилося на грізне повстання. Чорна Борода, окрилений успіхом, став плянувати наступ на Умань.

Та враз колесо подій круто змінилось. У самому розцвіті руху — більшовики проголосили амністію, прощаючи усім всякі гріхи. Послали на села агітаторів, хмари відозв, маніфестів, закликів, обіцянок. Загула преса про здачу повстанців, загонів, видних отаманів (Чалий, Батрак, Мазуренко), наслали провокаторів у ряди повстанців.

Стійкість повстанських рядів надірвалась. Повстанець став призадумуватись. Чутки про здачу, ліквідацію підточували надію в успіх боротьби.

Наш загін певний час тримався. Але розбили його невдачі. Поїхало 40 хлопців у Полонисте по харчі, а звідтіль вернулася третя частина. Це пригнобило всіх. Стали дезертирувати. Врешті під Воловиком оточив нас комуністичний полк. Три дні не випускав і пропонував здатись, обіцяючи всім помилування. Умовляти, щоб не здавалися на ласку червоним, не було сили. Більшість заявила більшовикам, делегатам, щоб їхній полк відійшов: повстанці самі здадуться в селах. Ці погодились, і того вечора більшість пішла з загону.

.....

Не прийняло помилування нас 26 чоловік. Продовжували боротьбу. Неймовірно трудна вона стала. Слідом за амністією оголошили здачу зброї: арештами, підпалами, руйнацією майна витягнули більшовики з села зброю, за виявлення «після терміну здачі» крисів, набоїв розстрілювали людей, мучили по в'язничних льохах.

Обеззброївши село, стероризували його, нацькували незможників на куркулів, задобрили бідноту подачками від розкулачування, насаджували на селах комячейки, формували штати сексотів.

Найбільше підривало повстанську роботу заведення лихої пам'яті «приказу Ч. 2» про охорону спокою та органів влади від бандитизму. Охороняти цей «приказ» у кожному селі виділили по 30—80 «ответчіків» з найпідозріліших селян. У разі що станеться в селі — «ответчікі» відповідають головою.

Так, у Слобідці піймали ми двох агентів і порубали «приказ». Прибіг загін по бебе й забрав п'ять «ответчіків». Перепинили ми «отряд» і помінялись «ответчіками». Наскочив у село великий загін і на очах усього сходу розстріляли таким способом: зробили на 50 «ответчіків» 50 квитків, з них п'ять з написом «смерть», а п'ять «життя». Хто витягнув «життя» — має застрелити одного з написом «смерть». Один сердега, витягнувши «життя», сам собі смерть заподіяв. Село після тієї розправи нас кляло.

Через «приказ Ч. 2» найвірніші нам люди відмовлялись допомагати. Ми залишалися без моральної підтримки. Дух підупав.

Прибила нас чутка про смерть Чорної Бороди. Вертаючися із Дем'яном із Грузької до лісу, він наскочив на кінну стежу. Дем'ян з трьома ранами сховався в лісі, а отаман упав тяжко ранений, і щоб не датись на знущання, сам себе добив. Комуністи повішали тіло його на повороті під селом, прибивши на лобі дошку з написом: «Смерть бандітам».

Вночі ми тіло поховали на кладовищі по-християнськи. Сексоти¹ довідались і сповістили в ЧК. Приїхав більшовицький загін, з гробу витягнули тіло, заплативши двом селянам 50 пудів пшениці за роботу, забрали й невідомо де діли. Ходили чутки, що з каменем кинули за селом у ставок. Попа, що проводжав тіло до могили, забрали з села й більше не повернули.

.....

¹ Секретні співробітники ГПУ (сотруднікі).

Позбувшись отамана, ми розійшлись. Я з Юхименком блукав по хуторах Балтщини. На Липнягах зустрілися з Лихом. Він поінформував нас, що готується всеукраїнське повстання під орудою Петлюри й Тютюнника. На осінь мають вдарити — Тютюнник з-за кордону, а ми мусимо підготуватися звідсіль. На Одещині — IV Повстанський район. Ним керує Гулий-Гуленко. Первомайська участкова організація завербувала вже до 300 душ готових виступати.

Обнадіений вертався я в свої місця збирати хлопців. Поринув знов у агітаційно-вербовочну роботу, та... ошпарився на початку. Лиха накрила в Липнягах Первомайська чрезвычайка й вирізала там усе мужеське населення¹; сам Лихо ледве втік, але попався з Романом та Дем'яном у Грузькій і, тяжко ранений, помер у Грушці на горіщі у теж раненого Дем'яна на руках. За декілька днів відкрили організацію в Первомайську й розстріляли за дві ночі 125 чоловік.

Пропаща справа цілковито. Щоб не потрапитись чрезвычайці, рішив я пробратись за кордон. З трудом добув документа й студентом до Кам'янця, а там за Збруч.

Було після зимового походу. Організаційна праця, рух були спаралізовані...

З гнітючим настроєм, розбитий вкрай, вертався на Україну, не знаючи — куди іти, за що хапатись, для чого й жити...

Не видно й вогника надії... Попіл і пустака на душі...

III

З РАДЯНЦЯ АКТИВІСТА — АРЕШТАНТ

Весна 1922 року в наших околицях не давала ніяких виглядів на повстання. За зиму поарештували, повистрілювали провідників. Розвіявся, притих бунтарський в масі дух.

Блукаючи по хуторах, став я навідуватись до рідного села, минаючи очей міліції та всяких агентів. Головою сільського КНС був товариш по школі Тимошко. Сприятелювався я з ним і скоро завоював «політичну благонадійність». Через його протекторат на трьох «засіданнях» всіх членів РВК² з п'ятьма журавлями «ро-

¹ Цей хутір з того часу зветься бабський хутір.

² Районовий виконавчий комітет; замість волости тоді вже були райони.

бітничо-селянської» (самогонки) на «повістці денній» назався «своєю людиною» і по трьох роках бурхливого заячого життя став мирним громадянином, легалізувався.

Не звик тинятись без роботи. Згорівши в збройній боротьбі, почав працю в духовій ділянці. Тоді розпочинався автокефальний рух. Ним захопився. Зі своїх старих однодумців заклав ініціативну групу. Ми переконали кількох авторитетних церковників, поставили завдання — українізувати церкву.

Не легка справа — зробити зміну у вікахи усталених церковних традицій. Бабки казали: «Я Бога прогнівлю, коли звертатимусь до нього мовою, що нею мужа лаю». Поважніші селяни побоювались: Чи не диявольсько-більшовицька це загія, щоб опоганити, зруйнувати церкву? Сам панотець і слухати не хотів про «самозванну» автокефальну церкву.

Мали з ним полемічний бій на зборах села. Він спирався на те, що автокефальна церква не має святости. Ми ж контраргументували, що в часи IV Вселенського Собору Христово Церква зісталась без рукоположеного патріярха, і святість на новообразного передали всі приявні на Соборі духовні пастирі.

Бій справи не розв'язав. Старі тримали руку священика, а молодь йшла за нами. Син голосує «за», а мати «проти». Доходило до бою. Провели плебсцит.

Аж після багатьох нарад, гарячої агітації та сімейних сварок, на третьому бурхливому сході проголосили автокефалію. І вдосвіта 40 фундаторів вирушили за 28 верст рееструвати першу в околиці українську церкву.

Це велике досягнення. Національна свідомість зорала в селі глибоку борозну: 50-літні дядюшки, поважні, господарі з ціпками в руках ідуть добиватися рідної духової святині. А які матеріальні жадання таять вони у своїх грудях?

— Значить, свою церкву матимемо.

— Еге, бракує ще держави.

— А як наступить час піти по неї, підете, дядьку Митрохане?

— З підскоком, ще й жінку вижену, дарма, що вже старий.

— Хоч би прийшлось ціпка змінити на кріс?

— А тож! Кріса не буде — косу візьму. Допекли до самих печінок хазяї сучасні.

— Чи ж так ви думали три роки тому?

— Е, не я один дурний був. Гадали — нас не зачіпають, сидім собі тихенько, хай містом хоч сам дідько править. Аж вийшло, що право завоювати через місто треба.

— А дивно: коли цю владу встановляли, дядька й не згадували, а тепер нас з нею поріднили і дублять з живого й мертвого. Чули, цього року новий податок: від качок і курей?

— До того йде. Так поволеньки зовсім наймитами станем, залишать на прохарчування, а решту на «соціалізм» віддай...

У живій гутірці вступали до міста. Ще комісарі спали. За два роки я вперше в місті. Щоб не наскочити на чекіста, тримався середини гургу.

Зареєстрували церкву не так скоро. Опівдні нас по одному стали викликати — випитувати.

— Хатіте церкві? — питає хмуρο комісар.

— Так.

— А знаєте, как советская власть сматріт на церкоф? — гукав.

— Хай собі дивиться, як хоче, а християнин без церкви не може.

— Честному крестьяніну церкоф не нужна. Єто опіум для беднаво народа. Только кулакі і петлюровці желаютъ церкві, чтоб експлоатіровать бедноту. Неужелі ви к нім себя зачісляете? Известно вам, что такіх людей ми крутім у бараній роґ?

— То кулаки, а тут церква...

— Значіт, не атказиваетесь? Как фамілія? — закінчує грізним тоном.

Кожний виходив наляканий: «Фамілію записав». Однак «скрутити в бараній ріг» не вдалося нікого з нас.

О третій годині кінчився допит. Вже б і реєструвати, та замішка. Причепились до протоколу загальних зборів: голова сільради підписав та невдало печатку приклав. Шкода було запевняти комісаря. Фальшивий протокол та й тільки. Мусіли бігти 56 верст за кращою печаткою. Дядьки наші посмутніли: пропав і завтра робочий день.

Аж ранком прибіг Сава скупаний з доброю печаткою. Поклали перед комісарем протокол з доброю печаткою, аж тут нова біда. Виладнали нарід у коридорі в чергу на підпис, перечислили:

— А где же ещо два? Реєстрація недействітельна.

Занепокоїлись. Прибігає Олекса:

— Кого ж нема і де б дівався, недавно всі були?

— Матвія арештували!
— Хто? За віщо? — накинулися всі.
— Не знаю. Вийшли кваску попиту. Підходить, мабуть, сексот і до Матвія:

— Ти аткуда?
— А хіба що? — викручується Матвій.
— Как фамілія? — наступає сексот.
— Чого чіпляєтесь? — відпекується Матвій.
— Да гаварю тебе, что это он, — встряває другий сексот.
— Два года тебя іщем, бандіт. В Допре давно местечко ожить, — і повели.

Похнюпились дядьки: пропаде й третій день, а буряки аж просяться сапати... Кинулись по місту шукати свого чоловіка. Найшли, умовили старого Ярошенка та пізно вже: комісаріят не урядує.

Аж третього дня під вечір залагодили справу. А Матвій аж восени вернувся.

Зате урочисте було посвячення. Хор вивчив Українську літургію, дівчата пишно й святочно прибрали в церкві в національному дусі. І на Зелені свята відбулась незнана ще й дідам нашим на селі церковна урочистість. Запросили єпископа, священників, представників сусідніх парохій. Наш ворог — панотець так був зворушений, що в сльозах перед усім миром спокутував свою помилку й став щирим автокефалістом — духовним пастирем першої в районі української церкви.

Українізувавши церкву, наша група взялась за культурну роботу. Відновили в пам'яті 18-й рік: всі тодішні просвітяни вписалися до хати-читальні. На першому кроці заходились до будови великого «Народнього дому».

Приємні були хвилини. Хлопці брались до роботи, як дружна й організована сім'я. Одной суботи був культурний шарварок — зводина. Під звук зворушливих пісень та веселої гутірки кілька десятків читальнян, відклавши польову роботу, закладали основи «Народньому дому».

— Цей перший стовп заб'ємо як підпору національно-духовної єдності нас — селян, і заможніших, і середніх, і бідняків, щоб всі стояли одностайно за нашу долю, за добробут, — починав Сава, цей невгасимий ентузіаст-парубійко, запальний націоналіст.

— А другий стовп хай кріпить віру в наше майбутнє завтра. Нехай ніхто не піддається на ласку комуністів, а леліє в душі нашу незалежність, — продовжував середняк Петро.

— І третій стовп, — підхоплював Олекса секретар, — хай зміцнює надію на недалеку нашу перемогу.

— І четвертий, — кінчав я, — хай буде підпертям нашої ідеї — джерела, що з нього черпатимем вогонь бадьорості й завзяття в духових змаганнях.

— Вбиваймо ж, браття, цупко, щоб ця культурна установка була відпорна, як бетон, проти більшовицьких агітацій, щоб прихований на час наш рідний прапор і дух витав у ній неподолано аж до слухної години, — порядкував знов Сава.

Два тижні кипіла гаряча праця. Склались по карбованцеві й найняли мулярів, за чергою щодня працювало в допомогу п'ять читальнян, возили цеглу, глину, робили сніпки на покриття даху.

Все село дивувалось, що то «Просвіта» затіває. Не один дядько, прийшовши з лайкою забрати сина до хатньої роботи, вертався сам: «Нехай вже робить, як і інші, може воно справді щось путнє вийде».

Четвертого тижня звеселяли нову хату наші сестри — мастільниці, жінки й дівчата:

— Співаймо, сестрички, поблагословімо співом новий дім, щоб у ньому розцвітала наша пісня, наша слава, наше щастя.

А п'ятого тижня святкували відкриття «Народного дому» (сельбудинку). Коли на сцені забивали останній цвях, Сава всіх закликав і закінчив неофіціальну промову:

— І так ми маємо сільську трибуну. Дай же, Боже, щоб всі ми — її будівники — дочекались почути з неї такі слова: Радянську владу знищено. Хай живе самостійна Українська Держава!

Про нашу хату-читальню, про вистави слава гриміла по окрузі. Приїжджав інспектор Окрнаросвіти, не міг нахвалитися; дивувався, що я сиджу на селі, пропонував посаду в місті. Та поки я туди зібрався — мене викликали.

.....

Одного дня виконавець вручив мені повідомлення: безатгарочно явітесь в ГПУ на 10 часов утра 26/8, комната следователя по ББ (боротьба з бандитизмом).

Защеміло серце. Що робити? Явитись — певно посадять. Не йти — самі заберуть, а як ні, то переслідування, вовче життя... Ні...

Поїхав, а разом зі мною Тимошко на всякий «нещасливий случай». Затерп, як входили в колючу огорожу ГПУ. «Господи, чи ж вертатимусь назад сьогодні?»

— Явілісь!?! — зустрів ніби зі здивуванням слідчий. — Так вот, ізложите подробно, без обіняков, где били, что делали, начиная с 17 года? Предупреждаю, что ми знаем всю вашу поднаготную, слыхали, что в последнее время кое-чем полезным начали заниматься. Это вам на плюс. Изложите всю чистосердечно.

Ошпарив він мене. Невже все знають?! Хіба ж помилують? Чи не признався, бува, Матвій? Не може бути...

І брехав, зразу плутано, а далі виправлявся в льогіці. Слідчий глипав, мінив лице, то подивлявся, то недовірливо крутив головою.

— Пачему ви не явілісь по амністії, как бандітській афіцер? — запитав раптово.

— Я офіцером ніколи не був.

— А в банде Дерещука разве не афіцерскую роль ісполняли? — заграв єхидно.

— У якого Дерещука? — багатозначно й сміливо заперечив я, зрозумівши, що слідчий бере лише на здогад, а фактів напевно не має.

— Что ви?! — скептично блиснув жовтими зубами. — Не знаете банди Дерещука!?

— І в очі не бачив, — побожився.

— Напрасно ви скриваєте. У нас єсть документальні данніє, что ви работали в банде отамана Дерещука ответственным старшиной.

— А я вам живих свідків дам, що в банді Дерещука й ногою не був.

— Это ваше последнее слово?

— Инакше я не можу нічого сказати.

— Жаль, — понизив слідчий тон і ніби справді з жалем продовжав: — прійдѡтся вас...

У дверях з'явився Тимошко.

— О, а мій землячок чого тут? — здивувався він, немов давно мене не бачив.

— Это твой?.. Плохіє у тебя землячкі. Пріходітся арестов...

— Арештувати? За що? — виявив Тимошко ще більший, вдало роблений, подив. — Товариш Дворянінов, на мінутку...

Вони пішли на мінутку, а я з годину чекав на коридорі. Віхрем снували думки, аж підносили на лаві. Одна шептала: зривайся, двері відкриті, коло воріт сторожі нема... А друга, розважніша, перебивала їй: будь терпеливий. А ось Тимошко щось вторгує... Третя знов спокушала: не гай часу, не трать моменту, бо як закинуть у мурі...

І виник в уяві льох Чрезвычайки, брудний, холодний... А проти нього воля, село, життя... Зірвався, узяв за клямку, відхилив... і...

— Зайди, — покликав Тимошко.

Заходжу.

— Вот что, гражданин Юрченко. Прінімая во вніманіє, что ви началі полезную саветскую работу, пока вас отпускаю. Дайте підписку о неразглашеніі наших разговоров.

Підписуюсь.

— Всякая полезная работа будет записана на ваш счет. Ви свободни.

Як помилований смертник з місця вішалниці, так біг я з будинку ГПУ.

.....

Зворохобила мене ця візита. Рахунки, видно, не покінчені — треба зійти з очей. Добився в Тимошка командировки від КНС і поїхав до Києва в ІНО (інститут народньої освіти); вив'язався з іспитів і зарахували студентом II курсу.

Гірка тоді була радянська наука, а ще гірше студентське життя. Не маючи ніяких засобів з дому, посидів місяць на помідорах, а як і їх не стало за що купувати, настали сірі, голодні дні. Однак, не довгі вони були: незабаром «вчистили» мене з інституту, як «лічність с тьомним прошлим».

Вивтікав з Києва в Любашівську семирічку під нагляд завідувача-партійця Франківського. Пильно стежив він за мною, часто сидів на лекціях, підслухував під дверима, випитував учнів, заводив зі мною сумнівні розмови про школу, владу. Я тримався так, щоб і комар носа не підточив, навпаки, вніс руху у школу.

Знавець у драматичному мистецтві, я став улаштовувати вистави, деклямаційні вечірки, інсценізації й таке інше, давши широке поле дітям до попису, а між ними й синкові Франківського. В школі щовечора, як в улику: репетиція, імпровізація, мельодеклямація, співи. Діти до мене горнутья, як до батька. Заслужив я помітної уваги.

Якось, у день вечірки, ночував у школі секретар ОПК. Вийшов він з аудиторії захоплений колективною деклямацією та живими картинами:

— Прекрасное, артистическое ісполненіе. Великолепное содержание, внедряющее детям коллективистические инстинкты. Кто у вас руководит етим делом? — піднесено говорив секретар, ідучи з театру до Франківської квартири.

— Преподаватель українськаво языка. Маладой педагог, способний, енергичний, но... — шептав дорогою Франківський.

А через тиждень на сімейних посидінках завідувач під впливом хмелю заявив мені, що я здобув право червоного вчителя. На питання — що це значить — він признався, що вислав до Наросвіти останню про мене позитивну характеристику.

Так я вийшов у люди: фігурував у президії вчительських районних конференцій, відчитав кілька педагогічних рефератів, ввійшов до складу місцевому (місцевого комітету) спілки Робос (робітників освіти) й активно проявлявся в кожній культурній ділянці. Поступово розвіявся погляд «політичної непевності» на мене; я став виконувати відповідальні громадсько-педагогічні завдання. Навесні 1923 року призначили, ніби тимчасово, райінспектором Наросвіти, а водночас доручили важливу кампанію уповноваженого по складанню з селянами договорів на школи (тоді школи були на повному утриманні села).

Кампанію провів я блискуче. На такій роботі була охота прикласти енергії. За літо моїми заходами збудували в районі 7 сельбудинків та відкрили 4 нових хати-читальні. Робота висунула мене на помітного в районі культурника-активіста, не останнього педагога й енергійного райінспектора. Зникала остання тінь мого минулого й політичної непевності моїх поглядів на владу.

.....

Та заволоклася хмарка. Виринув інцидент з місцевими комсомольцями. Зачався він з цілком неполітичної речі — дівчини. З нею гуляв райорг¹ комсомолу². Одного весняного вечора я мав непередбачену необережність провести її додому, а далі й ближче зазнайомитись. Доки гуляв з нею райорг комсомолу, було все нормальне й політично-витримане, коли ж дівчина відкинулася

¹ Районовий організатор комсомолу.

² Комуністична спілка молоді.

від райорга і сприяла мені, мені закинули міщансько-інтелігентський ухил, нацькували на мене весь комсомол, і зачалася ворожнеча. Коли я — райінспектор, замість ставити якусь недолугу революційну інсценіровку малописьменного драмороба — місцевого комсомольця, — готував п'єсу «Борці за мрії» — мене обізвали контрреволюціонером, що веде розкладницько-петлюрівську роботу в районі. З-під пера ярих комсомольців вийшов допис в окружній газеті, що «зубри контрреволюції» не перевелись, а навпаки — займають відповідальні посади.

Приїхала з округи комісія, обнюхала мою роботу, але нічого не найшла й наказала комсомольцям помиритись зі мною.

Під натиском центру райорг притих, та лиш на час: боротьба знову розпалилась. Підлив вогню «Суд над Христом», улаштований з ініціятиви комсомольців.

Мені припала роля громадського захисника. Не мав я на думці лихого, виступаючи на сцену: було то небезпечно. Я лише занотував аргументи гарячого прокуратора (райорг комсомолу — мій скритий ворог-соперник). А говорив він порнографічні речі: церкву створили капіталісти, як біблію брехні, щоб нею присипляти революційні пориви робітництва. Христос — це споконвічний провокатор, а сьогодні ідеолог кулацтва й контрреволюції. Церква — згряя контрреволюції, українська автокефальна церква — це кубло петлюрівське. Закінчив він заклик: Христос — куркуль, релігія — облуда, треба знищити; церква — куркульське стовковисько, її треба зруйнувати.

Ніхто не дивувався цим речам, бо що можна почути від напівграмотної людини, що першою її книжкою була «Азбука комунізму». Я став досить витримано (комсомольця ображати привселюдно небезпечно), в тоні своєї ролі — оборонця, розбивати противника. Не скажу, щоб вдало так оперував думками, а вийшов скандал.

Вже як кінчав свою годинну промову запінений райорг, публіка заворушилась. Як почав я, на хвилю стихла, але скористатись з положених мені 30 хвилин не довелось. Слова, в яких я називав товариша прокуратора профаном у теології, в історії повстання світу й капіталізму — заля переривала оплесками. Коли ж я нагадував прокураторові, що релігію, творену тисячоліттями, не можна подолати так швидко, а особливо вискаками з трибуни способом заялосених мітингових фраз «геть» — пу-

блика заглушила мої слова раптовими вибухами, встала, і в п'ять хвилин у залі залишилось лише десяток комсомольців.

Агітаційно-показовий суд урвався на небезпечному місці. Біда звалювалась на мене. Занепокоївся. Комсомольці вийшли, кинувши вовчий погляд.

Почалася травля, доноси. Викликали мене до Наросвіти на суд. Узяв свідків, що передали б характер моєї на «суді» промови. На моїм боці був сам Франківський, як голова суду. Це мене врятувало.

Та не цілком. Примусили перевестись до другого району. Не допомогло нічого, хоч уся райконференція вчителів послала Наросвіти постанову не переводити, а 20 делегатів-учнів з підписами дітей всієї школи два дні сиділи під порогом Наросвіти й просили мене не забирати. Не допомогло. Я мусів зійти з очей ненависних комсомольців.

.....

Зачинався 1924 рік. Момент найбільшого, на мою думку, піднесення й сили Радянського Союзу. Політика керманічів вилудніла й полагідніла. Відбувався XIII партійний з'їзд ВКП — єдиний з тих з'їздів, що найменше вирішував політично-перспективні проблеми, а найбільше шукав реальних і вірних шляхів розвитку країни. Лунала горда пісня визнань Радянського Союзу буржуазним світом. Поїхали лавами делегації західнього робітництва. Оголошено амністією політичним емігрантам. Змінено на краще курс у національному питанні, й почалась інтензивна українізація всього апарату, шкільних установ, а під впливом цього розвалилась УКП (українська комуністична партія).

Більшовики справляли тріумф перемог, успіхів. Марка комунізму росла, буяла по всесвіті.

Віра в недалекий крах соціалізму захиталась у найкомпетентніших, найдалекозоріших політиків з концтабору. В масі відбувався ідеологічний перелім. Заворушилась інтелігенція: віча, з'їзди, на яких виголошувались спокутливі промови вірності й присяги стояти за владу рад.

Особливо помітний, просто кардинальний, був перелім у вчительських лавах. Досі пересічний учитель був явно ворожий усій природі влади рад. Ще вчора він вичитував зі щойно розрізаної «Азбуки комунізму» засади комуністичного ладу, а поза школою провадив велитенську пропаганду за повалення цього ладу.

Сотні випадків, як зі школи, з самих лекцій, арештували вчителів, розстрілювали масами, — красномовно доводять, що українське вчительство душою й серцем було далеке від більшовицьких ідей. Спілка Робос має лиху славу й донині. Правляча комісарська каста прозиває її контрреволюційною наволочтю, петлюрівщиною, сепаратистами, шовіністами.

Людам з такою славою дати в руки виховання соціалістичного покоління було б наївно. Це непокоїло комуністів. За всяку ціну треба було завоювати вчительство, викликати політичний зрух, бодай фальшивий.

І от під аккомпанімент загально-державницьких літавр про успіхи і силу більшовизму почалась «переломова доба». Нас засадили за зубровку¹ азбук комунізмів, матеріалізмів, реврухів. По трьох місяцях скаженого навчання провели всім обов'язкову «політ-праверку». Ми, як пильні учні (звільняли тих, хто не складе іспитів), «проказали» викуване «комуністичне вірую й ісповідую». Нас погладили по голові, сказавши «харашо, прекрасно», і стався історичний закрут у житті радянського педагога: загули про його політичну вірність та ідеологічну чесність на всі глоси, в усі дзвони. Одним махом охрестили всіх скомунізованими, прибили червоний стемпель й запрягли до роботи. Без його отвертого слова, неприневоленої згоди й щирої думки, а вийшло так, ніби вчительство само склало присягу вірности.

Атмосфера створилася так тонко піднесена, що переконувала найупертішого невіру: і підвищення платні, і орден почесної праці, і шефство над Червоною армією, і з'їзди, вечерниці «спайки»² з комячейками, а всюди промови, сповіді, завіряння, похвали, овації.

Весь акорд тих похвальних дитирамб у честь «прозрілого й покаяного грішника» спантеличив менше свідомих, а далекозорішим ніяково було бодай словом порушувати атмосферу вірнопідданчого акту.

І під шумок отої штучної, уговкуючої пісні заходились червонілі вчителі коло «будівництва соціалізму».

Серед засліплених був і я. В соціальних питаннях, здається, найлівіший, сторонник скрайнього демократизму і всім серцем

¹ Кування, науку.

² Ідейне єднання, ідеологічна близькість.

горнучись до мас, ідучи тільки з ними, — я захитався в своєму виболілому ідеалі. Поховавши надію на можливість української держави, повірив у щирість цих пісень, став переконаним радянцем і з силою захвату кинувся у вир радянського життя.

.....

Працював я на новому місці вчителем та райінспектором. На відкритті районного політосвітнього центру — Райсельбуду виголосив добру промову-програму культурної роботи сельбудинку. Вона сподобалась секретареві РПК¹. Він узяв мене — енергійного, запального під батьківську політичну руку, звербувавши до всіх радянсько-партійних завдань.

Закрутився я в танку неосяжної громадсько-службової роботи: потопав у морі кампаній, з'їздив, конференцій; задихався на засіданнях, нарадах, зборах, комісіях; падав від втоми — біганини по селах, організуючи багатющу систему громадсько-радянських товариств, бюро, осередків, гуртків, об'єднань. Я дав себе на фізично-інтелектуальне виснаження, забуваючи про все на світі, бачучи одні лиш пляни, щоденні ударники, директиви, жив тільки ними.

Не було ділянки районного життя й праці, де б я не пописувався. Я ініціатор усякого нововведення, організатор, агітатор, пропагандист; я кращий сценічний робітник-артист, декламатор; я патентований лектор-доповідач: серед ночі збудить мене, і я готовий до реферату, привітання, промови, доповіді, і то на яку тільки треба тему: хочете про міжнародній стан СРСР — говоритиму 2 години, бажаєте про внутрішній — розповідатиму 3 години без утому, замовите — на кооперативну, економічну, побутову тему — zalиватимусь красномовністю, доки в слухачів вистарчить тарпцю (інакше питання — як, про що саме говорю, але на радянщині навіть досить добре). Я єдиний в районі пропагатор «нового побуту» — радянський районний піп: жениться якийсь ярий радянець по новому (без священика, традицій) — я культивую форми радянського весілля; родиться в комуніста більшовиченя — я у формі «звізди» (не хрестин) перший відкриваю йому світ і, в масних словах пророкуючи, яке то воно буде велике, розумне й заподадливе комунареня — передаю на виховання суспільству, ще з пелюшок записуючи його членом

¹ Районового партійного комітету.

«КНС», комсомолу та до інших відповідних організацій; помре якийсь з природи ядушливий комсомолець — я зворушливо-жалібним тоном провожаю його до могили, запевняючи процесію, що це чергова жертва капіталістичного оточення, й закликаючи всіх заступити помершого борця подвійною енергією в боротьбі з буржуазією та в будівництві соціалізму.

Я знаменитий проектодавець всеможливих плянів, міроприємств, поглядів для всіх ділянок роботи РВК та РПК: Я «вчений агітпроп», провідник політгуртка; за моїми міркуваннями (хоч я безпартійний) та методами веде ідеологічну працю вся райпарт-організація. Я районний сількор (сільський кореспондент), спеціаліст по виданню стінних газет (дістаю від імені Райсельбуду першу окружну та третю всеукраїнську премію). Я уповноважений усіх кампаній, ударників, що їх провадить РВК та РПК, а від 1925 року уповноважений по виборах сільрад (це завдання й не кожному партійцеві доручають), бо найвідповідальніша кампанія у більшовиків.

А в той же час я активний член усіх організацій: Сільради, Комнезаму, член РВК, ревізкому кооперативи, член Райкому Робосрайсекретаріату ОПБ (окружного професійного бюро), голова Райбюра т-ва «Геть неписьменність», зав. культвідділом ОПБ та голова культуркому при Райкомі Робос і сила не обрахована інших відповідальних і добровільних обов'язків.

І так два роки без упину, без спочинку. На всякий крок чи директиву влади знаходив я основу оправдання: я певний був, що влада чинить вірно, що переходова доба повна елементів протиріч, що з природи диктатури пролетаріату впливає насилля, але це явища тимчасові.

Бували хвилини, що з болем і самобичуванням видобував засохлі рани, колупався в недавніх гріхах, здригав почуттям покаєння... Признатись, висповідатись перед суспільством, скинути з плечей загаєний гріх... Чи ж простить мені народ, чи стерплять творці ідеї, яку три роки кривавим способом підточував?

Заговорив був раз про це з секретарем РПК. «Малчі й канец. Не порть репутації: не ти адін імеєш гріх».

І я мовчав, а без вагань, сумнівів крутився в коловороті ге-монської роботи. Став патентованим активістом у всій околиці й окрузі. Пішов угору: вибрали членом Окрпправління Робос, поїхав як делегат на губерніяльний з'їзд і став членом Губпправління Робос, а незабаром призначили інспектором окрнаросвіти.

— Ти ще не в партії? — дивувався не один мій близький товариш-партієць.

— Хіба не все одно — партієць я чи безпартійний?

— Чудак ти. Канечно не все одно. Партієць має запевнений авторитет, довір'я, перспективу, а ти що? Сумнівна безпартійна мелоч. Подавай заяву, приймуть. Я сам даю рекомендацію...

По довгій надумі подаю анкету. Та не так легко. «Утримались»¹, а секретно постановили: «На три місяці «прикріпіть» до партійця з дореволюційним стажем, щоб розкусити мене досконально». Три місяці терся коло мене цей «дореволюційний», виюджуючи мої погляди на національне питання, на природу України, історію її, петлюрівщину. Не догадувався, чого власне з мене хочуть. Аж стало ясно...

.....
У момент найбільшого розгону праці й авторитету, коли, здавалось, я був найчервоніший, покликали мене до ГПУ. Слідчий напав на мене так, ніби я пійманий учора в лісі.

— Товариш слідчий! За кого ви мене вважаєте? Мене приймають до партії...

— Да єто ми увідім. За старие грешкі сперва нужно расплатітса.

— Які грішки, товаришу? Не беріть на бога. Я ляканий уже не раз...

— В Петлюри ви служілі?

— Про це мене вже третій раз питають. Подивіться в справи, там відповідь занотована.

— Меня ви не учіте, а отвечайте, в каких бандах принімали участіє?

— Нічого я про це не знаю і прошу тону не повищати.

— А Сірецькаво знаєте? — кинув слідчий злбно.

— Не чув такого і не знаю, — відповідаю байдужно.

— Зато он вас прекрасно знает!

— Ну й що з того? Хай знає. Мало хто мене не знає.

— А вот что, — встав слідчий, стукнувши рукою в теку. — За вамі неприятое прошлое. Частічно оно устарело, частічно ви єво іскупілі большой активностью. Ви далжни сделать кое-что лично для нас...

¹ Типовий більшовицький вислів: задержатись до часу, поки провідаються докладніше про справу.

І витяг список.

— Вот вам люди. О ніх ви далжни давать нам еженедельние сводкі: кто они, їх прошлое, где, с кем бивають, пастарайтесь пазнакоміться с німі лічно. Как ето делать — учіть вас не нада. Тепер ви работаете в округе, общеніє с людьмі імеєте і прі желанії сделаєте много. Ваша клічка будет «Франц». Еслі кто абратітс я к вам лічно с етім іменем, давайте ему свабодно всякія інформації і надлежащую помощь — ето будет наш человек. Прізваю вас к работе. Чем больше сделаєте, тем скорее палучіте партбілет. До свиданія.

Повний обурення вийшов я зі списком 34 чоловіків. Глянув — пізнав серед них 9 прізвищ знайомих УНР і всяких старшин. Шож це? Сексотом роблять? Мало їм чесної моєї праці? Лякають і укоськують... Продай людей і купиш партбілет? Ні, дякую... А що ж це за Сірецький? Сі...ре...ць...к...

І пригадав: був у Грушівському районі на двотижневику ОСО Авіохему¹. На райконференції, в президії, сидів поруч мене чолові'яга. Довго й пильно він придивлявся, а врешті підсів. «Я вас знаю». — «Звідки?» — заперечив я, не припускаючи жодного знайомства. «Бачив, — запевняє чоловіяга далі, — і то в такому місці, що й не хочеться згадувати. Але спасибі вам, коли б не ви, мене, мабуть, на світі не було б». — «Та де це? Це вам щось так здається, — здвигував я плечима, нічого не підозріваючи. «Ой, ви... я добре пам'ятаю... пригадайте весну 1920 року, отряд під... Талянками...»

У мене на лиці бризнув вогонь і кров. Щоб заховати нервування, я моментально відвернувся й вийшов. Пропав весь конференційний настрій. До нього не звертався опісля ні словом. Напевне він подав свіженьку новину до ГПУ.

То що ж? Своє становище будувати спокоем інших? Ні. Хай судять...

Кілька раз слідчий нагадував мені телефоном, але я виправдувався, що брак часу, на районах був, тощо. «Францом» я не став...

.....
Атмосфера в окрузі мені не сподобалась. Інспектура Наросвіти складалася з 9 інспекторів (серед них нас 3 безпартійних), але весь її апарат ледве третю частину своєї праці віддавав справам

¹ Общество содействия обороне страны, авиации та химии.

Наросвіти. Партійці-інспектори цілими тижнями роз'їжджали в різних радянсько-партійних кампаніях. Буваючи в місті, являлись до Наросвіти на годину: робота їх не брала, бо того викликають до парткому, тому на фракцію (комуністичну) ОВК підготувати секретний матеріал, того кличуть до комітету Мопру чи в КДР¹, т-во «Безвірник», а найчастіше спішають вони «в одне місце» (ГПУ). На інспекторські наради чекалось по місяцеві, бо кожного дня нема 3—4 інспекторів. Старший інспектор навідувався до Наросвіти² в тиждень 2—3 рази і то не більше, як на півгодини, щоб «накачати» новинами та новими курсами заступника. Ми — безпартійні вираховували, що інспектор політосвіти за весь 1927—1928 рік лише 9 днів працював на місці, останні дні пішли далеко не на ту працю, що за неї він акуратно одержував гроші. Всю осінь він проїздив по продподатку, показавшись у грудні на три дні; січень і лютий просидів уповноваженим по розповсюдженню другої селянської позики в 2-х районах; у березні «працював» на посівкампанії; частину квітня провів по сількорівських райконференціях, а другу частину пролежав хворий; у травні входив у курс справ політосвіти 5 днів і поїхав на 1½ місячний курорт, а звідтіль на місячну відпустку; вернувшись 25 липня, поїхав як комсклад (командний) на терзбори³ й пробув аж до 15 жовтня. А в наросвіті все йшло за нього: платню що два тижні йому ретельно висилали, а на всіх директивах старанно друкувалось: інспектор політосвіти Ахматов.

Тут я приглянувся ближче до властивостей більшовицького демократизму і влади на місцях. Вся влада в окрузі належить фракції ОВК⁴, а їй диктує бюро ОПК. Без санкції чи згоди цих двох неофіційних установ ніякий відділ Окрвиконкому чи Райвиконкому нічого важливого не чинить. Навіть наросвітянські суто педагогічні питання санкціонує фракція ОВК. Часто бувало, що заступник поставить на інспекторській нараді питання, виложить його в довгій інформації, почнуться жваві дебати, а прийде старший інспектор і — снить с павесткі. «Чому?» — дивуємось. «Не согласовано на фракції».

¹ Організація комуністичного дитячого руху.

² Відділ (інспектура) народньої освіти.

³ Територіяльні збори — повторне військове навчання.

⁴ Окрвиконкому.

А сидять на «фракції» переважно малограмотні люди, що й слова «педагогіка» не розуміють. Всяку справу вони вирішують лише з погляду політичного, революційного. Старі, досвідчені педагоги, що відважуються виступати проти безоглядного запровадження революціонізму та новаторств, несистематизованих принципами педагогіки, — в очах цих фанатичних фракціонерів¹ є середньовічні культуртрегери, патріярхи від педагогіки, консерватори, яких треба ізолювати від червоного вчительства, звільняти з відповідальних посад.

На кожній нараді старший інспектор нам трубив: «Падбірайте, таваріщі, партійних педагогов. Партком дал категоріческую дірективу — партізіровать всех завоєв семілеток во чтобы то ні стало». І ми вишукували вчителів-партійців, хоч паршивеньких, малописьменних, аби партійців.

Розголос на всю округу пішов, як в осени 1928 року зняли директора Педтехнікуму — людину з вищою педагогічною освітою, а призначили партійного робітника — «видвіженця», що ледве-ледве розписатись умів, а школи ніякої й не бачив. «По штату» він взявся викладати «соцек» (історію партії та рев. руху). Свої «виховні лекції» подавав він брутальною мовою, пересипаною вуличною лайкою й підмашеною частим зцвиркуванням слиною на бік. Вже з другої години повтікали дівчата-слухачі; на третій вичерпалася річна програма, і красномовний директор став наказувати, щоб усі студенти відвідували відкриті партійні збори комячейки, а далі перейшов на спогади, як він, будучи «красногвардейцем», буржуям глотки різав та до «стенкі» ставив.

— А про що ви завтра розповідатимете? — затривожилися вихованці, що в директора не буде матеріалу до мітингування.

— Про что? Найдётся, — чванькувато відповів директор. — Я тріста... то есть шесть с полтіной лет за революцію страждал да кров пролетарскую за ёю пролівал, а посему найдётся чем с вамі, братішкі, паделітся і в пролетарском духе воспітатъ, штоб вишли с вас настоящіе революцейние комунарів, а не какая-нібудь буржуйская гнусная сволоч і дрянъ, — зцвиркнув і пішов.

¹ Членів комуністичної фракції при окружному виконавчому комітеті.

Та більше йому не довелось читати «воспитательних лекцій», бо четвертого дня він, замість директора, прокинувся завідувачем перевозочно-бендюжним транспортом.

.....

Вся увага Наросвіти зосереджувалась на революціонізмі, на політичному вихованні шкільництва.

— Дайте нам революцію в школі! У нас її нема. Створіть таку школу, яка виховала б революційного ентузіаста. Виженіть зі школи стару парафіяльну рутину, — твердив не раз зав. агітпропом ОПК¹.

Посилаючи на обслідування, нам наказували приглядатися не до формальних знань учнів, а до соціального духу школи, до особи самого вихователя.

І от приїжджаєш на село.

— Злецько пишуть ваші дітлахи, — зауважуєш учителеві.

— Нема на чому, товариш інспектор, — скаржився вчитель. — Паперу брак.

— Та й читають кепсько.

— Не знаю... Революційна метода... не призвичаїлись до неї, — виправдовується вчитель.

— А чого ж рахувати не вміють?

— Госп... той, Маркс його святий знає, — розводить безпорадно руки вчитель. — Мабуть тому, що часу брак. 4 години тижнево на рахунку для дитини мало. І взагалі програма якось так... Не вкладаємось... Чи не можна?.. Оті методи... Букварів нема, розрізної абетки, складів, а з пальця не навчиш... Чи не порадили б ви...

Але на раду нема часу.

— Ну, діти, вірите у Бога?

— Вдома віримо, а в школі ні, — відрізують гуртом.

— А то чого ж так? — вражений питаєшся.

— Бо так наказують: вдома мати, а в школі вчитель.

— А кого більше слухаєте?

— Мами, бо вони б'ють, а вчителеві заборонено.

У прикрому положенні діти, та не в кращому і вчитель. Він не то з дітьми, а й зі своєю сім'єю впоратись не може.

¹ Завідувач агітаційно-пропагандистичного відділу при окружному партійному комітеті.

— Жінка товаришить з матушкою, а комсомольці на мені злість зганяють. Порадьте, товариш інспектор, як тут вив'язатись, бо жінка страшенно вперта.

Але й тут нема часу. Йдеш до сільради і в спосіб сексота випитуєш, чи вчитель не розводить петлюрівщини в школі, яким він духом дихає на селі. На це в нас є окрема анкета від ГПУ. Тут витрачаєш найбільшу частину побуту на селі.

— Як же ваш учитель? — питаєш не одного селянина.

— Та людина ніби й байдуже...

— Дітей навчає добре?

— А хто ж його тепер розбере? Він вчить не по-нашому, а по-революційному, по-мариканському.

— І подобається вам американка?

— Мабуть що ні, бо поки вчили по-своєму, то по Різдві дитина й читати вміла. А за мариканки мій Степанко ось другу зиму ходить, а не вчитає. «Комуна, колектив» то розбере, а дайте йому крутіше слово, та й не втне. Чудна якась наука. Колись бувало, вивчився читати, — чи то байку, чи псалтир однаково січе. А тепер радянське слівце зразу вхопить, а християнське попомучить.

— Правду сказати, хіба вони там вчаться? — починає другий, суворіший критик.

— Гасають жеребцями поза школу та чоботята рвуть. Коли не йдеш попри школу — діти гуляють. Чого вибрикуєте, чом не вчитесь? питаєш. Вчителя до сільради покликали. Так вчитель у сільраді радить, а дні проходять, йому платня однаково йде, а наші діти туманами зістаються.

— Або ті скусії (екскурсії), — вступає третій з подивом. — Пощо вони дитині? Й то кожного божого дня: «Чого сьогодні вчили, Іванку?» — «Та в скусію ходили». — «І що ж ви там робили?» — «А що? Обійшли круг села, в балці спочили та й додому». — «І тільки? Як так, то не підеш завтра до школи, а будеш сивого за повода водити. Більше користи буде».

І другого дня Іванко не в школі, а на полі.

.....

Літом 1928 року заступав я інспектора політосвіти. В той час по всій Україні переводилось відоме «із'ятіє ідеологічески вредной печати». Склав я комісію з представників ГПУ, парткому й комсомолу, дав директиву на райони. Робота велитенська. Треба було охопити геть всю книжкову базу (бібліотеки, книжкові склади,

крамниці, архіви, кіоски, церкви, приватну літературу), списати в трьох примірниках, розбиваючи на: 1) «палезную», 2) «па-дазрітельную» і 3) «вредную». Окркомісія мала все переглянути й санкціонувати «вредную» літературу «ко всесожженію».

Тут чинилось справжнє варварство. Легковажним розчерком пера трьох літературно-інтелектуальних анальфабетів нищились тисячі томів клясичної літератури, нищились оригінали — свідки цінних здобутків цивілізації. Пішли «ко всесожженію» Немировичі-Данченки, Гарині, Куприні, Аверченки, Помяловські, Толсті та сотні інших безсмертних авторів. Найбільше діставалось нашим небіжчикам — Драгоманову, Грінченкові, Кропивницькому, Щоголіву, Старицькому, а особливо історикам: Грушевському, Аркасові, Коваленкові, Кащенкові та всій без винятку українській літературі видання 1917—1920 років.

Я зжахнувся:

— Товариші! Що ви робите? Це ж дикунство, засліплення. Я протестую. Я вимагаю викликати авторитетну й відповідальну за це особу...

Та ради не було. Авторитетною особою була довжелезна й плутана інструкція з Укрліту (відділ преси при Наркомосі), в якій трактувалось і так, і сяк, а найбільше здавалось на «усма-треніє знатков».

Оці то «знатоки» (заприсягнувшись, що представник ГПУ та комсомолу не прочитав ні одної з тих книжок) знищили в окрузі сотні тонн літератури; в церквах залишали лише по одному примірникові богослужбних книг.

.....

Багато мороки мав я з репертуаром. Головрепертком надіслав список дозволених до постановки та заборонених п'єс. Серед цих груп була ще категорія «сомнітельних» (найбільша група в українському репертуарі), що подавалася на погляд Окрреперткому, де рішучий голос мав агент ГПУ. До цих «сомнітельних» зачислено геть всі наші дореволюційні п'єси, комедії: «Наймичку» із'ять — церковщина й шовінізм (там про жидів); «Ой не ходи, Грицю» — вибросить — куркульське мешчанство; «Невольник», «Ясні зорі» — націоналізм, самостійництво — так безапеляційно «чистив» репертуар агент ГПУ.

Не раз я до зубів ївся на засіданні реперткому за наші безсмертні драматичні твори, як «Наталка Полтавка», «Суєта»,

«Кума Марта», «Мазепа». Запальні комуністи — члени реперткому — цензори не пропускали, а я виходив ідеологом просвітянщини. За «Запорожця за Дунаєм» мав величезну неприємність.

Ця невмируща українська опера-пісня, як і всюди, має величезний успіх, а наше ГПУ її вперто викреслювало з репертуару «допущених».

Влітку 1928 року улаштував Окркомітет Мопру масову вечірку. Секретар комітету (безпартійний) запропонував поставити «Запорожця за Дунаєм»; це дасть великий прибуток. Я вагався з дозволом (відчував бурю), аж заступник зав. Агітпрому узяв відповідальність на себе, а він, до речі, голова Окркомітету Мопру. Проте, він поїхав другого дня на курорт, а все спало на мене.

Погожої неділі в саду багатюча гулянка. Грімко лунають дві оркестри музики, вогненними різками стріляють в небеса фаєрверки, ракети, сіється маком бій конфеті, серпентин, заливаються солодкими трелями соловії. Настрій в гулящих святочно-піднесений. З лабіринту зелених гірлянд розлягається мельодійним акордом:

Ой, збирайтесь працювати,
Золотую ниву жати.
Доле, ми тебе благаєм,
Щедрою для нас ти будь.

І потужним національним духом проймає серця кількатисячних мас. Появу козака Карася зустрічають громом оплесків. Не в одного защеміло серце, заворушилась ще не засохла рана.

Я сидів на передній лаві й оглядав святочну обстановку, що пашіла явно націоналістичними вогнями. Зворушився і в мені національний інстинкт. Відчував, що в таких картинах знайшли б ми єдність, дружбу, єднотність. Коли б їх більше та частіше, то... Пригадав 1919 рік, як після другого концерту кобзарів-бандуристів публіка не пішла додому, а захопила більшовицький батальон, опанувала місто і розгорілось величезне повстання на весь повіт. Один з бандуристів-солістів був навіть комендантом міста...

На початку другої картини в партер увійшов зав. Агітпрому та начальник ГПУ. Я не сумнівався, що буде буча, і зник з очей, та нагнав заворгвідділом комсомолу: «Тебя Щелков зовьот». Вертаюсь.

— Кто разрешил постановку? — зашипів крізь зуби загитпропом і вкрив мене трюхповерховою лайкою.

— Я не погод... — хотів виправдуватись, але не дали. (Крута лайка...)

— Заїриваєш на струнах націоналізму? Хочеш возвратити 19 год?.. Петлюровське ти атродьє... Я тебе покажу...

— Прекратіть немедленно, — відрізав начальник ГПУ.

— Таж не середині... хай би вже кінч... — пробував я гамувати.

— Что?! Прекратіть без разсуждений... (груба лайка), іначе на месте пріхлопну — і справді вхопився за пістоля.

Вагатись не доводилось. Втиснувся за куліси й до режисера:

— Припиніть виставу моментально!

— Та що ви? Бійтесь Бога! На самкінці? Що з вами? П'яні?!

Але його вмовляння не впливали. Вхопив валок і саме в момент, як Андрій став з благанням на коліна, а «Владико неба і землі» дзвінким тужливим тенором знялося до небес, у ту хвилину, коли аудиторія завмерла, повита побожним настроєм, і разом з піснею здіймалася від земної суєти-суєт, з «раю комуни» в рай небесний, у блакить... я спустив завісу.

.....
Другого дня, як з лазні, вискочив я з Агітпропу, а через тижень складав обов'язки інспектора, «по сокращенію штатов», хоч скоро на моє місце призначили партійного з району.

Натякали жартом, що скоротив мене «Запорожець», а всерйоз зауважували, що кепсько я зробив, опрацювавши широко святкування річниці Шевченка, а про Паризьку комуни й словом не згадав. Закидали також, що я «покровительствую мешчанським вечіркам», а в клубах замість політграмоти у мене флірт завівся та гульбища, а дехто, як Гутенко, запевняв, що я чистокровний петлюрівський вовк у радянській одежі. «Простежте, каже, його слова, роботу, то й переконаєтесь, що з кожної його фрази, кроку випливає нескінчений самостійник».

Та слів Гутенкових я не лякався, а причин «скорочення» не шукав, бо за чином не жалкував. Став викладачем мови й літератури в старшому концентрі семилітки та в профшколі. Дух активності й енергії в мені бував, як і раніш, тому за місяць учительовання я був добрий педагог-практик (звичайно, на радянську мірку), провідник секції мовістів при окрметодкомі, член бюро

окрметодкому, частий доповідач на гуртках, конференціях, одночасно беручи широку участь в громадській роботі, як член-секретар редколегії стінгазети, що була рекорд усіх стінгазет міста, член правління Будосу¹, провідник учительського драмгуртка, постійний член РКК², групкому³ та ін.

Були 1928—1929 роки — часи радянського роздоріжжя. Тоді вичерпувались вкрай заповіді Леніна і в комісарівських верхівках проходила люта гризня. Її намагались заглушити «п'ятилітнім пляном», але єдність керманічів тріщала. Не вщух троцькізм, а виник бухаринізм. Політика перестала бути послідовною й далекозорою, перетворившись в циклі сезонних заперечливих одна одній директив, що зводили на манівці окружні апарати та обурювали люд.

Країна швидким темпом сповзала до сьогоднішнього безладдя й краху.

Відірваний останніми роками від ширшого світу, не бачучи справжніх фарб життя, я не міг з «окружної колокольні» дати вірної прогнози «кон'юнктурі благополучія» влади; відчував лише, що щось не клеїться, але обняти цілоти ланцюга заперечень і краху не міг.

Не долітали до моїх вух роптання робітничих мас: Куди йдемо? Де здобутки 12-річного будівництва соціалізму? Не дочував, як застогло село під непосильними податками; не знав причин — звідкіль пішли арешти, заслання, розстріли; збагнути не міг — за що вислали, виснаживши п'ять місяців у Допрі⁴, Миرونювича — одного з найвидатніших інспекторів наросвіти, тихого й роботящого працівника. Я лише фіксував ці факти й з боєм реагував на них.

І в міру того, як крутішала політика, як очевиднішими ставали злидні, як порожніли полицки в кооперативах (приватні крамниці позакривали), як зникло в продажі сало, м'ясо, як довшали хвости за пайком хліба (3/4 фунта на душу), як обкладали село щораз більшими податками, облігаціями, хлібозаготівкою, як заносилась страшна гроза над церквою — так мої реагуван-

¹ Будинок робітників освіти.

² Розціночно-конфліктна комісія.

³ Груповий комітет с-ки Робос.

⁴ Радянська в'язниця.

ня ставали нервовіші. Почуття критицизму ставило питання: А чи ж це вірно?..

.....

На всяких зборах, на нарадах я став постійним опонентом.

Осіною 1928 року на міській учительській конференції грубо скритикував нові програми Наркомосу. Де той комплекс, що його так уперто від нас вимагають? Це не навчальний систематизований матеріал, а справді недоробки кількох непогоджених між собою кабінетних працівників, що й не нюхали, як той комплекс виглядає в практиці. В них ні формальних знань, ні доцільного дидактизму. Коли Наркомос не має тямущих творів, хай не нав'язує сумбуру¹, хай доручить нам — практичним робітникам з життя живого створити програми.

Мене, звичайно, «покрили» прислужники Наркомосу й пляни прийняли, як директиву, хоч за 5 місяців сам Наркомос їх відмінив, а редактора їх Волобуєва зняв з посади, як «утратівшаво класовую лінію».

З обуренням прийняв я курс політехнізму в школі. На окр-нараді метод-активу в приязності представника Наркомосу вихопився: «Чи школа — лябораторія експериментів, чи місце науки? Як відважується представник Наркомосу проголошувати таку серйозну реформу в школі? Що, крім його красної промови, ми на це маємо, з чим будемо закладати лябораторії, коли в нас мапи, крейди нема? Як побудуємо майстерні, коли цвяха купити ніде? Ще не навчив нас той безоглядний революціонізм у школі? Чи ж не бачимо, що калейдоскопічною зміною метод наша школа плодить неуків? У момент економічної скрути та педологічної безпросвітності в школі запроваджувати нові реформи — це цілковитий абсурд».

Авдиторія пробувала плескати, але розчервонілий представник Наркомосу схопився, підняв руку і зі всім умінням безцеремонної красномовності та вихилів центровика насів на мене. Назвав мене консерватистом у педагогіці, сліпим у житті, глухим до гігантських кроків соціалістичного походу, змішав, Бог знає, з чим.

«Політехнізм» у школі таки почався: діти копали щодня по годині шкільні грядки, носили жмути патичків і робили модель-

¹ Мішанини визначень, понять, речей.

ки «соціалістичних хат», колективних дворів, вирізували з газет ромбики, п'ятикутні зірки й т. ін.

.....
Я впертішав, викликаючи щораз нові інциденти.

Вибори міськради. Спілка Робос має 4 місця, себто 4 вчителі мало б бути членами міськради. А кого виставила наша комячейка¹? Місцевий жидок — завкабінету Агітпропу — раз; зав. окрженвідділу, жінка не вчителька — два; секретар ОПК та зав. Агітпропом ОПК, не вчителі — чотири. А де ж учителі? Хто подасть правдивий голос, хто заговорить душею школи, хто висловить біду вчительську на міськраді?

— Товариші! — виступив. — У списку нема ні одного вчителя. Там такі кандидати, що й порога школи не переступали. Що ж це за представництво буде? Невже нема діяльних вчителів, що знають, чим боліє школа?

І що ж мені на це? Вийшло, що проти комячейки виступаю. Один партієць натякнув, що я в списку волів би мати попа, дяка та двох петлюрівців.

В'яжуть мене з попом... На підставі чого ж це?.. А ось чому: Розглядали на РКК справу вчительки Остапенко. Закидали їй, що на Великдень у неї школа пустою стояла, а другого дня, замість щоб з виконавцями зганяти учнів, вона поїхала до свояків — до о. благочинного Великдень справляти.

Наросвіта намагалась звільнити Остапенкову (до речі, за два роки їй належала пенсія-емеритура). Ми — робоча частина доводили, що вчителі іноді безсилі проти побутово-релігійних переконань батьків, особливо на селі. Як не вмовляли нас інспектори-комуністи, ми не погоджувались на звільнення і справу виграли, хоч за два місяці Остапенкову звільнили вже не через РКК, а через ГПУ. Отож за це мене в'яжуть з попами. Ага, іще одна подія:

Обмірковуючи справу антирелігійної пропаганди в школі, деякі вчителі-активісти внесли пропозицію працювати неділями, хоч би припадав день відпочинку (у нас п'ятиденка). Я заперечував: Це буде не антирелігійна, а релігійна пропаганда. Ми настроюватимем селянство проти школи. Діти не ходитимуть у неділю. А втратить день, другий — відстане від громади. Бу-

¹ Комуністичний осередок.

дуть другорічники. А з ними ж нас боротись заставляють усякими способами.

І тут запідозріли з мого боку щось непевне, хоч говорив я цілком щиро.

Щораз повставали навколо мене неприємності.

На свято Шевченка 1929 року вийшло таке:

Вивчив я дітей декілька деклямацій Шевченка. Доповідач — учень у рефераті характеризував діяльність поета, а водночас, для ілюстрації, діти деклямували значніші твори поодинокю та гуртом.

Під час програми влетів до залі вожатий піонерів — комсомолец Сімаков. Тоді саме Васько Шульга гнучкою й зворушливою інтонацією виголошував:

Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море...

Вожатий підбіг до мене:

— Пачему не согласовалі програми вечора са мной?

— А хіба це обов'язково? Я й не знав.

Він мінівся на лиці.

А деклямація проймаючо — лилась:

Хто ми? Чиї діти? Яких батьків?
Ким, за що закуті?

— Дак ето же гнуснейшая контрреволюція! Как ви смелі пазволить? — не міг стерпіти Сімаков.

— Чого ж? Шевченкові слова, а сьогодні його радянське свято. Я з літератури це студіюю.

— Да что ви мне літературой глаза замазываете? Ето явная петлюровщина. Я не пазволю...

І побіг за куліси. Щоб він не псував настрою дітям, — я за ним. Немов би дурману напився, никав Сімаков за кулісами з кута в куток.

Діти виконували колективну деклямацію «Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні». Коли дванадцять дитячих голосів зі страдницьким болем проказали:

На нашій... не своїй землі...

Сімаков скочив до мене:

— Жовтоблакітнік, бандіт...

А як голоси піднесено-розпучливим тоном рецитували:

Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять лукаві і в огні
Її окраденую збудять, ох...

він, не знаючи, що може бути далі, шарпнув завісу і без порозуміння з завідувачем оголосив вечірку закритою.

Другого дня викликали зава до Наросвіти, а потім до ГПУ. Тягали його зо два тижні, хоч як доводив, що в poradнику до улаштування свята Шевченка такі деклямації дозволені.

— Знаєм ваші деклямації, — натякали в ГПУ. — Цветной душок розвівають почали в школі?! Доберьомся ми к вашим деклямаціям...

.....
Дивувало нас побоювання отого «душка». Здається ж, національне питання розв'язане вірно, так бодай запевняли ще 1924 року, українізують в примусовому порядку — і разом з цим така настороженість до проявів націоналізму.

Чуднувате якось виходило. В програмах українознавства історію України названо «історією рев-рухів на Україні» і викреслено весь період козацтва та Гетьманату; програма починалася організацією РУПу¹ і зараз 17-й рік та боротьба з Центральною Радою й петлюрівщиною. З економічної географії України вилучено територію Донбасу та його багатства, не вставлено й цукрової промисловості. З літератури скасовано всіх клясиків (дореволюційних); з кількох вибраних творів Шевченка (антицерковних та антипанських) перескакували на ранню творчість Франка й Винниченка, а далі до революційних письменників. На них товклися цілий рік.

— Правдивіше назвати це комунізацією, а не українізацією — заявив я якось на засіданні педради Державних курсів українознавства. — Не дати слухачам уяви про цілу епоху козацтва, геть-

¹ Революційна українська партія.

манщини, про першопочини українства — таж вони самі цього шукатимуть.

— Чого нервуєшся? — заспокоював Миронович. — Хіба не бачиш, чого варта така українізація. Це лиш гра, щоб очі втерти. Петровський, Чубар та інші тузи центральні слова по-українськи не скажуть і не українізуються, а низовиків жмуть. Треба, бач, дядькові довести, що це ж ваша влада, навіть «пропонується» пише по-вашому, ніхто не скаже, що московська окупація.

І виходить, що «одержавші ваш обіжнік, прапонується» — навчився всякий радянський діловод, а української розмови ніде в установі не почуєш. Вся кумедія зводиться на те, щоб лише І-шу категорію дістати.

Літом 1929 року перевіряли стан українізації всіх окружних установ. Прийшла черга до ГПУ. З трьох членів комісії фахівців пішов я один з інспектором політосвіти; останні боялись іти в таку установу. З 43 агентів ГПУ лише один умів сяк-так по-українськи розмовляти, а в письмі кожного на сто слів 60—50 помилок. Вліпили їм 26 з III категорією, а то значить, що за директивою уряду звільняються з посади.

Другого дня секретар ГПУ питає телефоном:

— Ну, как там результаты вчерашней праверки?

— Плохо, очень плохо, хуже всех, — відповідає з жалем інспектор політосвіти.

— Да не может быть. У нас все ісключітельно пішут по етому українському. Ти, слушай, устрой там как-нібудь. Ето безобразіе...

— Да што ж устройш? Саставілі протокол і в окркомісію атаслалі... Неудобна. Я здесь не адін... спеціаліст бил... Он определял...

— Так ето тот спеціаліст? А что он за супчік?

— Член камісії, преподаватель українскаво языка.

— Преподаватель?! Петлюровец, сукін син. Аткуда он мого етому сабачему языку научітса? Только будучі в петлюровцах. Попадуться он нам... Ми ево не так праверім...

Інспектор передав мені цю розмову жартом, але пізніше вона набрала дуже серйозного значіння...

.....
Настала осінь 1929 року.

Ця осінь — незвичайний етап в «історії соціалістичного будівництва» та в долі українських мас під більшовією.

Хто знав, чи з будь-яких джерел склав собі уяву про радянщину до цього злопам'ятного часу, той категорично й грубо помиляється, малюючи стан сьогоднішньої більшовії фарбами — фактами недавнього минулого.

Ця злощасна осінь кардинально перевернула радянщину. Ця пацифікаційна осінь оголила економічно село, стероризувала його морально. Ця жадлива осінь сплила в ріках крові, сповнилася тисячами безневинних жертв, омита морем сліз матерніх — діточих. Ця «крівава осінь» увійшла в історію як варварсько-дикий правунок¹ захланної комунарії, незнаний в пам'яті цивілізованого людства.

У більшовиків вона означала: «виконати п'ятилітку в чотири роки», зміцнити «соціалістичні фортеці», зліквідувати «останки дрібновласництва». Во ім'я цього проголошено крутий перелім в політиці, небувалий ще в практиці «мирного соціалістичного будівництва».

Найдошкульніше він відбився на селі, виявившись у крикливих гаслах: «ліквідація куркуля як кляси, колективізація 60 % господарств за рік» та ін.

Кожна акція, кожна нова директива на село в кінці літа недвозначно промовляла, що нечуваний наступ на село розпочався швидким та впертим ходом: 20 % населення позбавили виборчих прав (цього ще не було); оголосили масове «розкулачення до рубця», виселяючи заможних селян з їхніх хат, а добро передаючи до колективів; збільшили до 30 % кількість експертних господарств (з подвійним оподаткуванням); ввели хлібозаготівлю, як узаконений спосіб забирати селянам збіжжя за нікчемну ціну; кинули на село 5 000 000 карб., облігацій і примусовим способом почали їх «розповсюднювати»; запровадили «контракцію» худоби, збіжжя, що без дозволу влади не маєш права нічого продати; заборонили під страхом кари та Допру (ув'язнення) забивати свині, худобу; поздіймали дзвони й хрести, стали масово закривати церкви; примусили багатьох священників проголосити в пресі своє відречення від релігії; повиганяли зі шкіл дітей заможніших селян та ціла низка інших «соціалістичних» заходів.

¹ Правування, урядування.

У такий час мобілізували мене в район на кампанію хлібо-заготівки. Наслідки нового курсу на селі я мав нагоду на власні очі побачити.

Вїжджаю в Косарівку. Бідне південне українське село, ви-снажене від кількарічних систематичних недородів: половина хат — землянки, нарід прибитий, обдертий, сумний. Цілковита правдоподібність слів Грінченка:

Убогії ниви, убогії села,
Убогий обшарпаний люд;
Смутнії картини, смутні, не веселі...

І з цих нужденних сіл тягнути тисячі пудів, їх коштом підно-сити індустріалізацію...

Підїжджаю до сільради. Гурт селян.

— Здорові будьте! — гукаю весело.

— Здрастуйте, — хмуро обзивається голос. А ззаду чую: — О, вже притаскало шкуродера. Один ще не сховався за село, а другий почне своєї співати.

— Як живеться, батьки? — злажу з воза.

— П'ятилітку в чотири роки будуєм, — злородно відповідає той самий голос. А ззаду: — Ач, ластиться, щоб більше злупити.

— Ну й добре йде робота? — питаю.

— А нічого. Ледве-ледве по світі ходимо.

— Тож чого так? — не цілком вгадую дядькову думку.

— Від вашого темпу¹. Вам там у місті видно кров грає шмал-ко, вам не сидиться, летите, а ми ледве ноги волочимо. Ваш темп боком нам вилазить. Це ж лиш другий рік, а що то буде в кінці п'ятилітки?..

— Ви, дядьку, щось невеселе сьогодні зїли, — іронізую над дядьковою мовою.

— Скоро й смутного не буде: все на соціалізм піде. Хіба за вами, чорти рогаті, щось зїси. Життя не стало. У вас у вухах трахає індустріалізація, вирує жир, а ми сліпнем від нужди...

Зговоритись з дядьком «по-доброму» не можна було. За-ходжу до сільради:

— Председатель, негайно сход, — наказую.

¹ Поспіх у будівництві, темп п'ятилітки.

— В якій справі? Позавчора був сход, — невдоволено дивиться на мене голова.

— Привіз гостинця. Прочитайте. — І виклав обіжника: на Косарівку накладено 4000 пудів хлібозаготівки.

Голова пробіг очима й за голову вхопився.

— Чи показалися?! Що вони роблять? Це ж страшно... Тиждень тому витаскав 1500 пудів обкладання, позавчора одержав приписа на 3000 пудів контракції, ось лежить на 5000 облігацій... Ну, посудіть самі, ви чоловік, здається, з наших, чи можуть сільські злидні таке витримати? Звідкіль його брати? Ні... Не хочу головувати. Не можу бути здирщиком. Кінець, — і з серцем стукнув об стіл.

— Не хвилюйтесь, товаришу, й скликайте сход, — не хотів я піддаватись його настрою.

— Ну да, вам байдуже, ви своє знаєте. Один виставив цифру, другий приїхав, намолов, налякав, забив баки, проголосував та й поїхав. А тут переноси всі прокльони, гавкай собакою, стягай останнє ряденце, а виконай, хоч лопни. Добре вам казати. Побули б ви хоч тиждень у моїй шкурі... Це пекло, а не головування тепер. Що божий день, то смикають. Та ще як? За горло душать. Ну, де ж його стільки брати?!

— Слухайте, друже, — взяв лагідно його за плече. — Я все добре розумію, але вже пізній час. Потім поговорим, а зараз скликайте сход.

— Що ж? Я скличу, але навряд щось вийде...

Голова не помилився. Сход так-сяк стягнули десь коло 11 години вечора. Сам голова бігав з палицею попід хати та «штрафом» лякав. Прийшов кожен з лайкою, лютий за дванадцятьох чортів: Тут удосвіта до роботи, аж мамочко, а його — сукиного сина зі сходом судомить.

Пізно почали. Не скінчив я своєї короткої розмови, ледве вимовив тихо я й м'яко цифру 4000, як заля заревла в сто голосів.

— Що за здирство, за грабіж?!

— Доки це буде?

— Що воно, по десять разів у нас родить?

— Який чорт не приїде, та й дай і дай...

— Душіть нас зразу, коли пішло на те.

— Ведіть усіх до ГПУ, куди дванадцятьох позавчора забрали, однаково життя нема.

— Але чи бачив світ коли таке?

— Не дамо, ні фунта не дамо, годі. Скільки не дай — все мало. Нехай з нас шкуру луплять, все одно пропадати.

— Товариші селяни, — намагався я втихомирити. — Ви ж знаєте, в якому стані республіка. Нам треба забезпечити робітничі райони...

— А моя сім'я що буде їсти? І так звели на свинячий пайок: 18 пудів зерна на душу річно.

— Чи ж знаєте ви, що в мене й до Різдва хліба не стане, а мені 60 пудів контактації треба здати? Чим я сім'ю прогодую? Ви мені дасте з міста?

— Еге, спосудишся в них. Деруть з нас тисячами, а як позичати прийдеться, то по 10 фунтів дають на двір...

І гули, кричали без упину. Марна справа була закликати до порядку. Ніяка, мабуть, сила не змогла б їх вгамувати. Стали розходитись. Я захвилювався. Провал сходу — ганебна річ для уповноваженого: скажуть — «белоручка», кваша, а не робітник.

Рятуючи прикрий стан, я запропонував резолюцію, підказану головою сільради: зважаючи на те, що в селі недород і злидні — просити РВК та ОВК, щоб зняли з села цю суму хлібозаготівки, а вивезе добровільно хто скільки зможе.

Село вислухало й прийняло одногolosно. Та не прийняв ні РВК, ні ОВК. Ще протокол не дійшов до ОВК, як мене враз з уповноваженого зняли й багатозначно погрозили, мовляв, аж тепер ясно, хто я такий.

Не розумів я їхньої погрози. Мене більше займало становище села.

— Ти знаєш, які жахи чиняться на селі? — явився я з району перед завідувачем школи.

— Що робиться, то видно. А от ми то нічого й не думаємо.

І сповістив, що приїжджав з Києва один добродій, питав дуже про мене; прізвища не сказав, мовляв, я догадуюсь, і просив, щоб, як повернусь, негайно скочив до нього в Київ у дуже важливій справі.

Узяв я відпустку на три дні й гайда до Києва. Зайшов до Лемішенка — не він. Хто ж би це? Степаненко? Вовківський? Забіг до першого — не був у мене. Відпитав квартиру другого — нема вдома; жінка (незнайома мені) зустріла злякано; тільки й добився, що чоловік виїхав давно і не відомо, коли буде. Почекав два дні й ні з чим назад, бо в школі праця.

А в місті вже наклеювалось. Ясенюк їздив до Одеси й привіз інструкцію про СВУ. Я встиг на перше засідання; було всіх 7 душ. Розглянули інструкцію, зібрались вдруге — намітили тактику й об'єкт діяльності та кого вербувати до організації. А втретє зібратися не довелось...

.....

Події бігли швидким темпом. Село загомонило, заворушилось. Зачались підриви сходів, бунти на ярмарках, вбивства партійців, комнезамців, групові наскоки на агентів по дорогах; пішла голосна чутка про загігн «Сивої Бороди». Виявлялися наявні симптоми контрнаступу з боку села.

Це передбачили прогнози-комуністи й запобігли стихійному вибухові. Вдарили на сполох. Закликали до «роботи» вірного свого пса-тілохранителя — ГПУ. Воно з хижою радістю розгорнуло сатанинську акцію.

Полетіли зграї круків-чекістів по районах. Почалась нечувана ще на селі й в історії ловля «контрреволюції». Десятки «злочинців» у кожному селі, хуторі. Переповнені арештарні в міліціях. Безперестанні денні й нічні валки пов'язаних, збитих «контрреволюціонерів» до Допрів, а там набиті всі казні, коридори, льохи... Розстріли, етапи, Сибір, Соловки...

Завмерло село, прибите страхіттями...

Торкнулось це й учительства та інтелігенції. І тут почалось вилловлювання «бувших», «підозрілих», «непевних». Видно було, що ГПУ добре знає «непевний елемент».

Що я в числі підозрілих — сумніву не було. Факти останніх тижнів це стверджували: комячейка зняла мою кандидатуру зі списку під час виборів до правління Робосу, скасувавши те, що пройшов я на виборах по всіх групових комітетах; не стояло чомусь моє прізвище в списку обраних на зборах вчителів міста 19 засідателів¹ до народнього суду, не зважаючи на те, що по більшості голосів мені належало третє місце; завідующий агітпропу партійного комітету демонстративно зняв мою кандидатуру, сказавши мені, «что это наше дело», коли Окружний з'їзд висунув мене до складу Ради т-ва «Геть неписьменність»; дивно стало, що мене — секретаря редакційної колегиї стінної

¹ Дорадників народнього суду.

газети, найактивнішого дописувача враз виключили зі складу редколегії і не приймали моїх дописів...

Мене нервувало, обурювало це ігнорування, явний похід на мою особу.

Відомості про труси, арешти, поглядання на те, як щодня гнали до Допру цілі гурти по 40—80 душ селян, підозрілі зиркання на мене знайомих комуністів та «авторитетних» безпартійних — заповідали небезпеку. Завідувач 9-ї школи — партійний недвозначно натякнув про мене на педраді, що «цього загадкового активіста скоро розвінчають». Треба було сподіватися «гостей», чи тікати з міста.

Не почуваючись до жодного злочину проти громадянства, я навіть в думці не мав будь-яких репресій щодо моєї особи. Проте... гірко помилився.

Вночі на 31 жовтня я схопився від гучного стуку рушницею в двері. Інстинктивно відчув, що це ГПУ. Вибігла з другої кімнати перелякана дружина, хотіла щось ховати, але було ніколи та, власне, не було чого, хіба листи приятеля-засланця та пару книжок.

Переборював я в собі несвідомий страх і пішов відчиняти. Ввійшло мовчки двоє озброєних агентів — один рушницею, а другий револьвером — і подали мені наказ ГПУ на «обиск і арест».

Я навіть не здивувався, бо відомо було, що давно вже сидить у Допрі коло 30 вчителів.

Один з агентів пішов до спальні «порядкувати», розбудив дитину, що почала плакати, а другий став оглядати полицку з книжками.

— Пачему у вас всьо еті українські кнігі?!

— Мій фах українська мова, — відповів я.

Агент скривив губу і став зиркати на стіни, де висіли портрети українських письменників, малюнки національно-українського змісту.

— Да, відно сразу, что вы служілі у Петлюри.

— А може помиляєтесь, — відказую.

— Ну, ето ми увідім! — процідив чекіст і став швидко переглядати та відкидати вбік книжки, перекинув постіль, перерив у шафі, став глядіти за портретами; одного з них скинув і розбив досить цінну скляну оправу.

По двох годинах «роботи» в квартирі став рейвах цілковитий. Жадібним «ловцям» нічого особливого не вдалось «сцапать». Написали акт, забрали скриньку з паперами, 200 карб. грошей, кілька книжок і наказали мені йти з ними.

Вийшов я спокійний. Хотів заговорити, але агенти йшли по-нуро мовчки.

Коло 4 години вартовий ГПУ провів мене до арештантської казні. Надзвичайно підбадьорився я, побачивши перед собою зігнуту на стільці постать засмученого завідувача школи Гавриленка.

Він теж зрадів. Стали розгадувати, що воно означає, і очікували ще когось з нашого кола, але їх приводили на другий, третій дні.

Наше товариство в низенькій кімнатці складалося з 21 душ: 8 «шкідників» з фінансового відділу, що своїм «антиклясовим» правуванням підірвали бюджет округи (попросту сказавши, невміло крали); 9 селян з Кальниболота, що відмовилися взяти податкові листи, бо таких сум, які їм назначено, виплатити була несила; нас два інтелігенти, хлопчак Мефодь, якого ГПУ другий тиждень маринує — водить то до Допру, то назад і намагається, щоб хлопчина признався, хто наносив цегли на залізничний тор, спричинивши ушкодження вантажного поїзду, та один непевний тип, що ніяк не міг найти собі місця і весь час товкся по ногах дядьків та прищурював вуха до нашої розмови.

Ми помітили це й замовкли. Кілька разів він підлещувався до нас різними фразами обурення проти влади, комуністів, а ми не обзивались.

Що це був «камерний шпиг» — не було сумніву, бо, хоч як він заховував свій природний акцент, ми пізнали в ньому жидка — відомий нам факт, що ГПУ тримає в своєму штаті¹ кілька кваліфікованих «політработників», що з першої ночі арешту оплутують арештованих новиків.

Час проходив нудно. Найбільше псувала настрої духота та сморід у кімнатці, бо вона була не на 21-го, а хіба на 6—8 мешканців. З єдиного маленького віконця, з якого мусило б доходити свіже повітря, раз по раз подувало новою спертою хвилею смороду від сусіднього в двох кроках відхідника.

¹ Складі (списку) співробітників.

Вже давно розвиднілось, а до нас ніхто не обзивається.

Я притулився на краєчку двох дощок (щоб не спати), бо моя черга була посидіти, і хотів читати книжку Л. Українки «В Катакомбах», яку взяв із собою з дому.

Один з фінвідділівців, прочитавши заголовок, порадив мені в стінах ГПУ не показувати такої книжки, бо зароблю нову статтю до обвинувачення. Я зразу здивувався, але потім справді повірив.

Ліниво тягнулися години, втомлялись ми в чеканню.

Тільки десь коло першої години забряжчали ключі і викликали, тільки не нас, а «Гаркушенка», — підозрілого жидка.

Ще за годину відчинили двері й подали «обід» — піввідра гарячої брудної юшки. Не потягнулися ми до обіду, хоч як селяни дружним хлєптанням заохочували нас.

Під вечір нам двом та селянам веліли «приготовіться». Вразило дуже, як ми, вийшовши з темних стін ГПУ, опинилися на вулиці, оточені вершниками. Мій товариш аж поточився назад, коли заблищало 8 шабель і залунало: «при п'ервой попитке... рублю на месте».

З наказом «не разгаварівають, не оглядиватся, не атставать» ми, що є духу, поплелися вулицею, збиті в купу, тулячись, як вівці, один до одного, боячись, щоб кінь ноги не покалічив. Соромно було йти містом, минаючи людей, знайомих, з якими ще вчора був рівний, чесний.

Забилось серце соромом, коли на головній вулиці нас пізнав гурт наших учнів. Сердешні діти вжахнулись, а Васько Шульга, цей милий школярик з V кляси, аж похилився на бар'єру, побачивши своїх вихователів під голими шаблями.

Всі юрбою побігли за нами, збираючи дорогою товаришів та наших знайомих. Охорона мусіла припинити ходу та розігнати юрбу. Незабаром перед нами розчинилася висока брама, й вийшло незнаним ще повітрям «саветскаво ісправдома»¹.

Нас упхали до канцелярії. Маленька кімнатка ледве витримувала натовп. В ній ми вже застали людей 40 «арештантів». Три писарі ледве встигали реєструвати. В новій атмосфері Гавриленко підупав духом, ледве стояв на ногах. Мені теж було не солодко, але намагався бути бадьорий.

¹ Ісправітельний дом — радянська в'язниця, Допр.

Неприємно стало, коли проти себе пізнав односельця Петра Ярового, працьовитого господаря й батька великої сім'ї.

«Скандал, — гадав, — передасть в село, і всі знатимуть, що я злочинець, арештант».

Почав тиснутись в другий бік, але куди там: довкола мене десятки знайомих людей, бо етап весь з нашого району.

За віщо ж забрали цих людей? Це ж найкращі й найчесніші в селі й околицях господарі-селяни, нездатні на ніякий злочин, лихе діло. Хіба за те, що вміли, не покладаючи рук, працювати, збили господарствечко, себе й державу підтримували? Невже за це радвіада робить їх злочинцями, жене їх, як худобу, до в'язниці на знущання агентів ГПУ?

Жалко й боляче стало. Забув про себе, думав про долю нашого нещасного нелюдськи експльоатованого селянина...

Підійшла до мене черга. Зареєструвавши, почали розводити. Даремно просились помістити в одній камері: нас роз'єднали й не дозволяли більше бачитись.

Попав до 8-ї камери. Зачинились за мною тяжкі двері, й обдало спертою ще важкою задухою. 43 зацікавлених очей засипали питаннями — хто, відкіль, за віщо?

Вперше я у в'язниці, тому зразу побоювався, чи не почнуть співмешканці мої «випробовувати» мене. А методи випробування радянської в'язниці відомі: не одного бідолаху виносили напівмертвого з камери.

На моє щастя, не було експериментів, бо в камері переважно селянський елемент. До мене обізвались зразу два знайомі: Шелестенко Гриць з Кочубіївки — відомий аматор театру в околиці та Задорожний Микита зі станції Гайворон — майстер з депа.

Хто ж останні мої нещасливіці?! Якого вони стану, моральности?!

Це селяки, це найкращий елемент села, що стояв на чолі громадських справ, на сторожі святіших проявів його побуту; це ті, що від них навчається молоде покоління любити працю й чорнозем.

Чого ж це вони опинились тут? За які гріхи набили їх, як оселедців, в очих брудних, тісних казнях? Що винен, наприклад, отой чорнявий літній чоловяга Василь Гриценко — шановний у всього села й околиці та незмінний кілька років староста церковний в Русалівці? За що забрали оцього ще вчора вірного слу-

жаку в сільраді («громадський уряд») — Павла Грабовецького? Хіба за те, що його — письменного й розумного — колись поставили на «прапорщика»? На який злочин здатний отой бідолашний сивий священик з Крижополя та всі останні мої товариші?!

Що далі оглядав я камеру, то більше гнітилося, запікалось люття серце.

Який закон людського правування може зробити злочинцями цю масу найчесніших трударів чорнозему, що, крім праці, нічого не знають, нікому не шкодять?!

Це похід на село, на зразкового господаря, носія найкращих традицій села. Во ім'я блудних, фатальних мрій постановили зруйнувати село, знищити його кращих людей, розбити тисячі семейств, осиротити мільйони дітей...

Чи ж може стерпіти це сучасна цивілізація, чи ж гармонізує це з гаслом чоловіколюбства велемовних комуністів?..

IV В РАДЯНСЬКІЙ В'ЯЗНИЦІ

Ставши неждано-негадано арештантом, я не міг збагнути — за що саме мене сюди запроторили.

Повільною ходою потекли сірі допрівські будні.

Відчинилась нова, незнана досі, сторона комуністичного правування — галузь адміністративно-правних чинностей. Вона мусіла б найточніше виявити справедливість, гуманність і братолюбство пролетарського суду та «ісправітельнаво дому» (дому поправи), як вони цинічно звать свій клясично-арештантський дім.

Але там, замість бодай наймізерніших поправних ознак, в кожній дії, на кожному кроці, у всьому допрівському побуті бачив я звірячу поведінку, виключно грубу, дику розправу чекістської сваволі.

Специфічна атмосфера всіх чинників допрівського буття з першої хвилини деморалізує людину; вона всім єством відчуває, що попала в жорстокий світ, де кожний прояв життя ганьбить людські почуття, гнобить морально, нищить фізично.

В'язні перебувають в нелюдських житлових умовинах. У малесенькій камерці з кубатурою для 8—10 чоловік нас сиділо

42 чоловіки, а найменше було 36. 16 душ «стосувалось» на нарах так, що повертатись ніде, всі лежать бочком; 10 душ мостились під нарами в темноті та бруді, а останні спали стоячи десь під стінами, бо навіть сісти ніде. За місця спати та вдень постояти коло єдиного маленького віконця відбувалися щовечірні бої.

Повітря завжди сперто-смердюче, а коло дверей, де стоїть «параша», встояти неможливо. «Параша» радянської в'язниці заслужила великої слави: найтяжча кара винуватця — винести «парашу», або спати коло неї; незвична людина може очманіти від «пахощів», бо «параша» дерев'яна, ніколи не мита, не дезинфекціонована, стоїть доки зовсім не розсипеться, а що тече й пускає по камері струмки поганой течі, — то у нас звичайна річ.

У камерній брудоті воші та блощиці плодяться неймовірно. Боротьба з ними — марна справа, бо адміністрація вважала це за «мелоч» (дрібницю), а самі в'язні нічого не могли вдіяти, хоч і призначали масові «ударники» для боротьби з «контрреволюцією»: раз на день організовано всією камерою скидаємо білизну, винищуємо «дезертирів», а тоді давай в щілинах, дошках, торбах та на підлозі шукати «нальотчиків». Шукаємо довго, вперто, випікаємо вогнем діри, аж, дивись, вночі вони знову вільно розгують. Часто доводиться серед ночі йти на них в «конратаку». Проте, другого дня кожний знаходить в білизні десятками новонароджених «контрреволюціонерів».

Засобом боротьби з вошами в Допрі є парня. Труднувато до неї потрапити; за 2 і пів місяців, після півторамісячних обіцянок, що «завтра пайдьот 8-я в баню», мені пощастило раз у ній бути.

Ця важлива установа окружного Допру є невеличка частина конюшні (не більше на пару коней), де замурували казан і гріють воду.

Які там ще особливості, роздивитись не встиг, бо нас 41 чоловік мусіло помитись за 15 хвилин. Я трохи затримався: побоювся роздягатись у прихожій (в конюшні, а було в грудні), тому не вилив ще на себе й коряка води, як «банщик» настирливо став виганяти, бо 9-та камера йде. Мусів у «прихожій» одягатись і, звичайно, застудився та бухикав тижнів два. Бухикав, правда, не я один.

.....

День допрівський має такий порядок: о 2-й або о 4-й годині ранку «підйом» та «оправка», о 6-й ранку та вечора «проверки»,

о 12-й або 4-й обід ідесь в цих годинах знов «оправка» й прогулька, о 8-й вечора «отбой», інакше — ляж і не ворущся, а як більшості лягти нема де, то прилипни до стіни, щоб і духу твого не було чути, бо ходить в коридорі надзорець.

Весь порядок денний проходить одноманітно. Під час устанвання надзиратель зо всієї сили б'є кулаками в двері, і не один незвичний схоплюється переляканий.

До «потребника» — проходить по екс-американському: за 10 хвилин пропускають 40—50 чоловік. Оправляти¹ вдень не допускають.

На коридорах ставлять завсіди патентованих злочинців — нальотчиків-горлохватів. У їхній поведінці зайве говорити про якусь людяність: на потіху собі він вас у потребнику в багно втрутить, чи шпурне в бік на дверях, може весь день морити водою, чи півдня тримати жінку з передачею на морозі, чи щось інше. Як хочете заслужити у нього ласки — купіть його: давайте йому щодня цигарок, цукру, «жиров» чи кілька монет до крамнички. Коли ж сьогодні дав, а завтра відмовив — матимешся від нього. Він і передачу вашу з'їсть, і листа ніякого не побачите, і випорожнитись спокійно не дасть, і відро з «параші» ненароком на вас вилле. Жалітись на нього, як і взагалі на адміністрацію — напитаєш лиха, бо адміністрація своїх підтримує.

Провірка проходить ретельно два рази на день (в цьому одному точности дотримується Допр): щоранку й вечора камерний староста муштрує нас у два ряди, а це річ нелегка, бо в короткій камерці втулити 20 чоловік по два труднуvато; бряжчать ключі, входить мовчазна й сувора процесія з 4—5 душ допрівського начальства, цокають залізним молоточком ґрати, чи не перепиляв хто, всі чотири перечислюють нас, дижурний питає, чи нема заяв (а вони бувають рідко, бо кому охота до «лямпочки» писати), часто вилає камеру за якусь дрібницю, і двері замикаються.

Не раз дивуємось, шо воно цокає, числить щодня. Ото якийсь дурень гадає, шо з цих лабетів можна смикнути? Чортового батька з Допру вислизнеш: вміють охороняти твою душу.

Весело проходить в камерах обід. Снідання та вечеря завсігди однакові: гаряча вода.

¹ Піти до потребника.

Обід зазнає гострої критики кожного дня; найрозповсюдженіші характеристики окремих «меню» такі: від кулешу найгоłodніша собака в безвість забігла б, не їла б; у борщі можна себе не гірше, як в дзеркалі, побачити, чи вимитись (це до речі, бо в Допрі дуже часто бракує води чи напиться, чи вмитись); поділити всім кашу (бачок на 43 чол.) можна хіба лише за допомогою аптекарської ваги.

Ці характеристики в поширеному змісті ми подали до допрівської стінної газети, але адміністрація їх не пропустила.

Не бачив і не вірю, щоб в'язень бодай місяць прожив на цих харчах; арештовані — недалеко здебільшого мешканці, мають харчі з дому і «дякують». Хто ж не має «передачі», той призначений на цілковиту голоднечу; мусить жебрати, а як не змилюються, то красти.

Не дивно, що крадіжки в Допрі розвинуті страшенно. Камера — найкраща школа спритно витягнути в сусіда з кишені, вночі тихо залізти до чужої торби, підглянути, де що лакове й недобре лежить, «цапнути» його й уміло сховати.

Не раз камера ахає: пропали калачі, 3 фунти сала, гроші витягнули. Питають, думають, пригадують, хто коли чуже їв, де міг сховати гроші. Обирається комісія. Перевертають все в камері, трусять, обшукують до рубця, до ниточки кожного, речі, нари, діри — нема...

Тільки за деякий час дізнаються, що один у крамничці «п'ятьорку» розміняв, а другому коридорний кожної «оправки» шматок сала з хлібом дає.

Прохід важливий тим, що часто ждемо на нього цілий день і все «сейчас», «сейчас». Кожний рветься хоч тих 10 хвилин побути на повітрі та відсахнутися від камерного чаду; цікаво також дізнатись, чи є нові покійники в камері «смертників»; дехто сподівається «по благу» дістати чи передати якусь новину своєму землякові, спільникові по справі.

Ведуть на прохід строго, вимуштрувавши в дверях по два: на коридорі — числять, спускаємось по сходах на нижчий поверх — числять, проходимо коридором — числять, біля надвірних дверей — числять, вводять в огорожену дротом серед двору кошару і замикають — числять. Така сама процедура, як вертаємось до камери.

Ходимо в кошарі по два, як парні бички, збиватися до купи не вільно; не можна також задивлятися у вікна камер, а тим більше,

щось показати, поздоровкатись з товаришем своїм. Не встигнеш головою кивнути, чи носа висякати, як надвірний надзорець Федорів уже біжить з «сальним»¹ матюком і тягне до «подвалу».

З одного боку прохід освіжує, а з другого ще більше деморалізує, бо тут на тебе дивляться пильно з обох «вишок» вартівники з багнетами, тут гарно лунає матюк, часто перед очима проводять зв'язаних заарештованих, повертаються розчервонілі й заплакані з допиту, тут під голими шаблями ведуть смертників на побачення, словом, багатенько картин допрівської дійсності...

.....

Жахи допрівські доповнює адміністрація. Майже весь склад її — це колишні, чи сьогоднішні чекісти. Сам зовнішній вигляд цієї касті людей в совдепії діє на нерви людини: хижий, пронизливий погляд чекіста пантеличить селянина.

Здебільшого в'язні не звертаються до адміністрації, бо, крім прокльону, нічого позитивного не дістанеш.

Треба підкреслити, що проклін у мурах Допру кришталево-клясичний. З уст строгого начальства, від начальника Допру до ворітнього сторожа, виходять найновіші, найогидливіші фрази матерщини; звідсіль запозичає неологізми в'язень, їх підхоплює вулиця; цими новотворами збільшує свій лексикон радянська «блатва»².

Від прокльону недалеко до штовхана, каменем у вікно та вистрілу. Штовхають всі і всюди; каменем «оперує» часто «конвой» з подвір'я в'язниці.

Заглянути у вікно, хапнути раз-два свіженького повітря — здається, злочин невеликий, а радянська пильність карає за це цеглиною по зубам; гарячіші вартівники вживають навіть зброї.

У 10-й камері в'язень виглядав своєї жінки (наші вікна на вулицю виходять — як туди не заглядати). Вартівник підмітив, послав матюк, другий, а разом з третім нагиснув курок.

Бризнула шибка, і селянин Кожухівський брикнув на нари, а його сусід, вхопившись за око, благим матом став кричати «ой, ой гвалт, очі», — попав в око шмат скла.

Всі в камері поприсідали.

¹ Густа, брудна лайка, проклін.

² Босота.

Вартівник, щоб замазати вчинок, наробив галасу: викликав дижурного по Допру і, видно, «поінформував», як було.

За кілька хвилин дижурний прилетів до камери ч. 10, насів на старосту, забрав його до підвалу, а кількох, що осмілились обізватись, кинув до «карантину».

У «карантині» сидить самий злодійсько-розбійницький елемент. Не доведи, Господи, попасти туди чесній людині — замучать. Коли начальство на когось завізьметься — кидає в ці камери (їх на Допр 2—3).

Пускаючи в'язня, надзорець моргає «закапйорщикам» і промовляє: «Вот вам свеженькій пасажір».

Ще не встигає надзорець дверей замкнути, як закапйорщики кидаються на «свеженького» з найвигадливішими вправами фізичного знущання: і в опуки ним грають, підкидаючи до стелі, і в обійми беруть, що кості тріщать, і жука підпускають, і на ровері вчать їздити, і плуга вчать по-дідівськи закидати.

Надзорець стоїть спокійно під дверима.

Аж як ця жертва охрипне від крику й болю вигадливих штукарів — відмикає двері й питає:

— Что тут за шум? Опять упражняетесь? Патіше, черті, — і зачинить двері.

Експерименти тривають далі.

Єдиний рятунок — викупитись, як є солідний гріш, одежа, або щось коштовне. Коли ж цього нема — доводиться кричати, як силу маєте ще.

Знову приходить надзорець, трохи розгніваний. Організовані штукарі враз роблять з цього напівзомлілого бідолахи буяна, що всіх б'є, знущається. За це йому нова кара — підвал, а як звідтіль вийдеш через день-два, то напевно треба до лікарні.

.....

Лікарня в Допрі є, тільки далека до неї дорога: 8 ліжок на 1000 душ в'язнів пересічно.

Лікар-жид Сиркіс у лікуванні веде строго витриману лінію. Найперше слово до хворого в'язня: «по какой статъе заключон?» (за що заарештований).

Залежно від статті він ставить діагнозу хвороби. Як ви за контрреволюцію сидите, він авторитетно заявляє, що «нічево у вас нет, симуліруете!» Казнокрадів, тих, що «лінію перекрути-

ли», чи якось «випадково» забили людину, він вислухає уважніше й обіцяє взяти до «околодку».

Попасти туди не легко: цілковито немощну, безпомічну людину обіцяють забрати довго, а звідтіть вертають скоро — або мертвого на кладовище, або «вилікованого» знов до камери; ріжниця тільки та, що до лікарні клієнта несуть вчотирьох, а звідтіть ведуть удвох.

Обходячи камери (раз на місяць), лікар більше цікавиться випитами, хто за що сидить, ніж що в кого болить.

Клясовість дотримують усюди. В'язнів строго поділяють на кримінальних і політичних; до кожної групи адміністрація ставиться інакше. Кримінальникам більші прогульки мають, кримінальникам повніші бачки каші, кримінальник скоріше побачення дістане, дають навіть «лічне», а політичний хай попочекає.

Правда, воно мука одна, а не побачення: в «свідалке»¹ арештант стоїть на стільчику за одною грубою стіною, жінка за другою, а збоку вартівник. Не встигне жінка заспокоїтись від хвилювання, поки втре сльози, щоб щось сказати, а тебе вже тягне надзорець до камери; дають 4—5 хвилин, і поцілуватися не можна, бо стіна груба.

Політичному навіть на таке побачення доводиться чекати два місяці, аж поки «слідствіє» скінчиться. За цей час жінка мусить походити за дозволом і до слідчого, і до прокуратора, і до нарсуду, і до старшого, і до меншого, та по кілька раз, бо часто кажуть, «прідьоте завтра — січас некагда».

Мені, власне, моїй дружині за допомогою знайомих з ГПУ, вдалося дістати особисте побачення на 10 хвилин. Заздрила вся камера, пророкували, що справа моя йде добре, і скоро мене випустять. Мене самого спантеличило це «лічне»; я сподівався або звільнення, або розстрілу.

Була спроба нас просвіщати, «ісправлять». Збирали по камерах гроші на газети, записували в політичний гурток, але культу роботи розгорнути не вдалося, бо забрали під арештарню ключ: не можна було вмістити в камерах всієї «контрреволюції». Приходив тільки один раз на тиждень хтось з адміністрації й читав та пояснював у комуністичному дусі газети, куплені за наші гроші.

.....

¹ Кімната для побачень.

На Україні ніколи ще не було стільки арештів та «злочинців», як 1929 року.

Не дивно, коли б ми мали новий приплив визвольних змагань, вибух повстань. Але ж 29-й рік особливими вибухами селянського гніву не виявився, злочинний елемент знищили ще 20—22 роками. Де взялися злочинці та ще й у кожному селі?!

Оглянувши бодай одну камеру (не карантин), очевидним стає, хто ці арештанти, що зробило їх злочинцями. П'ятилітка й колективізація закинула за ґрати тисячі безневинних, найчесніших селян.

Радянський уряд знав, що без заколоту насильно реформувати село не вдасться. Щоб попередити неминучі протести й повстання, вирішили «вдарити» по селу: забрати з кожного села кілька найповажніших господарів, щоб їх ув'язненням настрашити всіх.

Про людське око треба було закинути їм якийсь обвинувачення. Отож і почалась «вербовка»¹ та «пришивання» статті (вишукування параграфів).

Найпоширеніші статті-провини були: агітація, організація груп, терористичні акти, змови на вбивство радянських робітників і т. ін.

«Пришити» статтю людині — це, як плюнути, в Радянському Союзі. Вас зроблять агітатором, коли ви проговорилися не в такт перед головою сільради; «викриють» організацію з того лише, що один колись десь говорив-хвалився сусідові, сусід секретно сказав кумові, а той поділився з зятем; підставлять легенько за терористичний акт якусь ще 17—19 року вуличню парубоцьку бійку, коли постраждавший тоді — сьогодні є якась «голова» чи «секретар»; беруть за провину ще 1918 року, хоч радянський суд, згідно декрету, мусів би по 10 роках злочинства милувати; садять за участь у повстанні 1919 року (а за це слід добру половину населення притягнути); обвинувачують за те, що не пішов до колективу; хапають таких, хто не може виплатити всього податку.

Нарешті, коли ГПУ не має в селі готових «кандидатів», то роблять так: приїжджає агент на село й отверто каже:

— Нужно забрать у вас 5 человек. Назвіте кандидатури наиболее вредных кулачков.

¹ Арешти.

Актив радий до послуг: у нього тих «вредних» більше, як півсела.

Попадали в «кандидати», звичайні, ті, хто не мовчав всевладному начальству та розкривав темні діла-злочинства свавільної сільської комунарії.

Було багато куріозів з цими «контрреволюціонерами» та «агітаторами». Буквально темна особа, слова «агітація» не може вимовити, а його взяли за «гитацію» серед селянства.

Одного «політичного» чекіст згарячу спитав:

— С какім отрядом ти нальот делал на станцію Крижополь у 19 гаду?

— Єй-бо, ні в якому отряді я не був, — побожився переляканий парубок.

— А где же ти бил тагда? — допитувався чекіст.

— От не знаю, чи ягнята, чи ще гуси я пас тоді. Спитайтесь мами, — вони добре пам'ятають, коли ми продали гуси та купили вівці.

Не один обвинувачений розводив руками та обливався сльозами, коли йому прочитували, за що його «притягають до пролетарського суду». Пригадую, «контрреволюціонера» Чернієнка Микиту з Шипилівки. Неписьменний селяк, що весь свій вік з роботи, поля, гною не вилазив; до революції наймит в економії, а після революції, діставши 4 десятини землі, невсипущий господар доробився до «куркуля»; обклали його, як експертника, податком, виплатити не було чим, і посадили. Страждав, мордувався сердега, цілими ночами плакав, а після «слідства» вернувся цілком прибитий. Збожеволів бідолашний. Забрали його до лікарні, а через тиждень вивезли до «Одеси» (значить — помер).

Чиста комедія виходила, коли притягали до відповідальности «групи»: часто учасники цих груп і незнайомі були один з одним.

Бідняк побив голову Комітету Взаємодопомоги, а «куркуль» винен тільки тому, що відбулось це на його подвір'ї. Зірвали селяни сход — винні куркулі, хоч на сход їм ходити заборонено. Бахнув хтось цеглиною уповноваженого з району — забрали 4 заможних. Не вдалась на селі кампанія — винні куркулі, або різні «бувші люди» та «непевні».

Яке обвинувачення, такий і суд. Більшовики й тут виявили «новаторства». 90 % справ вело ГПУ через свій апарат, оминаючи зовсім судові установи.

Чекістські слідчі методи давно загальновідомі, але підчас останньої «колективізаційної кампанії» вони озвіріли до решти.

Кожний слідчий мав 100—300 справ. Будучи «страшно перегружон» (про це скаржитесь на кожному кроці всякий «ответственный»), він вирішував долю арештованого незвичайно скоро: за 5 хвилин розмови з людиною, що на питання слова зі страху не може промовити, не кажучи вже про ширшу думку на свій захист, — «слідчий» з найспокійнішим сумлінням занотував у висновках 3—5 років Соловок.

Здебільшого слідство велося так: арештований сидів місяць-два, не знаючи, чого з нього хотять. За цей час витягнуть його раз на встановлення його здоровля (чи може він витримати північний клімат бодай місяць), другий раз на те, щоб сфотографувати, і знов сидить — мучиться.

Враз пізнього вечора, чи вночі викликають його «до канцелярії». Це слово, та ще в такий час, не одного приголомшує. Було багато випадків, що з тієї «канцелярії» люди більше не вертались. А «крівавої осені» кожний найбезневинніший арештований міг усе припускати, та ще, не дай боже, як на подвір'я Допру заїде «чорний ворон» (авто).

Викликаний в'язень тоді не живе. Агроном Багачевський (Ольгопільського району), викликаний у такий час на допит, проходячи повз авто, зомлів і помер на місці від розриву серця.

На допиті запитують кілька моментів з автобіографії, хапають з неї найпідозріліші факти, і тут же, на ваших очах «опитний» слідчий «сочіняє» обвинувачення; кине вам кілька блудливих питань, підвищить тон, коли ви скажете «ні», «радить» признатись, бо «будет хуже, ібо ми знаєм все ваші тьомние делішки», відчитає грізно акт обвинувачення і «распішітєсь».

Обвинувачений відмовляється, не розуміючи, чого так скоро, заперечує абсолютно всі мотиви обвинувачення, наводить низку найочевидніше спростовуючих обвинувачення фактів, називає десятки живих свідків, хвилюється, плаче, не може збагнути, що за напасть, який це лиходій так немилосердно міг набрехати, благає назвати прізвища цих мерзотників, дати йому очну ставку...

Але слідчому нема коли. Він давно вже поклав до портфеля акт обвинувачення й наказує відвести в'язня.

Розгублений остаточно такими «слідствами», прибитий страхом за кінець справи, — бо «шиють» (обвинувачують) і агітацію,

і організацію, і участь у вбивстві та інше — лементить сльозами благання, припадає до ніг чекіста, кричить всім еством своїм: «неправда, я нічого не винен...».

«Разберьом», — холодно кінчає чекіст і делікатно випихає в'язня в коридор, звідкіль його змученого вкрай відводять до камери.

Довго там відхлипує та умивається сльозами бідолашний, сисячись збагнути, що за нещастя.

Єдина надія, що розберуть, але цей «разбор» кінчається на 95 % тим, що його за місяць-два викликають на етап.

Так було й зі мною. З першого дня арешту я очікував виклику і був певний, що доведу свою невинність, переконаю уважного й розсудливого слідчого, що тут якийсь непорозуміння. Тому перші дні був спокійний.

Але проходив тиждень, минав другий, а мені нічого не кажуть. Спокій мій розвівався, а далі й терпцю не вистарчає.

Пишу заяву до ГПУ, до прокуратора, але мої співмешканці сміються: охота тобі до лямпочки звертатись; не варт папір псувати.

Проте, я подав-таки заяву. Очікування наслідків заяви обнадіяло мене, але даремно. Ні відповіді на заяву, ні визову.

Я остаточно зденервувався і впав духом, жахаючись, як і всі, «чорного ворона».

Аж за півтора місяця, о 11 годині вечора викликали мене, не сказавши навіть куди.

На дверях канцелярії чекав чекіст. Впустивши мене до кімнати, він сів за стіл і, постукуючи олівцем, довгенько оглядав мене, міняючи кілька разів вираз обличчя — то лагідний, то звирячо-суворий. Після гіпнотичного прийому пішла чекістсько-агітаційна частина. Агент хотів облегшити собі роботу: він (а я таки добре злякався) сподівався, що розкажу й за себе, і за моїх 4 співучасників.

Тому сказав мені комплімент, що я добрий учитель, висловив жаль, що я в такому стані, і запевнив, що (коли признаюсь), я ще можу бути корисний радянському суспільству, слід лише признається «чистосердешно», бо це втрое зменшить кару.

Вислухавши «батьківський» вступ і заспокоївшись, я спитав, у чому мене обвинувачують.

— Разве ви не знаєте? — ніби справді здивувався чекіст.

Я запевнив, що нічого за собою не почуваю, і хочу почути від нього мотиви.

Очевидно, у нього не було жодних готових обвинувачень, бо зразу відчитати їх він мені не хотів, а став кидати окремі, нев'язні питання. За 5—8 хвилин «родився» акт обвинувачення.

З нього я зрозумів, що ніяких фактів моїх провин нема, що ГПУ «чуло дзвін, та не знає, де він». Я категорично відрубав, що весь акт є штучним підставленням фраз, щоб тільки скомпромітувати чи й знищити людину.

Слідчий образився й «порадив» мені бути «разсудітельнее в таком учрежденіи».

Я, будучи певний, що агент «бере на бас» і не знає про мої гріхи нічоґісінько фактичного, ще раз підкреслив, що рішуче відкидаю всі факти й говорити про них нічого не буду. Навіть делікатно зауважив політичну несвідомість «товариша следователя», бо деякі з фактів обвинувачення (організація «Просвіти») треба віднести мені на плюс, хай товариш слідчий звіриться про це у старших.

Агент скипів, покрутив олівцем і буркнув: — «Ухадіте».

На дверях завернув, підніс папір і наказав підписатись.

Я попросив прочитати, а потім сказав, що такого протоколу не підпишу, бо не мої там слова.

Ще більше розлютувався чекіст, «згарячу» пророкував мені, що «такіх супчіков ми обуздаем, местечко для ніх тьоплое імеється».

Я бачив, що мій слідчий з тону слідчого спадає, й хотів іти.

Але він вхопився за револьвер, вернув мене і наказав підписати акт. Я погодився підписати лише з приміткою.

Слідчий відрубав, що «нікакіх примечаній здесь бить не может».

Коли ж я остаточно відмовився, хоч би й під загрозою револьвера, підписати без «примечаній», слідчий мусів прийняти.

Вийшов ошалілий. Раз — нервувала мене наглість слідчого, друге — неспокій, чим може кінчитись моя поведінка.

Поінформувавши товаришів, я став аналізувати мотиви обвинувачення. Пригадав усі слова-питання слідчого і ще раз та основно переконався, що правдивих відомостей про мене ГПУ не має. Акт обвинувачення налягав на гріхи останніх років, а їх я не почуваю. Це схвалило мою тактику.

.....

Чекав тиждень — не викликають. Проходить другий — мені ні слова.

Знову підупав духом, став припускати, що більше не викличуть і посадять на «чорного ворона».

Кожний вечір проходив у хвилюванні; коли ж підбігав «ворон», у мене душі не було.

Аж третього тижня покликали мене і, на диво, вдень. Сподівався «кваліфікованішого» слідчого, а може, й самого Резунова. Цей кривавий чекіст вів лише такі справи, де, як не розстрілом, то 10 роками — менше не пахло.

Але мене чекав той самий агент Шнайдерман і мягко, не по-чекістському, став «радити», як людина «незаінтересована», викласти все, і, на його слова честі, через три дні я буду вдома.

Я попросив ще раз прочитати мені акт обвинувачення. Чекіст погодився, бо він у нього добре вже зредагований. Акт був змістовий, пам'ятаю всі факти:

«Я переконаний і загартований петлюрівець-самостійник і, не зважаючи на активну громадянську роботу, хитро-приховано веду розкладницьку, антирадянську роботу, використовуючи свою посаду як вчитель; маючи великий авторитет серед контрреволюційного петлюрівського вчителства, пропагую серед нього націоналістично-самостійницькі погляди та пророкую недалекий кінець радянської влади; використовуючи права працівника в Наросвіті, роз'їжджаю по районах і через учителів-петлюрівців та бувших старшин закладаю контрреволюційні-петлюрівські гуртки; в місті організував осередок «Спілки Визволення України»; викладаючи українську літературу в профшколі, прищиплюю учням націоналістично-самостійницькі тенденції; в часи громадянської війни був ярим агітатором проти більшовиків; 1918 року працював у воїнського (військового) начальника агітпропом, розповсюджував шовіністичну літературу, закладав «Просвіти», служив у петлюрівській армії сотником гайдамацьким, носив оселедця, пізніш брав участь у повстанських штабах Дерещука й Цвітковського, як організатор бандитських загонів; будучи дезертиром, агітував проти мобілізації на війну з поляками; підтримував зв'язок з політичними злочинцями, допомагаючи їм матеріально...»

Агент скінчив і, солодко усміхаючись, пильно дивився мені в очі.

Я ще раз переконався, що головного в акті нема, і побадьорішав.

— А де ж факти? — запитав сміливо.

— Факти?! А то, что ви, с мандатом окрісполкома¹, раз'єжая по сьолам, заігривалі на настроєніях крестьянства і падривалі хлебозаготовку — ето не факт? А то, что на собраниях виступалі протів комячейкі? А то, что... Да вообще фактов есь много... Вот оні, — показав на грубу паку, — моє дело. Но я надеюсь, что в етот раз ви будете благоразумнее і чістосердечно прізнаєтесь у всьом...

Я ствердив, що признаватись не маю до чога, бо всі моти-ви — наклеп.

Шнайдерман відхилив мої «предложенія»; проголосив ре-вний монольог: умовляв признатись, втричі легша кара, та настра-шував про заслання і т. ін.

Коли він впивався фаховою красномовністю, у моїй пам'яті промайнув спогад: на кілька тижнів перед арештом підійшов до мене у клубі Гутенко й таємничо натякнув:

— Слухай, в повітрі неспокойно. Треба нам щось робити. Да-вай закладемо вчительський гурток із «своїх». Слід також нага-дати за Мироновича і взагалі.

Я не стерпів такого нахабства й відрубав:

— Не крути дурня. На ніякі організації з провокатором я не пристаю.

Він вдав ображеного та обіцяв порухуватись.

Пригадав я також Дончукового «секретного листа», повного натяків, та в якому він пропонував заснувати на моїй квартирі, «центр-осередок» «справжніх українців» на «всякий можливий момент» і т. ін.

Ще тоді я запідозрів непевність його пропозиції. Чого, рап-том, писати такі небезпечні речі та передавати їх через руки й очі чекістської пошти (а вона у нас в одному будинкові з ГПУ), коли Дончук майже щотижня бував у місті і мав цілковиту змогу свою «ініціативу» передати мені на словах.

Зустрівши його після того листа, я вилаяв за необережність, але впевнитись у «нечистій ініціативі» не міг.

Лише пізніше, як за ним ми почали стежити й зустрічати частенько в дверях ГПУ, мої припущення стверджувались.

¹ Окружний виконавчий комітет.

Коли ж його, звичайного рядового вчителя, призначили на інспектора при Наросвіті — всім стало ясно, що «висунути» його могло тільки ГПУ.

Я ще тоді став побоюватися.

Не було сумніву, що автори мотивів — Гутенко й Дончук — «штатні» провокатори серед учительства.

Я назвав їх прізвища. Слідчий спохватився, змінив тон і їдко проказав:

— Значіт, ви сознательно скриваєте свою віну? Странно. За вас ходатайствують авторитетніє ліца, прінімаєм во вніманіє вашу активную общественную работу, у ваших же інтересах возімся с вами, хочем, чтобы вы сознались в своїх грехах перед обществом, а ви хітріте, хатіте нам замазати глаза? Харашо. Нам с вами не о чом больше разгаварівать.

— Дозвольте, — обзиваюсь. — Я ж хочу вияснити, звідкіль виходять ті мої «гріхи». Запевняю вас, що то не мої гріхи, а Гутенкові й Дончукові, а може й ще чийсь.

— Прі чом тут Гутенко, Данчук, — сердиться слідчий.

— Якраз вся суть в тих мерзотниках-провокаторах.

— А ви откуда знаєте, что они провокатори?

— Не я один, а майже все вчительство про їхне знайомство з ГПУ знає.

— Вот как! Даже за всех учителей расписываетесь?!

— Не розписуюсь, а стверджую, що ви їм гроші платите!

— Что? Давольна. Слишком далеко заходите... Ви свободни...

— То вже й кінець слідству? Ви ж, власне, по суті справи нічого не спитали й мені не дали змоги говорити. Я вимагаю вислух...

Але не договорив. Слідчий делікатно й потужно за комір провів мене в коридор, а там підхопив черговий вартівник.

Тим слідство закінчилось. Почалися знову муки очікування невідомого, острі до непритомности хвилювання від гуркотів «ворона», очікування видющої смерти, та щоденне благання у Бога живим вийти з цього пекла.

.....

Здебільшого на допит брали раз на 5—10 хвилин. Слідчому головно ходило про «подпішісь».

Знав Допр багато випадків, що арештований підписується в кінці напівчистого аркуша протоколу, а на другому допиті йому вичитують такі страхіття, що вуха в'януть.

— Я цього не казав, я не... — з жахом заперечує в'язень.

— Пазвольте! — злорадно усміхається слідчий. — Ваші собственні слова. Ви підписались...

— Та...

Даремні тут спростування — на протоколі дійсно є в'язнів підпис.

Характеристично, що ГПУ категорично, з правила, відкидає всяких свідків та «очні ставки».

— Ми знаєм, каво спросіть.

І здебільша, нікого зі свідків обвинуваченого не викликають.

Складніше ведеться слідство, коли судять групу, не знаючи, хто з них «найбільший контрреволюціонер». «Допитують» в першу чергу сільський актив, інакше кажучи, диктують і записують потрібні їм фрази, а ті підписуються. Далі йде обплутування та бичування арештованих.

Разячі факти крутіства та підлости знала наша камера. На допитах «радили» «признатись», водячи наганом попід ніс; прикладом у груди відбирали підписи, що він дійсно був у банді; обіцяли випустити, як видасть всіх учасників наскоку; садили в підвал, щоб «нагадав», «обдумався»; по декілька разів вночі брали до «канцелярії», возили до ГПУ на чекістські «експерименти» слідчих метод.

Тут кидають в'язня до темної, як ніч, казні, яка одним духом своїм електризує жахами всі атоми людського тіла. За кілька хвилин приходить чекіст і, кремсаючи перед лицем в'язня курком нагана, «просить» розповісти, «всьо подробно».

Коли арештовний вдасться твердішою на нерви людиною, чекіст піднесено-впевненим голосом відрубє, що «живим отсюда не випущу». В підтвердження своїх слів, та щоб в'язень «розв'язав язика», пускає в чорний морок кімнати кулю.

Мало хто з іспитуваних міг мовчати, чи «нічого не знати». Майже кожному доводилось признатися, як було про що, чи немилосердно брехати, роблячи з нікчемної мухи величезного слона...

— Вот відіте, — закінчував у темноті зраділий слідчий, — пойдьомте в комнату. Я же знав, що Кіріл Паламарчук, імея вінтовку, собірался убіть председателя КНС (комітету незалежних селян) Шубенка.

— Вибачайте, товаришу слідчий, я троха не так казав. Голова Комнезаму Шубенко підійшов з рушницею до Кирилової хати

й націлювався стріляти через вікно (вони посварилися за жінку), але надійшли хлопці (я тоді парубкував), і Шубенко скочив за тин...

— Как? апять врьош?!

— Та, Боже ж мій! Як же я могу брехати, коли воно іменно так було. Спитайте всіх хлопців...

— У, дурной, упрямий мужік. Пашол вон, — закінчує розлютований слідчий.

Але по трьох ночах катання на «чорному вороні» до ГПУ та з ГПУ мусів Ілько Жарук розписатися, що дійсно бачив, як «дядько Гарасим (з 13 камери заможний літній селянин, що ледве коли і в руках мав рушницю) ввечері відкопали в городі рушницю й принесли її до Кирила Паламарчука — мого сусіди, а цей пішов з нею на подвір'я Шубенка».

Обрадуваний слідчий похвалив Ілька за мужество й обіцяв пустити додому (про це він мені, як сусід по нарах, сам признався).

У кінці процесу цієї «групи» всі дивувались, що трьом дали «вишку» (кара на смерть — між ними й Паламарчук), останнім чотирьом від 8 до 10 років Соловок, а Ількові дали тільки 5 літ, хоч відомо було, що він перекинув у болото бричку з райжінорганізатором (уповноважену для роботи серед жінок).

Згадується в процесах частенько прокуратор «по надзору»¹ за делами ГПУ. Йому треба оскаржити², в разі неправдиво ведеться слідство, «вимагають» неправдивих доказів, не викликають «всіх» свідків і т. ін.

Але зло бере, сміхом і цинізмом тхне від всієї паперової тут ролі прокуратора. В слідчих операціях ГПУ він підслідним допомагає менше, як мертвому кадило. Єдине, що може він робити — дати відповідь, у якого слідчого ваша справа, але це й без його ласки кожному з нас відомо.

.....

Коли «досвідченому» слідчому «пощастить» викрити хоч що-небудь певного з «ганебної діяльності» «терористичної» групи — зацікавлюють показовий суд. Виїзна сесія окружного суду (суддя — один із агентів ГПУ) виїжджає на район, куди перекидають етапом «куркульську свору», і розігрує показово-агітаційну інсценізацію.

¹ Для нагляду.

² Рекурсувати.

Перед процесом слідчий приїжджає на село, «обробляє» до суду актив та відповідних свідків, висуває красномовного громадського обвинувача — й успіх інсценізації запевнений: намічений слідчим засуд проходить на 100 %.

Не доводиться особливо дивуватись, бо акт обвинувачення обіймає таку силу злочинств і так правдиво вони стверджуються визнанням один за одного самих обвинувачених, що на суді їм доводиться тільки очима кліпати, а аудиторія дивом дивується, що розкрили таких великих вбивців.

Безбожно брехливі «докази» «свідків» доповнюють зміст обвинувачення, а довга промова прокуратора (одного з битих на язик чекістів), начинена їдовитими вириганнями, довершує ефект суду над «куркульським кублом», трутнями працюючого люду, гідрою контрреволюції на селі, павуками-експлуататорами, рицарями «темної ночі».

Суд іде на «совещаніє» (правдивіш, до одного з місцевого начальства смачно заїсти та солодко запити по великих державних трудах). Присуд його, що давно вже готовий лежить у одному з портфелів суддівських (слідчий складав його ще в день закінчення слідства), всім наперед відомий.

І зітхає придавлено аудиторія, плаче рясними сльозами рідня, догибають морально бідолашні «гідри» сільської контрреволюції.

Другого дня вправна червона преса дає цілу сторінку списаній, як під стенограф, статті: викрито й засуджено нову зграю хижаків-нальотчиків у Гайсинському районі, що банди закладали, нальоти організували, радянських робітників забивали, колективізацію підривали та селянство тероризували.

Читає ціла округа, не вірить таким страшним ділам, жахається таких засудів.

Село нишкне, загортається в шкаралущу мовчанки й тупо, без найменшого реагування, споглядає на роботу верховодів.

.....
Часом показові суди не вдаються.

На одному процесі сталось «непорозуміння». Розповів нам так про нього в'язень Василь Короп — учасник-обвинувачений цього процесу:

Судили групу куркульських шкідників (Марківський район), що ніби-то вбивала сільських активістів.

Була неділя; зібралось сила народу.

Розпочав процес голова суду вступною промовою, в котрій пред'явив аудиторії «групу лицарів».

Чудні сьогодні радянські «лицарі», — коли б ви бачили: в засмажених порваних кожухах, в облізаних від поту — клопоту шапках, з виснаженими від довголітньої праці та мук останніх місяців зарослими обличчями, з тупими від нестями й гіркого подиву та вродженої несвідомости видами — наші типові нещасні хлібороби, обездолені звірством Совдепії.

Промовець перечислив низку «крівавих вчинків» цих «лицарів» і закликав радянське суспільство мечем червоного суду викоринити вороже насіння. Після його немудрої поетичної промови секретар став монотонно читати акт обвинувачення.

Авдиторія, як губка воду, вбирала слова.

Секретар вичитував: Данило Волощук та Маркіян Загородній (останній не дочекав суду — помер у Допрі), озброєні куцаками (обрізними крісами), засіли під хатою секретаря комсомолу Голубова і вночі на 18 серпня, як той вертався з хати-читальні, напали на нього. Від вистрілу з рушниці...

Останні слова перервала раптовим вибухом аудиторія:

— Брехня, брехня! — закричала, зірвавшись з місця, Волощукова жінка і з піднесеними зціпленими кулаками побігла на сцену.

— Міліціонер, — почулося з президії, але той не обзивався.

Жінка вилетіла на сцену, підбігла до стола і, гремлячи по ньому обома руками, зі сльозами відчаю й благання верещала:

— Брехня! Ой, Божечку мій! Не вірте! Ой, Боже, — відсапувала раз по раз. — Не вірте. Він же тоді саме христини справляв, цілу ніч гостей частував. Ой, Боже ж мій! Людоньки добрі, сусідоньки мої милі! Скажіть же, не мовчіть. Ой, Боже ж мій, — залеметіла молодиця, припадаючи до суддів і не даючи голові «призвати до порядку».

У залі знялася самотня, голоси щораз голосніші, сміливіші.

Десь узявся міліціонер, вхопив за рукав жінку і став тягти зі сцени. Вона вп'ялась обома руками за піфрак голови суду й несамовито верещала:

— Рятуйте! Він не винен! Божечку мій ласкавий! Рятуйте, люди...

Заля заворушилась окремими вигуками.

Церемонія процесу стала набирати вигляду вуличної сцени.

Враз ззаду залі піднявся селянин і твердим сміливим голосом заявив:

— Дозвольте слова!

Зала враз заніміла в мовчанці. Голова й не помітив, що цим порушує порядок процесу, і механічно промовив:

— Прошу.

— Увечері, 17 серпня й до самісінького ранку я гуляв у Данила Волощука на христинах, а потім весь день ми з ним возили снопи. Тому свідчу, що участі в раненні секретаря Голубова він не брав. Це ствердять куми, що були на христинах.

— Правда, суцзя правда, стверджуємо, — обізвалось в залі кілька голосів.

— Крім того, ранено Голубова не 18, а 20 серпня.

Голова хмуро кинув погляд на слідчого; той муркнув, засовався в кріслі і заходився перегортати аркуші в теці.

Селянин продовжував:

— І ранив Голубова незаможник Архип Пелих за те, що Голубов дуже обидив його під час поділу грошей, які вони затаїли від самообкладання. Пелих сам мені за чаркою хвалився.

Заява викликала новий, ще густіший рух в аудиторії і, мов обухом по келепу, приголомшила президію суду. Вона баранячо-вовчими очима поглядала один на одного, а слідчий прийняв вигляд багрово-бурячковий.

На хвилину в залі стала грובה мовчанка.

Розчервонілий голова враз спохватився, шепнув щось на вухо засідателеві й промимрив: «В віду поступівших нових показаній сторон, виездная сесія чрезвычайного акружного суда постановляет: суд отложіть для дополнітельного следствія».

«Показовий» суд показав, лише не те, чого хотіла «чесна» президія суду, а щось інакше...

Найчастіше присуд під диктат слідчого друкується на машинці в ГПУ, прикладається фотокартка, і діло йде до Харкова, в «особое совещаніє прі ГПУ УССР» чи в «Тройку». Тройку організували восени 1929 року, коли «Особое совещаніє», завалене зливою справ, не встигало «судити».

З Харкова діло йде до Москви.

Як судять у Харкові, скільки справа маринується в Москві — Господь його святий знає, — це тайна велика, знаємо лише, що

цілий місяць ніхто ні в чому не розписується, а то враз чоловік 50—80 сповіщають, що їх «дело» за Харковом.

Бували такі в'язні, що про Харків їм не згадували. Це неприємна ознака; тут пахне мандрівкою «чорним вороном» до славнозвісного ГПУ, а «візиту» особисту, туди роблять арештовані неспроста: 80 % заведених туди світу більше не побачать.

.....

Дві речі в Допрі залишилися в пам'яті на віки: «чорний ворон» та камера смертників. Ці два чинники — певне, єдині й виключні досягнення пролетарської диктатури та безумовно оригінальний витвір ГПУ.

Самий лише звук-гук «ворона» приводив у настирливість увесь Допр. Одні — менші «злочинці» з цікавістю й жалем-болем прислуховувались, визирали — куди їде, кого, кількох візьме. Другі — більші «контрреволюціонери» тупіли з тремтіння й жаху — «не я лі, Господи».

І насправду, трагічні щоденні явища. Десь під вечір з собачим гуком підлітає «ворон». Бряжчать ключі, відмикаються важкі двері і...

— Марченко! Собірайся.

Напівживий Марченко, що так сподівався виправдатись на допиті, бо його «обіцяли» викликати, німів остаточно.

Хтось за нього натякливо запитував:

— З речами?

— Нет, не надо. А впрочем бері.

Загіпнотизована камера від дверей пересувається до вікна. Найменші ближче, найвищі далі, — щоб конвой не побачив та цеглиною не почастивав, і щоб усім було видно, — повезуть, чи поведуть, зв'язаних густо, чи рідко і взагалі скільки відправлять «на лоно Авраамове».

З тим самим гуком пролітає «ворон», але побачити рідко коли вдається, бо лиш одно віконце ззаду, де сидить «конвоїр».

Аж другого дня весь корпус таємничо-похоронним тоном передає з камери до камери, що вчора чотирьох взяли на шльопку (на розстріл).

Куди їх беруть, що з ними роблять, де дівають — таємниця гробова, недосяжна для нас. Догадувалися лише, а дехто з конспіративних товарисько-щирих визнань знайомих через інших «знайомих» (агентів ГПУ) розкажує:

В одному з будинків ГПУ є камінний льох, де відбувається остання розправа над контрреволюцією. Є також стала посада ката, що виконує присуди смерти. Привезену жертву кат бере на свій «апарат» і, за завданням чекістів-операторів — слідчих, відбирає передсмертну сповідь у смертника та не лише за свої «прегрешення», а й за тих, хто ще живий сидить у Допрі чи може «помилково» гуляє на волі.

Які методи сповіді чекістського ката в такому місці та ще в таку хвилину, це може уявити тільки буйна фантазія, озброєна всебічним знанням жадливої незвичайської дійсності.

.....
Не всякий, правда, «вороном» катається. Багатьом «на лоно Авраамове» доводиться пішки чимчикувати.

Це ті, що сидять у «камері смертників», засуджені виїзною сесією.

Цим сердегам доля судила тяжчу, довшу смерть. Мучать їх на допитах, вимотують нерви на «процесах», томлять у камерах і тільки по 3—4 місяцях, коли душа вже нежива, — вбивають тіло.

Ледяні іскри пронизували, коли під час прогульки проходив повз ґрати «камери смертників» та крадькома зиркав на блідо-матові обличчя, погаслі очі, благаючи чогось незнаного...

Ще болючіше ставало, коли було думати хто вони, за що їх нищать?..

Тільки за те, що були добрі господарі, любили землю, село, все добре, світле в ньому...

Смертників не пускають на прогульки, забороняють повз них проходити, будь що передавати, не дають ніяких листів, газети, — вони для світа не існують.

Доводилось бачити жадливі картини прощання батька-смертника з жінкою, дітьми, матір'ю. Хіба придавивши в собі почування людини, забувши, що ти є живе творіння, — можна спокійно споглядати на сцени останніх побачень живих людей з завтрашнім мерцем.

Дехто зі смертників пробував шукати справедливості перед вищим судом — ВУЦВК-ом (Всеукраїнським Виконавчим Комітетом): велів жінці чи батькові спробувати останнього й подавати касацію до Петровського (голова ВУЦВК-у).

У багатьох жевріла надія на помилювання, думалося, що вищий «пролетарський» суд — влада справедливіша, сердечніша,

але ці рожеві надії не справджувалися, бо тієї кривавої колективізаційної осени 1929 року майже нікому помилювання не було.

.....
На кару брали під вечір, щоб менше людей бачило. Допр ще за дня знав, кого братимуть; ця чутка переходила з камери до камери.

Десь коло 6 години приходить озброєний загін «конвою» 6—10 чоловік з наказом: кого брати.

Лунає крик надвірного вартового «закрой окна», розставляють вартових по всіх брамах, дірах допрівського подвір'я, і смертний хід починається.

Виводять смертників з камери по одному до канцелярії, обшукують до ниточки, в'яжуть дротом руки кожному («кайданів» радянська в'язниця не має; їх «знищено» ще з 1917 року), з'єднують їх тим самим дротом по парі, в'яжуть пари одну до одної і — «шагом арш».

Міліцейські вартові знають, коли вестимуть на «шльопку», і завчасно дають свисток, щоби народ не збирався на вулицях.

Живий ще випадок. Вели чотирьох. Брат одного зі смертників — Заболотний Яків, засуджений на 10 років, сидів у нашій камері. Довідався він ще ранком, що сьогодні Хому братимуть. Весь день плакав та промовляв «нізащо пропав братуха», і з болючим острахом очікував вечора.

Коли «процесія» з 10 озброєних та 4 пов'язаних промайнула повз вікно, він силою всіх грудей крикнув: «Прощай, Хома, умри спокійно», — і безсило повалився на нари.

На його крик полетів у вікно камери великий камінь, засвітали всі дозорці, а за хвилину вилетів джурний і забрав напівпритомного Заболотного до підвалу.

Врізався в пам'яті такий факт. Засудила сесія батька та двох синів — Кропивницьких: старого на 8 років, а синів до вищої міри «соціального захисту» — розстрілу. Батько на «процесії» втратив розум, а сини сміливо й спокійно очікували смерті.

Вело їх 6 вартових і, на диво, незв'язаних.

Була відлига вдень, а під вечір вдарив мороз.

Щойно вивели з брами й ступили на хідник, як менший Кропивницький — Левко вмент збив з ніг «конвоїра» й пустився тікати, але... на четвертому кроці посковзнувся і впав. Не встиг він піднятися, як пальнув стріл, і втікач, коливаючись, посунув боком по бруку.

— Ложись! — гукали «конвоїри» старшому Кропивницькому, збивши його прикладами до землі, а три з них наздогнали молодшого і всадили в нього по кулі з наганів.

Водночас засюрючали свистки, повибігала сторожа, залунала ще кілька пострілів у вікна камер, супроводжених пустою лайкою, і постріленого Левка понесли, а старшого повели в двір Допру.

За кілька хвилин прискочив «ворон» і по хвилі зник.

Камери зацікавилися мовчанці: ніщо не писне, крім настирливих кроків збільшеної сторожі в коридорах.

Ніч пройшла в остро-нервовому чеканні.

На ранок стали відомі подробиці свіжої події. Зі слів очевидців, Левка внесли до канцелярії скривавленого мертвого; прилетів «ворон»; озвірілі чекісти кинули зразу зв'язаного живого, а потім зверху на нього поклали мертвого брата й повезли.

Цілий ранок камери гомоніли про подію, щораз доповнюючи її новими додатками.

Враз, десь коло півдня, почувся голосний зойк:

— Ах! Боже мій! Душогуби, дайте мені його...

Ми кинулись до вікна. Перед брамою стояла простоволоса молода жінка і, в розпачі б'ючи в браму кулаками, кричала, плакала й кляла.

— Вбивці, де ви його діли? Дайте мені, тіло дайте! Ой, Боже...

Збігались люди. Прилетів «конвоїр» і став тягнути жінку до комендатури. Жінка впала й, соваючи ногами ревла, захищалась.

Страшне було видовище.

Люди не стрималися і, ніби змовившись, чи піддавшись якійсь невідомій силі, кинулись на «конвоїра». Він, збитий з ніг, підкидався над головами гурту, товчений, шарпаний зі всіх боків.

Маса так захопилася роботою, що не почула ні крику вартових «разойдісь», ні пронизливих свистів... Аж постріли трьох разом револьверів над головами та загін міліціонерів допрівської сторожі схаменули їх криком «руки вверх».

Міліціонери підняли потовченого «конвоїра», вирвали з руки баби шаблю, а весь гурт повели до ГПУ.

Все місто, певне, з зачудованням споглядало на цю збірну дружину «злочинців революції». Другого дня частину молодших і багатших з цієї дружини припроваджували до Допру й заводили на них «дело».

А жінка лежала на місці й хлипала — причитувала та проклинала:

— Душогубці, нелюди, за що ви його вбили. Боже ж мій, Льюню мій нещасний! Що ж я тепер з діточками робитиму...

Відхлипавши, встала й прийшла на те місце, з якого вчора підняли постріленого Левка, припала до землі і знов залилась в голосному риданні.

Підійшов селянин, підняв її і став розважати. Вона зігнулась, наскребла землі з закривавленого місця, поклала в пазуху, перехрестилась і схлипуючи поволі пішла. В кількох кроках оглянулась, подивилася в бік Допру й гукнула:

— Бодай би вам усім така смерть, катюги, — і зникла в вулиці.

Ми стежили з вікна за кожним її рухом, словом, бо проти нашого вікна на вулиці все це діялось.

Довго несила була відігнати думок про цю картину. Уявлялось, скільки тих невинних матірних та жіночих сліз пролилось і летється тепер?! Певне, всіх комуністів з чекістами витопить би можна. І за віщо вони стріляють людей, розбивають подружжя, сиротять дітей? Хіба ж можна за рік-два переродити, перебороти кам'яний мур народньої стихії?! Хіба можна в крові, в розстрілах прокладати новий устрій — колектив?

Відплата буде, за це, страшна, жахлива, як народня стихія вирине з берегів терпіння. Чаша його переповнюється... А суд народу — грізний суд...

.....

Кожний день щиро обдаровував нас подіями; майже щогодини передавали через «волчок» (дірка в дверях) з камери до камери новину: вартовий побив до непритомности в'язня, там привели з «карантину» покаліченого, вчора стріляв «конвоїр» в шесту камеру й ранив двох, в 14-й викрили змову втечі, з 16-ї вночі забрали трьох до ГПУ й не вернули, в 3-й помер селянин від голодівки й т. ін.

Хоч ці новини були щораз страшніші й тримали в постійному напруженні весь Допр, проте, призвичаєний до крові, знущань, навіть до смерти, в'язень приймав їх доволі спокійно.

Не викликало особливого здивування, коли одного ранку ми застали голову Іванівської кооперативи Трохимчука мертвого; його арештували за «зрив» хлібозаготівлі, бо відмовився ходити по хатах і насильно забирати зерно; він не міг знести всіх стра-

хить Допру й уночі задушився власною торбою. Прибитим сумом провозжали ми з вікна щовечірні мари з померлими в лікарні, без особливого реагування дивились на хворих у камерах. Не вражав такий факт, як голодування в'язнів; вони були в кожній камері, але здебільша залишалися без наслідків.

У нашій камері заявив голодівку Стеблина з Добрянки (сидів четвертий місяць, а на допит не кликали ні разу). Десять днів лежав він без ніякої уваги адміністрації. Лише одинадцятого дня прийшов лікар і став умовляти, щоб «зняв голодівку», бо «будет хуже».

Щодня після того являвся він у дверях, щоб спитати, чи не помер Стеблина. На 12-й день хирлявий змалку Стеблина перестав рухатись, а на 14-й відняло йому мову. Від нього вже пахло мертвяком; до смердючого й чадного духу камерної тісноти додавались своєрідні пахощі людського тліючого тіла.

Ми зняли протест перед адміністрацією. Лише на 16-й день ледве-ледве дихаючого Стеблину винесли до допрівського окологдки.

Всі переконані були, що Стеблина полегшив роботу чекістам — сам себе передчасно «розстріляв». Проте, ми помилились. Його взяли на штучний корм і через тиждень рівно «здорового» Стеблину привели знову до камери. Виглядав він, звичайно, гірше, як з хреста знятий, згорбатів, постарівся на років 15.

Хто знає, чи вернеться йому колишнє здоров'я, бо три тижні, що з ним я прожив, ніяких ознак на поліпшення не було. Стеблина говорив по-дідівськи, крім теплої води, нічого не вживав з їжі, ходив — посувався, спираючись попід стіну, ні встати, ні сісти не міг. Напевне життя його знівечене навіки, бо ж не жарт — 16 діб нічого, крім води, в роті не мати.

Серед вражливих подій час наче скоро минав, але кожному остогидло життя допрівське, кожного гнітило, мучило незнання своєї долі, тому кожний жадав вийти з Допру якнайскорше, перемінити свій стан бодай на гірший.

Особливо гостро виявилось це бажання, як нас — старших арештантів, «зі стажем»¹, 2—4 місяців побуту в Допрі, перевели в «нижчі» камери, т. зв. «робочі».

Це були звичайні смердючі, глухі підвали, де за доброго часу, колишній власник теперішніх допрівських будинків, гандляр

¹ Стаж — час сидіння в арештах.

нафтою Зухман тримав смолу, дьоготь, нафту тощо. В часи, коли державні злочинці намножились, як гриби, мусіла адміністрація Допру ці, ще не вивітрені від дьогтю й смоли, льохи, перетворити на житло, назвавши їх «робочими камерами».

Труду особливого не завдало. Довелось лише прорубати чотири дірки, міцно замурувати в них потужні ґрати, — і чотири «робочих» готові.

Набили їх, дійсно, як оселедців. Сморід, парнота, тіснота — щось жахливе. Вісім днів перебування в «другій робочій» залишалися в пам'яті на все життя: не було де кроку поступити; половина спала стоячи, за місце сісти було десятки черг, за них билися до крові; за вісім днів винесли з одної тільки «другої робочої» 5 душ: двох мертвих, а трьох непритомних; причини певні: задушлива атмосфера.

Доводилось вірити, що «робочі» камери утворені на смерть, стали серйозно трактувати, що ГПУ вигадало новий спосіб нищити людей — в «робочих» камерах.

Не один з нас радий був і на «ворона» сісти, аби лиш свіжого повітря ликнути. Прогулюк чекали ми, як Бога, а з них до камер ступали, як на страту.

Заявили рішучий протест проти смороду й тісноти (160 чол.), але адміністрація мовчала. Ми вчинили бунт: з прогульки не йшли до камери, поки не зменшать людей в ній щонайменше наполовину. Начальник Допру став умовляти нас, далі обіцяв «завтра» частину перевести в інше приміщення. Коли ж ми твердо заявили, що не підем усі до «робочої», він кинувся до канцелярії.

За чверть години влетів у подвір'я Допру відділ конвоїрів (40 чол.). Захряскали замки, й начальник відділу наказав нам іти до камери, бо «пустить в ход оружје». Дехто з нас злякався: діло, очевидно, не на жарт схилялось, але більшість стояла в дротняній огорожі нерухомо.

Тяглась німа сцена. Ми мовчали, а команда відділу не знала, що робити, яким способом нас випхати.

Та скоро спосіб придумали. Чотири «конвоїри» увійшли в огорожу й за плечі почали нас випхати. Перший дався, але другий запротестував: «конвоїр» його за рукав, а він хапнув за кріс, другий його прикладом у плечі, а він «конвоїра» багнетом у живіт.

У мент вирвався зойк, якась раптова команда, залунало кілька десятків пострілів.

Ми попадали: між нами три ранених та один неживий. Приголомшені несподіваним, лежали ми в закам'янілім жаху.

Відділ зробив перестановку людей і залунала рішуча команда: «по одному піднімайсь і виході — в протівном случае рублю на месте». Чотирох «конвоїрів» з револьверами стали на воротах огорожі, чотири випихали кожного з огорожі, а решта стояла стіною через весь двір до камери.

За годину ми були в камері, крім шістьох, що змагалися з начдопру, та того, який проколов «конвоїра»; їх виділили від нас до канцелярії, після того ми їх вже не бачили.

V

НА СОЛОВКИ

Ми прагнули етапу. Слово це тяжке, бо означало — прощай, рідний краю, нещасна родино, але жадоба вийти з темних смердючих мурів, не бачити знущань, хижацьких очей чекістських — приглушувала майбутнє незнаного етапу.

Він був загадкою для нас, бо ніхто не знав, куди підемо, що там где арештанта.

Багато поголосок ходило про місця етапу. Росія величезна, «підходящих» для арештанта місцевостей і не счислити, отже, кожний малював собі майбутнє місце й долю по-різному. Ширилась масова думка, що нас кинуть на великі заводи (Дніпрельстан, Донбас); пізніш, як з канцелярії донесли, що готують списки — хто за контрреволюцію, а хто за щось інше, — курсували чутки про Туркестан, Сибір; лише дехто вгадував майбутню резиденцію арештантів — Соловки.

Це слово й сама місцевість до осені 1929 року в масі на Україні була мало відома. Та за криваву цю осінь слово «Соловки» знала й мала дитина.

Одначе й Соловки не вселяли страху, бо ніхто не думав, щоб десь було тяжче пекло, як у Допрі. Тому всякий, чиє «дело» було за «Харковом», чекав етапу і благав Бога, щоб він був якнайскоріше.

Нарешті ми їх дочекались. Чи спричинили їх директиви з центру, чи прискорила їх неймовірна тіснота в Допрі, чи те й друге разом, — але було видно, що якась сила їх переводила інтензивно: одного четверга вивезли від нас 60 «контрреволюціонерів», другого 80. Чекали третьої черги.

Оголошено про етап 2—3 години до виходу. За такий час в'язень не міг навіть прощального листа написати, не тільки щось сім'ї заповісти.

Було звичайним явищем, що приїжджають до арештанта рідні, привозять теплу одезу, все, потрібне в далеку дорогу, а з нього вже й духу не стало. Добивається жінка, де чоловіка діли, але відповідь дістане так певну, що заплакана, розбита вертає додому і вважає чоловіка за пропащого, аж доки не одержить вістки з Соловок, а на це треба чекати та оплакувати 3—5 місяців; не одна й панахида справить по помершому.

З напруженням чекали ми четверга. Та враз якась лиха причина нагло порушила наші сподіванки.

.....
У понеділок 4 січня, о третій годині ранку, застукали гучно в двері. Ми посхоплювались вражені. Хрипливим голосом нагледач заявив:

— Слушай, 2-я рабочая! — і став вичитувати прізвища.

Шостим назвав моє. Обдало холодною дрожжю хвилювання. Нащурилась і закаменіла в нестямі вся камера. Це збільшувало острах. Чого так вдосвіта? Чи не на...

— «Название фаміліі пріготовсь на срочний етап».

Однак сумнів був — на який етап: чи справді в далекий етап, чи до ГПУ на «лоно Авраамове». Всіх страшила незвичайна пора етапу. Вона пентеличила викликаних і не давала зробити бодай можливого: передати товаришами останнє «прощай» жінці, дітям, рідним.

Я був особливо приголомшений, бо до гноблячої думки — «чи не на розстріл» — додавалась ще одна біда. За кілька днів перед тим я зробив дурницю: передав додому тепле пальто, бо тут воно непотрібне, хіба для вошей добре пристановище; жінка мала передати щось практичніше. І от маєте! Їхати в розпалі зими в одній хатній куртчині. Морозом обдавало на гадку, як дригонітиму по холодних вагонах, як клякнутиму по невідомих стоянках без одягу, постелі, гроша...

Сірий ранок пасмом продирався через віконце і переконував, що таки справді на етап.

Хвилювання моє збільшувалось до болю, до непритомности. Я кинувся до начальства. Загримав у двері і викликав дижурного.

— Какой гад стучіт? — обізався сердитий голос.

— Таваріщ! Войдіте в положеніє. Пошліте телефонограму ілі пошліте каво, здесь не дальоко, там заплаять. Ізвестіте жену, пусть немедленно вишлет вещи, пальто і денег... Я...

Але кінчити не дав, тільки засміявся, пославши мене «по-дальше». Я просив зі сльозами благання, припадав до дверей, але... ніхто не слухав.

Спокою не було. Я дурів від нетерпіння. В розпуці застукав знову. Хтось підійшов до дверей, масно вилаявся й погрозив не стукати, бо до етапу ще й підвалу покуштую.

Робити було нічого. Знервований, підрізаний, мучився, силкуючись найти вихід.

.....
А час минав. Стали викликати по чотирьох. Єдине, що я міг, зробив: попросив сусіду Сорочинського передати жінці, як принесе обід, щоби доганяла мене на етапі.

Розбитий вийшов у двірську загороду. Там було вже понад 40 душ. Серед кількох етапних з 8-ї камери відгукнувся до мене вчитель Шандрук Петро. Це розважило. Але терпкий морозний ранок давав себе чути й руйнував мої намагання бути бадьорим. Туманна імла оповила все навколо сумовитою тінню, творячи похоронну атмосферу, ніби відчувала, куди ми йдемо, й відповідала нашим настроям. Холодно було, холодно тут, на півдні, а що ж буде на півночі? Замерзну...

Тим часом вивели всіх 80 душ. Поставили в ряди по 10, пере-кликали, вирядили за списком і по два почали вводити до канцелярії. Там перепровадили пильний обшук: роззували, роздягали, обмацували до рубця, відбирали всілякі папери-документи, ножики, голки, мотузки, пояси; після огляду брали кожного до столу, фотографували, кого не встигли, відбирали відтиски пальців, підписи і знову ладнали на дворі.

Коло 10 години ввійшов у подвір'я «взвод конвоїрів». Нас вивели перед ворота, перекликали ще раз. Старший «конвоїр» скомандував, 25 «конвоїрів» оточили нас густим колом, витягнувши шаблі. Старший відрубав кілька «напутственних» фраз: не разгаварівать, не отставать, не оглядиваться, ібо без предупрежденій рублю на месте, відчинились допрівські ворота і... почалась епопея без міри довгого й нелюдськи тяжкого етапу.

У дві руки перечислювали й перепускали на вулицю по два. «18-я» (пара) — і я опинився на вулиці.

Там творилось щось незвичайне. Вулиці, провулки, проходи між будинками загачені людьми. Ми колом загорожені кінними з голими шаблями. Зграї міліціонерів то тут, то там вигукують «разойдісь», «осаді назад», відпихають револьверами. Нарід, як хвиля на морі в негоду, то напре на вулиці, посуваючи міліціонерів, то враз хлине назад від напору кінних. Люди рвалися підступити, поглянути хоч здалеку на чоловіка, брата, батька... Кавалеристи гарцювали на вулиці, наступали на груди й безжалісно тиснули назад. Чути було хлипання, стогони, прокляття.

Пригадалася картина Рєпіна з «Декабристів» — «Етап на Сибір». Тоді й тепер. Доба абсолютизму та кріпацтва — і світ братерства й свободи. Контрасти далеких двох культур-епох... Але судово-процесуальні жахи монархічного тиранства бліднуть перед звирячою розправою чекістів.

Там кували тіло у кайдани, зате душа була свобідна, там вільно це робили. А тут гноблять не лише тіло, але й душу, і роблять по-злодійськи: скрадаються від людей, гонять арештанта, як звіря, не кажучи куди, коли, за що, відмовляючи йому в людському праві — востаннє оглянути, попрощатись з рідними... Що тепер сказав би Шевченко? Вчорашні кріпаки — сьогодні арештанти. Яким вогнем обурення і люті зайнялося б його бунтарське серце?!

Коли всі були по цей бік брами, начальник конвою гукнув «прігатовсь». Піші й кінні кругом і щільно нас обступили. За командою «шагом арш» ми швидко рушили.

Нарід глухо ахнув, почулись вигуки, «прощайте, о Боже», і маса сунула за нами.

Я махнув «прощайте» товаришам, що з німим болем в очах виглядали з камери, і потупцював у кольоні. Йти було незручно, бо коло мене їхав їздець. Треба було пильнувати, щоб кінь не збив і не поквасив широченними підковами. А йшли дуже швидко, наче тікаючи від настигаючого ворога. Кожний схилившись думав тяжкую думу. Самі собою пригадалися Шевченкові слова:

Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невільників святих,
Як мучили і розпинали, і вішали...

Яка різниця — тоді й тепер?! Втішно ставало, що тоді одиниці несли мученицький хрест, а тепер тисячі труженників чорноземлі з найтемніших шарів стали ворогами правуючої зграї. Кріпшало переконання, що все це не даремно, що на сльозах і муках цих етапів впливе й завітне доля України.

.....

Пробігали містом. У центрі, на одній з вулиць, побачив гурт товаришів-учителів. Насторожені, повні співчуття й жалю обличчя приглядались до кожного, чи не пішов хто з їхньої братії. Боляче стало. Чи ж то я справді шкідлива для суспільства одиниця, що моє місце тут, під голими шаблями вірних псів-прислужників чекістів? Чей же вчора працював поруч з ними яко найчесніший, вважався навіть кращим за багатьох. Іменем чого завдають мені ці тортури, кидають на шлях катаржанина, розбивають життя, відривають від любої сім'ї?.. Боляче...

Доходячи до станції, ми зменшили крок. За нами кількатисячна маса, як по видатному покійникові.

На станційних воротах до рядів підбігла жінка:

— Олексієчку! — і кинулась на ший крайньому Григорині.

З несподіванки він присів. Народ зблизився. Підскочило два «конвоїри», стали відтягати зомлілу жінку.

— Таточку! Куди ж ви? Візьміть і нас, — зарюмсало гарячим жалем хлопчєня і пробивалося до тата.

Та кавалерист, крутнувши конем на місті, збив хлопчину й розчавив йому тельбухи.

Маса жажнулася!..

— Іроди! Бандити! Братовбивці! — загули поодинокі й стали обступати нас щораз густіше.

— З коня його, сукиного сина, та об камінь головою...

— Рви рушницю... Стільки нас... Всім так буде, коли...

— Лажісь, — скомандував до нас начальник конвою, спохватившись, а до публіки:

— Разайдісь, ібо стрельбу откроду моментально, — і пальнув з револьвера.

Публіка поточилася в боки, а ми попадали в болото. Жінки відвели від Григорини й понесли на станцію неживого хлопчину. Нас щільно оточили піші, а кінні стали витискати людей за станційну загороду.

.....

Подія пройшла тихо. Ми, як зловлені звірі, сидючи в холодному болоті, чекали посадки. Перед нами стояв самотньо арештантський вагон і зажурено дивився густими чорними ґратами. Після Допру ґрати остраху не викликали.

На віддаль від нас народ обсадив вулиці, проходи, спритніші забігли поза станцію і звідтілі з пожадливістю востаннє надивлялися на своїх нещасних рідних. Дехто підходив до начальника конвою і просив про передачу.

— Ні под яким відом. Ухадіте, нето сейчас арестую. Конвой! Убрать всех с перону.

Він справді був невблаганий. Подумати, що коштувало б передати в'язневі сорочину, хай би там десь менше воші їли. Отже ні — пролетарський режим цього не дозволяє.

Сидіти на болоті ставало холодно. Я знов занепокоївся про одягу, гроші. Пильно вдивлявся кругом на людей, чи не побачу своїх або знайомих. Зло брало, що під боком хата, свої — виїду, ніхто й знати не буде, коли й де дівся.

Аж ось по той бік залізничних рейок побачив учня VI громади Тумку Костя. Він жалісно-слізно вдивлявся в мене; кивнув до нього. Підійшов ближче, але не знав, чого хочу. Щоб дати йому зрозуміти, я крикнув:

— Товариш конвоїр! Дозвольте сказати отому учневі, щоб переказав моїй жінці, хай винесе пальто і гроші, бо, бачите, в чому їду...

— Нельзя. Слихал приказ. Сиді і молчі!

Знав, що так буде. Але Костеві цього було досить. Ще не кінчив вартовий, як Кость полетів на мою квартиру. А через хвилину 8 прибігла розгублена дружина з пальтом, а за нею сестра з корзинкою.

Та нова біда. Бачу, начальник конвою не хоче брати річей і гонить жінку. Вона плаче, благає, а він гонить. На щастя, проходив коло нас начальник Допру. Я майже зі сльозами упросив його допомогти. Він шепнув начальникові конвою, і я, ошчасливлений до безтями, одягнув тепле пальто, заховав 70 карбованців і стиснув у руках записку: «Прощай, дорогий друже. Хай Господь тобі надає сили, а нам щастя тебе живим побачити. Пиши. Цілую. Маруся».

.....

Я заспокоївся. Глянув бадьоро в набиті людьми вулиці. Чомусь хотілося, щоб усі мене бачили. Хай на моєму прикладі всякий, хто знав мене, упевниться, кого, за що і як тепер мордують...

Та не довго вдивлявся. Підлетів засапаний одеський поїзд, і нас почали впихати у вагони. Стоячи в черзі, я побачив гурт моїх учнів. Певне, Кость сповістив, щоб востаннє глянули на свого бідолашного вчителя, з котрим три роки дружньо навчалися, улаштовували вечірки, вистави, ніколи не сподіваючись у ньому бачити арештанта. І певний був, що не за злочинця мене вони вважали. Знали, що забрали нас (мене й завідувача) за щось «інше». Чи ж відчують вони суть отого «іншого»? Так! Воно в їхніх юнацьких душах зв'язане зі мною, з їхнім нужденним станом, зі всією долею українською. Вони його гірко відчують і висновок зроблять непомилний. Боляче й наче соромно було дивитись в очі їхні чисті дитячі, повні щирого жалю до мене, а хотілося вдивлятись довго-довго. Картина була зворушлива: дівчата втирали сльози, а хлопці без перестанку махали мені шапками.

— А ну, ти? Что рот разінул? Прахаді, — і штовхнув у плечі. Я подав корзинку приятелеві, випростався на ступеньках перед входом, махнув шапкою в один бік, де стояла дружина, та в другий, звідкіль махали учні, і, гукнувши «прощайте», зник у загра-тованні.

.....

Сентименти розвіялись, коли ввійшов у надвірні ґрати-двері, пройшов другі до камер, переступив треті ґрати-перегородку, і зачинились за мною четверті ґрати-двері арештантського «купе» в півтора метра ширини, такої довжини і трішки більшої висоти.

— Платней, платней, это вам не в ресторане, а в «собачем ящিকে», — порядкував «конвоїр».

Він називав речі власними іменами. Нас укидали — скільки влізе. Я був чотирнадцятий; без того повернутись буквально було ніде, а ще вперли чотирьох, бо в кожен «ящик» 18 по «норме па-лагається». Магінка моя! Та тут для трьох чоловік сидіти, а лягти ні одному. Як же його розміщатись?!

— Чево сталпілісь, как овци? Нянькі вам нада? Вилазі на полкі по 3 челавека.

Довго маніжитись не було чого. Вискакували на вільні нари. Мені припало крайнє місце. В кулево-схиялестому дасі вагону воно було найзручніше, бо я, невеликий на зріст, міг сидючи хоч вирівнятись, опершись головою об стелю. Сусіди — високі сиділи в три погібелі згорблені протягом півтораденної дороги до Харкова.

Що за мука була та їзда?! Не кажучи про сон, не було де протягнутись, поворушитись. Сиділи скоцюрбившись, один на одному. Як один повертається, то всіх здавлює. А духота — нестерпна.

На верхніх полицях були хлопці, що спокійно приймали найжахливіші речі.

— Ну й купе? Куди нашій допрівській бані! Нашим дідам і не снилась така їзда, — жартував Шандрук.

— Попаримось, знесемо, як собаки, — обзивався ворущачись Зенченко.

— Знесем, зазнаємо на власній шкурі, натопим атомів терпцю за ціле покоління. Коли ж настане день відплати... Боже! Я дурію від цієї думки. Уявіть, що то буде за відплата! Такої світ ще не бачив, історія не знає. Ну, ну. Хай грають, дограються, ой, дограються.

— А казали: тюрми зруйнуємо, кайдани знищимо. Аж на тобі — попридумували ще кращі, — додав хтось низу.

— Еге, — продовжував дядько Туренко. — Я за миколаївських часів на каторзі був, але за чотирьома ґратами не сидів і «собачого ящика» не нюхав. Хоч мав кайдани на руках, але танцювати в них я міг свobodно, а тут на бік повернутися не можна. Ось ноги задеревіли, як колоди.

— Це так перевернули світ! А догори ногами б їх усіх перевернуло, — сердився Шандрук, намагаючись покласти ноги на груди товаришеві. — Та коли б тому Сталінові стільки раз на годину ткнулося, скільки я раз поворухнусь, як гаспид, то давно б дубився він разом з Леніним у тому мавзолеї.

— Постріляли б сукини сини зразу й не крутили б. Хоч би знав, що кості на своїй землі зотліють. А то запроторять десь до самоїдів, та й там тобі капут.

— Цікаво, чи оті сьогоднішні заправили, хвалені революціонери, що «триста літ за нарід по тюрмах гнили» та свободи добивались, чи хоч один з них їздив так, як ми оце, в «собачому ящику», — філософував Зенченко, пробуючи сидіти горілиць, піднявши ноги вгору.

— Кий чорт, — резюмував Туренко, — пройшов отам який кілометр по етапу на свіжому повітрі, пересидів на пересильній десь із місяць, шмигнув за кордон і розписується, що по тюрмах гнив. Ні, хай би він більшовицького арештантського щастя скуштував, а тоді б що заспівав. Революціонери — за чужими плечима.

— Ану там? Что за разговори? Замрі і нікаторих іначе...

Туренко нишком продовжував;

— Коли б не одурачені салдати, чортову маму мали б Леніни та Сталіни це панування. Тепер не один б'є себе по келипові, та пізно: замість тих, хто колись життя клав-продавав, Сталіни сьогодні мають тих, що продають совість. І жирують...

.....

Серед таких розмов, задихані, як вівці в спеку, провели ми день і ніч. Найбільше допікала жара й снага. Пити хотілося до болю, в роті сохло, дихання забивало. Коли б воля — пив би десять раз на годину. А тут півдня не давали зовсім, хоч благали ми, як діти. Опівночі умлів старий селянин Іваха. Його винесли на коридор і снігом відходили. Після цього й на нас змилились: на кожній великій станції набирали чайник води. Але що того чайника. Тут один половину його подолав би. Як спрагли в пустині, наставляли через ґрати горнятка і, ніби цілющих крапель, приймали воду, лише закроплюючись.

Єдиною прохолодою була оправка. Вийдеш, випростаєшся, лигнеш свіжішого повітря в коридорі, та рідко хто черги дочекався.

Одурманені спекою й снагою, нетерпляче чекали Харкова. Аж другого дня під вечір під'їхали до червоної столиці. Крізь ґрати просмикнулась баня знайомого харківського вокзалу (двірця). Потяг став, та нас не випускали.

Незабаром нас підхопив якийсь одушливий паротяг і повіз десь в об'їзд Харкова. Куди б це? Дехто занепокоївся. Припускали все, кому що в голову лізло. А Бурятинський звідкільсь дістав такі відомості:

Чекісти мають економний спосіб нищити людей. За Харковом є глибокі прірви, з яких до війни добували коштовну глинку. Тепер, як Харків став столицею й розрісся, не гарно для комісарської пиhi, щоб побіч столиці стирчали прірви. Засипати й заселити. Заходились, але силу грошей та праці треба, навіть землі поблизу ніде брати. Отож щоб було корисно, чекісти рішили контрреволюцією прірви засипати. Цар Петро на козаках столицю збудував, а чекісти на «українській контрреволюції» червону столицю поширять. Сталін від Петра не втік далеко: в його кабінеті навіть портрет Петра Великого є у весь зріст.

Оповідання це вплинуло на багатьох. Чого доброго? Хто може заперечити такій вигадливості чекістів. На дворі якраз темно, ніхто б такої процедури не побачив. Ще під'їжджаючи до станції, нам суворо наказали «прекратіть розговори, не шуметь і ні за чем не об'являються»...

Вірилось і не вірилось, але настрої підупав. Одно відродно, що як помирать, то певно разом.

.....
Нарешті потяг тихо став. На двір вийшли «конвоїри», понесли накази. Ми перебували в напруженому чеканні. Невже справді...

— Прігатовіться с вещами бистро і без задержек, — пройшов з командою «конвоїр».

З речами. Значить, поживем ще, бо коли б нас у землю, то речі зекономили б напевно.

Ми швидко виходили. Обдало морозно-сировим повітрям, як бальзамом. Після «собачого ящика» це видалось за своєрідну волю.

Тихо й скоро вистроїли по 4, наказали держатися гурту й ще скоріше повели, збиваючи до купи бокових, підштовхуючи прикладами задніх. Дорогою в'язень Скальовий втомився нести речі й сів. Залишили при ньому «конвоїра» й пішли далі. Що в них вийшло, Господь знає, а переказували, що ніби Скальовий кинувся тікати, «конвоїр» у час схопився й проколов йому багнетом ногу; опісля взяв візника й привіз Скальового до Допру.

За доброї півгодини ми, засапані й зіпрілі від ходи й речей, зупинилися перед височенною брамою столичного пересильного Допру. Чорна брама відчинилась, і нас впустили у величезне подвір'я. Перед трьохповерховим загратованим корпусом вирядили по чотири.

Довгенько стояли-тупцювали на сніговому леді. Мороз прибирав добренький, повівав північний студень і добирався до кісток. У чеканні перебиралось всього потрохи: і про сім'ю, і про завтрішній день — куди повезуть, що за заслання. А найперше — якого біса не виходить те чортове начальство?

Аж по добрій годині вийшла ціла процесія військових.

— Здравствуйте, — обізвася до нас передній.

Ми, заскочені несподіванкою, ані звука. Відбулась неприємна зустріч. Військові сконфужено презиркнулись.

— Вніманіє! — скомандував той самий, піднесеним голо-
сом. — Атвечай, каво буду чітати, називая імя, отчество, і вихаді
в сторону.

Як залякані школярі перед інспектором, відгукувались
дядьки, перебігаючи з речами в «сторону».

Викликали нас мабуть з 50, перетрусили слідом речі і повели
до величезної камениці. На дверях оглядались і сумно-мовчазно,
але багатозначно прощалися з зісталими співтоваришами, що,
очевидно, мають відійти в якусь іншу «сторону».

.....
Камера ч. 319 — величезна кімната на третьому поверсі
пересильного центрально-столичного Допру зустріла нас до-
сить симпатично. Проти «собачого ящика» ми зітхнули з по-
легкістю.

Своїх сусідів — понад 200 арештантів довго не розпитува-
ли; вони нас також: всі ми однакові, переважно селяни, жертви
«генерального наступу на дрібновласницьку стихію», ріжниця
хіба лиш та, що одні з Тульчинської, другі з Вінницької, треті
з Проскурівської, а четверті з Білоцерківської округи.

Я приєднався до розмови сусідньої групи. Один з в'язнів,
ще молода, інтелігентна, видно, людина, розповідав досить ці-
каві речі. Це був член ревізійної комісії Білоцерківського Окр-
сельсоюзу (окружної спілки сільських кооператив) — Голубояр.
Він як лектор ходив до допрівського клубу. Там зазнайомився
з бувшим деякий час помічником завкульту (завідувача культ-
відділом Допру) Пелішенком. Останній, перебуваючи в Допрі
13 місяців, користаючись з деякої свободи ходити по корпусах¹
та канцеляріях і таємницях допрівського буття, зібрав інтерес-
ні дані про кількість в'язнів на Україні. Напередодні розгляду
справи ревтрибом (революційним трибуналом) Пелішенко (його
засудили на розстріл) викликав Голубояра й передав дискретно
йому статистичні дані про арешти й в'язнів. Статистика з суво-
рою обережністю провадиться й досі. Щоранку камери подають
йому звіти вибуття, прибуття, етапів, кого вдень забрали, кількох
уночі на «ворона посадили».

— Хіба й тут «ворон» орудує? — вихопився я з мимовільним
острахом.

¹ Тюремних забудованнях.

— Ого! Тільки б нам з вами літ на свободі ще пережити, скільки людей кожної ночі до прірви вивозять... От прислухайтесь: як гавкне ворон, так і знайте, що чиясь душа до небес поїде. І чудесно механізували справу. Ще прилетить «ворон» і «пожалуйте на додатковий допит». Садять вас у препаративану камерку «ворона», пускають електричною дірочкою якогось спеціального «чекістхему» і поки вивезуть за столицю, душа отрутого в'язня без крику — знаку перед Богом представляється. Доводиться лише за ногу стягнути крючком та штовхнути в прірву, а черговий гробокопатель слід загортає. Цікаві гончарівські міщани рознюхали, що це, пішли «глинки накопати» й замість неї добули гору трупів. Цих необачних глинарів на місці «хапнули й посадили», щоб не пащекували, а щоб сюди ніхто не поривався, прірву обнесли густим дротяним тиним і понаписували: хадіть стражайше васпращається.

По тілі майнула хвиля непокою. Отож і тут нема гарантії, що живим заїдеш на те заслання.

— І от, — продовжував Голубояр, — маємо такі цифри: в пересильному Допрі за ранішньою статистикою є 240 тисяч в'язнів, у центральному Допрі в кінці минулого тижня — 160 тисяч, разом 400 тисяч засуджених злочинців, а це становить 13 з хвостиком відсотків населення України.

— Та це ще не все, — додають збоку.

— Ну да, ще ж оточення Допри, допрівські кольонії.

— Чекайте, все взяти на облік. Зведемо, хоч не точні, але правдоподібні обчислення: в кожному оточенні Допрі є пересічно 2000—2500 в'язнів, а в 42 оточеннях = 120 000; в кожному районі в міліцейських арештах сидить щонайменше 50 чоловік, а в 694 районах України буде 39 750 арештованих; 60 000 ув'язнених перебуває в Київському та 85 000 в Одеському запасних Допрах, на Соловках 250 000, на Сибірських гірничих розробках 200 000 та на Туркестанських бавовняних полях 100 000 каторжан — і разом маємо 1 359 000 арештантів, себто на кожних 100 душ 4½ арештантів-контрреволюціонерів на першому році п'ятилітки.

— У кінці її, певне, все трудяще населення стане контрреволюцією...

— Цікаво знати, чи хоч в одній державі було коли стільки злочинців?!

— Стривайте, — спохватився старенький громадянин з кутка. — До того міліона з хвостиком слід додати ще одну кругленьку сумочку. Ви забули про позбавлених права голосу.

— А справді, це теж в'язні, хоч юридичні. Про них можна вже точніше сказати. Офіційна статистика подала їх 16½ %; цю цифру цілком непогрішно можна заокруглити до 20 і матимем, що чверть населення України і якраз здорового, життєтворчого елементу ізольована від суспільства. Якже взяти на увагу, що не менше 25 % перебуває під дбайливою опікою «любезного» ГПУ, боячись і рота роззявити, то й вийде, що при голосуванні у нас справді влада більшості над меншістю в межах найширшого демократизму. Словом, уміють більшовички керму диктатури в мозолястих рученьках тримати...

.....
Після «рабочей камери» й «собачого ящика» заснув, ніби на домашній постелі. Солодкий сон перервали ранком: «Проверка, хлопці!»

Схопився, але мене лагідно посадили, бо перевірка тут проходить сидячи. Це подобалося нам. Та й пройшла вона досить скоро, без отих вицокувань у ґрати та надокучливих нотацій начальства. Не роздрухавшись добре, я міг продовжувати сон.

Пізенько прокинувся, відчуваючи тупий біль по всьому тілу, скузаному блощицями. Не в похвалу столичному Допрові, цих тварюк, тут, мабуть, більше, як в окружному, а на свіжу людину вони ласі, як циган до ковбаси.

У камері жвавий рух: є де повернутись, навіть пройти, є свіжі люди поговорити.

Подали сніданок.

— Е, тут можна жити, — кажуть наші хлопці.

— Чекайте, обід ще кращий буде. Це ж столичний Допр. Тут мусять «зразково» годувати. Випадково якась чужоземна комісія захоче подивитись на життя «політзаключонних» у «братолюбивих» комуністів, а «політзаключонние» голодовку заказали... Не хорошо буде «буржуям-гнобителям» у вічі дивитися, замучить совість пролетарська.

І справді, побут у «центральному» залишився одною з кращих сторінок страдницько-арештантського життя. Харчі тут незрівняно кращі, в камерах просторніше, ввічливіше обходження, прогулянка повної півгодини та й пройтись є де, не те, що та деся-

тиметрова кошара, де ступнув три кроки та й на дроти наткнувся; і кооператива під боком. Правда, у ній, крім сірників, нічого не дістанеш, але ж не винна вона, бо ніде й на волі нічого не купиш. «Оправка» три рази на день, тягнеться не п'ять хвилин, а цілої півгодини, і не стоїть над головою та не гавкає горлатий коридорний; чоловік собі спокійно випорожниться, прогуляється ще й новину почує.

— Вчора Буценка вивезли! — розходиться свіжа новина по коридорі.

— Якого? Секретаря ВУЦВКу, того центрального, вчора ще авторитетного вождя-комуніста? — вражено дивуюсь.

— Його самого, — стверджують. — В шістнадцятій камері-одиначці сидів.

Я пригадав собі голову Кам'янець-Подільського ОВК Буценка, катеринославського робітника-українця, запального комуніста перших років радянської влади на Україні. Відновив у пам'яті часи, коли перед більшовиками стояла руба вимога: кров з носа — дай в «бандитсько-націоналістичні» округи України комуністів-українців, щоб рідною мовою з трибуни довести впертим невірам селянам, що ваша влада, ваші люди, чого ви, мовляв, від нас ще хочете. Тоді (1922—1924 роками) оті Буценки, Ткачуки, Мазуркевичі були потрібні, бо рятували «братів» московських окупантів, а сьогодні, як «українізували» своїх — вірніших і певніших Налімових, Шмерзонів, Кутасових, — сепаратистичних Буценків та інших енків і чуків вже можна й по шапці з урядових крісел.

— За що ж його хапнули?

— За те, що й нас. Дошкуляв московським комісарам, що Україна дає до Союзного бюджету 40 %, а бере звітгіль лише 17 %. Третя частина багатства ССРСР — ця кривавиця українського трударя чорноземлі йде геть поза Україну. Шпигнула в очі правда ця більшовицьким верховодам, закликали Буценка «до порядку» — не слухав, звільнили від обов'язків секретаря ВУЦВКу — не злякався, виключили з партії — закричав іще дужче про експльоатацію Москвою України... Розвінчали, оббрехали й посадили...

— Яку ж «статтю» йому чіпляють, — теж 54¹?

¹ «54» — стаття «уголовного» (карного) кодексу УССРСР за контрреволюцію, найпоширеніша стаття в судових процесах на радянщині.

— Незручно їм Буценкові це «шити». То означало б, що й комісари контрреволюціоняться. Невигідно заразу цю в верхи пускати. Йому пришили комісарську хворість: клясово розклався, п'янствує по кафешантанах, з міщанками водиться...

— То може тому й правда? — хтось підкидає.

— Та хоч би й правда? А хто з них не жирує?! Ого, вони навчилися гуляти ще гучніше, як цар колись. Он старий дідок Калінін¹ розвівся з жінкою й живе з артисткою, дорогоцінності на тисячі їй справляє, по балях комісарських та курортах роз'їжджає; Скрипник² аж до Франції їздив «омоложеніє» робити; набрався «творчого імпульсу», прогнав жінку і з молоденькою красунею «лічною» машиністкою почав «нову добу соціалістичного будівництва»; Чубар³, як жеребець, гасає, соціалістичні фортеці закладає: аж трьом аліменти платить. Еге. Коли б списати їхнє закулісове життя, то вийшли б нечувані в світі «мемуари» комісарсько-червоного гарему. Аж тоді робітники розкусили б суть «пролетарської диктатури». Вони в самому помешканні ВУЦВКу, під маркою СС (совершенно секретно, вход по спеціальним мандатам) таке фешенебельне кабаре впорядкували, що й у Парижі пошукати; спеціальний балет циганок-фавориток тримають. Вміють жили людські витягати, вміють і погуляти; даром за владу не стоять...

— І де ж діли Буценка? — добивався я кінця.

— На ісправленіє туди, куди й нас, лаштують — на Соловки. Як не подасть надії на поправу, то піде туди, куди Тютюнника дівали...

— Невже й Тютюнника забрали? — дивувався я, не вірив. — Він же в Одесі фільми накручує.

— Скінчився, брате, його фільм ще того року. Як зачалася п'ятитітка, Тютюнникові не сиділось: почав їздити до Києва, з Києва до Полтави. Рознюхали чекісти і, щоб чого не натворив цей широкознаний отаман, — хапнули, потримали щось зо три тижні, був, кажуть, у нього разів зо два сам начальник ГПУ Балицький, а одної ночі «одіночка» спорожніла. Чутки були, що вивезли його до московської Чека, а вже звідтіл всякі сліди затерлись: Тютюнник як у воду впав. Можливо, що й Буценко піде туди,

¹ Голова ВЦКу ССРСР.

² Народній комісар освіти.

³ Голова ради народних комісарів.

коли й далі рубатиме правду. Вони не церемоняться: найвірнішого знищать, коли лиш з «курсу спаде».

— Отак у них... Чого ж нам грішним чекати? Завезуть десь, викинуть в болота і капут.

— Е ні, братку, даром такий світ везти не будуть. За залізницю мусим заплатити. Перше з нас жили повитягають на роботі, а там і трудитись коло нас не треба, — самі в болоті поздыхаєм. Соловки вже не вміщають катаржан, є відомості, що територію їх поширили на все біломорське побережжя (Архангельська губернія аж до Уралу): там улаштовують концентраційні табори ГПУ для експльоатації лісів та проведення доріг понад Ледовий океан через Урал і Сибірську тайгу. Отам для нас місця вистарчить, — буде на чому сили виснажити, буде де й кості поховати.

.....

У центральному прийшлося не довго пробувати.

Третього дня після ранішньої перевірки викликали. Етапівські формальності тяглись ціліський день. Вивели в один коридор, виладнали й перекликали, перевели в другий і приєднали до великої валки, що стояла здовж довжелезної салі по 8, і знов перекликали, відповідно пересортувавши й розлучивши не одну пару земляків. А це прикрість арештантові-селокові особливо болюча. На щастя, нашу трійку — я, Шандрук і Зенченко — не зачепили: ми тримались один одного, як дітвора матері на ярмарку. Далі виводили по 10 чоловік в підвал і обшукували, ще пильніше, як в окружному Допрі; тут мені забрали годинник і більше я його не бачив.

Перед півднем вивели в подвір'я на сніг і лід. Величезна площа 4 кв. гектарі вся заповнена арештантами, що купчились по 200—300 душ; коло кожної по кілька десятків «конвоїрів». Тут кипіла робота. Надвірні допрівські ворота відчинялись і зачинялись, а сюди й туди гасали 12 запінених бендюгів-будок, що зникали й по хвилі знов прибігали. Подібне було на панічну евакуацію: в'язнів напихали, як цінне добро, якого за ніяку ціну не хотілось залишати ворогові бодай крихту. Бендюги ковтали людей, а ряди не меншали, бо 7 «корпусів», як з бездонного джерела, постачали свіжих арештантів.

Більше трьох годин тяглась гарячкова вантажка. Передумалося за цей час багато. Багато аналогій виринали. Колись тисячі верст пішком у кайданах гнали арештанта. Тепер у модерний

спосіб: підскочив бендюгом під самі двері Допру, набив ущерть, запакував ще й чесну варту посадив спереду й ззаду, щоб, бува, не погубились. І їдуть собі катаржани, як пани. Не чути брязкоту кайданів, тяжких зітхань, прокльонів. Збоку подумаєш, що то не в'язні, а консерви.

День догибав у сутінках холоду — останній український день.

А ноги мерзли, клякли і боліли. З нервовою нетерплячкою чекали черги.

Бендюги гарчали щораз квапливіше. На допомогу їм прибігло ще п'ять відкритих, що могли взяти зразу 30 чоловік. До нашої валки підскочило два. На другий була наша черга, але ззаду підігнали юрбу босяків.

Я глянув на них і заляк. Боже мій, що за люд! В одних піджачках, в спідніх штанцях, у лахміттях з мішків, на ногах кальшоша й черевик, у самих мештах, в дірах, у голому тілі, є плащ — то босий, у обмотках, є черевик — то в літній спортсменці, чи хусточка до носа замість шапки на голові. Юрба дригоніла, аж підскакувала, соплі з носа, що бридко й жалко було дивитися. Не в одного з нас серце краялось.

— Оставіть тех, грузі босую каманду, а то разбегатся починають, — скомандував старший.

— Ну-ну. Це так контрреволюція! — почулось з наших лав.

— І де вони понабирали стільки іродового війська?

— Хоч би повдягали їх? От душогубці! Дорогою поморозять всіх.

Бендюг забрав їх за одним разом. Вони постулювались один до одного, як мокрі кури, щоб спільним теплом обігріти душу догибаючу.

Прийшла нарешті й наша черга. Ми скакали на п'ятак, як барани, тягаючи за собою речі. Чотири дебелі «конвоїри» сортували нас і речі однаково.

— Боком, боком садись! Да не так, жлоб, — вхопив один з них за шию Шандрука й повернув лицем у середину.

— Платней, платней! Ногі сажмі, что расставілса, как в ресторане! Вот так. А дін ряд есть. Живей следующій, — сортував другий ряд.

Ми сиділи, як святі в грушах. Ще й пакувати не кінчили, а мої коліна мліли, бо на одно давила з усієї сили чиясь скриня, а на другому сидів з переднього ряду арештант.

— Ану передніе, сажмісь платней! Єщо десяточек, — і кинули 8 чоловік наверх нас.

— Готова. Паднімай раму (себто обставляй дошками, щоб не видно було, що везуть).

З десяток «конвоїрів» довго моцувались, поки закинули дошки за скоби. Це стиснуло ще більше, бо поміст значно повужчав.

— Прижать голови і не показиватса. Малейшее двіженіе — стреляю без предупреджен. Ей, ти патлатий! Паверні голову в середіну і замрі, — звернувся старший до Зенченка з кучерями.

— Не можу, — заворушив тільки головою Зенченко.

— Павернісь, сукін син, — і сунув прикладом у груди. — Так! Готова! Паганай...

Бендюг смикнув через ворота й малолюдними замісцевими вуличками покотився тяжкою вагою до вантажного двірця. Крізь плече сусіди вдивлявся я одним оком спідлоба на електричні вогники будинків. Рідкі прохожі зупинялись і пильно-здивовано провожали незвичайних пасажирів. Пригадалось Шевченкове:

Не сотні їх, а мільони
Капраліч гнув во время оно...

Оце ж воно — те время оно. Воно саме, повторене з чудесною повнотою анальогії, з масовим трагізмом, муками, кров'ю...

О, як хотілося в ту мить трубою на всесвіт прогреміти до тих вершителів людської долі, до всевладних хранителів спокою на землі: «Залиште політичні біржі ви на час, замість порожніх фраз з-над пишних тронів про охорону прав людини — погляньте пильним оком от сюди, подивіться, як гнуть, катують безневинний люд новітні сатрапи. Погляньте і рішіть ім'ям людини, права й братолюбія... Але... не чуєте... увага ваша в інший бік звернена...»

Бендюг зупинився перед довгою валкою вагонів-теплушок на вантажному помості, розчинились двері, нас поскидали й відводили до вагонів. Наша трійка опинилася в наглухо забитій теплушці з маленьким густо заґратованим віконцем.

— Сколька здесь? 18? Дайош єщо партію. — Впихали нових і... з тих самих босяків — 39... сорок. — Давольна!

Зашморгнулись з грюкотом і скрипом вагонові двері, і холодно-крижана вогкість проглинула нас 40 пасажирів — 18 селян та 22 босяків...

Темний, вогкий та брудний вагон-теплушка, а до того 22 босяки. Щойно вскочили вони у вагон, — зараз кинулись нишпорити. За п'ять хвилин спритної роботи не стало в одного з наших хустини з грішми, в другого зникло з мішка сало, в третього перед очима вихопили мішок з сухарями й кинули на свій бік.

— Гей, що робиться, люди добрі, рятуйте, — закричала нижча нара. — Це ж явна грабіж.

Недогадливий селянин, що в темноті недобачив і вліз між босяків, спохватився до своїх річей під головами, а з них і місце захололо.

— Боже мій, — заголосив. — Віддайте ж хоч шмаття. Що ж це таке? Люди, хазяї, допоможть...

Але помагати не було як. Кожний боявся за свою шкуру; босячня з першої хвилини почула себе панами у вагоні. Спинити їх було годі. Вони задиркувато перлися поміж нас, штовхали, суляли, викликали битись, пожадливо похрупували сухарі, сварливо ділилися салом, шинкою, розтягали по кутках накрадене та заздро-злодійськи видивлялись, де що підходяще лежить, щоб цапнути.

Наша партія насторожилась, зашепотіла, що робити, як впоратись з сусідами. Пробували добром порозумітись. Почали «дипломатичні переговори». Сердечно нагадували, що це не на свободі, що всі ми тепер однакові — нещасні в'язні, що красти тут один у одного — несовісно, нечесно.

— Правильно, братішка-куркулішка, — погоджувались веселіші щиро, навіть «лаяли» того, хто краде, мовляв, дядько й сам дав би своєму братові «заключонному» (в'язневі).

Я певний був, що наші вмовляння діймають босяків, і в знак «мирової угоди» вийняв цілу коробку цигарок та давав кожному, дехто з нас почав обділяти харчами. Мене назвали «своїм в доську», браталися з папашами-дядьками. Але «акт мирової» порушився на самому початку:

— Куди ж ти тягнеш, нечвидо? — почувлось з одного кутка.

— Гвалт, душать, рятуйте! — закричали наші дядьки знизу.

— Хто, де, бий його злодюгу, — обізвались зверху.

Настрій «братання» зник, як батогом цъвяхнув. Босяки по-сакували з нар, стали в позу, викликаючи до бою, й засичали:

— Каво бить? Кто там так больна вострой?

— Самасуд устраівать? Шаліш, братішка!

— Іш куркульня чортова! За кромку нещаснаво сухаря чела-ека убівать?! Попробуй — тронь: адні ліш кості с тебя винесут... Самас-ссудчікі задрочение, — закінчив від імени всіх один балу-хатий босяцюра з дірою в оці й розкраяною бородою.

Ясно було, що згоди не дійдем. Та й не дивниця! Ще вчора вхопили їх з гарячої роботи. В них ще кликотить злодійсько-бандитська інерція. Вони не хочуть призадуматись, — де вони, який сьогодні їхній стан, не можуть всидіти без діла; в додаток — вони голодні. Про що серіозно можна з ними говорити людині не їхньої професії?

Ми стали стіною проти своїх нар і думали, якої тактики триматися з «блатвою» (босячнею): дати фізичний відбій, чи здатись на знуцання «вуркаганів»-вихованців радянського злочинного світу.

Коло 10-ї години подали свічок. Вони зникли в руках босяцьких, і вогонь явився лиш тоді, як наші стали гукати вартового.

Болісно-нервовое сліпання свічки, рожево-блідий блиск розкаленої аж до даху печі, оповили вагон сумовитою мрякою. Здавалося, що ми закинуті далеко десь від світу, в глибочній ямі, чи в темній штольні, й очікуємо чогось надзвичайного, страшного. Обстановка найхолоднішу натуру схиляла до марення, до смутку. Вона, мабуть, спроймала й босяків. Вони вгамували свій збиточний рух і стихли. З їхніх кутків виринули поодинокі рефрени, а з них скоро зродився довгий масовий спів. Співали шельми чудово, організовано, з чуттям, співали всі. Спів уражав нас різноманітністю мотивів, своєрідним босяцьким змістом, від найнахабнішої:

Блот хател меня «похезать»,
Єму в бок кінжал всаділі,
А за ета мне «десятку»
С ізаялціей вцепілі...

чи:

Я на бочке сіжу,
С бочки капають,
Ні кто замуж не берють
Только лапають...

до сумно-розпучливих:

Ведь тѣпер наша жѣсть естъ прапащая
І к ней нам уж вазврата не найтѣть
Ех ти, мать моя распранещасная,
Зачем било на свет меня радѣть...

від безжурно-веселої:

Ловко я в нево «слімоніл»
Златой медальончік.
Єдем, мілка, пагулять.
Ти мой сімпомпончік...

до змістовної пісні, що склалась зі стогонів сьогоднішнього дня,
з планів душі розбитої:

Деті спросят: — Где наш папа? —
Пріготовте ім атвет:
В Соловках ваш папа умер,
І в живих давно уж нет...

Ми слухали цих нескінченних мотивів, забували за недавні
сцени й мимоволі приєднувались до знайомих рідних мотивів.

За співами йшли перекази. Це було улюблене заняття босяків.
Кожного вечора хтось розповідав. А мистці до цього вони майже
всі були прекрасні. Річ у них лилась так плавно, з такою чутливою
й багатого інтонацією, так артистично, що заслухається кожний.
Та й розповідали небуденні речі. Найпоширенішою темою були
видатніші наскоки — грабунки, морди, або сюжетово-складні
й захоплюючі фантазії про героїв з романів, фільмів і т. ін. У цей
час наставала абсолютна тиша. На це в них була особлива дисци-
пліна; не смій ніхто перешкаджати, бо «ряшку похряпаю», «глаза
викалю».

Під чарівний переказ одного хвастського «пахана» (старший
босяк) наша половина заснула. Серед ночі посхоплювалися від
сильного крику. Десяток «козаків» (так називають себе босяки),
погасивши свічку, кинулись на наші нижчі нари по кишнях та
торбах; одні насіли священика й видирали портмане, другі душили
дядька, щоб тютюн віддав, треті рвали з дядьківських рук мішки.

— Рятуйте, — закричали знизу.

Ми кинулись, але боронити вже не було кого. «Козаки» від-
скочили, ніби й не вони. Кінець ночі дримали сидючи, очікуючи
чергового наскоку.

.....

Ранок прийшов не без новин. Спорожнили два селянських мішки на нижчих нарах, перетяли корзинку й очистили її, Шандрукові вирізали шмат поли з кишенею, а в ній забрали 40 карб. Ми тільки охнули, бо шукати, скаржитись було «гласом вопіючого».

Ще з ночі всі зажохувалися від снаги. Біда була з водою всю дорогу. В задушливій 40 степенів духоті та після самих сухих харчів пити щохвилини хотілося страшенно. А нам «полагалося» два рази на добу, як коням.

Коли ешелон зупинився, ми застукали «гвалт, води». Подали відро з кригою, соломою, вуглем. «Козаки» брудили її ще гірше: хапали кригу руками, пхали у відро брудну бляху з консерви, що валялася в болоті й поросі на долівці, сьорбали жменями, стромляючи по лікті руки в воду, а вони в вуглі, чиряках. Бридко було дивитись, а мусів пити, бо спрага нестерпна.

Вдень подали хліба й цукру (в Допрах його не давали). На нього кинулись «блоти», як на золото. Перший до рук узяв цукор наш, але босяк вибив йому з рук жмут, грудки цукру бризнули на підлогу, а «пацани» (молодші босяки) кинулись один наперед одного збирати. Дві довгих хлібини теж зникли на босяцькій стороні.

Нас це розсердило. Добивались поділу. Дядько Вівчарук, що другий день сидить без хліба (йому першому босяки мішка очистили), кинувся видирати шмат хліба в пацанка. Вівчарук за хліб, мовляв, віддай половину, з тебе буде досить, а пацанок його зубами за пальці. З великого болю дядько сунув у груди босяка, що він аж в двері вгрівся.

До дядька кинулись зо всіх боків і ну товкти, а пацанок вискочив Вівчарукові на плечі й гриз, запінившись.

— Хлопці! — обізвався земляк його, полтавець. — Ето маємо терпіти босовилам? Дивіться, гризе, як скажений собака, — і захопився визволяти земляка: збив махом пацана, штовхнув другого, що тримав дядька за барки, захопився з третім грубим пацаном. На полтавця кинулись всі босяки, хапали грудки вугля, скидали черевики. Наші кинулись на допомогу, і два табори стали віч-на-віч, готові стягтися в загальній валці: кілька пар захопилося за зуби.

Заносилось на кровопролиття. Не бачучи приємного кінця, я став з усієї сили гримати в двері. Вони, на щастя, скоро відчинились.

— Что за шум, таку вашу... — скочив карнач¹ з револьвером. Босота вмить повідскакувала.

Ми засипали карнача скаргами про грабунки й хуліганство босячні та просили забрати їх, або нас перевести.

— Да не все сразу! Кто здесь буяніт? — питає карнач.

— Таваріщ карнач! Ето кулачійо чортово над намі іздевається, а ми нічево, — обізвався один з босяків і сам розсміявся.

Карнач глянув на нього уважно й, не довго думаючи, бахнув дулом нагана в лице. Тріснуло в роті, бризнула кров, босяк пожовк і поточився. Ми не сподівались такої гострої розправи. Босота зацілила по кутках.

— Я тебе, я тебе покажу ова, — підступав карнач і дулом нагана став суляти в плечі, в боки, хто крайній попадався. — Я вам, ракли чортови, покажу, как буяніть. Перестреляю негодяев без усякаво следствія. А ви, — звернувся на нашу половину, — чево міндальнічаєте? Лезет — у рило і баста. Кто староста?

— Нема в нас старости. Хіба з такими можна...

— Что значіт? Должон бить і порядок соблюдать. Вот ти будеш старостой, — тикнув він на мене, бо стояв я крайнім коло дверей, щоб свіжого повітря ковтнути.

— Я, товарищ карнач, отказ...

— Не сметь і нікаторих гвоздьюв. Даютя тебе все права. Сколька вас крестьян?

— Вісімнадцять, — відповідаємо.

— Ну вот. Адна палавіна вагона ваша — другая їх. Кто із блатов пасмеет палезть — далажі, я їм — стервам покажу. Забиваєте, куда папалі? Сматріте, — ще раз покивав він револьвером, і двері зачинились.

Я як староста пробував організувати порядок. Звернувся до босяків зі словом і радив припинити хуліганство, а ми зі свого боку будем ділитись, хто чим має, аби лиш вони не крали та не збиткувались.

Та босяк з перебитим ребром спинив мене:

— Что он босявка пайоть?! За кусок кулацкаво сухаря купіть меня хочет? Плевать мне на твой буржуйській разговор. Захачу — задавлю і атніму всьо. Больна многа ми, братішкі, церемонімся. Распароть брюхо аднаму-другому — не бось — пасті не разінет начальству жаловаться...

¹ Карнач — караульний (вартувий) начальник.

Я переконливо доводив цьому пацанові, що такий «номер» до доброго не доведе. Викличу карнача, і повториться сцена. Візьме шмат сухаря, чи ні, вдарить мене, чи не вдарить, а сам без зубів залишиться.

— Каво пугаєш, каво пугаєш?! — оскаженіло скочив до мене. — Глаза викалю, шакал ти в глотку... — і вхопив за горло. Я відштовхнув його, а він за рубанок від вугля.

— Стой, ідіот. Староста, незручна, — гамували його пацани.

— Уб'ю шакала! — рвався до мене.

Наші застукали в двері.

І відповідь:

— Чаво стучіш?

— Карнача викличіть негайно. Тут знов розбій.

— Оп'ять 32-я буяніт? Прідьотся парочку «із'ять», — почувлося на дворі, і двері з гуком розпахнулись.

— Таваріщ карнач! Вот вам результат покаянія: я хател парядок наводить, а мене за глотку давят...

— Где он мерзавец? Вихаді!

— Гражданін карнач, не верте кулацкім ескулапам. Ето оні между сабой дерутса і шум поднімают, — захищали босяки свого, бачучи, що знов достанеться.

— Тіше, масли! — стукнув карнач. — Вихаді, сукин син!

З кутка витягли буцматого, брудного й обдертого пацана.

— Балаваться захотел? Думаєш, что ето тебе в Одесе на Набережной? Бандіт... — і блиснув ручкою револьвера в потилицю. Босяк нахилився на підлогу, а карнач став місити його ногами.

— Заберіть його, гражданін карнач, бо тут щось вже вийде, — просили селяни з нижчих нар.

— Тяні сукінаво сина, — звелів карнач.

Босяка в одній порваній піджачині скинули на мороз, і більше його ніхто не бачив.

Цей випадок подіяв на всю босоту. Вони присіли. «Дуракі, — чути було серед них, — еслі действовать, так всем, пушай би после разбіралі, а не то — по-харошему». Хитріші з них змінили тактику, стали підлабужуватись до нас, осуджували «хуліганів», трусливіші притихли. Весь день пройшов без скандалів, і ніч перебули спокійно.

.....
Третього дня мали стоянку. Була, здається, матушка-Москва.

Давно добивались дати нам змогу чогось купити. Тут, на решті, дозволили: наказали старостам зібрати гроші, й групами водили старостів у містечко. Щастям було на світ глянути, пройтися після трьохденної темряви в сліпім вагоні. Свіже зимове повітря обдавало ароматом. Хотілося, щоб те містечко було хоч на край світа. Забували, що кругом нас 8 насторожених багнетів.

На жаль, дорога недалеко. Зараз за залізничим двірцем починався рядок ріденьких хаток, а край них кілька рундучків. Нас підводили до них по два. А купувати не було чого. Перших дві парі ще випросили як «заключонніе» по кілька пачок цигарок та по коробці монпасье (цукорків), а заднім, крім сірників, нічого не дісталось.

Кінчилася купівля. Нас поставили серед вулиці, залишили з нами трьох «конвоїрів», а останні пішли на рундуках чогось для себе пошукати. Навколо громадились люди-москалі.

— Откентелева канвой?¹ Українці, українці, — загомонила маса.

— Ета калективізація едят!

— Нещастніе еті хахли. У нас, гляді, давно спакойно, а іх толкут безпряривно.

— Вечна у ніх заговори, контрревалюції, бандітизми, сепаратізми...

— Разайдісь, народ, — намагався розганяти людей «конвоїр», — разайдісь, чаво не відивалі?

— Тебя дурака етакаво.

— Прахаді, прахаді, нечаво умнічать, не то дагаварішся...

— Балбес ти етакой. Протів каво ти штик (багнет) наставляеш?

— Что разагітіровалса? Кто ти такой, твой дакумент, — причепився «конвоїр» до одного.

— Не вочень та. Прівиклі на іспут брать. Давольна. Пора і нам рот разінуть. Ви уж больна разабралі, правітелі галапузіе.

— Бубенцов. Паді старшево пазаві. Закроем плевательніцу (рота) етаму буржуйскому агітатору. Уж больна разашолся.

А люди сходились, обступали нас, розпитували. Співчували нам від щирої душі, давали цигарок, дехто грошей. «Конвоїри» кричали, штурхали-намагались нарід розігнати, але нічого не помагало.

¹ Звідкіль, з яких країв етап.

Мій сусід — староста з вагону № 30, молодий ще селянин, торкнув мене. Я догадався, в чім річ, але не відважувався: боявся за невдалий кінець. Він ще раз моргнув мені, витягнув цигарку й звернувся до людей:

— Даєте огонька, дядюшка.

Ще дядюшки не розібрали, до кого саме, як він широким кроком ступив до першого, крутнувся в бік і шмигнув у натовп.

— Стой, стой... Дяржі арестанта. Вот, вот он... дяржі... — Сюркнув пронизливий свисток і полупотіло по риплячому снігу.

Пах, пах — прорізалось в сріблстій тиші два вогких постріли. Люди насторожились, видимо, занепокоєні про вдалий кінець відважної спроби. Прибігло два засапаних «конвоїри».

— Адін? Куда пабег? Сукін син... Лажісь, мерзавци, — захапався старший. — Адін бегі за нім, другой саабці карначу, а я в міліцію. Вот хахол праклятой. Разайдісь, публіка — стрелять буду.

Публика відступила, але розходитись не думала. Кожного кортіло знати — чим кінчиться. «Убегіт — жив будет, подстреляють, паймають — пагіб. За пабег у ніх па галовке не глядять», — казали.

Прибігло ще п'ять конвоїрів з команди. Почалися пошуки. З годину лежали ми серед дороги на снігу та надаремно: збігцеві пощастило. Настиглий вечір сховав його в морочних таємницях. «Конвоїри» люті провадили нас до вагонів.

.....
Про втечу заговорив весь ешелон. Команда стала грізніше поводитись. Другого дня під час стоянки зарядили обшук. У нас пильно приглядалися по стінах. І не даремно. У босяцькій стороні виявили перепилений один бік поперечної дошки. Залишалось це саме зробити з другого боку — і всі «козаки» за п'ять хвилин були б «на свободі».

— Ах, ви ж, блоти окаянные! — скрикнув уражений карнач. — Конвой, шомполов сюда! У каво нож ілі піла — викладай, ібо сейчас лажу на месте.

Напружена мовчанка.

— Староста, хто пілял?! — настукотів карнач на мене.

— За свою половину ручусь, а за тих не відповідаю.

— Гражданін карнач! — відвертав грозу один з хоробріших босяків. — Чтоб я слабоды не дождал, что із нас ніхто не резал; под стенкой всьо время лежал тот пацан, котораво забралі.

Заява збила рішучість карнача. Обшарили щонайменшу щілину, роздягали нас догола, оглядали до рубця — нічого не знайшли. На ніч поставили у вагоні варту.

Це нам на руку, бо спокійна ніч була запевнена. Спали й босяки. Зате вдень творили справжню содому й гомору: невгавали погані босяцькі співи, борікання, бились до крові за шмат хліба, цигарку видирали з рук; не вкусиш сам, як вже обсяде десятеро ласих очей і «дядя, как би на счот хлібозаготовлі» (поїсти), не потягнеш сам, як десять рук простягають — «дядя, сорок» (докурити), не даси — видеруть, дасиш двом — напитаєш біду від третього; вкриє, як не штовханом, то «трюхетажною» лайкою і в Бога, і в веру, і в Христа, і мати, і всю небесную канцелярію. В кишені руку держи весь час, бо заворонився — нема в ній цигарок, хусточки, гаманця, чи будь чого. А поведінка, мова: і ряшку расхряпаю, і глотку перегризу, і глаза викалю, і крокоділи, і лешіє, і босярва, — словом, своєрідний босяцький лексикон. Навіть імена в них незвичайні: Єврей Фьодорович, Барахольщїк, Задрочений, Бузурлига, Керлікоша, Колотуп. Збиткуватись над людиною — їм найбільша втіха. Погасять вночі світло й надушать священника, щоб віддав «монету», розріжуть дядькові холяву, бо там «спрятана казна кулацкая», пропалять горячим вуглем одержу, щоб до тіла припекло, кинуть вуглем комусь з нашого боку межі очі, пороздягаються всі догола й палять пічку до білого, щоб «попарити кулачков». Один рябий пацанюга, що весь час голий лежав на нарах, закликав товаришів.

— Нудно, братішкі, без занятія. Дайош, зарежем пару товстошкурних. Єй-богу, — і вже брався шпигати дядька кусякою заліза. Якраз відчинилися двері, й «розвагу» пацанові перебили.

Подали плотичок. Ще в руках «конвоїра» в дверях відро спорожніло. Босяки дерлись за гнилі, червиві плотички і жерли зі смаком, наче шоколяду. Здавалося, подай їм стерво здохлої собаки — розхапають, «зшамають» (з'їдять), ще й битись будуть.

.....

У таких умовах прожили ми одинадцять днів, — як світ, довгих, до божевілля нудних, нестерпуче тяжких. Босячня до такої степені обурювала, що не один з нас впадав у розпуку. Поважніші селяни, що перший раз знайомились з босотою, плакали від знущань, образ, викриків босяцьких. Не раз терпець у всіх вривався. Відважніші з наших закликали до фізичної розпра-

ви — силою втихомирити босоту, коли начальство не вживає заходів. Налягали на мене, щоб був рішучіший і як староста взяв провід. Особливо вмовляв, навіть докоряв мені за трусливість Шандрук, якому босота вдалася втямки. Я передбачав кривавий кінець такого наміру й відраджував від цього всіх: кидатись у бій з босотою було ризиковано: нас 18, їх — 22; 4 старих, кволих селян та один священик ледве чи стали б до бою, а заправлена до бійки босячня вся, як один, кинулася б гризти, шпигати, кусати.

До масових сутичок не дійшло. Напруживши терпіння, просили в Бога кінця цієї млосної дороги. Дванадцятого дня ранком почули, як грім з неба:

— Вихаді, бистро!

І в п'ять хвилин ми вискочили зі справжньої сорока-степеневої лазні на сорока-степеневий мороз. Розпарені й зомлілі від одинадцятиденної задухи, стали по пахи в сніг, на північно-полярному повітрі, на території загадкових Соловок.

КНИЖКА ДРУГА ПЕКЛО НА ЗЕМЛІ

I НА МІСЦЕ «ІСПРАВЛЕННЯ»

А сосни гудуть...
Чого так сосни гудуть?..
Ох, ви, сосни грізні,
Азіатський край!..

М. Хвильовий

Північно-полярний день ліниво-сонно починався. Навколо заворожена тиша в срібному серпанку. З одного боку, скільки оком сягнеш, мелянхолійно коливає молочно-косматим віттям стрункий високий ліс, по другий бік — довжелезна валка заледенілих вагонів, покритих інеєвим мохом.

З них, як з димарів, сипались люди-арештанти, незвичайні, чудні: блідо-жовті, брудні, завуглені, ніби повилазили зі штольні. Рідко кого пізнала б рідна мати. Над ними порядкували конвоїри. Суворо-сварливі їх накази, пересипані частою лайкою, порушували мертвецьку тишу природи.

З замріяним пострахом ступали ми на цю дивну територію. Кожного мучило питання: Куди нас привезли? Де ми, і що чекає всіх у цій сніговій пущі. Здогади були всякі. Одні думали, що це Сибір, другі запевнювали, що Архангельська губернія, треті божилися, що Соловки, бо залізницю ГПУ провело ледом. Чия була правда, — ледве хто з арештантів знав, а зорієнтуватись часу не було. Наші похапливі розмови перебивала часта безладна команда: «Пастройсь по 5, по 10. Подойді вплотную. Подвільсь налево. Равняйсь в затилок».

Свіже терпке повітря після душно́ї темниці, воля поступитись, вільно зітхнути після осоружної босячнї, свідомість того, що ти тут не один, а тисячі — все це відганяло сумні думки про невідоме й страшне завтра. Я з увагою вдивлявся в сірі маси в'яз-

нів, чи не пізнаю земляків. Побачити знайому, близьку душу — радість була б невимовна.

І справді, в третій валці ліворуч побачив земляка. Здивувався, чого й він тут? Його ж звільнили з Допру...

— Степан Петрович! — гукнув до нього кілька раз. Він обернувся у мій бік.

— О, і ви тут? — засіяло радісним подивом його змарніле обличчя. — Слава Богу, що хоч не сам. Коли б, Господи, десь разом. А є хтось з вами?

— Нас вісім їде з Харкова. Шандрука, Зенченка, Гуренка знаєте? Хлопці, он дядько Гнатюк. — І земляки привітно помахали шапками.

— Так, усіх забрали? — продовжував дядько Гнатюк. — Кого вхопили в Допр, то вже він їхній. От... — і гірко кивав головою.

— Що ж з вами вийшло? Вас же були пустили. Ми так вам заздрили...

— І я так думав, аж воно... Не було місця в Допрі, то й випускали. А як прийшла черга етапу, всіх, як мишей, переловили. Всі, випущені з Допру, ніби на волю, усі тут. І яким наглим обманом? Кого закликали до ГПУ, ніби на справку, кого до міліції за «свідка», а декого по-злодійськи вночі: «Ви, дядя, тільки на мінутку в сельсовет». Ішов чоловік, як схопився, до сільради, а там його — раба Божого — під багнет, і тільки він село, сім'ю і бачив. Мене голодного, без гроша, харчів забрали. Голодував усю дорогу.

— Давно в дорозі?

— Та з місяць буде. Вночі вивезли з села нас трьох: мене, Кучеренка та Лозовецького. Побули день в міліції, а ввечері просто на станцію. Навіть з жінкою, дітьми не попрощався. І досі бідні не знають, де я й що зі мною. Хотів писати з Києва, та гаспиди не прийняли листівки. Кажуть: «етапним заперещено писать». Посиділи в Київському Допрі з тиждень, а звідтіль просто сюди.

— Не зустрічали в Києві знайомих?

— Багато наших там сидить. Та розкидають їх дуже. Ми всі три попали в різні камери. У Києві сидів я з одним, казав, вас знає... як його... Камінський, здається. Побивався бідняка дуже. Пішов на етап раніш від мене, але... толку з нього мало. На моїх очах сивів, став, як столітній дід. Приїхала дружина з дівчинкою попрощатись, а він і слова не зміг до них промовити. Жінка кинулась до нього «Всеволоде», а він — ні слова. Дитина в крик, жінка

впала неприємна. Підлетіла сторожа, й жінку надвір, а Камінського до камери, та й тим побачення кінчилось. Жаль людини, грамотний дуже був, якимсь інспектором служив. Казав, забрали всю окрiнспектуру: шістьох на Соловки, а двох на той світ...

— Ану там, базар завелі, — гукнув на нас конвоїр.

— Це не базар, громадянин конвоїр, — хотів я злагіднити його суворість. — Пізнав ось земляка й кортить поговорити.

— Поговорить!.. — призириливо перекирився він.

— Може пацеловаться захатіте?

— А хоч би й так? Що ж ми — не люди? — піддали ззаду.

— Вот вигонят завтра на разсвєте на работу, там будеш с сасной развадіть целованія с утра до тьомной ночі. А земляков здесь забивай. Здесь лес — твоя отчїзна, топор земляк, а сасна мать. Вот вся твоя родїна да арестантское удовольствїе.

— Але ж говорити тут не заборонено?

— Вот ти, супончїк, у меня на первий день догаварїшся. Равняйсь! Десять шагoв вперьод, — рявкнув сердито конвоїр до всіх.

Треба було ступати в незачеплені глиби снігу. Ми не відважились кидатися в нього, вагалися й тупцювали на місці.

— Чаво талпїшся, таку вашу мать... Что вас, пад ручки вадїть?! Десять шагoв вперьод, бистра! — і штовхнув задніх прикладом.

Валка пірнула в сніг. Передні западали по уха, перекидалися з речами, середні ряди спотикалися на них, а задні топилися в покoроблених плитах, як в піскових нетрах. Сніг налізав у халяви, за пояс, за шию, в рукави, до голого тіла.

Зупинили нас по пахви у снігу. Товклись, як на багницьку, намагаючись стоптати сніг хоч під ногами, але шкода. Сипкий сніг випорскував з-під ніг і ледом обїймав ноги, колїна, бедра.

Тут почуття стало перемінатись. Мороз повільно, але вперто просочувався крізь одєжу, все глибше, все гостріше холодив ноги, лоскотав шкіру. Після одинадцятиденної парні в теплушці, де все тіло розімліло, розпарилось, нам — мешканцям теплого пївдня, непривичним до таких контрастів температури, холод болючо дошкулював: дубїли ноги, руки, корчило тіло; тисячна маса почала бохикати. А голі-босі босячки...

І тут саме відбувалась перша муштра. Мордували нас немилосердно. Недолуге начальство не вміло дати ради півтора тисячам людей. Виладнали вздовж перед вагонами в вузьенькому затїнку — не вмїщаємось. Перевели в ширшу площу між

двома деревляними колибами на стоптане місце — тісно, нема де перекличок робити. Повели на широку площу-вируб, на ще незачеплений від зими сніговий ґрунт. Знов почалося барахтання й купання в снігових глибах. Минуло цілої півгодини, поки ми, зробивши не більше 15—30 кроків, у сніговому морі «заняли места».

Гадали, що перелічать і поведуть десь на людяне місце. Але... щойно починалася робота. Виладнали строго по 20, перелічили ряди, а далі перевірка за списками. Виголошували прізвище, а арештант додавав ім'я й по батькові. Тягнулась вона з півтори години, бо босяки й тут крутили. Кожний мав по двоє прізвищ та кілька імен: назвуть прізвище — ім'я не сходиться; підкажуть ім'я — по батькові не так. Через них вийшла морока: «наліцо» всі люди є, а за списком багато бракує; десяток виявилось зовсім безіменних, що не признавались — хто вони й звідкіль, гадали, що вкрутять. Та не вдалося: їх виділили в групу «сомнітельних» і повели до «управління».

Стали нас знов викликати та переміщати в нове місце, знову на неторканий сніг. Звідтіль згодом переводили назад по одному, перевіряючи речі. Лють брала страшенна. І який ідіот міг припускати, що в вагоні можна було щось небезпечного добути?..

Виладнали нас густо й старший скомандував:

— Кто служі́л у войсках ГПУ, — вихади́ наперьод.

Слово «ГПУ» вразило неприємно; видно, й тут не дадуть його забути. Вийшло 4 людей.

— Мало, мало, — промовив старший. — Кто служі́л в ГПУ постоянно ілі временно сотруди́чал — вихади́ на правую сторону. Вихади́, не опасайся: для тебя лучше будет.

Вийшло ще 5 чоловік.

— Мало. Комсостав¹ Красной армії — вихади́ на левую сторону.

Вийшло 15. І цих «мало». Їх записали й повели до «управління».

— Кто желает служіть в охране — вихади́ в сторону.

Не виступив ніхто.

— Нет желающих? — здивовано запитав старший.

— А кого ж стерегти? — запитали ззаду.

¹ Командний склад — старшина.

- Как каво? Рабочіх...
- Від кого? Від вовків, медведів? — допитувались недогадливі.
- Да нет. Саміх себя, чтоб, значіт, порядок на работе бил...
- То на віщо ж охрана? Може старшого, десятника, чи якогось іншого...
- Чи це такого треба, щоб багнетом підганяв? — догадувався дехто.
- К чому здесь разсужденія? Нужна охрана і канец. Конвоїр будет получатъ обмундированіе, лучшую піщу, даже жалованіе. А главное — скорее срок отбудет за добросовестную службу.
- Ого, купують охорону за добрі гроші.
- Щоб без жалю гнув свого брата.
- А раз заплатять, то й вимагатимуть.
- За гроші завжди рука твердіша й легша.
- Ану там, тіше. Кто желает — вихаді. Жалеть не будеш. Лучше с винтовкой стоять, чем балана (дерево) таскать.

І по роздумі з лав потрохи стали виходити. Набралось чоловік понад 80. Їх списали, оглянули, перепитали уважно — за що й на кілька літ засуджений, і декого в «управленіє», а декого назад у лави. Пішло до «управленія» найбільше босяків: вони цілком відповідали вимогам «конвоїра», зате селянських хлопців, засуджених за контрреволюцію, не взяли: це «падозрітельная статья».

Після цього нас ще раз перекликали. А мороз добирався до самого мозку, викручував у задубілих ногах, як довгим сверлом. Читач не уявляє, що то за мука була весь день простояти в снігу, наче в грузькій трясовині, де ні повернутись, ні ступити, хіба лиш вихилитися на місці та крутити пальцями в чоботях. Я був у тоненьких хромових чобітках і з півдня вже ніг не чув. Пригадалась стара тиранська кара — заморожувати людей: наша цілоденна стоянка далека від того не була. Половина людей лежала на снігу, і ніякі заходи конвоїрів не могли «прізвать к парядку». Двох в'язнів коло нас підняли закоцєнілих. Одного відтерли, а другий — дідок так і загинув. Усі здїмали руки — благаги Бога, щоб якнайскорше кінчалась ця ідіотська процедура-мука.

Смеркло зовсім, коли розбили нас на партії й повели лісом. Тяжко було копатися вузьенькою стежкою в зграсованім снігу. Але раді були, що йдем: ноги стали відходити. А що то була за хода? Через кожного півкільметра зупинялись «подтянуться». Кон-

воїри боялись, щоб хто в снігу не залишився. Втеча ледве кому і в голову приходила. Кругом ліси, під ногами океяни снігу, Бог зна — де ми? В Харкові ходила чутка, що на Соловецький острів, аж тут щось інакше. Везли нас, як у зашитому мішку. Зупинялися лише ночами, вагони наші завозили геть від станцій у тупець і під суворим доглядом не підпускали ні живої душі. Отже, хто може зорієнтуватись — де ми?

.....

Стомлені, мокрі до голого тіла, аж опівдні другої днини приплелись ледве живі на «пересильний пункт». Скомандували «отдохнуть». Ми розташувалися здовж дороги на речах. Перед нами дивна картина. Площа в 5—6 гектарів, окружена височеним лісом, була завалена людьми, деревом, речами. Партії людей стояли на дорогах, спочивали, викачуючися в снігу, чекали чогось у черзі. А в середині пункту кипіла робота. З усього видно було, що тут недавно зачалось життя. Похапцем рубали дерево, зволікали його до будівель, обробляли наспіх десятки швидких рук і зразу ж тягнули на стіни. Сотні сокир, плечей, здвигали будови, як машина. Не мудра то була робота. Зрубав, приволік, перерізував, обсік гілки, підніс, зробив зазубень і є; вставив таких дерев десяток, прорубав 2—3 дірі і є сніги; накрив деревом чи корою і є дах. На наших очах, як з-під землі, вирости два «бараки».

Перед одним баракком, не цілком ще закінченим (не встигли даху доробити), виладнали нашу групу. Звичайно, перекликали, обшукали, повідбирали гроші, документи й «захаді».

Чудно було заходити в таку будову. Ще тиждень тому тут не було ніяких людських слідів; природа марила первобутним життям, хіба іноді рик дикого звіря порушував цю споконвічну сплячку. Ще два дні тому тут міг знайти найкраще пристановище медвідь чи інший владар полярної півночі. Ще сьогодні ранком росла тут горда і розкішна сосна, безтурботно купаючись в снігах... І враз це споконвіків дике місце під немудрим цюком сокири й пилки перетворилось в житло людини...

Чудно здавалось... Але зайшли в цей пролетарський «храм поправи». Середина була не привітніша. Зі щілин дуло, на підлозі, стінах, нарах товстелезні шари криги, повітря пересичене живицею, температура така ж, як і надворі. Не впливали на теплоту ні ми, як оселедці — 704 чоловіки, ні дві печі, розпалені до білого. Хтось практичний не в жарт застерігав: «Не ставайте коло печі,

бо простудитесь». І справді, як станеш коло печі, то спереду пече, а ззаду морозом проймає.

Ще й половина не притулилась у бараці, як наказали «в очерець реєструватись». Хотів кожний цього позбутись та скорше спочити. Стало в чергу два довжелезних хвості. Давку вчинили страшенну коло писарів. Писало їх аж десять, але анкета була на 39 пунктів, — всю біографію арештанта списували.

Ще й третьої частини не зареєстрували, як подали нову команду: «на перевірку». Вона вимотала жили остаточно. Поводились по-військовому. Зразу рівняли, потім ставили по 5, переставляли по десять, довго рахували, аж нарешті вийшов 71-й «неполний ряд».

Назвали нас «5-я рабочая рота» і проказали першу грамоту — муштру.

— Здрастуйте, 5-я рабочая! — гукав сипливим басом ядушливий ротний.

— Здра-стуй-те, — належало нам дружно й голосно відповідати.

Разів з десять приказував це ротний, а в нас воно виходило аж надто мляво й порохнисто. Ніяк не могли йому бажаного «здра-стуй-те» проказати. Крикне ліва сторона — затягнеться права. Надметься й вихопиться по крутій лайці ротного права — спізниться й розвезе ліве крило, словом «жизні нет», як казав з серцем ротний. Разів зо тридцять здоровкались, ротний аж охрип, а на справжній провірці вищому начальству путнього «здра-стуй-те» не побажали, і ротний дістав «нагоняй» та наказ «подучить 5-ю рабочую».

Довго ще крутив нас ротний по провірці. Лякав, що до ранку буде тримати, та дарма — воєнних з нас того вечора не поробив.

У тому стані нам самим жити не хотілось, не то, що комусь «здравія» бажати. Я стояв у задніх рядах не на ногах, а на колінах. Почались нестерпні корчі у колінах. Перелякався, що відморозив ноги. Це, на щастя, не сталось, а що того дня дістав я початки ревматизму, то факт це сьогодні гіркобезперечний.

Закляклі вривались по муштрі до бараку. Лагодились, нарешті, до відпочинку та...

— 5-я рабочая! На освідетельствованіє становісь по 10 штук бистро (людей на штуки).

От тобі й відпочинок. Хто був близько коло дверей, той скоро вив'язався. А нам зсередини довелося годин зо три в черзі на дворі потупцювати, поки до того лікаря достукались. Лікар оглядав у той спосіб, що відбирав у нас анкети, кидав пильний погляд на кожного і клав анкету на одну з чотирьох куп; коли б хто скаржився на хворобу серйозно — хай подасть заяву. Пізніше виявилось, що тих чотири купи, то були «категорії трудоспособности. Здоровий на зріст, червоний на лиці — четверта категорія (кінська сила), кульгаєш, хрипиш, старикуватий — третя категорія (3/4 кінської сили); кривий, старий, худий, ядушливий — друга категорія (півкінської сили) і т. д. Зрозуміло, чого четверта купа анкет була найбільша. Туди попала й моя анкета.

Аж о другій годині ночі нас «освідетельствували й зареєстрували» всіх. Кладися спати. Хай наші вороги так сплять. Згадали ми собачий ящик. Там незрівняно зручніше спалося: корчилися, дубіли, але ніде не дуло. В бараці ж те і друге: ні простягнутись, ні повернутись, а воно конче треба, бо на залежачому боці розтанув сніг, мокро й холодно, у вуха зі щілин цівкою ледовою подуває.

.....

Недовга ніч в Усевлоні. Не встиг чоловік задрімати, як загреміло:

— Поднімайсь, 5-я рабочая! Жіво, по-воєнному. Дневальниє! В 5 минут раздать порції і в 10 минут людей на развод вивесті. Жіво.

Позганяли нас, видали по півкіля гіркого й глевкого хліба, по бачку вівсяної каші на десятьох, а за 15 хвилин ротний на дворі нами крутив:

— По 10 построїсь. На первый, второй рассчитайсь. Направо. Налево. Здравствуйте і т. д.

Прийшло начальство, перевірили й стали розводити на роботу партіями по 60 чоловік. Поводились безцеремонно. За більш-менш людських умов половина з нас могла б на шпитальне ліжко після вже спізнаних мук, а тут ані мови про це. Твердий режим зразу дався чути. Явно хворих, що самі з нар встати не могли самі, днювальні під штовханами виперли на розвід.

Не змілосердилися і над босою командою — нашими недавніми сусідами. «Блотних» (так тут звуть босоту) виділили в окрему палатку. Для «безплатних пасажирів» дали найтепліше місце окремо, щоб ці меткі на язик гості, першоклясні агітатори

в таких умовах, не підбурювали в'язнів. Довідавшись, що гонять на роботу, блотні заштрайкували, і кинулись в барак.

Прийшов загін конвоїрів, повиганяв на двір, виладнав їх, а старший заявив:

— Напрасно ви, ребятка, балуєтесь. Не pomoжет. Єто вам не в тьотенькі в гостях, а в Усевлонє ОГПУ¹. У нас разговорчікі простиє. Ілі на роботу ідті і пайок получать, ілі целый день в снегу на морозе гібнуть і, крoме холода, ні черта не іметь. Вибірайте любое, — кінчив весело. Не старався їх умовляти. Йому цілком байдуже, чи цих 200 голодранців до вечора в снігу дуба дадуть, чи підуть босі на працю зігріватись.

— Гражданін старший! Как же босому работать, — пробували босяки порозумітись.

— Без разговоров, — збивав старший. — Іді в чом мать роділа. А бузіть будеш — сейчас под душ пайдьoш. — І заявляв так, що ніхто не відважувався розпитувати, що то за душ.

Блотні на роботу пішли. Заставили їх навколо бараків сніг відкидати та розчищати доріжки в подвір'ї, щоб було де начальству прохожатись. Може ніхто з них ніколи лопати в руках не тримав, а тут мусіли виконати приділ, бо навколо стояла збільшена охорона. В деяких конвоїрах можна було пізнати вчорашніх наших компанійонів. Замість цивільного, вони були в шинелях, з рюшницями в руках, з п'ятикутними зірками на лобі.

Вийшло нас на роботу тисяч з десять. Всього ж на пункті пробувало тоді понад 15 тисяч; частина залишилась будувати бараки. Ішли вузькою стежкою, що видавалась виритим ровом і ховалась глибоко в лісі. В снігу на дорозі лежали «склади» знаряддя. На ходу нас кваліфікували: хто дістав сокиру — той лісоруб; коли нещасливішому попала тяжка пилка — той пильщик, а як лопата, то розчистильщик. Я попав у лісоруби.

Опівдні ділянки рябіли людом. Десятники виміряли й давали кожному завдання — 6 метрів лісу розчистити на «рило» (особу). В'язні стояли на стежці і з пострахом дивились та не знали, як його вступати в снігове море. Було смішно, щоб хто «урок» виконав. Ми навіть ходити не вміли по снігу. Поки зробиш два кроки,

¹ Усевлон ОГПУ — Управление северных лагерей особаво назначения Об'єдіньоннаво Государственнаво політїческаво Управленїя.

то вже й спочити треба, бо закинув ногу, зашпортнувся й полетів сторчачка; виплутався одною ногою, зачепився другою, бо під двометровою верствою снігу лежить в безладді кількаметрова верства гілля, повалених дерев, корчів, пеньків та іншого хмизу. Буває, як вскочиш, то втрюх біжать розкидати сніг, відсікати вітки, аж тоді можна ногу витягнути.

Наша партія зрозуміла продукцію роботи й не квапилась. На сусідній від нас дільниці були гарячіш. Десятник не попередив (бо й сам перший раз у такому лісі) і сталася біда: за першим зрубаним деревом одному ногу придушило, а другого на смерть розчавило. Ці жертви стали гірким досвідом для інших.

.....
На нашій дільниці теж не обійшлося без оказії. Щойно зайшли ми свої постаті і дехто заходився пиляти, як на лівому боці вереск:

— Гвалт, звір!

Всі насторожилися в той бік.

— Медвідь, — вирвалось переляком у одного.

— Другий, — скрикнув з подиву його сусід.

— Бий, гати сокирою. Конвой, багнета, — закричали всі лавою — одні зі страху, другі з подиву, треті з цікавості.

Проте ніхто не відважився кидатися з сокирою, а поки приплив конвой, то було пізно. Мені вдалося побачити сірий пухнатий зад одного.

Оказія минулась без шкоди. Медведі налякались нашого гуку й зникли.

— От, які наші сусіди, — заговорили в'язні.

— А хто ж інакший в таких дебрах може жити?

— Медвідь та арештант. Не інакше.

— Навіть вовкові тут дико. Попадається, лиш дуже рідко.

— Щастя, що нас тут багато, а то медведики не дали б добути «строку». На тому світі був би комуні винуватий.

Довго не брала нас робота. Я таки не зрубав ані соснини, бо дали іншу «роботу». Стати на вищці й пильнувати 20 в'язнів, бо на 60 чоловік лиш 3 конвоїри, а один з них старший. Це завдання мені було просто дурницею. Який чудило полізе в такі багна і куди? Хіба отим медведям в пашу?..

Радий такій «роботі», я пробував орієнтуватися в місцевості. Допоміг мені конвоїр. У мене були цигарки; закурили, розгово-

рились. Рідна мова, недалеко земляцтво зблизило скоро. Конвоїр був молода ще людина, з Херсонщини, Грейба на прізвище, засуджений на 6 літ за розтрату в кооперативі. Від нього я дістав перші відомості. Цей пункт щойно півтора тижня, як відкрито. Грейба етапом прибув з Архангельська; але дорогою спинили: острів переповнений цілком засланцями, не вистарчає ні місця, ні роботи. Ліси дорубують, а іншої праці зимою нема. Найголовніше те, що розпочалася там жахлива пошесть: тиф хилить людом, як косою. Туди відправляють тільки дуже небезпечних політичних главарів, хворих та на всілякі інструкторські курси. От позавчора прибула з острова партія курсантів-конвоїрів. З них будуть формувати начальство по пунктах участку. За пляном п'ятилітки вирішено прорізати дороги на північному побережжі від Архангельська до Уралу, а далі через Сибірські тундри аж до Владивостоку. З цією метою й почалось комплектування участків: Кемського, Котласького, Пінюзького, Усть-Сисольського, Архангельського та інших.

— А на якому ж ми участку? — підхопив я.

— Ми на Усть-Сисольському участку, шостому з черги тих участків, що разом з островом зветься Усевлон ОГПУ, а по-нашому просто Соловки.

— То це такі Соловки? — дивувався я цій назві.

— Оце вони самі. Поки було менше контрреволюціонерів у державі, вміщались в'язні на острові, а як почалася п'ятилітка, та в двадцять крат збільшилися в'язні, треба було поширити Соловки. І перенесли їх на побережні хащі та болота. Острів тепер утратив значіння. Головна біда в'язнів тепер на побережжях. Тепер щасливий той, хто попаде на острів, бо там все ж таки дещо побудоване, такий-сякий порядок, а тут, як бачите...

— А скільки буде до Білого моря? — питаю несміливо.

— Точно не скажу. Гадаю, верстов зо 200 буде. Оце скоро будуть розбивати нас по пунктах. Головний отряд вирушив з тиждень тому прорубувати дорогу.

Разів зо три сходився я з Грейбою на розмову й довідувався про цікаві речі. Було очевидно, що життя наше тут буде невідрадне. Участок новий, пунктів багато, харчових запасів ніяких, а підвіз для такої сили народу (має прибути 60 тисяч) тяжкий: одна тільки залізниця (цього літа проведена), та й то половину часу занесена снігом. Зазнаємо, по чім ківш лиха.

Непомітно, скоро минув трьохгодинний північний день. Я подружив з Грейбою. Обіцяв мене улаштувати на постійну роботу: обміряти будівляне дерево. Тим часом шлях мені стелився зовсім інший.

Змучені й мокрі вертались в'язні до бараку. Вже перший день роботи вдався їм втямки. Не один ледве ноги волік і жадав відпочинку. Але не за таких порядків. Стоянки при здачі знаряддя, очікування перевірки з роботи, черга за хлібом, за кашею, за водою, нарешті перевірка та муштра перед нею й після неї морили в'язня до півночі. Виснажений, безсилий лягав на мокрих нарах і перекидався.

.....
Не всякий скліпив очі, як по бараку залунало:

— 5-я рабочая! Поднімайсь бистро. Приготов вещи і к виходу.

— Куда, чого так в чортів голос? Ще й третьої години нема, — дивувались і сердилися в'язні.

Вагаться, розпитувати не було кого. Зганяли нас і ротний і днювальні, ще й конвоїр прибіг на допомогу. Скоро барак спорожнів: залишилося лиш кілька десятків хворих. Нас поставили по десятку й повели на площу.

Там чекало вже кілька тисяч народу, виладнаного кольонами в квадратове коло. По середині стояло перевернених три бочки, устелені дошками. Картина була подібна на багатолюдну раду. Явилось кілька чоловік начальства. Один з них з будьоновським ріжком у формі чекіста вийшов на «трибуну» й скомандував «подойті плотнее». Кольони ступили кілька кроків й оточили «трибуну» грубим колом.

Десь далеко за лісами благословлялося на світ. Перепадав рідкий, але дуже лапатий сніжок. Невиспані, пом'яті обличчя, посмутнілі непевністю очевидної мандрівки, високі мури чорного лісу, море снігу, навівали глибоку, нескінченну тугу. Згадалася сім'я, рідний край, невиміряна далечінь від нього; майбутні безсумнівні муки поневіряння створили невимовний біль, тяжкий інстинктовий біль. Очі налилися вогкістю. На душу впали розпач, безнадія. Життя страчене; з цих непролазних хащів не вибратись живим, здоровим...

— Внімание, — загремів військовим командирським тоном сухий голос і прорізав людську понуристь. — Каво буду називать — атвечай імя, отчество і атхаді в правую сторону.

Викликали найбільш знемощених. Багато з них не було на провірці, не мали сили вийти.

— Це хворих відбирають. На острів відправлять, — вийшла з догадливих уст фраза й розійшлася по кольонах.

— Щасливі, як не помруть дорогою.

— На острові життя тепер куди краще від нашого.

— І роботи нема гемонської, і харчі кращі, та й начальство людяніше.

— Хоч помре від тифу, то в бараку, а не в багницьку, як от ми, — додавали ті, хто рознюхав з віродайних джерел про усевлонську дійсність.

Набрали хворих з 400 чоловік і відвели далеченько в бік.

— А теп'єр пріготовся все, і каво буду називать — імя, отчество і с вещамі в левую сторону да бистро, по-красноармейскі.

Кольони застигли в напруженій увазі. Кожний очікував себе і з боєм відгадував: чи краще, як спочатку викличуть, чи ліпше, як в кінці?

Лунало тисячі прізвищ одно за одним. Деякі з них відновлювали в пам'яті людей, що знав їх, працював, зустрічався з ними на широком світі. Тут зібрали тисячі тих одиниць зі всієї України, що були більмом в очах радянським верховодам.

— Фіголь... — імени не дочув, але глянув і пригадав Кам'янець 1921 року, студентські збірки, протести, змови... Аж тепер Фіголеві пригадали.

— Носенко Гнат Фед... — і в зарослому селянському обличчі пізнав дядька, що з загоном повстанця Шепеля прилучився був до нас під Летичевом 1919 року.

— Величківський... Павло Яковович, — це той відомий кооператор, що одного року писали газети, як про червоного, а другого року ганьбили його, як шкідника; почалося з газети, а кінчилось Усевлоном.

— Поліщук Клим... — Як? Письменника? Того самого Поліщука, що кілька років тому запросили з еміграції будувати пролетарську культуру, дали посаду в ДВУ?! Як же це й за що, замість культури, його послали прочищати полярні дебри? Жалко й цікаво. Гірка наука іншим культурним одиницям, щоб не важились на більшовицьке слово й запевнення. Коли б поговорити з ним, або й разом попасти?..

Але де там у кількатисячній масі зійтись. Сотні формували ніби навмисне так, щоби розбивати земляків. Нашу трійку розбили теж. Це був перший удар нам в Усевлоні. Не було коли не то, що попрощатись, навіть слова промовити. Я вискочив перший з трійки й опинився на стежці за бараком серед незнайомих людей. Стиснуло перший раз за серце. На мою радість, викликали двох земляків — Гуренка й Буратинського.

Нас вивели за пункт, роздали по дві пайки хліба, перечитали раз, другий і третій, сформували конвой з 8 чоловік, і старший конвою заявив:

— Ну, братци, дарога дальокая. У каво вещи тяжолие — прідьотса падводу заплатіть.

— А чим платити? У нас всі гроші відібрали.

Конвоїри порадились, і старший побіг на пункт. Довго його чекали, померзли, помокли, бо сніг став густіший, лапатіший.

Аж коло 9-ї години вернувся конвоїр і пригнав чотири підводи-однокінки.

— У каво деньгі здани і вещи імеєт — записивайсь.

Записалися всі, бо в кожного була ще копійчина, крім 6 блотних. Вони ні грошей не мали, ні класти на підводу не було чого. Один з них був у тоненькому френчикові й дірвях мештах, другий в демісезонному пальті без поли й без рукавів та в порваних штанах, що буквально світили грішним тілом, два з них в куценьких жіночих кацабайках, а на ногах самі обмотки, в п'ятого на ногах одна опорка й дамський кальош, шестий був у спортсменці, накритий мішком, в одних шкарпитках. Він постелив мішок, ліг і заявив: «Убійте — ні шага не сделаю».

Довго вовтузилися з ним конвоїри: зганяли з мішка, кидали в сніг, підіймали й штовхали прикладами. Не помагало, — босяк уперто не скорявся, кляк у снігу, дригонів у пропасниці, а не йшов. Знову побіг конвоїр на пункт і приніс одежу: на ноги лапті, а на плечі фуфайку. Як надягав босяк лапті, скотилося з очей йому три сльози.

Ще раз перекликали, з'ясували правила «не розгаварівать, не атставать, безпрекословно повиноваться команде», — і етап рушив у незнану путь.

Ступали нога за ногою, все далі вглиб, у дебри, в пащу звіря, в первобутну дичину. Позад нас ліс, спереду ще грізніший.

Пересувались мляво ноги, тугою й пострахом перед зловіщим невідомим билося серце. Плакав густий клаптястий сніг.

А сосни мрійно гули...
Чого так сосни гули?..
Ох ви, сосни грізні,
Усевлонський край.

Ішли по пахви в снігу вузькою тропою, пробитою «головним отрядом». Конвоїри, розміщені поміж нас, не мали зв'язку між собою. Обеззброїти їх — раз плюнути. Та хто відважився б на таке безнадійне діло, коли єдиний шлях утечі — була б ота тропа, що вела просто на пересильний пункт, у руки охорони. Минути його, звернути вбік, лісами — згинути в снігах.

Вірні служачки-конвоїри цього на оці не мали. Вони занепокоїлись, що не бачать і не чують один одного, хоч старший кричав на все горло. На першій кільометрі нас зупинили, збили в купу, поставили по два й наказали йти по парі.

Це був абсурд.

— Який ти розумний! — Заперечив старшому з третього ряду Верхівчук, парубчак з Волині. — Стань поруч мене і пройди з півкільометра та й...

— Кто там бузіт? Отставіть всякіє антїмонїї і сполнять команду, — погрозив старший.

— А ти перше навчись командувати, — рубав сміливо Верхівчук.

— Аткуда ти такой умной?

— З того краю, що й ти, та з іншої губернії. У нас не плодиться така сволота.

— Как ти сказал? — скочив до Верхівчука. — Заколю, морда хахлацкая.

Але Верхівчук вчасно вхопив за багнет, звернув його, смикнув і рушниця опинилася в його руках, а старший зарився в сніг.

— Коли гада!

— Закинь рушницю.

— Ні, дай у розумніші руки, — кричали Верхівчукові.

Він стояв з рушницею, не знаючи, що робити. Конвоїр виліз зі снігу і з револьвером у руках знов наступав на Верхівчука.

— Отдай вїнтовку.

— Такому дурневі не дам.

— Отдай, інаше ляжеш, как сабака.

— Попробуй. У мене теж набої є, — і шарпнув курок.

Позлазилися конвоїри, полякались. Верхівчук був спокійний, але впертий. Забити його не важко, та хто зна, чим би це кінчилось, бо валка загула:

— Чого нав'яз до чоловіка. Чи ж видано, щоб барахтатись по пахви у снігу, коли є дорога для одного краща?!

— Тут один ледве сунеш, аж очі тобі на лоб вилазять, щоб з чортячої тропи не збитись, а він...

— Дурний, чи гадом роджений?!

— Ач, служака найшовся. Вчора ж, сукин син, сам пливав по снігу на рубці, кляв ГПУ, а сьогодні вже його захисник. От люди...

— Так один одного й загубить...

— Перебити собак та й гайда назад, що Бог дасть. Однаково життя поставлено на карти.

— А й справді! Рушницю з рук, самих у сніг, і слід пропав...

— Та що з того? Зима, сніги, куди підеш?..

Може б щось вийшло, але конвоїри пошептались і змінили суворе розпорядження на таке: ідті ровненько в затилок, не отставать і слухать приказаній.

Пішли тропою гусаком. Ноги грузли по коліна, сковзались, як в посипаному горосі. Хто заворушився, — збивався зі стежки й падав по вуха в сніг. Зупинявся один — і затримував усіх задніх. Валка розтягалась. Незвиклі до такої дороги, ми втомлялись дуже скоро. Тому через кожних півгодини нас зупиняли як не «подтянуться», то «отдохнуть».

Хода була досадна. За цілісіньку добу ледве проходили 15—18 км. Спали по-циганськи: просто неба на снігу. Єдина допомога — брезенти. Та мало що вони нам помагали. Дублячись на саях, вони вкривались грубою верствою заледенілого снігу й мало тепла давали. На ніч клялися так: стелили один брезент на сніг, а другим укривались, душкуючись один під одного, як курчата. Спав мало хто, більше переверталися, бо зверху холодно, а знизу холодно і мокро.

Чудо, як ми не померзли.

Одної ночі, здається, третьої, йшов сніг. А на півночі як сипне, то вкриє на півметра щонайменше. Лягли й укрилися брезентом ще за погоди. Стомлені ходою, звиклі трохи до усевлонської постелі, позасипляли всі. Навіть конвоїри забули за обов'язок —

по черзі вартувати вночі й позасипляли на снях у здоровенних бараницях.

Верства снігу вкрила наш барліг і збільшила теплоту. Довго спали ту ніч. Аж черговий етап наліз на нас і побудив. Мусіли дати йому дорогу.

Смачний той сон багатьом виліз боком. Двох витягнули неживих.

.....

Дорога щораз ставала тяжча. Сили виснажувались. Чотири наших — два старих дядьки, священник та один з «блотних» — пристали. Півдня їх підганяли й підштовхували прикладами конвоїри, а далі й вони потомились. Кидати серед дороги людей живих? Поклали на сані.

Натомість вивантажили хліб — наш єдиний в дорозі провіянт. Він заледенів цілком. Ділили нам пайки сокирою, рубали, як кістки. Було мороки з таким хлібом. Хто витреваліший, то клав пайку на день у пазуху, а вже другого дня їв; хто ж не витримував у пазусі грудки леду, а ніс у кишені — голодний був. Харчі нас мучили не менш, як сон.

За кілька днів нужденної дороги ми не бачили й живої душі, ні жодної ознаки приявности живого сотворіння. Оця лиш стежка свідчила, що перед нами, як нема, то були люди.

Змора, безсоння, голод, холод робили з людей живих трупів, що ледве-ледве волокли ноги. Єдине, що оживляло, то думка про поворот назад, про втечу. Щось підсвідоме твердило, що цей етап часовий, лиш до весни, поки не зникне сніг, зазеленіє трава, коли під кожним кущиком буде і стіл, і дім. Рачки, а втікати з такого пекла, умерти з голоду, в пастці звіря, тільки зразу, щоб не терпіти...

І жевріла надія про втечу. Я приглядався до дороги, відмічав кожний поворот, поглядом зміряв кожну долину, зарисовував у пам'яті розташування гір. А може Бог милостивий допоможе, і ця стежина стане дороговказом у рідний край. Рідний край... Як далекий до тебе шлях? Яких страждань треба зазнати, щоб добратися до тебе, Україно? Де ти, в який хоч бік??!

— Як думаєте, де південь? — звертаюсь до сусіда.

Сусід показав, але мені видалось у протилежний бік.

— А де ж, на вашу думку, Україна?

— Україна? Е, козаче, забувай про Україну. Не бачити нам її, як свого вуха. Не туди проторять нас, о ні... Оце так власть ро-

бочих і селян... Я так кажу: коли я такий страшний та небезпечний для твоєї диявольської комуни, — убий відразу та не муч, не крадись і не забивай баків якимсь там ісправленням. Бо де в світі видано, щоб людей на отакому ісправляли.

— А може це лиш у дорозі так?

— Еге, там, думаєте, мед нас чекає? Вони вже показали себе в перший день. Нехай би мене озолотили, простили все, звільнили на волю, але того, що зазнав я досі, не забуду, поки життя мого. Свою лють, свої прокляття я передам дітям, внукам, правнукам. Я заклену їх на помсту. Не помстимося ми, помститься покоління. А ці знуцання їм так не минуться...

Дядько займався, аж піт з лоба котився, а очі налились росою. Говорив без надуми. Думки його були давно готові й просились вийти назовні, щоб облегшити біль душі.

Розмову перервала команда «остановісь, подтянісь». Говорити, щоб всякий чув, небезпечно: між нами могли бути провокатори.

Боячись шпигунів, ми замикалися гуртками; кожний шукав вірного товариша, щоб вилити йому всю нудьгу в хвилини розпачу.

Я стоваришував із земляками — Буратиським та Гуренком; останній забожився, що на жнива буде вдома, дарма, що не знає дороги. (Бідняка не сповнив слова: дім найшов далеко-далеко від своєї хати.) До нас пристали Гудзь з Єлисаветграда та Блажків Петро — галичанин, учень Ст.-Константинівської с/г. школи. Блажків був у діравих черевиках, у тоненькому плащичку й легкому кашкеті, але духом не падав. Молодий організм його загартувався ще в Допрі під час 11-місячного перебування. Про свою долю розповідав він спокійно: загризся з константинівськими жидками-комсомольцями, а вони наслали на нього ГПУ. Наскочили агенти з обшуком, забрали кілька заборонених книжок (з цього боку), а його не схопили — зник. Не покладаючись на ласку ГПУ, він того ж дня пустився за кордон. Доїхав вантажним поїздом під Гусятин, а там полями до кордону. Прийшов над Збруч, як смеркло. І тут чудак здорово помилився. Замість переходити кордон затемна, ляг і дожидав, поки зійде місяць. Стомлений подорожжю, міцно заснув. Схопився, а вже день. Поки протер очі (він з природи флегматик) та видивився, куди вдарити, кордонна сторожа підглянула і чатувала. Він до

річки — а йому багнет під самий ніс і «руки вверх». Зв'язали, повели й запакували.

Жалко було молодого невдачника. Ми мали спільного знайомого Наливайка Ю. С. — його завідувача, а мого колишнього приятеля. Це нас зблизило. Йшли разом майже всю дорогу. Втеча — була найприємніша розмова. Пожадливо ловили чийсь слова про це, малювали пляни втечі, припускали наївні спроби, до дитячого спрощували можливості... Коли б лиш до весни...

Зимові дні на півночі короткі, а нам вони здавались довгі без пуття. Танули сили, приставали. Йшли повільніше, зупинялися частіше, спочивали довше, проходили за добу щораз то менше. Втрачали вигляд партії етапу, а подібні були на каравану верблюдів; кожний ішов самостійно, не потребуючи напрямку, лише інстинктивно тримаючися купи.

Дисципліни ніякої вже не було. Конвоїри склали кріси на снях і йшли поруч з нами як звичайні арештанти. Старший вибачився перед Верхівчуком і дуже з ним приятелювався. Чи то попалися нам добрі хлопці, чи тяжка дорога забрала їм усю енергію, чи може піддалися стихії. Вона говорила: нема тут місця конвоїрам, сторожі, тут всі однаково засуджені на смерть від гурагану-заметілі.

Одним були спокійні: не заблудимо. Одинока вуличка-просіка густими щитами стояла на цілі кільометри вперед і взад, а зграсований сніг свідчив, що сюди саме, а не деінде, нам протоптав шлях «головний отряд». Не уявляли собі, як він ішов, скільки кільометрів, чи метрів робив на день.

Був шостий день походу. Збудили нас дуже рано, перевірили, як звичайно, чи всі живі, і заявили:

— Ребяткі! севодня нужно поднажать, чтоб к вечеру на столанку попасть. Зато поспім, пагреємся па-челавеческі.

— Що за стоянка? — Не вірив кожний, щоб десь наперед нас жила людська душа.

— За 20 кілометроф будет деревушка, — запевняв конвоїр.

Дивувалися, який мешканець міг попрощатися зі світом, за життя поховати себе серед непролазних нетрів. Тож треба звірем стати.

Одначе, ми конвоїрам тоді вірили. Підбадьорилися вісткою, втішилися можливістю погріти перемерзлі кості та повиганяти

вошву, що плодилась страшенно, бо місяць вже не зміняли білля, другий тиждень не роздягалися. Ішли добре. Кожному ввижалась українська хата, привабна тепла ніч, гаряча їда. О, що чоловік віддав би, щоб якась Божа сила перенесла його тої хвилини в рідну хату...

Постановили до вечора дістатися до житла. Зупинялися на відпочинок рідше, підганяли один одного, пристаючих майже не було. Певне, втомлялись люди від нудьги та психічного пригноблення.

Пізно вночі спускалися з високої гори, звернули на горбок і стали коло загорожі шістьох одна коло одної хиж. У нічній пільмі вони видавалися кучугурами снігу. Лиш прогорнутий прохід та діри для вікон промовляли, що просувала їх людська рука, а густі хмари диму з шістьох коминів, запевняли, що в цю хвилину там є живі істоти.

Як мандрівник на пустині, побачивши джерело, так ми зраділи цим житлом і кинулися стукати до хат. Повиходили одягнені від ніг до голови в медвежі шкури люди. Лиш два їх розуміли по-московськи. Конвоїри умовились і за хвилин 5 нас розміщено по 20 чоловік у хижу.

На перебії вдирались в двері, проходили довгими сіннями і тискалися в кімнату. По середині полаті (нари). Кожний рвався на них. За мент вилізло з 15 чоловік. Під незвичайною вагою вони тріснули, а всі з них брохнули на діл, придушивши кількох, що вмощувались на низу. Жертв не було, але одному скрутили шию не на жарт. Я встиг відскочити убік, діставши добре дошкою в плече.

Зробили шкоду господарям, але вони цього за кривду не вважали, навпаки, господар просив вибачити:

— Не взищіте, дескать, что зімнік атпускам. Дятішкі то у нас, самім негдя. Небось, нагрєм, будя тьопла.

Даремні були його пробачення. 20 душ у невеличкій кімнаті скоро тепло створили. Після нічлігів на снігу нам паршивий хлів, кожний затишок за піч здавався. Незабаром серед хати на камені горіли дрова, стало душно.

Тепло схилило нас. Забули про їжу й спішили надолужити 8 важких ночей. За півгодини вся хата спала, хто де притулювся. Місце під порогом скоцюрбившись видавалось за перину в теплій хаті.

.....

Пізенько прокидалися старіші. Розпалили вогонь, відігривали хліб; деякі снідали, деякі перше брались до вошей.

Ще всі й не повставали, як увійшов конвоїр і наказав «собі-раться». Цим словом він, наче ножем, шпигнув. Посхоплювались усі — одні стали клясти, другі, — як батька, просити:

— Товариш конвоїр, змилуйтесь. Ноги всім понапухали: за одну ніч не відійшли.

— Побожусь, що на другім кільометрі половина ляже.

— Чого там просити? Не підем і кінець. Нехай виносять з хати, — обізвалися з нар.

— Ти, слюш, там не очень. У нас средство найдються.

— Багнетом ізженеш? Всіх не подужаєш. Не рухаймося і кі-нець. Він один з другим під бараницею висиплявся кожної ночі, то й байдуже. Ні, поспав би хоч ніч під брезентом.

Конвоїр не дуже сердився. Видно й він не мав охоти йти. Ніби здавшись на наше прохання, пішов порадитись зі старшим. Ми постановили не виходити й післали переказати іншим групам.

Інакше й бути не могло. Розпарене в теплі тіло, відійшли від холоду ноги стали ніжніші й боліли. Я відчував більшу втому, як учора; ноги щеміли тупим болем, ніби попечені на вогні.

Вернувся конвоїр:

— Дайом вам дньовку. Зато до конца дарогі должны ідті па совесті. Утрічком должны бить на ногах.

— Раді стараться, — запевнили.

У нашому розпорядженні був цілий день, день широкої в тих умовах свободи; таких днів рідко кому пізніше доводилось мати. Організувались групами, видобували десь з-за коміра, халяви заховані від начальства гроші й замовляли їду. Хотілось чогось ситного. Пішла «делегация» до хазяїна (якраз він розумів по-мос-ковськи), поскаржилась на життя арештантське і вмовила. Він порадився з сусідою (у того теж замовлено), забрали собак і зникли в лісі.

Певні, що поїмо, заходились коло «усевлонської благода-ті» — вошей. Роздяталися до голого і тримали білля на вогні. Це найраціональніший спосіб бити вошей: на вогні їм обшма-лювались лапки і вони падали на вогонь. Від цього ставало таке шкваркотіння, наче щось жарилося на сковороді. Зжарили ми їх тоді цілі легіони. Завелись у кожного, — в одного десятки, в другого сотні.

Знищивши «внутрішнього ворога», я вступив до хазяйської половини, чи не куплю чого на ноги обмотати, щоб так чоботи не мокли. Була це низенька хижа, вся з дерева. Більшу половину займала піч та полаті. З-за печі виглядали чотири цікавих дитячих голівки. Глянув я на них і згадав свого сінка; ледве стримав сльозу.

Трудно було розмовляти з господинею. Говорила так скоро, що годі було зрозуміти. Аж як назвав «барахлішко, трап'їю», тоді зрозуміла, чого хочу, й без грошей дала шмат старої десятичної спідниці. Для мене вона коштувала великі гроші. Увійшов у хату мужчина. З ним легше розмовляти. Кури́в і дав мені. Упросив його продати пачку махорки.

— Самі галадаем на курітьельное та. За двеста вярстов ез-жам та.

— Куди ж їдьте? — вхопився я за це.

Слово по слову і дізнався від нього багато важливого, хоч розумів п'яте через десяте.

Живуть вони над річкою Лузою, що десь недалеко від Білого моря впадає в Північну Двину. Колись це була Архангельська губернія, а тепер Северо-Двінська. До Архангельська верст 250. Вверх Лузою на 60 верст, а вниз на 45 є такі самі городки. До міста Усть-Сисольська 200 верст. Тиждень тому стояв тут «головний отряд». Начальник його говорив, що по цій лінії будуватимуть залізницю від Архангельська до Усть-Сисольська, а звідтіл через Урал вздовж Ледового океану тундрами.

Соромно було його питати, куди нас женуть. Тепер сам догадувався. Ще на пересильному пункті чув, як начальство викрикувало 5-й, 8, 9, 11-й, а наші конвоїри приглядались до стовпців, убитих по дорозі, і теж вичитували 3-й, 4-й, 5-й. Здогади підтвердилися фактом.

.....

Під вечір на річці показала́сь довжелезна валка підвід, що кінця не мала. Ми висипали на беріг подивитись — що за люди й куди прямують, чи нема між ними земляків. Передні підводи порівняли́сь з нами й зупинились, розташовуючись на леду постоем. Земляків наших серед них не було. Зате стало ясно, куди ми йдемо.

Від приїзжих довідали́сь про таке: на станції Луза, що відсіль буде верст зо 200, закладено харчеву базу Усевлону. З неї будуть забезпечувати пункти «участку», зимою ледом, а літом баржами.

Від станції Котлас на просторі 500 верст лісами й багнами розташовані будуть 12 робочих пунктів Усевлону. Ми йдемо на один з пунктів. Слідом за нами йдуть партії на інші пункти. Підводи везуть для пунктів провіянт: хліб, муку, крупи, рибу та знаряддя: сокири, пилки, лопати, ведра, бочки. В Городку, що ми оце стоїмо, буде розподільний пункт. Разом з валкою підвід приїхало 20 чоловік сформованого начальства (в'язнів).

Валка сунула без кінця. Візники розташовувались, розпрягали коні й виходили на беріг в хижі погрітись.

Вони — переважно росіяни з північних губерній, засуджені на малий час, рік-два. Щоб скоротити речинець, допускалось їм брати коняку з возом чи санками; тоді рік кари зараховували за два. Були між ними й такі: батька засудили на 2 роки, а син іде з ним, щоб за 6 зимових місяців з кіньми відбути кару. Очевидно, такий спосіб відбуття кари був пристосований до нагоди: дати негайну транспортну силу для обслуговування потреб Усевлону.

Візників розмістили по хатах. Вони почували себе арештантами нарівні з нами і ділились радо інформаціями. До нас на ніч прийшло 15, всі москалі.

Один з них — балакучий в'ятець завіряв, що комуністи хочуть рівномірно розселити південь і північ. Добровільно сюди не підеш жодний дурень. Отож давай насильно контрреволюцію. Він запевняв, що додому нас не пустять, а заставлять тут заселятись і бути автохтоном.

Пізно вночі, як ми лагодилися перший раз в житті коштувати медвежого м'яса, прийшла партія з пересильного пункту. Залишили вечерю, вибігли шукати земляків.

Вщасливлений обіймався я з Zenченком, наче сім літ не бачилися.

— Як тримаєшся, розкажуй, бо я ледве ноги волочу. В житті ще так не перетомлявся. А знаєш, що в нас сталося? 9 чоловік на санях задубіло, а двох покинули серед дороги, бо й коні приставали. От людомуки...

— Не лайся, а ходім до мене. Тепла хата, а на столі чекає півмедведя...

— Невже?! — затоптав на місці Zenченко. — А Господь би тебе обдарував за цю солодку вістку. Віриш, така жадоба їсти, що, здається, не медведя, а цілого жареного чекіста за одним махом з'їв би.

— Ну ходім, бо прохолоне. Гострих зубів на нього досить. 15 хлопців по карбованцеві склались.

— От би взяти на таку okazji чоловічину одного... Бідняка охляв цілком...

— Хто такий? — питаю.

— Письменник... Поліщук...

— Клим?! Він з тобою в партії? — зрадів я. — Ходімо відшукаєм. Це ж дуже цікаво. Ти з ним пізнався?

— У дорозі познайомився й сприяв. Три останні дні йшли разом. Бідняка в черевиках, в легонькім пальті, ноги поморозив остаточно. Розірвав свій башлик йому на ноги обмотати, та мало помагає. В ногах мокро, дубіють, каже, ломлять. Підупав на дусі зовсім.

Досі я Клима Поліщука не бачив, знав лише з літератури, читав його «Волинські легенди» і чув, що перебував на еміграції. Кортіло знати, як він і за віщо тут опинився.

Відшукали його скоро. Саме «укладався» спати в кошарі. Корови збили в одну частину, а в другій розташувалось 40 чоловік етапу, бо в хатах, у сінях повнісінько візників, ніде просто голці впасти. В кошарі в той мент ішов бій. Коло копички сіна скупчилася вся група й дерлася за оберемки: кожен хотів під себе і на себе.

Клим, знемоцілий зовсім, не мав сили воювати за жмут сіна й вкладався на ледве притрушених перемерзлих грудях кізяка. Зайво говорити, як він себе почував. Заливаючись катаричним кашлем, він з неохотою вставав:

— Чи варто йти?! Однак десь треба згинути. А сьогодні, чи тиждень пізніше — ріжниця не велика.

— Товаришу Поліщук! Не падайте в зневіру. Ідім. Погрієтесь, медведя посмакуєте... — просив я.

— Підемо, Климе, не сушіться, звикаймо. Перших три роки в Усевлоні важко, а там... хто живий буде, піде, як по маслі.

У господаря за столом сиділи хлопці й ділили вуйка. Я представив Поліщука й Зенченка. Хлопці — переважно українці вділили дві нових порції і з належною увагою поставились до свого нещасного письменника.

З хижим апетитом кидалися всі на м'ясо. Хоч приготовлене було не по-нашому, але смакувало не менше, від найліпшої страви з кухні першої кляси. За їдою прояснювались обличчя, оживлявся рух, бадьорішала розмова.

— Чи снилось цьому медведеві, що його їстиме український степовик, — починав Zenchenko.

— Еге ж. Здається, ні до нього, ні до його території ніякого інтересу не маєм, а от стали його душогубцями.

— Хай плаче на Усевлон, що пригнав нас по його душу.

— Імо цього медведя, але глядіть, щоб його брати та нас так не патрошили. Чули, що на пересильному пункті сталося? — розповідав Zenchenko. — Того дня, як вас відправили, нас ще погнали на роботу. Трьох з партії забрав десятник забивати пікети на приділи. Пішли по лінії. Десятник відміряв віддаль і казав вбивати палички. І от один з них затесав соснину, сунув у сніг коло пенька, вдарив обухом раз, а звідтіть як шмигне... Чоловік перелякався й сокиру випустив, а медвідь його за груди та як мазне лапищем, так усю твар і зрівняв: ні носа, ні очей не стало. Забрали в околודок. Напевно досі став до Бога...

— Добре йому випало, коли не мучився довго, — заговорив Поліщук. — Волю вмерти зразу. Хіба хто витримає таке? Це ж переходить межі найдикішого варварства. Посилати голих людей, живих людей у дич, класти спати в снігу... Цього розум збагнути не може...

— Чекайте. Може лиш дорога терниста, а на місці буде краще. Там будем медведів бити, — хотів хтось жартувати.

— Там, на 65° ширини, де тепло днями лічать? Не надійтесь. Ваш оптимізм помилковий. Я в Допрі теж хандрі не піддавався. Наївно вірив слідчому, що «завтра» буду вдома, але тепер все бачу в справжніх колірах.

— А скажіть, коли можна, за що вас...

— За те, що й вас.

— Ну, да, але щось очевидно закидали, — кортіло мене знати.

— Важко сказати, що саме. Побожусь, що й слідчий вірно вам не відповів би. А закидали багатенько. Почалося з СБУ¹. Як знаєте, до неї зачисляли кожного інтелігента-українця. Одних — підозріливіших схопили, за другими пильніше стежити почали, третіх усунули з посад. Я як недавній емігрант, що вірнопідданчої радянської активності не виявляв, а навпаки, працюючи в ДВУ, став у опозиції до завідувача ДВУ² Пилипенка, протестуючи не

¹ Спілка Визволення України.

² Державне видавництво України.

раз проти друку всякого літературного шабьону, — попав у групу «особливо падозрітельних». Схопили й посадили в одиночку, закинувши зразу приналежність до СВУ. До цього мотиву додала матеріяльчик моя бувша дружинька — «знаменита» письменниця Орлівна. Забаглось їй «червоних лаврів пожинати» й подала замовлення на пролетарського ідеольога в письменстві. Я як муж запротестував, — вона не скорялась, а стала тертись у колах «пролетарських мистців». Я взяв розвід, а вона подала клявзу до ГПУ, змалювавши мене в густих чорно-жовто-блакитних фарбах. І маєте: мене як петлюрівського ідеольога, що сіяв націоналістичний дух, зводив молоду генерацію письменників на просвітянські манівці, що розклав молодого пролетарського поета Голоту та комуніста Сосюру, за те, що проповідував безтенденційність у письменстві — потримали в Допрі сім місяців. Хоч клявза не ствердилась, випускати було ніяково, і вивезли на 10 літ на «ісправленіє»...

— Ісправленіє... Бодай би їх правило здовж і впоперек...

Спали тієї ночі разом. Зенченко ще в дорозі поінформував Поліщука про мене, тому розмова наша була щира. Думку про поворот назад і Поліщук лелівав. Вони довідались, що їхній етап прямує на 9-й пункт; порадили мені якось вкрутити й прилучитися до їхньої партії, щоб разом утікати. Довго ми шептали та рисували перспективи чарівної мандрівки.

Збудили нас удосвіта. Я крадькома добув із саней речі і перейшов до Зенченка. Та хитрощі не вдались. Перекликали і, недоличившись трьох, поставили на ноги обидві партії. Наражуватись на очевидну неприємність не було чога.

Зі сльозами прощались, умовилися листуватись, добиватись переводу чи хоч побачення, щоб всім зійтись і... дай, Боже, щасну дорогу...

.....

Тропа була ще вужча, ще грузкіша, але йшли жвавіше. Відпочивши, перегрівшись, кожний почувався в силі. Зарадили собі з харчами. Нам видали хліб на всю дорогу. Кожний грів власною душею 6 кг. Хоч нести було важкувато в пазусі, зате їв, коли хотів і не хухав. Наша група мала до хліба ще й по доброму шматку медуведя. Тепліше почувалось: воші не так розгулювались і вкритись було чим. З нами їхало 40 візників, що везли по пунктах шатра та провіант. Ми мали змогу простелити зразу 5 шатер, а трьо-

ма вкритися. На другий, третій день шатер меншало, бо на певній дистанції візники скидали по 2 шатра та інструмент просто в сніг, прикриваючи їх хмизом. На тих місцях мали бути пункти.

Я почувався досить добре. Господаря згадував добрим словом за махорку, а господині цілу дорогу дякував за спідничину на ноги. Чоботи не мокли, і було тепло, як у кальшошах. Порадив зробити так Гудзеві та Блажкову. Один порвав торбинку, а Блажків зняв верхню сорочку, бо ноги найголовніше: вони мають нас до рідного краю донести...

Йшли цілий тиждень. Пригоди особливі не траплялись. Лиш на четвертий день пристало шість людей. Один з них — Білорусин замерз на санях.

Восьмого дня опівдні, спускаючись з гори, побачили димок. Здивувалися й зраділи. Нас зупинили. Старший конвоїр пішов до шатра й, вернувшись з одягненим у військове, заявив:

— Наконець-то ми приїхали. Устраивайсь, ребята. Єто будьот наш пункт.

Ні в дійсності, ні в уяві не вкладалось, що тут буде наша хата. Моторошним страхом обдало, що тут прийдеться жити. І то від сьогоднішнього дня, таки зараз.

А дійсність брала своє. Підійшов з шатра ще один у сибірській папасі, інтелігентна особа літ 40, і став порядкувати:

— Плотнікі, пільщікі, вихаді.

Ніхто не рухався.

— Ну, ну, паднімайся. В снегу спать не будете. Жівеє. Самі для себя.

Мусіли власну хату будувати. З саней висипали сокири, пилки, лопати, з шатра принесли цвяхів, і робота закипіла. По матеріял не ходили: був на місці. Одні стали рубати тонше дерево, другі перерізали, обтісували суки, треті заходились коло снігу. Хотіли прочищувати місце для будови, та де там! Довго длубались, вирили глибочезну баюру в півтора чоловіка, а землі не добули.

— Брось! — крикнув чоловік у військовому. — Безнадьожное дело. Бей столбци просто. На снегу тьоплеє будет.

І топтали сніг, забивали в них стовпці, збивали нари, ставили віхи. Хата росла на очах. Цікавий то був спосіб будувати хату. Зрізали деревину в пояс вище від снігу, перетяли на кілька частин, збили квадрат, набили поперечки, ніби драбину — і є місце на шість осіб; пройшли так пару десятків раз по один, по дру-

гий бік — і нари готові. Услід за ними втовкли на проходах сніг, щоб не дуже грузло; забили десяток вищих стовпців — віх, зняли з саней величезне шатро, покрите товстим шаром сніго-леду, прицурували до віх і... усевлонський «ісправительний дом» єдиної в світі пролетарської держави — готовий.

Не більше, як за годину, на дикому місці, де може від самого початку створення світу людська нога ще не ступала, повстало житло для людини.

Нас перекликали і по одному впускали в новопризначену радянським судом і справедливістю хату.

Як засуджений входить на костир, як смертник вступає у підвал Чека, — з таким чуттям входили ми в колибу.

Гуляв там повновладно вітер, шарудів під ногами сніг, блищали ледом рідкі нари, світився місяць, зорі через діри, справляла похорон холодна тьма...

І біль, і жах, і плач на серці...

І туга, і скорбота на душі...

А сосни плакали, гули...

Чого плакали сосни?..

Ох, ви, сосни слізні,

Усевлонський край...

II

СІРІ УСЕВЛОНСЬКІ БУДНІ

Нашою хатою стало довге (20 метрів) і низьке в ріст чоловіка шатро. Назвали його «медвежим барлогом», бо під ногами сніг, зверху до половини сніг і навколо сніг. «Двері» замикались і відмикались легко. Закинув довгий кінець — і вийшов, відхилив — і зайшов.

Холод з надвору не мав потреби входити до «хати» через «двері»; були інші ходи: діравим верхом шатра, через який можна було, лежачи на нарах, бачити зоряне небо з північним сьйвом, а крім того, в «хаті» температура була перші дні ні нижча, ні вища, як надворі.

Поставлена коло дверей піч, розжарена до білого, не помагала; навіть сніг кругом неї не танув. Дірою, що її зробили в шатрі для комину, віяло холоду напевне більше, як піч давала тепла.

Місця в шатрі вистарчало. Наша п'ятка з боєм захопила нари коло самої печі. Скромне було у нас бажання — заснути, або хоч спочити та погрітись. Здійснити це — справляло великий труд. Речі наші за 15 день на морозі обледеніли — не гріли, на голі щаблі — нари з перемерзлого дерева нічого було покласти; обдавало снігом-холодом знизу, дуло з боків, завівало зверху. В шатрі спати було небезпечніше, як на дворі.

Повитягали геть усе з мішків, куфрів, торбів — постелили під себе, одежею вкрились, постулювались щільно один до одного і цим раді, аж чуємо:

— Вихаді на праверку!

— А грім би вас побив з вашою провіркою. Та ж кожному гадові відомо, скільки нас живих прийшло, а скільки дорогою загинуло. От супостати...

Зі злістю й прокльонами виходили. Недалеко від нас стояв виладнаний «головний отряд». Муштрував нас хрипливий високий тип, рівняючи матюком і стусанами. «Рассчитались» на перший-другий, «па кільчеству намероф», повторили два рази, бо «мало жізні», вислухали інструкцію, як на провірку збиратись, як в «строю» стояти; все треба робити «бістра, па-ваєннамү, как муха».

Вийшов головний начальник пункту. Довго й пильно мовчки нас оглядав і раптом випалив:

— Здравствуйте, первая рабочая рота!

Десяток голосів вихопився недружно й ріжнотонно, а більшість спізнилися. Перший привіт начальству склали зле, аж йому самому стало ніяково, бо кілька разів укусив губу й нашептав щось суворо типові. Перелічили нас і начальник звернувся:

— Вніманіє! Слушай каждый і зарубі себе, как правіло жізні в Усевлоне.

Насторожились, цікаві послухати в перший раз того, кому на охорону віддане життя. Він говорив командорським тоном; кожна фраза звучала наказом, призначеним до безапеляційного виконання. Мова була коротка, рубана, ясна. Ми на 11-й робпункті Усевлону ОГПУ. Він — начальник його, старший охрани Шібанов, який має над нами владу необмежену. Його помічники-конвоїри несуть охорону. Розпорядження пункту виконуються без найменших відступлень. Хто провиниться — мова коротка. Другою особою на пункті є рукраб (руководитель работ) зі штатом десятників. Рукраб і десятники кермують робо-

тою; їх завдання виконуються так, як і старшого охрани; вони не карають самі, а переводять це через охорону. Третя особа на пункті, що найближче стоїть до в'язнів, — це староста. Тут старший охорони «представив» нам отого типа і казав, що це буде «обраний» від нас староста-товариш і захисник наших інтересів та помічник охорони. Сумнівались ми, що він є захисник наших інтересів, пригадуючи, як він нас «ладнав»; незабаром переконалися в його фізіономії цілком. Розповів старший охорони про порядок дня, про наші обов'язки і закінчив фразою:

— Хто чекає «асвабдження», той працею повинен довести вірність і відданість радянській владі. Всякі чорні думки, саботаж, симуляцію, підбурювання геть — і до праці. Виконаємо покладені на нас завдання й поїдемо додому.

Розходились. Багато з нас вірили останній фразі й настроювалися до боротьби. Слідом за нами увійшов староста й приніс бляшку з риб'ячим товщем: причепили її мотузочком до стовпа на середині й засвітили. Світло блимало плаксиво й наганяло сум, наче в шпитальнім шатрі зі вмерлими. Від найменшого коливання вітром воно гасло.

Староста наказав «встать», пройшов два рази й вибрав двох днювальних, двох кашоварів і став повчати. І тут вимагалось категоричного послушення: людина повинна стати автоматом — виконавцем того, що накажуть, без найменших роздумувань.

Надокучило нам слухати його науки. Дехто мостився лягти. Староста помітив і зразу виявив обличчя «захисника» наших інтересів.

— Старік! Чаво разльогся. Відіш, что начальство гаварить. Встать, таку твою...

— Та доки його молоти? Спати час, тиждень цілий не...

— Что? Ти мне будьош... Стать на целую ноч у входа. Жіво...

Ні «старік», ні багато з нас не знали, чи справді ставати, чи є за що й чи староста таке велике начальство. Але «захисник наших інтересів» за плечі потягнув дядька до виходу.

— От вам товариш і захисник, — констатували в темноті. — Зближається з першого дня.

— Я вас, хахли, научу дисципліни. Кто будет свайо показывать, — скручу в метьолку. Это вам не в Допре, а в Усевлоне. Кто не ісправітся, тому отсюда живим не вийті. Зарубі ето себе каждый в башке.

Увійшов конвоїр.

— Вніманіє! Єсть сведенія, что многіє денег не сдалі. Сдать сейчас все саветскіє денгі старосте. У каво обнаружім, — пеняй на себя.

Стали здавати. Слідом за цим почався обшук не знати чоґо, ще суворіший, ще дбайливіший, як попередні. Шукали в речах, у кишнях, шапках, чоботях, холявах, у рубцях, навіть у вухах. Забирали пояси, ножики, голки, підтяжки та інші речі, що їх «можно пріменіть в дело», як казали конвоїри.

.....

Лягали спати десь опівночі. Бодай би вороги наші весь вік свій так спали. Безперестанне обертання з мокрого боку на холодний: вкриєш голову — ноги дубіють; хочеш нагріти ноги — в голову, шию дує. Що півгодини зривалися й загрівались по снігу та коло печі. Скільки прокльонів тієї ночі післало шатро на адресу ГПУ, то щоб бодай мільонова частина їх здійснилася...

А піч байдуже горіла, нікому не шкодячи. Лиш три-чотири люди побіч неї відчували її та й то, хто зна, чи не краще без неї, бо перед нею пече, а позад неї морозом проймає. Прокидались з інеем та ледом на голові.

Довго пам'яталась та перша ніч. Навіть у снігу під шатром було якось спокійніше: не так дуло, однакова температура.

Далеко до ранку прокидались від старостового крику:

— Сривайсь бистро. Дневальніє за хлебом, за кашей. Расбітсь па десятку і виделіть десяточних. Бистро, как пуля.

Виснажене тіло просилося сну, відпочинку, та грізний голос над ним завладав. Вставали, наче скатований на дванадцяті з черги тортури. День починався, — перший день з численних, навіки в пам'яті зафіксованих усевлонських днів нелюдської праці й терпінь.

Днювальні принесли хліб, печений, Бог зна коли, а щонайменше три тижні тому. Дорогою він заледенів, як камінь, став. Днювальні рубали його сокирами на десятки, а десяточні перерубували на пайки по 500 гр. Ми збилися коло пайок. Хотілось якнайскорше одержати, щоб хоч трохи обігріти. Обступили піч, як комашня. На ній зашкварчали, затріскотіли десятки пайок, наліплені зі всіх боків.

— Дорогу, дорогу, — несли в бочках кашу для десятків. — Повернись, — гукнули коло самої печі.

Один парубчак незручно повернувся, поховзнувшись на долівці (в снігу), і впав грудьми на піч. Вона зрушилася з місця, комин випознув з діри й повалився на тих, що гріли пайки. Крик, шамотня — і вмить всі одлетіли, хто з попеченим вухом, лицем, хто з обсмаленим волоссям.

А бідний парубчак, обпікши руки до печі, не міг піднятися з долу (снігу). Частина комину, відскочивши з плечей тих, що повтікали, впала на нього. Він закричав, засовався. Не стямилися зразу, як рятувати. Аж десяточний, що ніс кашу, вилив з бачка й відкинув комин ногою. На парубкові горіла одежа, добирало до голови.

— Снігу, снігу, — закричали.

— Одежу рвіть!

— У сніг його, на двір!..

Витаскали на двір і вкинули у сніг, вкривши з головою. Від цього знявся великий дим.

Прибіг вартовий конвоїр, а за ним старший охрани Шібанов. Нас загнали в шатро, а за 10 хвилин і парубка внесли. Він дриго-нів дрібним трясом.

— Вніманіє! — обізвався зі входу Шібанов.

— Категорическі запрещаю сушіть, греть что би то ні било і вообще стоять возле п'єчки. Дневальние і староста! Следіть за етім. Дальше: замечаетеся хажденіє по двору. Пріказ такой: На двор із палаткі вихадіть запрещається. Оправляться дньом па два, вечером-ночью па одному. Дневальние! Следіть за ісполне-нієм. Виваді на развод, — наказав старості.

— На развод, живо. Бросай усьо, бистро, как пуля, — за-командував староста.

До «пулі» нам далеко. Зморені й невиспані, ми ледве суну-ли. Виладнавши, староста нагадав, що вчора його «опозорілі», і почав навчати, як треба з начальством вітатись. Він генераль-ським урочистим тоном з притиском вигукував «Здравствуйте, первая рабочая рота», а ми, як слабо тресовані півні, повторю-вали «Здрастуй-те». Лиш кілька раз вийшло в нас «подходяще», а більше «нікчему, как дохлиє криси». Треба ще «подрепетіро-ваться».

Прийшов дижурний по пункту (один з конвоїрів), привітався по-військовому, перелічив нас і представив того, що вчора кер-мував будовою шатра.

— Ето ваш рукраб¹. Слушать ево распоряженій безпрекаслвно.

Рукраб не мав військово-начальницького вигляду, говорив звичайно, без відтинку наказу. Столярів виділив праворуч, теслярів ліворуч, записував, розпитував і відправляв до шатра. Далі оглядав некваліфіковану силу. Її було найбільше — все селяни, хлібороби. Познайомившись з робочою силою, рукраб сконстатував, що склад пункту дуже поганий: нема фахівців, — ані одного столяра першої руки, а це найголовніше.

Опівдні староста скомандував: 50 чоловік, виходь. Кожний з нас думав, що він у цих 50 не входить, тому ніхто не виходив.

— С калачом вас просить? — і пролунала перша, звернена до всіх, лайка. — Начіная от вихода, сривайсь в одну секунду 50 чевлакв пулей...

Вийшли, стали по два, перелічились, ступили десять кроків ліворуч, одержали лопати, і початок «ісправительності» зроблено. Командував сам староста:

— Вот вам урок (приділ): до вечера ачістїть двор для развода. Скорее сделае — раньше в палатку пайдьоте. Саботїровать захатїте — ночью работать заставлю.

«Саботїровать» не було рації. Слідом за нами вивели партїю з ломами й заступами «потребник» за шатром копати, а другу на низ до криниці стежку прочищати. Всї мали до діла зі снігом. Навїяло його тут товстїщі верстви: на рівнинї по пахви, на низинах, ярах — по кілька метрів. Не дивина, що топляться люди, конї. Піти кудись, чи поїхати — треба ранїш дорогу пробити.

За двї години інтенсивної праці навалили ми кругом шатра чотирьохметрову стїну, якої нікому не пройти, — не треба й ґратів.

Ґрати можна перепїляти, перескочити муровану стїну, вал — і дай Боже ноги. Снігова ж стїна міцнїша: за нею мїліони таких стїн на тисячі кільометрів — з медведями, рисями, вовками, з дикою природою.

Темно було, як докидали останню кучугуру. З непривички я наробився за тринадцятьох дурних, аж боки болїли. Не хотїлось їсти вдимленої кашї, сонний виходив на провїрку, лютий, як звїр, стояв на довгїй старостовїй муштрї. Спав міцно і застудив бїк.

¹ Руководитель работ (наставник робїт).

17 лютого.

Дату цю нагадав мені священик Олександрівський (позавчора було «Стрітіння»). Я йому подякував, бо дні давно погубив.

Після перевірки нас розбили на робочі групи. Одні стали лісорубами, другі — відділом для заготовки матеріалів, треті — мостовиками, «плотніками, пільщиками». Ще з вечора виділили десятників. Кожний формував свою партію.

Наша п'ятка попала в мостовики. Нас оглянули й «перечистили» чотирьох, як «падозрітельних». Міст будуватимем за 6 км від пункту, а з нами йшов лиш 1 конвоїр. Це слаба охорона, тому підбирали «надбожних». Вичистили як підозрілих і Гуренка, що мав «бандітський від», та Блажкова як «легкого в ході», — це зн. молодий і стаття непевна — перехід кордону.

Ще темно було, коли партії, узброївшись знаряддям, в супроводі конвоїрів пішли до праці. Лісоруби зразу ж за шатром повлазили в ліс. Одміряли кожному 4 метри в довжину та в ширину, і пилки заскрипіли, сокири зацюкали, а всі по-пахви повстрягали в сніг. Партія Бондаря (20 чоловік) для заготовки матеріалів пішла вгору, виглядаючи зі стежки й не відважуючись у таке море влазити. Ми — мостовики, забравши лом, сокири, лопати, мотузки, вирушили на міст.

Дорога була важка. Після головного отряду, що вчора вирушив, нею не проходив ще ніхто. Застудивши правий бік, я ледве ніс лом. На місце праці прийшли мабуть опівдні.

Наш десятник Харченко — сивий вусатий дідуган, дорожний майстер зі Жмеринки, став на крутому березі р. Ляхти і свою думку виявив довгим свистом та багатозначним киванням головою. Звідкіля ж його починати? Пікет (знак) він відшукав, напрямом за пляном (його вчора наспіх накинув з рукрабом) укладено, але як почати — чи з берега, чи з річки? Конче треба спускатися на річку, а це завдання незвичайне, бо весь беріг завалений сніговими зав'язями. Шлях на 12-й пункт через річку «головний отряд» пробив далеко від пікету, де схилі береги. Початок мусів бути тільки з річки.

Харченко став пробувати берег: топнув ломом — твердо, ступив два кроки — вліз по пахви, поворушився і встряг по шийку, метнувся на місці й шубовснув на низ у сніг, глухо крикнувши:

— Гей, спасайте!

Дехто засміявся, та тут не до того: на місці Харченка тільки дірка залишилась.

Налякались, шкода чоловіка — свій, земляк.

Сунули ближче з лопатами шпортати сніг, але це був слабкий рятунок. Виринали пропозиції, способи, а хвили минали. З місця, де зник Харченко, сторчав лиш кінець лому.

— На мотузках спускатись та пробити діру, щоб мав хоч чим дихати, — котрийсь подав раду.

Але ніхто не хотів лізти перший. Прив'язали двох до шнура й поволі спускали, щоб вони поспішно довбали лопатами. Добралися до голови. Харченко заляк. Снігом забило йому очі, вуха, рот. Обкидали сніг до пахов, подали ще один шнур, обхопили за пахи й ледве витягнули, залишивши в снігу валянки.

Було смішно й страшно. Харченко дригонів і пирскав.

Що робити? Чи бігти на пункт по валянки, чи нести туди Харченка, чи добувати валянки зі снігу? Одно, друге й третє — довга робота.

Винесли його на стежку, поскидали, хто милосердніший, кожухи, вкрили, обтерли сніг, а всі з лопатами заходились добувати валянки.

— Вогонь розвести, — хтось подав добру раду.

Поборохталися за сухим ломаччям. Довго купалось у снігу нас із десять, поки назбирали сухих гияк, але вогонь розвести — мука: лекше три каменіці спалити. І на дрібне кололи, і моху підкидали, і вовну, онучі драли, аж догадливий білорусин виручив. Вирвав латку з ватної свитки, й запалили. Щоб не загас дорогий вогонь, одного поставили коло багаття. Ця роля випала мені як наймолодшому. Тяжко купатися в снігу, вишукуючи сухі сосни, зате приємно грітись.

Коло багаття постелили кожухи і перенесли Харченка. Він відходив: виймав сніг з-за коміра, з пазухи. Я підтримував його на вогні, а десять лопат гребли, аж пріли. Нарешті добули валянка, повного снігу. Поки дістали другого — цей обсох. Харченко на одній нозі стояв перед вогнем, плакав і сміявся.

— Хай би мені хто сказав, що на старості літ в снігу топтимусь та ще й у таким місці! Я йому в роті подряпав би. Сказать би — п'яний був... Дивіться там, хлопці, щоб справді котрий не втопився.

Його слова розвіяли сумний настрій. Кинули на мент роботу й зійшлись погрітись.

— Який ірод у такий час та в оцім місці вигадав міст будувати? — лаявся дядько Трохимчук-полтавець.

— Його б, сукиного сина, сюди взяти. Хай би перший поліз на долину, — погоджувався Васюк з Сумщини.

— І не повилазило йому, що тут треба цілий місяць сніг вивозити, поки до річки приступиш.

— Еге. Той, хто наказ давав міст будувати, і на очі не бачив цього берега. Він собі з мапою в руках коло тепленької печі, за гарячим чайком, поставив спокійненько оліпцем крапку, — і місток мусить бути, — додав Харченко, взуваючи ще вогку другу валянку.

.....
День сивів, вечір насувався, а нам ще 6 км тяжкої дороги.

— Збирайтесь, хлопці. Підем додому. Хай воно западеться. Завтра рукаб сам хай коло мосту десятикує.

Конвоїр наш — тихий хлопець. Весь день розгулював по доріжці, навідуючися лиш прикурити цигарки та погрітись. Як Харченко топився, він відійшов був десь далеко й біди не бачив. Проти залишення роботи він не протестував. Зрізали суху смереку, перепиляли натрое й кинули на багаття, щоб завтра не розводити вогню вдруге, й рушили додому.

Ми прийшли «ранувато», зауважив дижурний. На пункті щойно кашу зачинали варити. За годину після нас вернулись заготівщики, а ще пізніше лісоруби. Всі перемерзлі, як кури, мокрі, як хлющ. Хто входив у шатро — від усього серця кляв Усевлон. Обступили піч грітись, сушитись, товклися, бились за місця.

— Ну-ну... — поахкували.

— Як можна?! Мокрий до рубчика, весь божий день в снігу, морозі. Що воно буде?

— Чи бачив світ де такі катування? Лиш перший день, а ледве-ледве витримав.

— Ходити по тих багнах важко, а він ще й приділ міряє... міряло б тебе...

Зітхали:

— Та які приділи?! 24 кв. м на душу. Доведи, каже, на цьому вірність пролетарській владі.

— А хоч би лопнув, то з цими харчами не виконаєш не то для влади пролетаріату, а й для рідних дітей, нехай би з голоду вмирили.

- Ще й гавкає над головою один з другим. Гадає — піджене...
- От так Усевлон... Оце так Соловки...
- Гострий розум диктатури пролетаріату...
- А... заціп і мовчи...

І кожний ахкав, зціпивши в грудях затаєну лють.

Перший день наша партія раділа: уроку не давали, над головою ніхто не гавкав і не підганяв.

Принесли кашу й порції замерзлого хліба. Їсти хотілося страшенно, а каші тої на десяток стільки, що любий з нас сам усю з'їв би, дарма, що вона вдиміла, наче в каглі варилась. Підкріплялися замерзлим хлібом.

Після перевірки знов довга муштра, щоб «отвечали здра-стуйте, как адін». Спати холодно. Воші почали сміливіше розгулювати.

18 лютого.

Ніч без міри коротка. Противним видалося старостове «паднімайся».

Моя черга піти по кашу для десятка. Мляво, сонно взувався, насував пальто. На дворі ще дідів досвіток.

Приніс кашу, кинувся до ложки — нема. Заклав був за попередчий бальок у шатрі, — впала, мабуть, під нари. Поліз на сніг, а поки найшов, хлопці вже кашу вплели. Залишився без сніданку й обіду, бо їсти давали тільки два рази: рано й вечером. Перше «меню» — каша, друге — окріп (усевлонський чай).

Щоб не охлянути, дістав із корзинки кусень сала. Мав його ще з півтора кіля. Спасибі, жінка догадалась і, передаючи на станції речі, кинула добрий шмат. Беріг його, як зіницю ока: воно єдине підживляло в дорозі. А важко його тут їсти: задро дивляться кругом десятки очей. Всіх не обділиш, а не дати ніяково: товариськість в наших умовах — моральна повинність. Останнім куснем ділишся з ближнім.

Розвід трохи затягнувся. 8 чоловік з партії лісорубів відмовилося йти на роботу: 6 босих, а 2-є без штанів. Десятник умовляв, лякав конвоїром — не йдуть.

Вийшов Шібанов й заявив:

— Хто не піде на роботу — цілий день коло конвоїра в снігу стоятиме.

Подумали бідолашні хлопці й зі сльозами на очах пішли з партією. Двом босим видали лапті, а безштанним товариші позичили одягу.

Мостовики йшли останніми. Харченко відмовлявся коло мосту десятикувати. Рукраб умовляв його і врешті сам вирушив з нами. Взяли більше лопаток.

День заповідався тяжкий. Рукраб наказав прочистити місце з обох берегів. Закипіла робота на березі, а далі по зробленій драбині спускалися на річку й відкидали з неї сніг. На леді його лиш по коліна.

Як прокопали діру на річці, рукраб спустився по драбині, щоб обслідувати другий бік. Васюк услід за ним. Ступив рукраб лише кілька кроків і враз — шобовсь по пахви, навіть і не крикнув. На щастя Васюк подав лопату й витягнув мокрого рукраба.

Ми були вдоволені. Хай знає, що працювати коло мосту не легко. Особливо радів Харченко:

— От вам, громадянин рукраб, у такий час будувати. Ми вже казали — який дурень це видумав. Ні приступити, ні сваї (стовпа) забити. Ще потопимося. Залишім к бісу.

— Нельзя, громадянин десятник. Мост в первую очередь і то до половодья обязательна. Иначе атрежем от участка 12-й пункт. Вот придут етапы, дадим вам сотню людей, і дело пайдьот бистро. Начать трудно, а дальше пайдьот.

— Та хай йому маму мордує. Чи ж то нам з вами здоровля класти? Дивіться: вчора я простудився, сьогодні ви скупались, а завтра ще й під воду хтось піде. Та сушіться, сушіться добре. Роззуйтесь геть, бо поки дійдете до пункту, — залякнете.

— Пожалуй, переобуться следует, — і наставив ногу. Я потягнув за валянок, Харченко підтримав за руку і рукраб Колотін, той, що ще так недавно, мабуть, боявся голою ногою на підлогу в теплій хаті стати, тепер босий стояв на -35° температурі, переважаючи з місця-леду на місце-сніг, і сушив валянки та панчохи.

— Як ви думаете, громадянин рукраб, — осмілився я, — ви-тримаємо такі умови?

— А его дело организма.

— Чи ж начальство усевлонське думає про це?

— А его їх мало интересуєт. Не станет нас, других пригонят. В СССР контрреволюції хватіт.

— Таже треба хоч трохи здавати собі справу. Це ж очевидна смерть. Хіба от лісоруби, що цілісінський день у снігу мокрі працюють, хіба вони переживуть зиму, а як і переживуть, то пуття з них далі буде? До чого ж приведе таке «ісправленіє»?

— А ето будущее покажет. Ні одна в міре страна не пробовала ісправлять людей такімі методами. Посмотрім, к чему приведьют опит большевіков. Ну, я пайду, чтоб в самом деле не озябнуть. Гражданін десятнік! Срубіте несколько толстих брьовен (деревин), сделайте мостік через речку і тікі тагда посылайте людей. Не сп'ешіте с работой, ну ево к монахам, чтоб в самом деле утопленніков не било, — і пішов на пункт.

— А добре, що він замочився. Буде скупіший на уроки, — підхопили ми йому вслід.

— Чудак Васюк, що скоро підхопив. Нехай би був помок.

— Не варт. Хороший, видно, чоловік. Утопиться — пришлють якусь собаку.

— Васюк наш час «наказанія» з усевлонською медалею вибуде. Начальство врятував.

— Тепер він заживе. Десятником наставлять.

— А нам всім хіба тут зле? Нагрітись є де, а душно стане, то й впірнути можна. Коли б ятір — рибки ловили б.

— Гляди-но один з другим, щоби часом усевлонська жаба цицоньки не дала, — кінчав Харченко жарти.

Весь день рубали бровна та будували кладку через річку. Додому прийшли мокрі.

Тяжка річ мокрому лягати на холодні нари. Довго перевертався, згадуючи недавнє: теплу хату, людську постелю. Два рази серед ночі зривався сушитись. Не виспався, застудив ще більше хворий бік.

19 лютого.

Підіймався з таким почуттям, ніби в холодній воді всю ніч мок. Млявість і безсилля по всьому тілу. Снідав, ставав на розвід, ішов на міст, як заїжджений віл, що лиш під буком ледачо й тупо тягне ярмо.

Праця сьогодні важка. Заготовляли сваї. Розійшлись групами (8 чол.) по лісі, різали, обробляли балани й стягали їх до мосту.

Тепер і ми відчули суть лісу та глибину снігу. Бідні ті лісоруби! Їм же то повсякденна й незмінна праця.

Колись мені подобався сніговий пейзаж. Приємно бувало пройти по снігу, як він шкварчить-висвистує під ногами, мило проїхатись баским буланом, що аж дух забиває, зміряти зором неосаяжний сріблисто-пуховий простір. Тут ми не милувалися

такими картинами, а навпаки: у кожного зростало обридження до снігу. Чи тому, що крім нього й ліса нічого більше не бачили, чи тому, що він був причиною холоду, чи через те, що снігові завії застеляли нам шлях до рідного краю — сніг ми зненавиділи. Пальця дав би відрізати, щоб він зник хоч наполовину. З першого дня побуту в Усевлоні ми вираховували, скільки ще до весни, коли вона тут починається, коли б якнайскорше...

Праця йшла мляво. Усі по шиї в сніговім морі. Два ріжуть, а останні клякнуть, пильнуючи, куди падатиме. Сосна похилиться, і всі тікають в протилежний бік. А як тікають? Ступиш крок, закинеш ногу вдруге, — як зашпортнувся в невидиму під снігом гілку й полетів стрімголов. Сніг м'який, пірнаєш з головою, набравши повні вуха, в рот, за шию. Довго плутаєшся, поки доберешся; часом улетиш так, що лише з допомогою сусіда вилізеш.

Каторжнішої праці в житті я не бачив і не уявляв собі. Сам ледве-ледве перелазив, а тож ще й грубелезне дерево на плечах треба нести чи мотузом тягнути. І то весь божий день! Холодно, хочеться погрітись, — біжиш до вогню — мало не сядеш в нього, аж одежа тліє, а зробив крок — і все тепло зникло, ще холодніше стало. Попростуджувалися ще дорогою, а коло печей кожний дістав катар. Старіші заходились таким заливним кашлем, що аж падали в заперті духа. Іншої ради не було, як заїсти снігом. Він був нашими ліками. Зайдуть зашпарі в руки — розтираєш снігом; здереш, врубаєш чи драпнеш пилкою, сокирою — гоїш снігом; води хочеш — їси сніг.

Прикро в сніжному царстві, але й розважно, часом навіть весело. Щохвилини якась картина: то дядько по вуха вгнався, й з лопатами біжать рятувати; то брови комусь понамерзали так, що нічого не бачить — треба над вогнем відморожувати; то зарізали пилку, що ні витягнути, ні різати, а сосна широка в чортів обхват (людина не обійме), то затягнули балана так, що ні вперед, ні назад — давай дорогу прочищати (різати дерево, топтати сніг).

До роботи всі ставилися гірше, як по-казарманському, аби день до вечора. Не вірили, щоб міст збудувати не то до «половодья», а до кінця нашого речинця кари. За цілий день кожна група присувала по два балани.

Під вечір зраділи несподіванці. Від нашого пункту згори спустилась довга валка. Покинули балани й вибігли на шлях. Конвоїр лаявся, штурхав прикладом, та не допомогло. Ми стояли й жадібно

очікували, хто йде, чи нема земляків. Побачити знайомого, почути свіже слово, новину — коштувало багато. Етап зрадів не менш від нас, передні прискорювали ходу. Ще в кількох кроках пізнавали та перегукувались:

— Здоров, Васюк! Не здивав Змієнка?

— Він хворий, залишивсь на пересильнім.

— Ну, як робота, Буратинський?!

— Чудесна. Завтра вдосвіта покуштуєш.

— О, Загурський! Ви самі? Не знаєте, де більше наших?

— Розбили, сукини сини, усіх. Германович на 6-м, Юраша на 7-му здивав. Плакав гірко. Тікав за мною. Догнали й побили тяжко.

— Хто білоцерківці, обізвись!

— Я білоцерківської округи, — озвався наш дядько Бойко, — або що?

— Не знали Лугового? Замерз дорогою, скинули на 10-м. Може знаєте адресу — сповістіть додому рідним, бо й знать ніхто не буде.

— А гей, пропав... от... царство небесне... — перехрестився дядько Бойко. — А ви ж?

— Давольна, давольна оглядівайтесь. Хватіт! — погукували конвоїри.

— І отець Слухаєвський сюди?! Ну як Бог милує?

— Та ще. От тільки вуха й ноги поморозив. Я вашого земляка на 9-м бачив. Там і Клим Поліщук.

— Я їх здивав на 6-м. Пишіть, нам недалеко. Старайтеся навідатись. Ми ж сусіди...

Довго ще перекикувалися та дивились услід етапові. Сум обгортав. Коли ж вертатимуть їх назад? Який то буде поворот? Чи хоч третина вернеться живими, здоровими?..

— Чаво носи панаспускалі? Берісь за роботу, — приганяв конвоїр. Сьогодні нам попався не конвоїр, а собака. Кілька разів він чіплявся до мене, бо під вечір я зовсім з сили вибився.

Пізно прийшли додому, мокрі до рубчика, зморені до нестями. Сушитись, чи спочивати: руки болять, ноги ломить, тіло все дріжить. Ліг, попросивши Буратинського взяти мою пайку та відморозити.

Надійшов староста й заявив: «Хто почувується хворим, ставай у чергу по 10 чоловік». Прибув лікар на пункт.

О, ще та черга. Де її нема? Скільки вона часу забирає, як вимордовує в'язнів! Вийти на двір, випорожнитись — годину в черзі стій, заходиш з провірки — півгодини чекай у хвості, за ложкою каші — в черзі чекай, за хлібом — також, навіть здати чи одержати сокиру, води напитись — стій у черзі на морозі, на снігу, мокрий, змучений, голодний.

Вийшов я в чергу. Там стояло не 10, а чоловік зі 40. Гадав, що на цілу ніч, але лікар справлявся швидко. Термометра не мав, ліків теж і відпускав негайно: розплющить око, загляне в рот, дасть порошок, а секретар за цей час запише прізвище, й авдієнції кінець.

— Мені, громадянин лікар, ноги ломить.

— Прийміть порошок.

— Я бік застудив, зігнутися не можу.

— Випийте порошок, пройде.

І так кожному одна рецепта — порошок. Сміялися ми з таких оглядин та лікування. Коновал, а не лікар. Був це приватний фельдшерішка — кубанець з Катеринодара. Добрих лікарів не було серед каторжан. Щоб замазати чимсь очі — у нас, мовляв, і медицина поставлена, — прислали цього доморослого «лекпома» (лікарського помічника). Та й лікувати не було чим. Найголовнішого й найпотрібнішого — йоду — ні каплі, самі порошки, та й то лише чотирьох властивостей.

Побачив я, що шкода час гаяти, й вийшов з черги. Перехопив дві ложки каші (вдимілої, як і вчора) й ліг. Ота ще чортова провірка. Став, грішним ділом, крутити, щоб як її спекатись. Проходив коло нар староста. Він зо мною познайомився ще другого дня коло снігу і знав, що маю сало.

— Как дело, учитель? — питає.

— Кепсько, — кажу, — хворий.

— Жаль, что ты поздно с работы пришол. Падісківалі почта-льона — почту носіть на 10-й пункт. Прогулочка, правда, падходящая — 25 верст туда й обратно, но всьо же легче, чем балани таскать. Єдят падводи, прісєсть іногда можно.

— Шкода, — жалкував я. — Хоч 50 км тьопати кожного дня не солодко, але звик би. Все ж лекше, як у снігу купатися.

— Но нічево. Что-нібудь для тебя падіщем. Я как захачу — всьо сделано. Всем пунктом заправляю фактічески я. Нет лі сальца?

Сам не їв, тримав на чорний день, а «начальству» мусів відчинити коша.

— О, у тебе, брат, белья много! — липнув він до коша. — Каптьором (магазинером) ти мог би бить? Отпусти парочку белья.

Чи був би я «каптьором», чи ні, а пару білизни віддав, щоб «начальство» не гнівалось. На його протекцію не покладався, бо знав, що завдатки бере він у кожного. Не ховаючи навіть цієї «взятки», він крикнув:

— Вилетай на перевірку. Бистро, пулей. А ти, — звернувся від до мене, — лежі. Здесь засчитаю. Дневальние! Новий бальной. Не трогать ево.

На повірку не пішов і ліг, але заснути не міг. Мокре пальто не гріло. До півночі стояв над печею й сушив. Ніч видалася ще менша.

20 лютого.

Прокидався знемоцілий. Довго вовтузився зі взуттям. Тітчин дар — спідничина порвалася геть, ще й чобіт тріснув на зап'ятку, як натягав, певне спік, коли сушив. Щоб не ступати голою ногою в сніг, відірвав шмат рядна, частину дав Гудзеві. Ноги виглядали як копиці, зате було тепло.

Особливо радів Гудз. Його черевики полопали цілком. Жаль стискав, дивлячись, як він пальцями поблискував, а йому смішки:

— Однак помреш, як не одягайся, — розважав себе й інших. — Не візьме холод, — голод зломить. Викрутишся від цих двох — медвідь задушить. Його минеш — мушка закліє літом. Як і від неї відмахаєшся — з досади згинеш. Ото ж, чи є чого жахатись?

Звикали не жахатись: чи комусь баланом ногу скрутить, чи руку мотузом до кістки ошмуляє, чи світить хто грішним тілом на морозі, чи щось страшніше. Гартувались скоро на усевлонській землі.

Весь день тягали балани. На роботі не сталося нічого, лиш Трохимчукові притиснуло коло сосни кожух, й відскочила вся пола. Кляв, сміявся, як пришивав. Був добрий конвоїр, і скоро пішли додому не поспішаючи.

На пункті сумна новина. Одному з лісорубів зломило ногу, другого придушило, а третього на смерть забило. Принесли мертвого на друках і поклали за шатром. Вийшли всі зустрічати пер-

шу жертву «ісправительних работ». Батько забитого — татарин Тохматулін Хайрулла припав над сином, ламаючи руки. В'язні посмутніли, не в одного котились сльози.

Вибіг старший охорони й наказав зайти в шатро. Ми відступили від трупа, але до шатра не входили.

— Разайдісь, таку вашу... — і вистрілив, а дулом у плечі став заганяти.

Останнього загнав батька — татарина. Він увійшов чорний, заплаканий. Упав на нари й залився — застогнав. По хвилині зірвався й побіг до сина. Припав над ним і ридав безконечним плачем страдницького болю, ніби хотів виплакати смерть сина за себе, за матір, за нас усіх. Певне, питання — за що, де наложив син головою — ще більшим жалем сповняли його серце, бо плач-біль ставав щораз сильніший, трагічніший. Шатро слухало, проймалось його плачем.

Плач перервали. Вийшли конвоїри й потягнули його до шатра. Він пручався, захопившись за зруб, просив його забити й покласти поруч з сином. Просив насправді, благав, плакав. Конвоїри вагались — що робити. Чутливі серця не мали сили знущатись над нещасним.

Аж вибіг знову старший охорони й наказав забрати до шатра без церемоній. Насилу вволікли, а земляки-татари перенесли на нари.

У жалобі пройшла вечера. Сумні й покірні вийшли на провірку. Був приявний старший охорони. Говорив про обережність на роботі. Його перебив татарин. Він зірвався з нар, відштовхнув днювальних і з воєм кинувся до сина. Знов його схопили й потягли до охорони. Казали другого дня, що довго боровся, рвався, аж зв'язали й уклали спати.

Придушено й пригноблено пройшла ніч. Самотній сліпак — наше світло блимало тоскним огнем, наче зітхаючи-плачучи по помершому. Темрява навівала ще більшу жалобу-тугу. Думалося багато. Хто певний, що завтра з ним таке не станеться, з нами всіма, коли зірветься кількаденна заметіль, загинем з голоду, ніхто й звістки не подасть. А смерть у сніговій завії, в очих тундрах, в незнаній даліні... Боже, яка зловіщо-страшна...

21 лютого.

Трупа коло шатра не стало. Чи знає батько, як реагуватиме на це? На розвід його не виводили. Коло нього — хворого стояв

вартовий. А ввечері, коли вернулися ми з праці, днювальний Горішак розповів таке:

Довго з охорони чути було відхлипування й просьби. Опівдні вирвався батько й до сина. Не побачивши трупа, він несамовито кинувся до настигаючого конвоїра й зачав його душити: «Дай сина, верни сина». Конвоїр посинів, повалився, випустивши рушницю. Татарин вхопив її й до шатра. Став у бойову позу й закричав: «Виходь, начальник. Давай сина, бо смерть тобі й мені. Де мій син?» — затупотів і зачав стріляти в шатро. Рушниця мала лише три кулі. Як випускав останню, підскочив ззаду вартовий конвоїр і вдарив татарина прикладом у шию. Він снопом повалився перед шатром. Занесли його зв'язаного в охорону. А під вечір верталися з 12-го пункту два візники, і татарина зв'язаного повезли, кажуть на пересильний пункт, якнайдалше від сина.

Оповідання це зворушило всіх. Де перша наша могила — так нікому й не сказали.

.....

Одноманітно й до безумства нудно минали тяжкі дні. Ішли на працю досвіта — невиспані, голодні, вертались темної ночі, — виснажені, голодні, мокрі.

За тиждень життя на пункті кожний став, як з хреста знятий: блідий, худий, із синяками від недоспаних ночей. Ми хронічно не висиплялись. Не давали спати воші, що табунами повзали й з кожним днем ставали нахабніші; доймав холод, вогкість, гнітили нас думки про дім, про сім'ю: не один сльозами рясними обмивався, долю й владу кленучи.

23 лютого.

Не пішли на роботу — підемо до парні. Дивувалися, звідкіль тут узялась вона. На пункті досі не було ніякої будівлі. Крім двох шатер (одно для нас, а друге для начальства й охорони), була конюшня, склад і кухня, зроблені з дрібного рісця і вкриті густою верствою снігу. В таких заховах зберігався видаваний нам хліб, лежало пшоно. Зрозуміло, чому каша гірка: крім вдимленості, вона була зі стухлого пшоно. Склади з часом поширювалися, бо прибували обози й привозили запас. Останні візники привезли двоє саней каміння. Було його не так багато. Північні санки на одного «муцака» можуть везти 15—20 пудів, не більше. Дві душі на них сяде з трудом. Наші діти більшими спускаються.

З того каміння збудував вигадливий муляр чернигівець Малаховецький парню. Кортіло подивитися на таку парню. Ждали черги. Перед нами ходила партія лісорубів.

— Як баня? — питаємо помитих, що обступили піч у шатрі і дригоніли.

— Підеш, скоштуєш. Хто тонкошкірий — не лізь, попечешся. Задуха така, що й до п'ят добирає.

Догадувались, але кортіло подивитись на усевлонську парню. В полудне пішли ми групами по 12 душ. Йти недалеко: на низу трішки вбік від нашої дороги, на міст, над річкою, стояла в ріст чоловіка шіпка з тонких деревин. Зверху стирчав комин; з нього, як з кагли, по всій долині розпливались чорно-сірими хмарами пласти диму; він продирався зі щілин, наче ціла будова горіла. Комірка була подібна на собачу буди, чи курник. Як 12 душ вона помістить? З боку причеплено ще одно забудовання; мала це бути роздягальня, але чи майстри не встигли виконати, чи хто старший сказав, що роздягальня розкоші, бо так і залишилась вона недокінченою: заклали дві стіни й зачали третю частину стелі, остання так і світила небом, звідкіля широкими клаптями трусив сніжок.

Ми чекали коло парні, бо ще не вийшла остання партія. Їх підганяли. Крізь діру (дверей ні в парні, ні в роздягальні нема) видно було, як парували на морозі їх розмілілі тіла, як скроплював їм плечі лапатий сніг, як люди похапливо одягалися, переважаючи з ноги на ногу. Староста гукнув в останній раз і став викидати: одного виштуркнув у самій сорочці, другий вилетів з чоботом у руках, а кожухи й шапки надягали дорогою.

Ми дивились і зітхали. Декому вже було парно; не парня, а готова могила для тих, хто не пройшов усевлонської школи і не засвоїв північного гарту.

Нарешті нас упхали в роздягальню. Можна було роздумувати. Але староста не давав:

— За 20 минут, живо, хто задержітсЯ — вибрасиваю голово на снег. Єщо трі партії нужно прапустіть.

Я довго вагався, не рішався. І помитись хотілося, щоб хоч трохи воші скинути, і страшно було йти на очевидну простуду. Не міг збагнути також звірства пунктівського начальства. Як таки на снігу роздягати й одягати людей? Таж це для непризвичаєної людини очевидна смерть; хоч би не в цьому «коридорі» роздягатись, де на голе тіло падають клапті снігу. Тим часом люди

роздягались, зкручуючись від холоду, клали під себе одягу, брудне білля; роздягнений вбігав до парні, а звідтам горами валила пара. Поки я одягнувся, прийшов староста й наказав вилізати, бо «следующая партія ідють». Наші стали вискакувати. Я скористав з моменту, що в парні залишилось тільки чотирьох, і скочив нероздягнений.

Обняло мене димом і чадом. Коли б хоч роздягнутися. Довго шукав місця, щоби присісти та роззутись. Тут був Васюк і поміг мені; білля почепив на сук в стіні. В парні по коліна води холодної, бо сніг ще на долівці не розтанув. Люди стояли на камінцях; посеред парні широка піч; у ній вмуровано три баки, що гріли воду, а кругом них обложено каміння. «Банщик» татарин достарчав воду. Була це незвичайна людина: раз по раз вибігав зовсім голий з відром на низ до джерела й наливав то в холодні, то в гарячі баки води. Ми завидували йому. Такому, мовляв, тільки й жити в Усевлоні, «строк» напевно вибуде. Що ж до останніх, то кому парня ця боком не вилізе, той може надіятись, що «строку» домучить.

Проти інших ми вимились добре. «Следующая» чогось затрималась, і ми мали час. Я вже чоботи надягав, як зарипіли десьятки ніг і рявкнув староста:

— Все вишли?

— Нас трьох, — обзиваюсь, — зараз виходимо.

Не вийшли, а вилетіли, накинувши на голову верхню одягу, і, наче після трьохденного побуту в псярні, спішили на гарячу піч. Ох, коли б то справжня піч, гаряча постіль!..

Але що за наївність? Не встигли обсушити одяжі, що промокла в роздягальні, як:

— Вихаді 20 челавек! Саберісь 15.

— Куди, чого? Ми в парні розпарились і...

— Не разгаваривать, бистро. Адні дрова рубить, другіє палатку ставить. Етап прідьот. — Виходили тягнути жерді, плавали після парні в снігу.

Під вечір я почувся погано. На перевірку не пішов, — дав старості поясок і заснув. Того вечора прийшов етап 300 чоловік.

24 лютого.

Підіймався хворий. Лівою рукою не поверну, болить весь бік. Пішов до лікаря, а коло нього така черга з нових, що годі доче-

катись. В дорозі половина їх повідморожувала вуха, носи, ноги. Ішли ще гірше, як ми, бо шатер не мали, а не всякий пункт міг їм дати переночувати. Розказували, що на 8-му пункті їх покладали спати просто на снігу, простеливши тоненьку верству сіна. Ранком підняли трьох замерзлих. Етап прийшов в обуреному настрої.

Черги я не дочекався. Пробивав залишитись, але дижурний заявив, що без «асвободження врача нікто не смееть оставаться»; мусів іти на роботу.

З трудом ніс на плечах лопату. Товариші помітили, що мені парня таки вийшла боком. Але ради не було. Вона кожному щось на пам'ятку залишила. У того бік болить, тому в носі крутить, той на вуха не дочуває, а всі до одного кашляють утрое дужче.

Ледве дійшов, а працювати не міг. Мене поставили коло вагри; і там справлявся погано: ні врубати, ні різати не міг. Половина тіла болить, нерухома: під носом і на губі висипали прищі, не дочуваю на ліве вуха, болить частина голови.

День видався довгий без міри...

Вернувшись додому, хотів лягти, але в шатрі незвичайний рейвах. До нас приділили 100 душ нових, речі наші попереносили, поперекидали. Кинувся до корзинки — верх прорізаний, все забрали, тільки пара білля остала; не в мене одного, а в багатьох те саме.

Заявили старості. Він зразу ніби щиро заходився, зігнав на ноги все шатро. Але з першого його слова видно було, що за крадіж він не збирається карати. Сказав мягким тоном:

— Обнаружена покража. Єтого не далжно бить. Єслі взял сахар, ілі вообщє с'єдобное, тут єщо так с'як: всякому кушать хатіться. Но что касаєтся белья, вещей — то єто у ж не полагаєтся. Савєтую: кто взял — положі незаметно, ібо будєт обиск.

Звичайно, ніхто його мало впливової ради не послухав. Де-хто підозрівав, чи сам староста не вмішаний в крадіж, — тут у нього багато своїх. Від одного «своего», що був не в ладі зі старостою ще за часів волі, довідались, що наш староста — катеринославський патентований «блот» — Колька Кадюков; сім раз його судили. Останній раз попався на кривавому ділі: вчотирьох вкравлись до хати інженера, передушили сім'ю (інженера, жінку та матір) і стали шукати за грішми, бо інженер мав узавтра

платню роздавати. Наймичка, що спала в другій кімнаті, почула це, висмикнулась на другі двері і сповістила міліцію. Налетів несподівано загін міліції. Вони стали стріляти, але мало було зброї. Їх трьох забили на смерть, а Кадюкова з підстріленою рукою забрали до в'язниці. Він виказав головні кубла блотів, і йому дарували життя, замінивши на 8 літ каторги. Був він на соловецькому острові; коли формували начальство для прибережних «участків», його взяли як «бойкого малого», що не одну душу у гріб загнав.

Так от хто над нами старостує!.. То кращого обранця і захисника наших інтересів не знайшлося? Чи не такий і старший охорони? Не було сумніву, що крадіж зробили старостів «свої». Заявили старшому охорони й перевели трус, але нічого не майшли, лише втратили три години відпочинку.

Цього вечора дали нам адресу і сказали, що вільно писати, а чого «нельзя»:

— Писати читко, недвозначно й коротко: жив, здоров, не турбуйтеся, мовляв, і в такому роді...

— А про харчі, роботу, місцевість можна писати?

— Не рекомендується. Це родичам буде нецікаве.

— А як захворіє, умре чоловік? Хто подасть вістку?

— Начальство само напише. Не слід засмучувати родичів невеселими речами.

Не розпитували. Всякий розумів, чого цензура не пропустить. Адреса показувала, що не треба писати навіть де ми, не кажучи про те, що робимо, як поводить з нами начальство, що їмо. Та й не було коли писати: від світанку до смеркання на роботі.

Ми мали право писати раз на тиждень лист на одному аркуші паперу, без «намьоків, несвязностей» і лише російською мовою. На адресі, крім адресата, обов'язково мусить бути адреса подавця: Усевлон ОГПУ, участок № 6, рабпункт № 11 від заключонного... (ім'я і прізвище); без адреси подавця лист не піде.

Ця інструкція казала сама за себе. Над нашими листами була сувора контроля. Кожного разу половину листів заворачали назад. Причини находили такі: той свою адресу не подав, у того не читко, «не по существу», а то татарською мовою чи українською... Найбільше листів верталось «ні по существу».

Увечері в темноті писати не можна. Я відклав на інший час...

25 лютого.

На розвід вийти абсолютно не міг. З півночі на лівий бік не перевертався. До мене підійшов лікар сам. По одежі побачив, що я інтелігент, і придивився уважніше. Він признав, що, крім легкої застуди, нічого особливого нема; попробував пульс, начислив 39°. З такою гарячкою звільнення від праці не дають! Треба 40°, але він на свою відповідальність звільнив мене на день.

Крім мене, ще 12 хворих. Невесело в шатрі. Видавалось воно багнукою в ямі, а хворі, постогнуючи, надавали їй ознаки закинутого тифозного шпиталю. Хворі лежали тихо, тяжко задумані. Маленко кидався в страшній пропасниці, викрикуючи раз по раз несамовиті речі; білорусин Лятишкевич третій день не ворушився, нічого не їв, та й дати йому, крім хліба, нічого не було; парубок Гвоздиків із Галичини, той, що обпарився коло печі, лежав і скробався від сверблячки.

Зранку я заснув. Прокинувся від крику й галасу. Внесли з хозкоманди в'язня з перерубаною ногою. Я лагодився писати листа. Довго лаштувався. Пробував на корзині — нерівно і рве; на нарах — незручно. Аж найшов шмат кори, вирівняв її і навколішках на мокроті став писати. Заголовок зробив, а що ж далі? Того, що треба, не можна, а писати в нещирому дусі не хотілось. Довго думав, який вибрати тон, щоб хоч маленьку дійсність подати, і щоб пропустили, і щоб жінка знала, яка доля мене стрінула, та й щоб не жажнулась.

Писати було важко: що фраза, що слово, то все глибшим болем воно проймалося, все гіркіший жаль стискав серце. Коли ж доходив до кінця й хотів порадити жінці не побиватися, не сумувати, здоровий верну — стало нестерпно боляче; сум за сім'єю, жаль за своїм життям заговорив з невимовною силою. Ринули сльози, рясні сльози, другі вже за час арештантського поневіряння. Стримував їх, розум підказував, що треба спокійно все приймати, а сльози лилися все густіші, скроплюючи листа.

Плакав щораз сильніше, тяжче, здавалось весь організм, кожний нерв мій виявляв нагнічений біль. Не пам'ятаю, чи коли в житті так довго, так гірко плакав. Соромно, але перемогти себе не міг, мусів виплакаться. Це був, здається, останній плач.

26 лютого.

На роботу вигнали. Переконавав лікпома:

— Гражданін лікпом, в мене гірше, є з 40°. Рукою ні повернути, ні підпертись; що за праця з мене буде?

— Как хатіте. Асвобажденія дать не магу. Жалуйтесь на меня. Кому що казати?

— Ідїть, ну їх к чорту: нема кому кланятись, будете коло вогню, — радив мені Харченко.

28 лютого.

Звернувся ще раз до лікаря. Спараліжувало зовсім бік, боліло піднебіння, запухло око, зуби; прищі обсіпали так, що ні притутитись, ні зігнути, ні ходити, ні лежати.

Лікар оглянув і по-батьківськи заплескав по плечу!

— Драгаой мой. С етім носітєя палавіна людеї. Детская болізнє. Нікому асвобажденія не дайом. Но для вас, на свою аответственность, даю вам день.

Дістав я один день і на тім заспокоївся. Незручно з «детською болєзнью» надокучати, хоч через неї я півтора тижня ледве по світу волочився.

1 березня.

Праця на мості посувалась. Наготували стовпів по цьому боці; треба перенестися на другий для заготовки дерева. Не знали, що з вогнем робити. Розводити новий — великий труд. Зазнали цього на другий день, як ходили до парні. Залишили варту на старім місці. Довелось через річку по ховзьких бальках переходити грітись. Молодші проскакували скоріше, а старі ступали з острахом. Поклали в цей день ще три бальки. Та не обереглися від нещастя, бо прийшло воно з іншого боку.

Прочищали місце, щоб вибратись на беріг. Трудне це завдання — знизу, з води викидати сніг. Поставили три черги з лопатами по чотири чоловіка і заходились. Втомились черга, її моментально заступало других чотири. За годину глибока штольня була прорубана. 8 чоловік висадили на беріг. Черга з чотирьох уже повільніше відкидала з низу, а на горі працювали активніше.

А коли чотири з них, налягаючи з берега, забиралися вже в глиб, на косогір (беріг був дуже крутий, аж вдавався в сушу), відколоса ціла гора снігу.

З гори крикнули:

— Тікай!

Та було запізно. Гора зісунулась і потягла за собою двох в'язнів. Один з них, Грицюк скочив у воду на другий бік. Другого — Винокура, старшого, що стояв проти стіни, гора збила й посунула за собою, а далі розлізлася й накрила.

Ми похололи приголомшені. Що робити?

— За лопати! Всі за лопати! — кричав у безтямі Харченко.

З божевільною швидкістю заходилися коло снігу й за п'ять хвилин розкидали гору. Але нове лихо: купи снігу розлізлись і посунули за водою. Пропаде чоловік: віднесе на середину, на глибоке.

— Кладімо гатку на містку. Деревя, ломи давай, хоч трупа стримаємо...

— О, показався. Сюди, назад перепин... — і Ярошенків не договорив, — провалюювався у воду. — Спасайте, — крикнув.

— Мотузок, мотузок скоріш. — Хапався за голову розгублений Харченко.

Ярошенкові кинули мотуз, він підхопив і врятувався. А Винокура не видно. Всі товклись у снігу, не находячи ради. Скупчилися коло моста, гатили лопатами, деревом, щоб вода не забрала тіла. Післали Гудза сповістити на пункт.

Поки прибігли конвоїри з гаком, Винокур уже лежав на березі синій, обмерзлий, напухлий. Збили мари й понесли мерця на пункт.

Там уже знали. Винокурів земляк, Демченко, виглядав із шатра.

— Несуть, несуть, — пішло по пункту. Як ми надходили, висунули з обох шатер.

— Сюди, в «палатку» (шатро), на його місце. Хай хоч по-християнськи полежить.

— В палатку, в палатку, — просили всі. — Ось і свічка.

Але вибіг старший охорони і завернув процесію. Засюрчав свисток, повибігали конвоїри і порозганяли нас по шатрах.

Як і перший мерлець, переночував Винокур коло шатра, а ранком був новий наряд на три чоловіка. Сюди попав мій сусід по нарах Ягоцький В. Він розказував, що це вже третя могила. Одного залишив головний отряд, а другий був татарин.

Так Демченкові й не довелося засвітити свічки над покійним земляком.

Пізно вночі прибув третій етап з 180 людей. Стали у великій тісноті.

2 березня.

Життя на пункті ускладнялось, дисципліна суворіша. Людей 565 і серед них багато блотів: в останній партії прийшла їх з сотня. Замість тихого, сумного життя, що створилося в перші дні, коли було нас 100 душ, тепер на пункті стало гучно, як у циганському шатрі. Що день, що година, то якась оказія. Там украли щось, там бій знявся за місце, то за недодану порцію, то коло печі не помирились, то хтось не хоче йти на роботу. В шатрі тіснота страшenna, боротьба з вошами стала неможлива: лазили вони по одежі, по руках, по чоботях. У вільну хвилину лише те й робили, що один в одного воші вибирали. Розводи та перевірки ще більше затягались.

Кілька разів просили старшого охорони робити вечірню перевірку в шатрі.

— Нельзя. «Лагер — это ваенная дісціпліна».

Сьогодні на розводі стався скандал: партія лісорубів заявила, що зі своїм десятником не піде на роботу. Він не визнає «уроків»; хто виконав завдання, — мусить до вечора займати другу «постать». Крім того уроки дає не всім однакові: хто з ним по-доброму — тому уроки менші, а хто слово проти його, для того, метр — два рази довший...

Партія виступила зі строю й розсілась по снігу. Це була новина і рукрабові, і старшому охорони.

— Я сам пайду с вами і буду присутствовать при раздаче уроков, — умовляв рукраб.

— Не хочем. Він придирається до всякої дурниці. У другого люди спочивають вдень і кінчають урок, а ми, як підстрілені, жемось і завсіди останні приходимо до дому.

— Чого же ви хочете?

— Дайте другого десятника.

— Не буде сьогодні.

— То ми не підем на роботу.

— Чаво распісиваться начал, — накинувся старший охорони на останнього, — как фамілія?

— Та не все одно? Тут фамілій багато, — обізвався цей самий.

— Вийді сюда... Вийді, гаварю!

В'язень не йшов.

— Конвоїр! Взять єтово гада в палатку, ми ему дадім новаго десятніка.

— Кто еще хочет другоаво десятніка?

Всі, як води в рот набрали.

— Я вам пакажу, как фанаберії показивать, — покивав він наганом. — На роботу без разговоров.

І пішли, правда з «разговорами», — з тихими прокльонами.

Повз нас пройшов другий етап на 12-й пункт, душ з 400. Тягнувся півдня. Говорити не давав лютий конвоїр. Все-таки довідалися, що на пересильний пункт прибувало щодня по 2—3 тисячі свіжих. До нас ще приженуть з тисячу. Вже всюди є пункти, в деяких (6—7 пункт) зачали будувати бараки. Їм на відході сказали, що доки залізниці не збудуємо, не вернемось додому. Дехто з них жартував: «Коби тільки сніг зійшов, там пари надійде багато, не треба й залізниці, а вдома будем». Словом, йшли хлопці веселі. Ще не понюхали усевлонського режиму. Якої вони заспівають, як підуть у ліс?

Вечером дали нову страву: риблячу юшку. З охотою хапали ложки, думали, що справді щось поживне, бо за 2 тижні незмінна, вдимлена вівсяна каша набридла. Та першою ложкою розчарувались. Не рибляча юшка, — а з кістками, солена, ропа, що на собаку вилий — утікати. Їсти її біда. Вхопиш ложку, поки вибереш кістки, вже й сьорбати нема чого. Так чоловік їсть-їсть, перебирає в ложці, та як не стукне нею, вилається міцно й береться за завтрішню пайку. Хто ж, ївши, кісток не вибирав, — наражувався на небезпеку: поколе піднебіння, чи й удавиться. І вечір не обходився без пригоди коло юшки: то проковтнув хтось кістку і три дні носився з животом, кричучи серед ночі, то кістка поперек горла стала, й з трудом її вирвали, перепоровши йому горло, то так накопирсав собі в роті. Коли б не сніг, погинули б від спраги.

Ніхто не наїдався такою юшкою. Запротестували, просили завхоза, щоб не варили, але не від нього це залежало. На пункт привезли 200 бочок риби. Яюсь пізніше я оглядав їх; на одній було написано «Центросоюз 1916 г., Архангельск». Ого, думав собі; ця риба з дореволюційним стажем мала час вимокнути. Десь у глибокому льоху лежала, що й обручі полопали від іржі, й уся риба гниллю-цвіллю пахла, а в зупі часто не лиш кістки, але й здоровенні черв'яки попадались. Мабуть вони сердеги революції не пережили, згинули від голоду десь 1920—1921 рр., бо в рибі, крім кісток та черв'яків, м'яса ми не надідали.

Оцією рибою годували нас до травня. Слово «риба» так остогидло, що ще й досі я не можу їсти зі смаком доброго оселедця. Це нагадає всю гидоту: темне зі смердючим повітрям шатро, блимаючий каганець — чортик, що хвилини відхаркуючі та спльовуючі зморені обличчя, їх брудні порепані руки, соковиті лайки — приповідки до риби і все, що містило в собі те прокляте життя.

4 березня.

Прийшов перший раз з 12-го пункту листонош — молодий хлопець, молдаван з-під Бірзули. Говорив з нами, як туди йшов, довго затримався, як вертав з нашого пункту. Розпитував, як живеться нам, оповідав, як на 12-му пункті. З його слів виходило, що на нашому пункті зі всіх боків краще. Ми не вірили, не припускали, що десь може бути гірше.

— У нас, — розповідав листонош, — всім верховодить рукаб Фірстов — великий кацапура. Гадюка, якого світ не бачив. Увійде до шатра та як гримне — всі бояться, як льва. Його засуджено на смерть з Шахтинською групою¹, але ВЦК замінив на 10 років. Вчора до півночі тримав усіх на морозі та навчав, як в'язні поводитися мають. «За найменший проступок нищу, — каже, — військово-лягерним судом. Хто не може скоритись, лягай зразу в сніг, щоб не мучивсь і другим не заваджав». Повибирив десятників, собак таких, як сам, і гнуть нашого брата. Але оці, що прийшли позавчора, щось йому встроять. Геройські хлопці є. Вчора один вихопився й сказав, щоб не лякав так зразу, бо ми мовляв, не раз дуло револьвера в роті тримали. Фірстов, як тигр, кинувся на нього, зламав і виніс на двір. Конвоїри зв'язали й кинули в сніг. Так він сердега лежав, доки мітінг не скінчився. Фірстов тільки промовив «отак всякому за найменше, це вам не в бабуні». Не знаю, що далі буде. У нас по дворі не вільно ходити. Прийдеш з роботи — зі шатра не вилазь. На сторону без днювального не вийдеш, уночі випускають по одному. Цілу ніч коло дверей черга. Поки дочекаєшся, то й ніч пройде. Виходиш на роботу невиспаний, безсилий. А харчі, то щоб комуністи по-вік їх їли. У нас вже шістьох поховали, а 14 чекають черги. Лікар гарна людина, та звільняє не він, а Фірстов. На розвод виводять

¹ Відомий процес шкідників Донбасу — «шахтинское дело» в 1928 році.

і хворих. Фірстов перечеислить їх і так на око «етот, етот, етот... остаються, — остальніе марш у лес». І мусять іти. Даром лікар доводить, що температура 40°. Аби на ногах тримався. Бігає, сукин син, по роботах три рази на день та накручує десятників і робочих. Біда, кажу вам.

Такі речі розповідав листонош щодня. Ми порівнювали зі своїм станом і приходили до висновку, що в нас краще: рукраб наш, теж москаль і за Шахтинське діло 10 років має, але людина добра. Ніхто від нього ще лихого слова не чув. Страшних наказів він ще не давав. За нього справлявся старший охорони Шібанов. Кажуть, він до 1923 року був чекістом. Видно, переступив не через одного трупа.

5 березня.

Праця на мості ставала важча. Баланів наготовлено досить. Почалася трудніша робота коло вбивання стовпів. Довжелезні балани (так в Усевлоні звать будівельне дерево) вбивали в землю на метрів 3—5. Поки на суші забивалось, — не було страху; коли ж стали бити над водою та в воді — робота пішла не на жарт. Треба було лізти на висоту 10—15 метрів від землі, робити там руштовання для 6 чоловік, прив'язувати його коло балана, далі витягати на нього 10-пудову бабу, що трьох людей ледве підніме й бити до «отказу» (поки годі). Страшно дивитися з боку, а тим, хто був на вишці, хоч прощайся зі світом.

І справді картина лячна: уявіть собі високі береги на 6—8 метрів; над ними через річку перекладено 4 довгих балани, а на них легко оперта височенна 10—15 метрів свая, яку треба вбити на 3—5 метрів у землю. Ото на неї лізе відважний чолов'яга (у нас Васюк), вбиває кілька довжезних цвяхів на 1—2 метри від вершка і вкріплює мотуз; коло нього прив'язує два тонких балани вздовж, два поперек — і руштовання готове. Гукає він з вишки і викликає двох — чия черга. Зразу лізе лише двоє, щоб своєю вагою не звалити вишки. Тремтять ці цілком можливі жертви, але лізуть. Слідом за ними на мотозку подають бабу. Дріжать руки, хитається руштовання, хилиться сама свая. Коло неї з берега мочуються всі: одні припирають її до перекладин, другі мотузками нагинають у протилежні боки. А оті втрьох б'ють, скільки сили й зручності підняти на малому руштованні 10 пудів, непевні за кожну хвилину.

Я був 6 разів першим і пережив ці хвилини. Як глянеш на низ — жаром і холодом обвіє. Не знаєш, чи бабу підіймати, чи виміряти місце, куди б скочити на випадок біди. А вона може наступити щосекунди... Слід лиш з низу комусь смикнути, чи нерівні сили поставити, прорветься десь мотуз, чи порсне на низ, зломиться бодай один бік у руштованні, смикне один з нас трохи сильніше, поховзнеться хто на вкритім льодом і ховзькім руштованні — і з нас усіх мокрого місця не залишиться...

Отже думати є над чим: не один щиро хрестився, а дехто навіть переказував останнє слово жінці. Бувало так, що довго сперечалися, кому другому й третьому лізти, всякий отягався. Вже четвертому не так страшно: свая вбивається на 1—1 ½ метри, а головне — випробоване руштовання. Ще лекше лізти п'ятому й шестому. Проте ніхто не гарантований, що злізе живий. Як не-як — до низу метрів 10—12, а під ногами метрів 2—3 глибока річка й кругом сніг.

Таких свай мали вбити 64, а кожному припадало пересічно 170 ударів. Стукнути 170 раз 10-пудовою вагою та ще на клаптику руштовання, де не то розташуватись, а ноги б людей ледве поставлять, — це щось значить. На довго зісталася жива картина: серед білої низини, на висоті 4—5 метрів над рівнем долини, а 10 над білою смугою закритої води, стоїть, цупко вхопившись за руки баби 6 тремтячих постатей і, напинаючися зі всієї сили за команду «раз — два взяли», піднімають і спускають з притиском бабу на верхівку сваї.

Гупанина коло одної сваї тягнеться 3—4 години, щоб аж до «отказу». Поки прийде той так очікуваний «отказ», то ноги задубіють до того, що вже й поступитися не можна. А мороз, вітер на висоті вдвічі холодніший. І з якою радістю приймали оте «годі». Після баби маєш півгодини відпочинку. Та що тієї півгодини. В звичайних умовах за витрачених 3—4 години енергії серед жакливої непевності та напруження, чоловік потребує зо два дні відпочивати.

Друга важка робота — довбати ями на сваї. Вона не викликала страху, але тяжча: я не міг більше, як 5 разів ударити. Мене заміняли старики, а я обов'язаний був за них лізти на руштовання. Наш денний урок — забити 3 сваї. Часом попадався камінний ґрунт, уроку не виконували й затримувалися до темної ночі.

Увечері почули сумну вістку: забило лісоруба з Проскурівщини Дьохтяра. Покійник стояв позад сосни, як її рубали; падаючи на зрубану недалеко ялинку й підскачовши стовбуром, вона підкинула його на метрів зо три; упав на пень і не поворухнувся.

6 березня.

Листонош приніс новину: збудували на 12-м карцер — таку хатину, як парня. Хто провинився бодай за дурницю, кидають туди босого. Долівка в карцері спеціальна: щоб було твердіше, щовечора поливають сніг водою. Босий в'язень скаче по леді, як на голках. Після певного часу приходить конвоїр і питає: — Каешся? — Покаявся — виводять; мовчиш — тримають ще.

Сьогодні з розводу забрали чотирьох. Не хотіли йти на роботу: в одного чоботи геть обірвались, другий пропав свитку. Їх роздягнули зовсім голих і вкинули. Двох за півгодини стали кричати, що підуть, а двох ще він покинув. Один, кажуть, ліг на лід і не вставав. А конвоїр-катюга тільки час до часу підходив до дверей та питав, чи не пече. Серед в'язнів обурення велике. До чогось це напевне доведе.

7 березня.

Сталась цікава пригода. Пішло наших трьох по сухі дрова на гору. По якимсь часі чуємо наглий крик:

— Гвалт, рятуйте! конвоїр, гвалт...

Всі кинулися в той бік, ухопивши, що попало. З лісу дорогою гнав засапаний німець-кольоніст Гартенберг.

— Що таке? — питаємо.

— Мед... медв... там... Бойка... біжіть, рятуйте...

Було ясно. Пустилися щодуху, а попереду конвоїр з багнетом. За кроків 15 побачили слід у бік, а недалеко від дороги таку картину: Бойко лежав нерухомо, а над Гудзом стояв здоровенний вуйко й видирав з кожуха пасма.

— Боже мій! — зжахнувся передній Ярошенків. — Конвоїр, скоріш на мушку, та беріть вверх, може ще живий.

— А он і Бойко лежить. Господи, невже задушив обох? — жалилися.

Гримнув вистріл і вуйко повалився на бік. Ми кинулись до людей.

— Стій, стій, з голими руками не підходь, може він жартує, — перестерігав Бурятинський.

З багнетом напоготові ступав конвоїр до медведя. Йому було не до жартів. Куля поцілила в голову й мозком скропила сніг. Обступили людей: Гудз був незачеплений і зразу став на ноги, як його підняли. Бойкові все лице розчавлене й скривавлене, що не пізнати. Старий довго не міг прийти до себе. Аж як принесли до вогню й розігріли, він очунявся й став у перестрасі розповідати.

— Ішов я спереду, потапаючи в снігу. Видивився сухий пень і до нього. Щойно я стукнув сокирою по пні, як звідтіль вискакує страшидло. Чи вдарив я його, чи ні, аж мазнуло мене по пиці. Я й пам'ять стратив.

— А я йшов слідами за дядьком Бойком, — продовжував Гудз, — і побачив медведя аж тоді, як Бойко впали. Я так злякався, що й обернутися не міг — зашпортнувся і впав — закаменів. Чув ще, як вуйко наступив лапою на черевик, а далі вже не пам'ятаю.

Ми слухали й реготалися, що випадок щасливо скінчився. Навіть з прибутком. Коло нас лежав тельбухатий вуйко. Вичерпавши оповідання, ми стали міркувати, як цього напастника найкраще використати. Хотіли зразу патрошити, але не було ножа. Відложили на завтра. Конвоїра просили йти неодмінно з нами (він таки хлопець нічого), взяти ножа, вкрасти соли, а Гудзові, як пострадавшому, роздобути казанок і жарити цілий день та частувати.

Затягнули вуйка в бік, накрили снігом і в піднесеному настрої вертали до дому. Один дядько Бойко ніс біль в зав'язаному носі (сам на пункт іти боявся).

Все шатро з цікавістю вислухало нашу оповідку. Прийшов навіть рукраб, розпитувався та замовив порцію печені.

8 березня.

Апетит наш трохи урвався. Тільки-що ми прийшли на міст і почали пороти, приїхав санками джурний з трьома в'язнями з хозкоманди. Хотіли сучі сини забрати медведя й патрошити на пункті. Ми вперлися не дати. Особливо протестував Гудз.

— Я мало життя не поклав, та щоб не наївся?! Не дам, щоб не знаю що. Тут уже ніякий усевлонський закон мене не візьме.

Пополазьте один з другим по снігу, як от ми, то знайдете, а не на готовеньке. Не дам, як собі хочете, — і став з сокирою на самого медведя.

Наш конвоїр, поміркованіший, як дижурний, порадив не заводитись, вистарчить і нам, і конвою. Вирішили поділитися по половині. Нам таки припав зад, — чого ми й хотіли. Шкіру забрав дижурний з умовою, що Гудзові дадуть добру «тілогрійку», бо його кожух на троє пасем розлетівся, а драпці вуйкові добру борозду на тілі зробили, ще й досі пече.

За годину Гудз порався коло казана й перемішував порізане вуйкове стегно.

— Сальця б до нього, була б справжня печеня.

— Вкрали сучі сини, — жалкував я.

— У мене є шматочок, — додав Харченко.

Товщ південної свині змішався з солодким товщем північного медведя, і вийшла страва пречудесна. Першим їв десятник Харченко, Гудз і його земляки — я та Бурятинський. Без перебільшень кажу, що в житті нічо смачнішого не їв. Чи тому, що давно не бачив печеного та зголоднів щоденним недоїданням, чи справді вдруге скуштоване медведяче м'ясо таке прекрасне, але страву цю пам'ятатиму так довго, як і всі найчорніші усевлонські картини.

Цілий день жарив Гудз і частував по черзі всіх, кожний їв і облизувався.

— Дай Боже тобі, Гудзе, щодня такого влову.

— Е, ну вас к Богу. На другий раз у мене вже й душі не стало б. Хай кожному по черзі припадає таке щастя. Одному засолодко.

Смакували зо три дні. А Гудз світив плечима, бо ніякої одежі йому не дали.

9 березня.

Розвід затягнувся й кінчився скандалом. Чоловік 20 блотних вийшли на розвід голо-босо й відмовлялись іти на роботу. Їм видали лапті без онуч. Не погодились. Розлютувався Шібанов і наказав загнати їх у сніг, хай стоять, поки не погодяться. Скомандували «п'ять шагов вп'єрьод» (себто у сніг). Кілька чоловік проступили, а завзятіші осталися на місці.

— В снєг! — скомандував ще раз конвоїр. Вони не рухались. Конвоїр почав прикладом штовхати в сніг.

— Не пхай, будь чоловіком, а не собакою...

— А, ти собакою називаєш? — визвірився конвоїр, обернув рушницею й щосили прикладом у плечі.

В'язень не стерпів. Шарпнув рушницею і зо всього розмаху вдарив конвоїра по голові. Ротом бухнула кров, а він упав навznak. Засвистав вартовий, повибігали конвоїри і з багнетами на поготові підходять до в'язня. Він стояв, спершись на рушницю.

— Брось вівтовку, — крикнув дижурний.

— Я кину, та будьте ви людьми, коли зброю в руках носите. Хіба можна босу людину в сніг прикладом заганяти? Та... це... це...

Далі не вимовив: біль підступив йому до горла. Схилився на сніг, заплакавши глибоким плачем — стогоном. Його схопили й понесли до охорони. Що там з ним робили й де діли — невідомо; на роботу він не виходив.

10 березня.

Приїхав на пункт великий обоз. Привезли лаптів, трохи «тілогрійок», валянок, шапок і приладдя. Прибуло 20 нових конвоїрів. Увечері списували, хто потребує чого, а ранком дехто одержав «тілогрійку», шапку, десятникам видали валянки, одіж діставали лише ті, що краще працювали. Всякий міг одержати лапті. Їх навезли цілу гору. Як на кожному пункті їх стільки, то треба певне з 10 фабрик, щоб на весь Усевлон вистарчило. Який дурень запровадив таке взуття в Усевлоні? Найбільше шануючий то довше як 3—4 дні не поносить їх по лісах, пеньках, ломаччях. Хто ж настроїй свій до Усевлону виявляв на лаптях, той міняв їх щодня: цюпне сокирою, пропалить на збитки, та й заявляє десятникові: дай лапті, бо на розвід не вийду. І давав, поки було що, а як не стало, то пальцями світили, а на роботу таки йшли.

Хтось тямущий вирахував, що за рік кожний арештант пересічно зносить 90 пар, а кожна пара коштує Усевлонові 80 копійок. Отже це становить 72 карбованці, а за ці гроші дві парі добрих чобіт на цілий рік можна справити, і чоловік не мочив би ніг.

Увечері на вирубаному місці недалеко від шатер побачили нову будову — карцер. Збудували його на зразок 12-го пункту. Старший охорони Шібанов позичив проект у рукраба 12-го пункту Фірстова. Того ж вечора поблагословив його десятник з партії лісорубів Василів за те, що, не виконавши «урока», пустив людей додому.

11 березня.

Старший охорони оголосив по шатрах, хто може виголосити реферат про «февральську революцію». Ніхто не зголошувався — чи справді не було політично грамотних, чи нікому не до серця були «наслідки революції». Обійшов він другий раз шатро й обіцяв доповідачеві день відпочинку.

— А література є? — хтось обізвався.

— Вот ещо захотел. Что я кни́жний магазін імею, что лі?

— А на який тон? По-нашому, чи по-совітському?

— Ну, канечно, в духе комуністическом!

— Е, ні, якби висловлювати геть усе, що на серці, то я й без книжки не тільки оплески, а й сльози не в одного викликав би.

— Ну, нічево язик разпускать, а то, пожалуй, пока доклад сделаеш, то в карцере вьо красноречіе ізольйош, — збив іронію Шібанов. — Кто может сделать настоящій доклад о сверженіі самодержавія? — ще раз запитав.

Сусіди мене підбивають, зголосись, мовляв, матимеш день вільний, буде час і пригадати, що знав, і збрехати, ще й воші поб'єш, а далі може щось підвернеться чи в канцелярії, чи деінде...

Я зміркував, що є рація, і зголосився, власне за мене сказали: «Ось є желающий». Старший охорони покликав до світла, щоб не лише згодою впевнитись, але й зовнішньо переконатися, чи кандидат підходящий. Спитав про освіту, професію і, почувши, що вчитель та ще й інспектор, — велів іти за собою. В шатрі пробував проінструктувати, як робити доповідь. Я мало брав на увагу, бо від його порад тхнуло мітингівськими фразами часів воєнного комунізму. Погодились на тому, що я складу тези й принесу йому розглянути, хай тільки паперу дасть.

Закинув йому тоді слівце, що тяжко незвиклому інтелігентові фізично працювати. Коли б так праця відповідно до фаху.

— Все ми не по спеціальності работаем, зато і наказаніе атбиваем. Со временем всьо будет, устроім клуб, лікбез, кружкі...

Я вернув у шатро дещо підбадьорений. Може й справді щось відповідне найдеться, бодай не фізична праця, що з кожним днем сили виснажує. От-от ляжеш зовсім; не впадаеш у розпуку лиш тому, що не ти один, а всі, на кого глянеш, виглядають, як з хреста зняті. Похудли наполовину, сили й десятої частини нема. Хто не закликав, не виплакав свого нещастя-недолі!! Тільки одні плачуть

не стримуючись, при всіх, з нагоди, другі плачуть нишком, щоб ніхто не чув, не бачив. Оце серед ночі прокинешся й чуєш, як коло тебе відхлипує, вбирає, вшморгує в себе, стримує розгойдані нерви. Хоч і не гаразд було шукати чогось кращого, відступати від загального стану-долі — але... хай пробачать. Всякий ухопився б за билину, рятуючи себе, хоч би комусь це й на шкоду йшло. Не піду я — піде хтось інший.

12 березня.

Складав тези, пригадував події з Першої революції, малював окремі епізоди з революційних подій у Петрограді, нагадував їх уголос, бо давно промовляв російською мовою (8 літ), бракувало слів.

А вечером, як вернули усі з праці, готувалось торжество революції. Не сподівався я, що будуть його в таких умовах переводити. Запевняв старшого охорони, що на дворі свято не дасть ефекту: мокрі, перемерзлі люди потребують тепла. Інша справа — вигнати на перевірку, відчитати якийсь наказ, — це вони мусять вислухати, а таке, свого роду добровільне, віче варто переводити в сприятливіших умовах.

— Брось гарадіть. Нічево жеманітса. Виведьом, пастроім, і должны слухать. Рестарана у нас нет. Дежурний! Всех до єдінаво сейчас же после ужіна вигнать і вистроїть в круг по 10 человек. Посредине сделать памост із бочек і кончена.

Так і зробили. Відкрив мітинг Шібанов і дав мені слово. В'язні загули. Відчуваючи, що вони не витримають мого сплянованого на годину реферату, я відступав від пляну й плував. Шібанов кожних 5 хвилин заглушував мене, викрикуючи «тіше там».

Серед доповіді гурт в'язнів чоловік 15, що стояв ззаду, відірвався й шмигнув до шатра.

— Стой, стой. Куда ви? Канвой! В карцер їх всех.

Я припинив на 5 хвилин доповідь, поки тих нетерплячих, що не хотіли поділитися radoщами від досягнень Лютневої революції, пороззували, пороздягали й повкидали до карцеру.

Продовжував реферат при більшій «увазі» аудиторії. Мовчали, тільки зітхання були глибші і тяжчі. Як кінчив, хтось плеснув, але його оплеск подібний був до ляпаса, заліпленого комусь несподівано в пику. Аудиторія відсахнула, рада, що скоро піде до шатра.

— У каво ваприси єсть к дакладчіку? Кто хочет висказатся?
Ніхто не обзивається.

— Резалюція єсть? — звернувся Шібанов до мене.

— Нема, — скрутився я, заскочений нежданим. Яка тут, думаю, може бути резолюція?

— Вот шляпа. Как же так? — сердився Шібанов.

— Я усно скажу.

— Крой!

У кількох довгих фразах я розписався за аудиторію, що ми надзвичайно раді Лютневій революції, яка відчинила двері Жовтневій революції, а вже остання здійснила ідею свободи, рівності й братерства, ошаслививши світ трударів.

Зміст резолюції сподобався Шібанову. Ні «добавлений», ні «ізмєненій» не було, всі прийняли її «одногосно».

— Разайдісь по палаткам по два человека в затилок.

Як з ланцюга зірвавшись, гнали всі до шатра без усякої черги, скільки в двері вперлося. Мався я того вечора від усіх. І підлизою, запроданцем називали, і кляли, щоб мені язик покорчило, і щоб у роті так залякло, як у них ноги. Зате старший охорони похвалив: «харош оратор, каже, найду для тебя падходящее место».

Морально я був спокійний. Бо ж ясно, що своєю промовою я викликав тільки антипатію, обурення до того, про що говорив. Коли б у таких умовах сяяли ідею комунізму, то, замість схилити на бік ідеї, виховували б її запеклих ворогів.

13 березня.

На роботу я пішов. Цілу дорогу велася розмова про вчорашнє. Одні косим поглядом дивилися на мене, другі підозрівали зрадника, треті уважніше розглядали мій виступ.

— Ану, Юрченко, махай-но так і бабою, як вчора язиком.

— Молодець. Як ще разів кілька так ушкварить, то й комісарем усевлонським стане.

— А там і додому недалеко.

— Скажіть, яка доля щирости й правди у вашій доповіді?

— Стільки само, скільки охоти стукати оцією бабою. В Усевлоні не місце щирости й охоті. Думаєте, що Шібанов робить по охоті? Мусить. Він теж в'язень.

— Хіба й старший охорони в'язень, — дивувався й не вірив кожний.

— Запевняв мене вчора, що мав «вишака», та замінили на 8 років.

— А за віщо?

— Не сказав ясно. Якась розпуста та розтрата.

— От, хто нами командує — смертники.

— Рятують свої шкури, а нас гублять.

— Чесного чоловіка начальником тут не поставлять. Тут треба різун, ката. Такий не змилосердиться.

Розмова перервалася небувалою картиною.

— Хлопці! А то що за чортовина? Гляньте, — показав вздовж берега Васюк, що саме вилазив прив'язувати руштовання.

Всі повилазили на беріг. У напрямку до нас досить швидко мчалися санки, запряжені в кілька пар якихось тварюк. Здалеку не розпізнати. Тварюки покичували хвостами, а на санках вихилявся, помахуючи довгим батоном, впуганий у сіре чоловік.

Дивилися з зачудованням і нетерпляче чекали, поки під'їде. Цікавість була подвійна: незвичайний нашим очам пасажир, а по-друге — людина з волі.

Їздець на кілька кроків від нас зупинився. Певне і його вразила несподівана зустріч. Санки були впряжені в шестеро сірої масти собак. Вони загавкали сильним уриваним голосом, ніби по команді. Їздець вдивлявся й не відважувався їхати повз нас.

— Сюди, сюди, не бійтесь, — запрошували ми добродушно, махаючи подорожникові.

По роздумі він рушив і, порівнявшись з нами, став. Ми обступили й з пильною цікавістю оглядали оригінального гостя.

— Звідкіль ви, хто? Куди простуєте? — закидали питаннями.

Їздець мовчав, розгублено-боязко дивлячись на нас.

— Не наш. Чужий. От жалко. Не розпитаємо.

Їздець піднявся на санках. Собаки тупцювали на місці, наче мух відганяли, й погавкували, але не кусали. Впряжені були в шлії зі шкіри: від передньої пари йшли віжки теж зі шкіри. Їздець одягнений від голови до ніг в одноцільну медвежу шкіру; навіть санки оббиті шкірою.

Ми на міги стали показувати, чи живуть де близько люди, чи є селища, а він не розумів і показував туди й назад, твердячи кілька слів: кар буж омля, кар тик льойм, хір омля лект. Один з нас показав на сані, їздець поспішно добув шкіряну торбу й витягнув з неї великий шмат засушеного м'яса (дехто пізнавав у ньому

оленяче) та пачку махорки. Закурили й дякували, розповідаючи, хто ми. Їздець кивав головою, ніби розумів, і привітно усміхався, викликаючи у нас симпатію. Я розгадував, якої він народности; слова «нація» він не розумів.

З почуттям жалю й суму провозжали ми його очима, коли він вирушав. Собаки, перепочивши, побігли бадьоріше, покиваючи хвостами, а їздець кілька разів оглянувся, привітно усміхаючись.

Відгадували ми, що за людина. Одні запевняли, що самоїд, другі твердили, що мордвин, чукча; я пригадував з географії типи народностей далекої півночі і вгадував у ньому зирянина. Найправдоподібніше — він зирянчук.

— Тут не скоро до пам'яті дійдеш. Затаскали в таку безодню, що й душі людської не побачиш, а як і трапиться живе творіння, то й то не знаєш — чоловік воно, чи звір, — розсуждав Гудз.

— І смикайся тікати. Зайдеш, приміром, до такої малпи. Можеш здохнути з голоду, поки він тебе зрозуміє.

— Та ще коли б хоч не чіпав. А то попадись між них; кажуть, самоїди, піймавши до рук хрещену душу, зараз на вогонь садовлять.

— То може й ми оце якогось українця коштуємо, — занепокоївся серйозно Трохимчук, переставши гризти кістку, що дав їздець.

— Виходить, що тікати й не рипаймось. Ці дикуни хоч би й хотіли, то дороги не покажуть, бо по-нашому ні кукуріку.

— Еге. Так і знай, що як не вуйко розпатрошить, то самоїд спече, або сам зігниєш, у дебрах заблудивши.

— Так, хлопці. Як не збудуєм залізниці, то іншої дороги додому нема, не буде й вороття. Тож берімося скоріше до роботи, — нагадував Харченко, — відпочили досить, час і до праці. Приїхало на пункт якесь начальство. Мають «накачку» робити нашому рукрабові, що мало виконав пляну. Прикрутять, певне, всім нам гайку.

15 березня.

Прибуло до нас начальство: заступник начальника участку та інструктор охорони, а з ними 6 конвоїрів, вишколених на спеціальних курсах для конвойних команд. Один з них заступив місце зміненого дижурного на пункті.

На пункті весь день напруження, все стало на ноги, настовбурчило вуха. Місцеве начальство — Шібанов став покірненою особою, що смикалась перед приїздшими, як найуслесливіший льокай доброго ресторану. Заступник начальника участку «накачував» рукраба, а інструктор охорони «чистив» конвоя: викликав кожного на таємну авдієнцію, довго кожного школив і кінець кінцем «вичистив» чотирьох найкращих, на нашу думку, хлопців; між них попав і Шестаков — старший нашого етапу за «мягкість і связь с заключонними».

На робочих групах теж напружена праця весь день. Начальство й туди заглянуло і виявило подив: малі уроки, кволий темп роботи. «Подтянуться немедленно і здорово подтянуться».

На вечірній провірці заступник начальника участку довго промовляв. Його досить поетична розмова зводилась до такого: Дику північ, де вовки й ведмеді завивають, де «ні проїхать, ні пройти, ні коника провести», — ці дикі хащі перетворити в культурну країну, в якій трактор поле оброблятиме, а льокомотива залізниці виспівуватиме пісню переможця — пролетаріату й приваблюватиме кожного в квітучу й бурхливу тоді, а нині дику північ. Праця важка, що й казати, але й ціна — заплата за неї... немаленька: дістати від радянського суспільства право громадянства. Досі у нас зроблено дуже мало. Саботажі на пункті проявляються, дисципліна слабкувата. Помиляються ті, що відважуються протестувати проти усевлонських порядків. Хай не забувають, де вони, і пам'ятають, що в Усевлоні, крім «зоркого» начальства, є штрафізолятор¹. Геть дур з голови, всю увагу роботі, щоб до весни закінчити рубку просіки, будівництво бараків і з весною заходитись до земляної роботи (насипка землі під залізницю). Уроки збільшити, темп виробництва посилити, з саботажниками, хуліганством найсуворіше боротись.

Говорив довго. Ми слухали, плечима порухували, головами покивували та ногами постукували. Ого — думали — того, що є, мало. Чотирнадцятигодинний робочий день начальство не задовольняє. Каже, збільшити мінімум у півтора рази. А черги, а провірки? Коли ж відпочивати? Де ж сили брати, щоб це гемонське завдання виконати?

¹ Барак-в'язниця для провинившихся, з неймовірно суворим режимом.

— Гражданин начальник! Скільки полагается робочому чоловікові на відпочинок? — Хтось відважився поставити питання, що за вірної відповіді повинно б перевернути всю начальникову промову.

Але він у «розпатякування» не вдавався; сказав, що Усевлон — не місце філософських «разсуждений», а місце «исправлений», де всякий наказ, кожне слово «ісполнять непрекасловно». Хто хоче «ісправітса» — повинен «не сметь іметь суждений».

Коли так, то нема чого й часу гаяти. «Вопросов» більше не було, й нас відпустили. Начальство заглянуло в шатро і виявило задоволення, що «обстановочка нечево, устралісь прілічно».

— Бодай би ти з такої «прілічної» обстановки до самої гробової дошки не вилазив, — хтось зауважив досить голосно, але начальство подало вид, що не дочуло.

16 березня.

Режим помітно посуворішав. Збудили о 3-й, на розводі говорили суворіше. Прочитали наказ: хто не кінчить уроку, — залишається доробляти до 10-ї години вечора. Коли не впрається й до цього терміну — іде на список симулянтів з позбавленням пайки хліба наполовину, себто 250 г на добу, а гарячу їжу одержує два рази на тиждень; три рази попаде в список симулянтів — відправляють у штрафізолятор.

Життя стало крутіше, понуріше.

Ох, ох...

18 березня.

Роковини Паризької комуни — великого радянського свята. Усевлон дав припис відсвяткувати його на пунктах.

З розводу мене забрали до канцелярії охорони й запропонували підготувати доповідь про річницю Паризької комуни та «кое что художественнає». Відмовлявся, але Шібанов передав це у формі наказу, ще й зауважив, що треба особливо підготуватись, бо може й начальство буде — вернеться з 12-го пункту.

Став я думати — не так над доповіддю, як над тим «ещо кое чем». Створити будь-яку програмку — безнадійна справа, бо в кого є охота до попису, коли він ледве живий вертається з роботи. Але щось конче треба. Пригадав кілька кумедних віршиків Дем'яна Бедного, переписав їх і попросив вивчити одного

хворого, завербував до деклямацій двох «блотів» із хозкоманди, погодився щось «отчехвостіть» сам староста, а листонош Варбаш, що не ходив того дня з поштою, спромігся перед мітингом зібрати кілька душ українців і наспіх проспівав кілька пісень та дуетів (сам голос мав чудесний).

Святкування пройшло, як на усевлонські умови, добре. Доповідь виголосив я краще, як 12 березня. Співали п'ять пісень на диво з чуттям, а декляматорів знайшлося і «зверх програми» (блоти звикли до попису і в біді). Було присутне й начальство, що вернулося під вечір з 12-го, — видно там «проїздовственная сторона» поставлена краще; було задоволене з вечірки.

Другого дня я не пішов на працю; мене призначили вчитель-тема¹ пункту.

20 березня.

Новий режим дався чути. Друге шатро, що складалось переважно з блотів, застрайкувало й не вийшло на розвід. Один з них виступив від імені всіх і заявив дижурному, що підуть лиш тоді, як одержать 56 пар онуч до лаптів, 32 пари штанів, та уроки залишать такими, як були раніш. Дижурний умовляв, лякав — не помагало.

Вбіг Шібанов з рукабом:

— Кто отказывается ітти на работу?

— Всі не хочем, — хором відповіло шатро.

— Кто не согласен работать — вихаді на двор.

— Нам і тут добре.

— Значіть, все не желяете?

— Ми вже сказали.

— Харашо, — блиснув Шібанов лютими очима. — Я вам устрою. Ви у меня ещо прасітьса будьоте, — і пішли.

Два конвоїри стали на виході й ні одного з шатра нікуди: ні води, ні їсти, ні з потребою поки не здадуться.

Як вихователь я пробував умовити страйкарів, що в цих умовах така боротьба не доведе до доброго. Але ще й погляду свого не висловив, як мене зупинили й порадили вийти, коли не хочу, щоб хтось викинув.

¹ Вихователем.

а другого страйкаря так і непритомного вивели. Другої ночі їх обох винесли туди, де поховали Винокура.

23 березня.

Складав у канцелярії охорони списки в'язнів. Прибігли з 12-го пункту двома саньми за 10 конвоїрами. Що сталося — не розчув. Конвоїр подав до рук Шібанову лист й просив «как можно скорее».

За п'ять хвилин 8 озброєних конвоїрів сиділо на підводах. За підводами тільки сніг засвітав. Запитав діловода охорони — що сталося, але той не знав, чи не хотів признатись. З нетерпінням очікував листоноша з 12-го пункту — той розповів би, але того дня він не прибув.

А ввечері весь пункт гудів про повстання на 12-му пункті. Провірку зробили в шатрі і нас не випускали на двір, всюди збільшили варту.

24 березня.

Розвід пройшов суворо й скоро. Вислали з робочими весь конвой, крім тих, що вернулися вночі з 12-го пункту.

Напружено очікував я вісток від листоноша, але поговорити з ним не вдалось. Мене, старосту, нарядчика й завхоза вислали на робочі участки «на всякій случай».

Аж увечері мостовик Васюк, зі слів листоноша, передав мені таке про подію на 12-му пункті:

Серед партії лісорубів вийшло «непорозуміння». Група в'язнів стала «не в час» закурювати. Конвоїр наказав «брось», — вони не послушали.

— Брось, приказиваю, — шарпнув одного й вибив так дорогий для арештанта тютюк.

— Собако, чого шарпаєш? — розлютився постраждавший і випростався перед конвоїром.

Цей скипів і штовхнув в'язня в груди, аж в'язень повалився. На конвоїра скочили всі курці й змісили. Другий конвоїр почав стріляти в гурт. На щастя, один з в'язнів, що стояв недалеко конвоїра, підліз з-за сосни й бахнув його ломакою. Заворушилась уся група й кинулася хто з чим на конвоїрів. Один з них здав рушницю й підняв руки, а четвертий, обстрілявши всіх, утік на пункт, ранивши двох. Розлючені в'язні забили обох конвоїрів.

— Кидай роботу, — скомандував ранений у плече. — Почнем війну. Однаково, як на роботі не замучать, то перестріляють. Війну всьому начальству. Хто не хоче коритись собакам — за мною.

Вийшло чоловік з 15. Озброїлись трьома рушницями, сокирами, повдягали шинелі трьох конвоїрів і гайда до сусідніх партій. Там обеззброїли ще шістьох конвоїрів, мобілізували зо два десятки охочих з сокирами і вирушили в наступ на пункт знищити все начальство й охорону.

Дорогою до пункту їх зустріла вогнем охорона. Присіли, дали сальву. Два конвоїри впали, останні — ходу. Ці за ними. Добігли до пункту, аж тут зустріли їх гучною сальвою. Упало зразу двох. Це параліжувало сміливість повстанців. Засіли у снігу. Але лежати не було рації: і холод, і час дорогий. Кидались атакувати — не бере. На пункті озброїли все начальство і сипали вогнем з 25 крісів. Ранило ще двох, між ними й самого ініціатора Крашанюка, колишнього повстанця отамана Ангела. Повстанці з сокирами стали відсуватись. Знялася паніка. Відважніші зісталися з крісами й пішли, на щастя — чи їм, чи начальству. Як смеркало, схильці стежкою під сильним огнем підлазили до пункту. Там паніка, бо багато людей не було на пункті — майже всі партії лісорубів не вернулись.

Аж тут настрої перемінився. Підійшла підмога: прибігло наших 8 конвоїрів. Не розпитавшись, як склались обставини, вони кинулись на повстанців. Ці зі свого боку не знали їхньої сили й давай тікати. Чотирьох забили на місці, двох піймали живих, одного взяли раненого (ініціатора), а двоє лише втікло.

Пійманих і ранених вели закутих дротом тріумфально, як якусь геніяльно-переможну здобич. Довго думало начальство, яку найстрашнішу кару над ними вчинити, щоб на такі вчинки ніхто більше не важився. Фірстов сам подав пропозицію: привселюдно спалити.

І того ж вечора пізно весь пункт оглядав таку картину. Серед двору розвели величезне багаття, виладнали всіх до одного в'язнів під збільшеним конвоєм; над вогнищем забили чотири ломи, збили троє руштовань, до них прив'язали трьох пійманих в'язнів-повстанців і почепили над багаттям. Вони шкварчать, корчаться в муках, а Фірстов тут же на бочці промову каже: «Ось вам приклад, як Усевлон дисципліну тримає. Нехай не спокушається ніхто протестувати, бунтувати, бо розплатиться тяжко».

Горіли сердешні в'язні, пекло кожного коло серця. Один селянин, побачивши на вогні людину, ахнув і задубів. Не одному вночі снилась ця воістину звіряча розправа.

Морозом обдавало, коли вислухував я це оповідання. Другого дня весь пункт знав усе, дарма, що начальство намагалося таїти.

Ще сумніша, ще похоронніша атмосфера створилася на пункті. До начальства зростала ненависть і страх.

26 березня.

Прийшла з участку для мене пака інструкцій. Чиясь голівка мала досить велику фантазію, бо функції «воспінательської» роботи поширила геть на всі галузі життя й роботи пункту. Згідно інструкції, «воспінатель» мусить бути і мораліст, і вчитель, і агітатор, і юридичний довідник, і технічно-канцелярський помічник, і клубно-просвітянський провідник. А в плянах роботи наївні чи нахабні культпросветські провідники вимагали і школи лікнепису¹ закладати, і гуртки засновувати, і вечірки влаштовувати, і лекції-реферати, і стінні, живі газети складати. Словом, як у доброму клубі, де люди з'їхались не на гемонську роботу й голодне життя, а на розвагу.

Лють не раз брала, читаючи абсурдні приписи. Як можна ліквідувати неписьменність, коли не то книжки, клаптика паперу, а ступитись в темному шатрі ніде, а в додаток людина 13—16 годин на праці, на морозі, в мокроті. Або який дурень буде в поліггуртку якусь там радянську конституцію студіювати, коли він ненавидить її всіма фібрами душі своєї трижди розп'ятої.

Зі всіх цих щоденних красномовних приписів я тільки те й робив, що відписував, що «не можна з таких то й таких причин»; щотижня складав довжезний звіт про політично-моральний стан пункту та писав заяви, листи неписьменним в'язням. А було кому: добрих 15 % в'язнів, отих вславлених «агітаторів» проти влади, були неписьменні.

Намагався я, згідно інструкції, впливати на господарський стан пункту, їду, одяг, санітарний стан, але мене всюди посилали «подальше». Звернувся до завхоза, як би там порцію каші збільшити, круто вже надто, а він мені: «Не ваше діло; нам норми

¹ Ліквідації неписьменности.

й приписи прислано». Нагадаю лічкомові, щоб отого біднячину старенького звільнити від праці, а він відрубав: «Ви мені не указ. У мене інструкція на те є». Раджу старості, щоб днювальних збільшити, вода б у шатрі була щоразу, пайки хліба за дня розділили б, а він каже, що це «разговор у пользу бідних». Зауважу конвоїрам, щоб менше лаялись до в'язнів, а вони — котрий усміхнеться, а котрий і мені загне «трьохетажного».

Коротко кажучи, «воспитатель» на пункті був якраз «приший кобилі хвіст». Найвідповідніша робота була б газетку почитати людям, але їх ми довго не бачили. Усні мої розмови з в'язнями не мали успіху. Більшість їх вважали мене запродавцем. Це гнобило мене і я кілька разів відмовлявся від такої праці, але Шібанов чи в жарт, чи серйозно нагадував про карцер. В'язні терпіли болі моральні й фізичні, а я тільки моральні. Голодний був однаково, бо на одних харчах були всі, крім охорони.

28 березня.

Ранком викрилась прикра крадіжка у рукрабовім відділку (він відгородив для себе й для канцелярії частину шатра). Крім власних річей, білизни, сухарів, кілька фунтів сала й цукру, забрали всі рисунки, пляни, а разом з цим плян, надісланий з участку. Рукраб був дуже збентежений.

Вигнали всіх на нари. Рукраб об'явив про крадіж і просив — мало-мало не плакав, щоб віддали чи підкинули хоч плян, — одержу й харчі він дарує. Ніхто не обзивався. Шібанов ходив перед лавами й вовком зиркав на кожного. Коли кінчив рукраб, він виступив:

— Проізашла небивалая, недопустимая штука. Безумец вор не рассчитал, с чем шутит. Опомнись, кто это сделал, ибо... я поставлю на ноги всех, буду па очереди держать всех в карцере, заморожу в снегу, но доб'юся. Шомполами на спінах ваших виб'єм плани. Я прілажу всех способностей, не останавліваюсь ні перед какімі ужасамі, но плани найду. Я шесть лет непрерывна с контрревалюціей баролса і не такіе гнусности разкапивал. Сто душ унічтожу самой гнусной смертью, но дабуду плани. Я начну стрелять через десятаво, через п'ятаво, но... я... — і закашлявся від лютування.

— Гражданін начальник. Всі не винні. За одного-двох ми відповідати не...

— Малчать, сукін син... — і витягнув револьвер. — Я гвоздем за язикі тянуть буду, но добюсь...

Підступив рукраб і став шептати. Шібанов вислухав, помовчав і промовив: «Согласен», а далі заговорив уже нижче й спокійніше:

— Дайом можливість образумітса безумцу, а вам всем подействовать на негадаєв. Сейчас распустім всех, но чтоб на утро плани билі на месте, в каком би віде оні не очутілісь. Єслі же нет... — вихопив револьвер, посинів і зашипів: — То уж на себя не пеняйте. В крові утоплю вторую палатку.

Натякнув на шатро блотів, бо воно по сусідству з рукрабовим відділком.

Випровадивши всіх на роботу, Шібанов зібрав весь персонал і пішли шарити: зразу в канцелярії всіх до одного, а потім по шатрах. Шукали в кишенях, мішках, ламали замки в сундуках, корзинах, копирсали в снігу, в усяких дірах. Проїшли перше шатро — нічого не знайшли, оглянули друге — теж нічого, аж у третьому завхоз витягнув з корзини рукрабову теплу сорочку і добрий шмат сала.

— Є, — радісно скрикнув він, ніби відкрив давно вишукуваний золотий поклад.

Обступили корзинку.

— Чия? — запитав наїжений Шібанов.

— Это... это моя, но я... нет... — замикався побагровілий староста. — Это... это падлог...

Шібанов приклав револьвер йому до лоба.

— Падлог? Падлог? — зашипів. — Где плани? Где плани, гаварі.

— Гра... граждан...ін начальник, — упав староста на коліна і став благати. — Это недаразуменіє. Это кто-то па злабе. Это...

— Где плани, признавайсь, босяк ти патентований, — і зачав місити револьвером у груди, в плечі, примовляючи: — А пайкі продавать, спекуліровать — недаразуменіє? А взяткі брать — ета па злабе? А... Обискать ево да тщательна...

Два конвоїри підбігли й стали роздягати: в гаманці було 125 карб. усевлонських грошей, а в онучах ушитих 256 карб. радянських.

— Ого! Немаленьку сумку назбирав, — усі ми дивувались. — Це лиш за місяць, а коли б послужив ще з пару — багачем став би.

— А ета тоже недаразуменіе? — штовхнув чоботом Шібанов з усієї сили в зуби. — Где плани, бандіт? Плани давай сейчас... Уложу, — і бахнув.

Ми поприсідали. Капут старості — гадали. Але це лиш прийом.

— Не я... правду гаварю, — простогнав староста.

— А хто же? Кто, не тяні! — скреготав Шібанов і знов затовк старосту ногами.

— Ой, не знаю... Блоти із втарой пал...

— Как фамілії? Фамілії назві...

— Ой, не знаю...

— Раздеть догола, связать і в снег... — наказав Шібанов і ви-йшов.

Старосту Кадюкова в одних калісонах, босого, спутаного, зі зв'язаними руками вивели й кинули в глибокий сніг.

— Ой, — жалібно застогнав і завертівся Кадюков. — Ой, дайте старшево. Ой... — стогнав і дріжав.

— Ну, скажеш? — прийшов Шібанов.

— Ой, не знаю, клянусь... Пожалейте...

— Но хто же? Аткуда, ти сукін син, рубаху, сало взял?

— Ой, мне блоти далі...

— Фамілія?

— Не знаю... со втарой...

— А в ліцо узнаєш їх?

— Не знаю... может...

— Конвоїри! Атвєсті в палатку...

Пошукування продовжувалось. Не знайшовши більше нічого в шатрах, шпортали в снігу, на дворі, в кладовці, коло кухні і на решті в конюшні найшли притрушені сіном на шматки порвані пляни. Їх зібрали до клаптя, зробили з борошна клей і стали складати генеральний плян. Не вистарчало трьох шматочків і якраз на важливному місці, тому всього пляну не можна було змодельювати. За це пізніше рукраб дістав гостру догану з участку.

А вечером так нагло розвінчаний староста Кадюков кілька разів обходив окремо виладнане друге шатро і пізнавав тих, що йому дали крадені речі. Чи він не запам'ятав добре облич, чи жалко було виявляти безсумнівну жертву, чи, замість справжнього злодія, видивлявся йому найнемиліших в'язнів, — Господь його знає. Момент був загально-напружений. Всі 186 чоловік по-

чували себе не легко, бо найчеснішого, що тільки Богу духа винен, можна оголосити злодієм і стати на тортури. Картина була подібна на ті старі часи, коли всеможні владарі-поганці на вибір брали жертву — яка наймиліша чи найогидливіша.

За третім разом Кадюков показав на двох: одного з командирів хворуватого білоруса, а другого українця Федорчука. Це їм, як грим на голову. Федорчук зі страху й вимовити нічого не міг, а білорусин плакав, клявся, що староста на нього злий, бо хабарником його назвав.

Кожний в'язень побожився б, що вони нічогосінько не винні, але атмосфера створилася така тривожна, що ніхто й не писнув. Кругом конвоїри з багнетами, а спереду набурмосений Шібанов, готовий щохвилі випалити з нагана. Обох в'язнів голих кинули до карцеру.

Я пробував довести Шібанову, що люди безневинно страждають, але — не рад, що зачепив.

— Защитником делаєшса? Может сам в саюзе бил? Ви все бандіти — хахли проклятіє. Стрелять вас, а не ісправлять.

Я почервонілий вийшов. От тобі й заступайся за кривду, реагуй на неправильності...

29 березня.

Виділили другого старосту — Варбаша. Совісна людина, діакон автокефальної церкви і мій недалекий земляк. З ним я сприятелював: разом спали, їли, ділились всіма болями й жалями усевлонськими.

Варбаш — ревний служака, дуже сподобався Шібанову, ще як був листоношем. Його заходами вдалося винести людям до карцеру одягу. Федорчуків земляк пожертвував свого кожуха, але справі це мало помогло. В'язні за ніч перемерзли і тряслись, як у пропасниці. Тіло в обох покритлося пухірями, водявками. Їхали на пересильний пункт вожчики і їх почорнілих забрали. Дорогою білорусин помер.

На їх місце в карцер посадили Кадюкова.

31 березня.

У групі лісорубів забили конвоїра Терехова. Цей нелюдський лютий тип був знаний усім. Де він є, то вже не станеш на роботі, не закуриш, навіть розмовляти при ньому не вільно. Його прозвали усевлонським гавкуном.

Не один пророкував, що він своєю смертю не помре, але Терехов потішав себе тим, що куль найдеться для кожного. Не любив він дуже контрреволюції. Його філософія була така, що крадіж чи одиничне вбивство — невеликий гріх. Тут злочинець не шкодить суспільству, а лиш одній особі. Контрреволюціонер же своїми вчинками забурює всю державу. Тому присуд на нього мусить бути щонайменше вдсятеро суворіший, ніж на кримінального злочинця. Лютий він був на контрреволюційну статтю ще й тому, що, не будь контрреволюції, не було б і Усевлону, не був би і він тут.

Він любив загравати з «контрреволюцією» і божився, що цокнути «політическую пташку — адно наслажденіє».

В'язень Снісарський з Одещини посперечався з ним і ненароком образив словами:

— Ти, слухай, ти такий герой через те, що рушницю в руках маєш та пузо щодня харчами набите. А коли б відміряли тобі щодня 6 метрів лісу та три грами каші з мерзлим хлібом, був би ти такою самою дурною мокрою куркою, як і всякий.

— Что ти меня дураком називаєш? — присікався Терехов до Снісарського.

— Та тебе не треба й називати. І так кожний бачить, що тобі кількох клепок бракує.

— Как ти сказал? — запінився і з багнетом посунув на Снісарського.

Заводилось не на жарт. Снісарському було б не з медом, та визволив сусід. Він збоку стримав кріса. Терехов зайорзався, зашлюпився в люті і вистрілив, попавши Снісарського легко в плече.

Підбігло ще двох і стримали конвоїра, а перестрашений Снісарський прибіг і вхопив за горло так, що той лише захарчав. Всі й не оглянулись, як він протягнувся синій на снігу.

— Що ж тепер? — видивились усі на Снісарського.

Він у перестрасі роздягнув конвоїра, взув його чоботи, шинелю, взяв рушницю і жалісно-сумно промовив:

— Прощайте, браття! Дай, Боже... — і не договорив, закліпав очима.

В'язні нічого йому не радили, бо знали, що і на пункті не жити, і тікати — небезпечний шлях. Зібрали йому торбу хліба і «щастя тобі, доле».

З сумом і трепетом дивились, як він ховався стежкою в лісі.

Яка його доля — Господь відає. Услід за ним вислали трьох конвоїрів на підводі, але напевне вони його не піймали, бо другого дня привезли з 10-го пункту одного конвоїра з перев'язаною головою, а коняка й третій конвоїр так на пункт і не повернулись.

1 квітня.

Ця дата з особливою силою нагадувала про рідний край, сім'ю. Там сьогодні тепло, весна. Чи весела вона в них цього року? Як вони там? Чи живі, чи всі на місці? Чому не обзиваються? Вже третій місяць, як подали до них про себе вістку, час би обізватись.

Ці питання з кожним днем все більше проїмали, мучили кожного. Старанно й жадібно вираховували, розпитували конвоїрів, начальство, — скільки йде лист на пересильний пункт, скільки на провірку, скільки додому й назад. Хай навіть по тижневі на все, то й то вже б час дістати відповідь. А воно нікому.

А може нам листів не пропускатимуть? Для чого ж адреси давали? Правда, сумнівні щось, непевні ті адреси. Хай якийсь там волосний поштар шукає в мані того Усевлону. Скоріш усього кине листа до коша «за неіменієм адресата».

І ми чекали, чекали нетерпеливо і страшно кожний день. Найболючішим жаданням всіх було: весни і вістки з дому.

3 квітня.

Проїжджав з ревізією начальник участку. За день перед цим знали на пункті й «тягнулись». Ляк перед начальством, намагання показати все «за чисту монету», догодити, прислужитись перед вищим — характеристична риса Усевлону. Начальство в свою чергу старається виявити щось злого і дати підлеглим «бучну встряску», щоб довго згадували.

Що вище начальство, то більше шуму, приготувань на пункті. З нагоди приїзду начальника спорожнів карцер. Кадюкова вивели конвоїри під руки, — домерзав.

Начальник обганяв усі робочі групи, «накручував на місці кожного десятника та рукаба, а ввечері хотів скликати мітинг в'язнів, але Шібанов розрадив: холодно, мовляв, на дворі, люди морені, мокрі. Насправді ж Шібанов боявся пускати начальника перед усіх: чого доброго, заревуть на нього за харч, за поводження. Проходили по шатрах. У кожному начальник говорив, правда,

скупо й не однаково. Одно сказав усюди, що виробництво, проти інших пунктів, у нас поставлене дуже зле. Нам прийде підмога і до весни (а вона не далеко — один-два місяці) треба кінчити лісову роботу та перейти до земляної. Робота трудна, але хто краще працює, той скоріше матиме «асвобадження». Зрозуміти це «скоріше» труднувало: в однім шатрі він сказав, що в день свята 1 травня, як святочний подарунок, випускають з Усевлону багато людей, в другій зазначив, що на травневе свято підготовляється «розгрузка» Усевлону, і кращі робітники-в'язні підуть додому, а в третій запевнив, що первомайська «розгрузочна» комісія перегляне всі «дела» засланців і «розгрузить» 70 % арештантів: одних зовсім додому, других на вільну висилку, третім термін заслання знизять наполовину. В підтвердження своїх слів він зауважив, що термін в Усевлоні — умовна річ, він, як гума, може і зменшуватись, і збільшуватись. Все залежить від нас самих. Хто чесно, добросовісно працюватиме, той — перший кандидат на «розгрузку», бо «добйомса ми асвобажденья своєю собственной рукой».

Слухали його речей всі шатра уважно. Не знаю, в якій мірі вірили їм, а толкували довго.

— Правду каже, чи очі замазує.

— Їх діло співати — вкоськувати, щоб покірні були та працювали, як воли.

— Дивно трохи: Кому ж тоді бараки ті потрібні, як 70 % піде з Усевлону? Щось тут не тее...

— Е, говоріть. Чутка є, що замість нас прийдуть вільні працювати, то щоб їм було все готовеньке.

— Коли б Бог дав. До травня недалеко, можна б уже й помучитись, чорт там з тим, аби лиш його слово та...

— Ой, не радійте. Мені щось так здається, що не один ще травень прийдеться нам тут кукурікати.

— Зі всієї його мови я лиш одно зрозумів, та й то навиворіть. Він каже: «дабйомса ми асвобажденья своєю собственной рукой». Брехня. Дванадцять літ добивалися тією рукою та щось нічого путнього не вийшло. Не вийде з цього пуття й в Усевлоні. Мабуть, це гасло нам чи не змінити на таке: «Дабйомса ми асвобажденья своєю собственной... ногой».

Ця фраза була всім до вподоби і поширилася по всьому пункті: її і вимовляли, і приспівували у кожному відповіднім моменті.

5 квітня.

Прибув четвертий етап — 300 чоловік. Поставили четверте шатро і всіх увігнали. Крутили вони носами, почали ремствувати. Та Варбаш скоро заспокоїв, нагадавши, в яких умовах ми перші тижні жили.

Серед в'язнів було багато священників, навіть один архімандрит Київського монастиря. Оглядаючи речі, у них забирали євангелії, молитовники та інші духовні відзнаки.

Про первомайську «розгрузку» вони нічого не чули. Це отруїло не одному з нас солодку надію. Дехто зі злою іронією запевняв: ось вам як треба розуміти розгрузки: не в Усевлоні, в окружних Допрах «розгрузка».

Нові в'язні мали багато тютюну. У нас на це давно голодували. За восьмуху тютюну платили 2—3 карбованці, чи пару білизни; за цигарку давали «пальця відтяти», одним «бичком» десять душ ділилося. Цей етап зробив нам празник: курили, дякували дуже. Я купив цілу восьмуху й був ущасливлений без міри.

7 квітня.

З від'їздом начальства темп роботи прискорено. До фізичного натиску прилучився момент агітаційної заохоти. Збаламутили людей «розгрузкою». Директиву про це дав начальник на від'їзді. Ніхто не знав, чи це його видумка, чи щось справді буде. Ніхто не вірив, а співав про «розгрузку», як умів. Говорили про це на розводах, заохочували десятники й конвоїри, роздаючи уроки, розписувався я, ходячи по шатрах, затрубів про це весь пункт. Жадібно ловили всяку чутку, що привозили візники, нові етапи, конвоїри; чутки, як по радіо, перекидалися з пункту на пункт, в сотнях версій доходили до наївних небелиць.

Найтвердіші невіри пантеличилися: щось, видно, має бути. Хай не 70 % відпустять, а 30—20, а вже щось буде. А що, як мое щастя? Але для цього треба краще працювати...

І бадьоріше застукали сокири, проворніше засовали пилки, рухливіші стали люди, розводи проходили мирніше, без скандалів, уроки частіше виконувались. Зростало переконання, наче справді якась людська душа спохватилась, що в північні дебри запроторено тисячі безневинного люду, і хоче їх урятувати, поки не пізно...

Особливо інтенсивно пішла праця по будівництву бараків. Сюди рукаб уділяв найбільше уваги. З останнім етапом прибу-

ло багато теслів, стельмахів, партія будівельників доходила до 300 чоловік. З ранку до темної ночі справляли киплячий муравельник. Стіни росли, як з-під землі, верхи родились, як десь з неба. 100 людей «транспортників» ледве встигали постачати матеріал.

Незавидна доля цих «транспортників». Вони виконували роль справжніх тяглових верблюдів. Розбивали їх на партії по 8 людей і кожній давали завдання: притягнути за день 4 балани за 1½—3 кілометри від будови. Побачили б ви, що це за робота, поглянули б на цих нещасливих «транспортників»! Воли, а не люди. По вуха мокрі, а під весну ще й в болоті, заморені, засмикані від непосильного тягла: тягнути по снігу-болоті 40—50-пудове деревисько в 10—15 метрів довжини, що ні повернути, ні порушити. Серце болем стискається, як глянеш на цю гемонську роботу! Люди впрягаються буквально, як коні, і смикають, напинаються зі всієї сили, шарпають крок за кроком. А дорога — мука: самі в снігу по пахви, зашпортуються за корчі, а довжелезний балан теж не дається пройти вузькою тропою, і щохвилини його треба то підіймати зі снігу, то закидати вбік, то прочищати для нього дорогу. Часом влізуть так, що з місця зрушити його не можна, моцуються, підважуються, відсувають годинами. А тож треба зробити 6—10 кілометрів дороги за кожний день. Не одна партія до півночі моцується коло баланів, а старший партії вигукує: «Раз-два дружно! Взяти нужно!» Деякі партії цілі куплети склали й виспівували їх, як усевлонську дубінушку:

Гайда, братця, до роботи,
Хоч не маємо охоти.
Ріж, рубай, тягни без міри:
Кругом зорять конвоїри.
Нема сили — маєш строк:
Лопни — виконай урок,
Як урока не домучиш —
Пайки хліба не получиш,
А два дні посаботуєш, —
У карцері заночуєш,
Дадуть сухі провіянти,
Внесуть в список симулянтів.
В симулянти попадеш —
У неволі зогниєш.

Тому нам одна лиш рада:
Працєю кожний до упаду
І надію в Бога май,
Що вернешся в рідний край.
Зціпим горе, муки, втому,
Помагай один одному.
Ану, братця, ще разок,
От-от кінчимо урок.

На будові часто траплялись нещасні випадкі. Морені, слабосилі люди дуже зле надавались до цієї важкої й небезпечної роботи. Щодня новина: то баланом прибило, то руку, ногу розпанахало до кости, там упав, прибився, ногу зломав, чи щось гірше.

Сьогодні іду оглянути будову під канцелярію. Зустрічаю трьох — несуть четвертого. Що таке — питаю.

— А дістав чоловік «асвобаждєніє» і без першомайської розгрузки. Два лежать коло будови. Теж, мабуть, освободяться до завтра. Так помаленьку й 70 % до 1 травня набереться.

Спішу на будову довідатись про випадок. На снігу двох. Один мовчки лежить, глибоко-болісно зітхаючи, а другий раз по раз скрикує, тримаючись за лівий бік. В'язні посходились і з мовчазним жалем дивились на безпорадних постраждавших.

Десятник розповів деталі випадку. Зводили крокви. Знизу підіймали, а постраждавші втрьох закладали крокву в прогони. Чи дуже раптово надали знизу, чи хто шарпнув, — кроква сповзнула, посунулась і збила всіх трьох наниз. Два впали збоку на сніг, то ще так-сяк, а один бідолаха впав на дерево і ледве дихає. Понесли в околודок. Але що той лічком із порошками допоможе?..

Проте, доля наших «транспортників» не найгірша. Коло нашого пункту кругом добре дерево, гідне на будову, й ходити далеко не треба. На інших пунктах, що розташовані в низинах, на багнищах, нема високої, грубої сосни на поперечку; доводиться шукати її десь за 4—8 кілометрів. «Транспортники» мусять її до пункту доставити.

Переказували нам, що на 5-му й 6-му пунктах, розташованих недалеко великої річки, йде заготовка дерева на сплав річкою. Поки вистарчало доброго дерева понад річку — робота йшла так-сяк. Як же не стало його близько, пішли шукати в гліб лісів. Тепер п'ятий пункт таскає балани з простору 7—12 кілометрів. Робота дуже продуктивна (!) — 8 чоловік за день притягнуть 10 метровий балан.

Правда, не кожна партія щодня виконає урок. Часом нема ні уроку, ні партії. «Симулянти» не в силі ні балана присунути до пункту, ні самі долізти. Доводиться конвоїрам пізно вночі їх прикладами підпихати. Розповів візник, що одна група на 6-му пункті пішла по балана, залізла в густі нетрі й смикалась до ночі, збившись з дороги. Кинули балана й пішли так на пункт, та не потрапили. Три дні їх розшукували конвоїри. Аж п'ятого дня трьох добралось до п'ятого пункту. Останні пристали в дорозі й позамерзли.

10 квітня.

Кожного дня участкові політпросветчики обділяють мене окремими циркулярами; лагкорів (лагерних кореспондентів) виділи, виробничі гуртки організуй, спортмайдан для тренінгу улаштуй, лікнеп переводи, щотижневі лекції-реферати давай і т. ін.

Наївні й нахабні провідники. Їм не вміститься в головах, що в'язневі не до їхніх безглузких вибриків. Про що втішного писатиме лагкор, кому буде охота вивчати усевлонське ненависне виробництво, який, нарешті, дурень буде тренуватись у спорті, коли він від змори ледве на ногах стоїть, що не то на спортзмагання, чи на гурток піти, а й встати попоїсти не має сили.

Сьогодні принесли обіжник про аерокампанію. Пишуть: з огляду на те, що вся країна з ентузіазмом буде повітряну флоту, в'язні не повинні залишитися без часті в цій важливій кампанії. Начальник Усевлону Бокш запропонував всім участкам та пунктам узяти найактивнішу участь в збудованні літака імені Усевлону. Сподіваємось на свідомість та гарячу підтримку всіх в'язнів. Успіх залежить від енергії вихователя. Наслідки грошового збору свідчитимуть про ступінь поправності пункту та матимуть плюс чи мінус для в'язнів під час «розгрузок».

Переводив я кампанію «енергічно». Розписував в'язням, що й від цього залежить скорше наше визволення. Дехто вірив і останній гріш витягав. Хто б не хотів, та мусів, бо проголосували на зборах дати добровільно — хто хоче й може, а збирали підряд по нарах: ходить «збірщик» та конвоїр і записують — хто дав, а хто не хоче. Прийшлося дати майже кожному. Наша лепта в 320 карбованців пішла на будівництво червоної авіації, а червоні пропагандисти мали добрий аргумент до агітації: у нас, мовляв;

будує авіацію сама маса; навіть в'язні так свідомі, що добровільно дають копійки і мають — свій літак...

13 квітня.

З бувшим старостою Кадюковим морока. Один день сидить у карцері, а другий на роботі саботує, ще й інших підбиває. Ніхто з десятників не хоче в свою партію приймати, ніхто з ним не зговориться, бо Кадюков лається, клене, верещить на весь пункт. Йому «жість — кап'єйка», а вб'ють — відповідатимуть.

Сьогодні його поставили коло дранки. Це варстат, що деруть гонти на покрівлю будівель. Збудований він просто: великий ніж перерізує на тоненькі плати півметрову соснину. Його рухають-крутять 6—7 чоловік, як коні на крупподерці. Робота сухіша, як у лісі, але виснажуюча фізично й нудна, одноманітна. Уроки теж великі: нарізати стіс у 6 кв. метрів не відриваючись. Ріжуть дві зміни — денна й нічна.

Набридло Кадюкову крутити. Відкинув він старшого дранщика й став коло ножа підкладати колоди. Гадав, що там мед, аж воно ще пильнішим треба бути. Надокучило й це. От він разом з колодою підсунув обух сокири. Тріснуло у варстаті і разом з дранкою відлетів шмат ножа. Апарат став, а старший дранщик побіг поскаржитись начальству.

Прийшов рукаб, насів на Кадюкова. Цей образився, що на нього «даремно» нападають, далі з несамовитою люття кинувся на старшого дранщика і шматком ножа провалив йому голову, а рукаба пожбурих у живіт колодою так, що той аж ногами вкрився.

Розходився Кадюков: з сокирою в руках порозганяв конвоїрів і дранщиків, порвав на собі одягу, ліг на снігу, кричить: бийте, стріляйте. Досить мучити — і тяжко-жалісно заплакав.

Шібанов змилосердився над ним: без кари наказав іти в шатро.

16 квітня.

Прибув з участку «інкасатор» і роздавав в'язням гроші, забрані 2½ місяці тому на пересильному пункті. Не всім і не всі гроші віддав. Більше 20 карб. на руку в'язневі не давали. Дивно виходило: в'язень здав 25 карб., а в списку стоїть 5—8 карб. «Я 40 карбованців здав, — божитья в'язень, — от і свідок-земляк є», а інкасатор йому список тиче, де написано 10 карб. «Пішіте, —

радить, — заявленіє»; та чи варто папір псувати, коли він тут дорожчий від грошей.

Я здав 60 карб., а в списку мене зовсім нема. Наліг на інкасатора, що за плутанина, у мене ж записане прізвище конвоіра, що гроші, відбирав. Стали самі переглядати списки. Й цікаве явище: сума грошей — моя, імя, по батькові — моє, а прізвище перекручене на грузинський жаргон, хоч прізвище Юрченко не таке вже й трудне, щоб вийшло з нього Урсіянс.

Переконали ми інкасатора без особливого труду і видав мені не 20, а всі 60 карбованців.

Інкасатор приніс грошей повний портфель. Більшовики й тут оригінальничують. Усевлон випустив свої паперові гроші в 5, 20, 50 копійок, та 1, 3, 5 карбованців (зразок монети в 20 коп. залишив я в КОП у м. Скалі). Зроблено це в тій цілі, щоб навіть грішми виділити усевлонську територію: цивільним цих грошей не вільно приймати. Тому в'язень фактично залишається без грошей перед волею, а з голими руками тікати не так легко.

18 квітня.

Пішов Кадюков у ліс на працю і з двома втік. Це перша ініціативна втеча на пункті. Піднялась уся конвойна команда. Шібанов дав наказ — піймати за всяку ціну.

Розбіглись конвоіри по всіх дорогах, стежках. Пішла поголоска про відважного Кольку й Мушкета по всьому пункті. Мало хто вірив у щасливий кінець утечі.

— Дурні. Пропадуть як не в снігах, то в карцері. Куди тепер тікати? Де не сунешся — всюди в їхні лапи попадеш, — співчували майже всі.

Кадюкова не жалували: насолів не одному за час старостування. Шкода було Мушкета та третього (прізвище забув): здається, добрі й тихі хлопці.

Так і вийшло. Під вечір передавали по дільницях сумну вістку:

— Піймали Кадюкова.

А ввечері в перестрасі визирали з шатер:

— Несуть Кадюкова.

Несли на патиках два третього. Настигли їх аж під 10-м пунктом два конвоіри. Втікачі всі три здорові хлопці, а один з конвоїрів зовсім молокосос — кацапчук. Щоб не вийшло «непри-

ємности» в дорозі (а Кадюков радив їм вернутись, бо все одно угробить), а може наказ такий був від старшого, — вони забили Кадюкова. Далі скомандували двом живим «ложись і не шевелись», один конвоїр постояв над ними, другий зрубав дві сосни, збив нари, й Мушкет з товаришем на дрюках несли свого мертвого товариша аж на пункт (верст 16).

Вечером вигнали всіх в'язнів у коло й улаштували скорий суд. На бочці-ешафоті поклали мертвого Кадюкова, а поруч нього Мушкета з товаришем. Виступив «суддя» Шібанов і в п'ять хвилин вчинив суд і розправу:

— Что? — видушив до всіх. — Удирать думаєте?..

Далі, ніби божевільний, повернувся до бочки й крикнув:

— Вот вам результат пабегоф, — показав на Кадюкова.

Судово-прокураторська частина цим скінчилась, і почалась розправа. Шібанов вихопив револьвер:

— Вот примєр, как в Усевлоне расправляются с падлецами... — і бахнув у голову Мушкета, — беглецами, — і всадив кулю в другого.

Всі приявні зжахнулись тяжким зітханням. Хтось крикнув:

— Палач, кат...

Але ні кат, ні охорона не почули.

— По палаткам. Дежурний! Усілений караул і на двор целую ноч не пускать ні душі, — несамовито викрикував кат-Шібанов.

З ляком-трепетом розходились. Похоронно-сумна була та жалібна ніч.

19 квітня.

Одержав циркуляр: провести кампанію збору на трактор для підшефної комуні «Комунар Севера». І тут оригінальність! Усевлон — це справжня катівниця сотень тисяч людей, де панує безпросвітне море страждань і сліз, де смерть чигає на людину зі всіх боків, де люди кленуть себе за те, що на світ народились, — Усевлон, від імені цих стократ нещасних, від цих справдішніх мучеників пролетарської диктатури, бере шефство над комунією.

У довжезній і запальній відозві говориться: «Трудящий люд СССР, добиваючи рештки капіталізму, переможно творить соціалістичний світ. Ми — в'язні, тимчасово відірвані від справи велитенської історичної будови, мусимо тут — в Усевлоні взяти на себе почесну роль участі в геніяльному будівництві, щоб на

прикладі довести суспільству свою гідність бути в лавах творців соціалізму. Нагода є: Усевлон бере шефство над великою комунуою в Архангельській губернії, Онезького повіту. «Комунар Севера» об'єднує 120 комунарів, висушила 800 гектарів землі, але відчуває брак у реманенті, в робочій силі. Підтримаймо її морально й матеріально. Придбаймо їй трактор імені Усевлону, допоможемо агрономами, робочою силою. Хай цей перший крок з нашого боку буде початком великої нашої місії: перетворити дику північ у квітучу агрикультурну країну».

З увагою читав і толкував я цю інструкцію-програму; з меншою пильністю слухали в'язні, коли на дворі з бочки зачитував її всім. Прояснялось, яке перед нами завдання, і ради чого поробили нас контрреволюціонерами. Виринали в масі здогади, гіркі дотепи. Не один гострий розум догадувався, що когось муляє «багатство необ'ятного севера», а на Україні й Білорусі «непевний елемент» народжується, що важким каменем на «шляху будівництва соціалізму» стоїть. Отож «ларчік просто откривалса» — гати їх у багатства «необ'ятного севера»: для всіх місця вистарчить і знаку не буде. Цим «ходом» диктатура пролетаріату зразу чотирьох зайців убиває: по-перше — «бунтарів» ізолює!; по-друге — налякає їх недолею інших і створить на землі радянський мир та тишину, де всі «погоджуються й одноголосно все приймають, бо благоденствують»; по-третє — дає змогу «винним» кару відбутися, «ісправітса» ще й пограти на їхній ініціативі та щирості до радвледи; по-четверте — найголовніше — оживить, заселить, цивілізує «необ'ятний север», край медведів, сосни, снігу та болота. Тут справдиться з разючою точністю й незрівняною перевагою кривавості історична аналогія. Колись сатрап Петро I поховав тисячі душ козацьких на диких берегах ріки Неви, — сьогодні повторює це ще з більшими жахами пролетарська, червона Московія, влада фанатиків, сліпців, насилля, крові і Чека...

Відважувались одиниці не годитися на шефство:

— Хто ж уповажнив Усевлон від нашого імені брати шефство?

— Самі доздихуєм, ось воші доідають. Чи ж нам про когось думати та помагати?

— Та хай би вже було. Однак робити під багнетом — чи Усевлону, чи комуні. Але нехай би комунарі поділилися з нами.

Ми — їхні шефи по роботі, а вони нехай би шефували над нашими вошима.

Роздумувати довго не давали. Шібанов з місця запропонував прийняти шефство й допомогти комуні, бо хто б відмовився, — той явний ворог соціалізму і з Усевлону йому ніколи не вернеться.

І почин ми зробили: зібрали 280 карбованців на трактор імені Усевлону, послали «палке» привітання «братам» комунарам «Комунару Севера» і на перший поклик комуні (власне, коли й кого Усевлон з конвоєм відпустить) піти в комуну й ревню під прикладом допомагати молодим комунарам творити «соціалістичний север».

Резолюцію прийняли одностайно: я зачитав, а проти ніхто не голосував, — боявся.

20 квітня.

Я провадив збори по шатрах і збирав підписку на газети.

Усевлон, маючи в своїх плянах «перевиховання» в'язня, намагається, щоб він не відривався від політично-суспільного життя, — щоб читав газету. Про це одержав я рішучий наказ. Але кому тут до газети? В'язні загули:

— Коли ж її читати, як з чортового досвітку до темної ночі коло роботи товчемося.

— Як хочуть нас просвіщати — хай час на це дадуть.

— Газета — політика. А за політику ми кару терпимо. Не хочемо її.

— Воно цікаво, що в світі чувати, але коли ж її дістанем. Ось листів три місяці чекаємо, а їх — ні дуду.

— А вже напевне, що газету за травень у січні, або у березні читатимем. Що ж така новина варта?

Підписка на газету пройшла слабо. 1000 в'язнів підписалися на 30 примірників, здебільша своїх окружних газет, аби воспітатель не «гавкав».

21 квітня.

Готувався до «антивеликодного дня»: вербував промовців, декламаторів, співаків. Аматорів найшлося дуже мало, а доповідачі погодились тільки з умовою, що нарядчик «устроїть» їх бодай старшими робочими.

Нарядчик — жид Зельвін, великий московський спекулянт, засуджений на 10 літ за якийсь «гешефт» у закордонному представництві, дуже вислужувався перед начальством і був першим шпіоном на пункті. На мою заяву дати доповідачеві бодай легку працю та звільнити на день, щоб підготувався чоловік, Зельвін відповів: «Нікого від роботи не звільняю. Коли доповідач «сознательний» антирелігійний хай скорше виконає урок і підготується». Я подякував йому за «підтримку» і проти директиви Шібанова, не призначав на вечір зборів, бо не було доповідача.

Після вечірньої перевірки в четвертому шатрі, де було найбільше духовників, почався тихий спів великодних канонів. З інших шатер стали прокрадатись віруючі слухачі. Добули кілька свічок, збільшили ілюмінацію. Деся опівночі архімандрит київського монастиря Лосевич у переповненім в'язнями шатрі тричі проголосив «Христос воскрес». І журно-урочистий спів інстинктивно виринав з кількох сот грудей, створюючи набожно-величній настрій. Переповнене шатро не вмещало людей. В інших люди вставали з нар, клякали, слухали побожного співу. За співом почалася Великодня Служба, виконувана без підготовки, умовлянь; служební обов'язки розподілили самі по собі, одним чуттям-настроєм. Великодня Служба Божа полилась — набожна, сумна, трагічна. Молились, плакали, благали Творця сотні виболілих мученицьких душ, молились ревно, пристрасно, як ніколи..

Враз молитва перервалася:

— А это что за церковщина, такую вашу... — залунала нагла лайка Шібанова.

Шатро замовкло і завмерло.

— А завтра на работе будете плакать, что уроки бальшіе? Ану, закапйорщікі, вихаді!

— Паповская брашка! Вийді немедленна, іначе за патли ви-валаку.

По хвилині надуми вийшов сам архімандрит Лосевич.

— Я один за вас усіх молився.

— Так это ты, сівий пйос, церковщіну разводіш? Взять єво. Пусть в карцере разводіт пасхальное маленіе. А ви, — звернувся до всіх, — спать мне і ні звука, іначе среди ночі на работу всех пагоню.

Лосевича кинули в карцер і поставили коло шатер варту. Збудив і доніс Шібанову про це Зельвін. Вони зайшли до мене. Шібанов сподівався наскочити мене сонного і «взяти в роботу».

— Что ж, васпітатель, ти дремаєш, а там за тебе антирелігійною прапаганду ведут. Гаваріл тебе сабраніе устроїть...

— Та хто ж би доповідь читав, коли й паршивої брошурки нема...

— Тебе брашури, а ані, відіш, па пам'яті тропарей раздєлівать началі. Даже в абход вакруг палаток на охрану сабіралісь, а ти с брошурамі возішса.

— Вони на те вчені. Ще з нас хтось і рота не роззявив би про церкву, як вони зразу посадили б тезами зі Св. Писанія.

— Разгавори разгаваріваєш. Пасадіть би тебя на часок-два в карцер, — ти би сдєлал велікалєпний даклад і без брашури.

— Попробуйте.

— А на завтра у тебя гатова?

Показав йому програму.

— Сматрі, чтоб не вишло по сєводнішнему, а то, пажалуй, прідьотса карцера іспробавать.

Це вже драгувало.

— Як маю я на цій роботі карцер заслужити, то беріть собі когось спритнішого. Я завтра йду в ліс. Там карцер від мене дальше буде.

— Ну, нечаво там лімонітса. Сматрі, чтоб завтра било всьо на ять.

— Не ручусь, щоб все вийшло «на ять», коли Зельвін не звільнить Матушкевича на завтра від роботи. Доповідь не підготує.

— Что за торг? Матушкевич! Где он? Явісь сюда.

Сонний Матушкевич витягнувся перед грізним начальством.

— Ти что? Атказиваєшся даклад антирелігійний сдєлать?

— Я, гражданін начальник, не отказуюсь, але прошу дати змогу підготуватись, пригадати, сплянувати...

— Что за размишленіє? На работу і с топором в руках будеш планіровать. Словом, чтоб доклад на вечер бил, іначе в карцере будеш целую неделю планіровать єво. І то без всякіх таргоф. Староста! — зашарпав він сплячого Варбаша. — Подійом в трі часа. На работу строга всех до єдінаво.

22 квітня.

Великодний ранній ранок. Пішла до Шібанова делегація з 10 священників з проханням випустити з карцеру Лосевича та дати сьогодні день відпочинку: натомість в'язні погоджуються відробити дві ночі (днів відпочинку в Усевлоні нема, крім парні). Делегація не рада була, що в такий день зачепила садистичного тирана: він загнув їм у віру, Христа й Богородицю і прогнав.

Два євангелісти-федорівці, українці з Воронізької губернії — Кравців та Бондарчук таки відмовилися працювати на Великдень. Їх вивели на площу, де відбувався розвід, дали одному лопату, а другому сокиру і з витягнутими вгору руками подержали цілий день, а пізної ночі посадили до карцеру.

Коли вернулись всі з роботи, улаштували антипасхальний мітинг. Поставили людей, як звичайно, в коло, а кругом конвоїрів.

Противеликодну доповідь Матушкевич таки говорив. Продовжували Арабаджієв — колишній комуніст, та конвоїр Селезньов. У кінці зголосився священник. Шібанов не хотів йому дати слова, але всі загули: нехай скаже, переднім ніхто не забороняв. Священника пустили на «естраду» з умовою, що скаже кілька слів.

— Я коротко, — почав зворушений священник Мережківський з Ніженської округи. — Я лиш хочу сказати, що це вже понад всякі людські катування. Експлоатують нас, по звирячому поведяться, морять голодом... Ну, це... фізичне насилля... Я розумію... це... знищити нас фізично... розумію... Але... але знущатись над моєю совістю, чіпати релігію, під багнетом примушувати мене вислухувати, як хулять, поганяють мою святиню, мою душу-церкву... це... це... в історії нечуване тиранство... це... це...

Сльози йому залили, забили дух.

— Правда. Це подвійне катування. Такого закону нема і в Усевлоні, — відважилося кілька голосів.

— А ну там, тіха. А ти, старік, іді умойся, а потом в карцер пайдош, помолішса себе там втіхомолку. Там тебе будет святая святых.

— За що ж людину в карцер? Що правду сказав? Це ж... — нестерпіло ще більше голосів.

— Малчать. Кто там хочет в карцере малітса? Тішина абсолютная! Сейчас будет антирелігійная декламація.

І пішла програма: «Як в околиці, коло лаврської каплиці побожний піп ходив до молодиці», і попівська камаринська, і про

батьку-кулака — паука-кровососа, і з Дем'яна Бедного, і що хто мвів та хотів проти Бога.

Довгенько витанцьовували на морозі «слухачі» антирелігійної програми.

23 квітня.

Сьогодні на пункті зворушення надзвичайне. Листонош приніс першу паку листів. Ще дорогою, вертаючись з 10-го пункту, похвалився він на всіх дільницях. Всякий рвався додому, кожний мав право-надію одержати давно очікуваного листа.

На жаль, багатьом довелося цим разом розчаруватись. З півмішка листів одержало наших лише 6 щасливців. Це був для них день незвичайний: раділи, як малі діти дорогоцінною новиною. Їх радість поділяли всі, бо зростала надія, що кожний колись та дочекається вісточки з дому.

26 квітня.

Прибули знову листи і досить багато для наших. Роздавати їх — обов'язок вихователя. Це була мені нова й велика морока. Вибрати серед 1000—2000 листів кілька десятків своїм, не знаючи серед тисячі в'язнів прізвищ, імен, — справа не легка.

Зразу я не міг дошукатись способу, як їх роздавати. Викрикувати тисячі адресатів по чотирьох шатрах — треба цілого дня, а людей не триматимеш. Вибирати зразу свої — теж трудна справа, бо в'язнів не знаєш, хоч список є. А людям не терпиться, — наслідують, надокучають, атакують. І цілком зрозуміло: одержати в'язневий лист — єдина в усевлонських умовах утіха, єдина моральна розрада.

Вживав такого способу: склав список в'язнів за альфаветом, всі листи розкладав за альфаветом і кожний лист звиряв — по імені, по батькові чи не нашому. Перші дні, поки не вивчив прізвищ в'язнів, на це проходив майже цілий день. Займав нари в півшатра й за допомогою хворих відчиняв справжню поштову контору, перекидаючи кількома тисячами прізвищ.

Звідкіль бралась така сила листів? Винне цьому або начальство усевлонське, або недбальство вихователів попередніх пунктів. Сотні листів гуляли по всьому участку, переходячи через пункти по кілька разів. Адреси затирились, конверти рвалися, — залишалися самі листи без адрес, фотографії з написами; читаєш:

любому мужеві й батькові на спомин — дружина й донька, а де той муж-батько, чи він на 2-му, чи десь на 10-му або на 5-му — як його розбереш? І чекає не один муж-батько та дивується-недодумається, — чого його Наталка не пише; невже й її десь затаскали з села?

Третя пошта принесла й для мене аж чотири листи зразу. Зрадів без міри діставши, та не тишився читаючи. Дружині ставили умову: або взяти розвід зі мною, порвати всі зв'язки, — або залишити вчительську посаду. Питається мене — що робити? Та що я їй пораджу?!

Раділи ми листам та не веселились новинами з рідного краю. Не один з нас не дочитував листа, гіркими сльозами вмиваючись. В'язень Вакало з Лубень, прочитавши лист, онімів. Писали в ньому, що сім'ю його викинули з хати й помістили там канцелярію колективу. Жінка вийшла з подвір'я й на воротах впала, — померла.

Прочитував я сотні листів неписьменним та малописьменним «контрреволюціонерам» і довідувався про силу страхіть «соціалізації»: там господарство продали за податок, а жінка з дітьми голодна сидить, того хату забрали, і сім'я під тином опинилась, цього сім'ю у Вологодську губернію вивезли.

Сьогодні читав листа білорусові Адамовичеві. Пише йому за жінку якась кацапка. Не догадується старенький Адамович — щоб то за москалька могла йому писати. А писалось так. Стряслось над нами горе невимовне, лежу хвора а де, то й сама не знаю. Привезли нас цілим етапом далеко на північ. Потримали тиждень у вагонах, а як не стало харчів, викинули з вагонів, і дивайся — де хто може. Вийшла я з вагону і світ мені затьмарився. Куди йти, де дітися з малими діточками? Хліба ні крихти, мала Іриська на руках, Петрик захворів, що йти не може, а нести двох не здужаю, ослабла від біди і горювання. Весь день простояла в снігу з діточками на морозі. Ночували в станційних сінях у холоді-голоді, діти попростуджувались, сама виснажилась до останку. Спасибі, односелець Ларівон змилосердився: дав зайву кожущину і пригрів дітей, бо я вже зовсім руки опустила. На ранок найняли наші односельці — Пінькевич та Гарбівчак підводу до села і мене, спасибі, взяли. В селі повно висильних, ніде до хати не пускають. Знов три дні блукала голодна, холодна попід хати. Петрик занеміг, упав під тином...

Адамович далі не слухав. Сльози бухнули й затьмарили обличчя. Він впав на нари й застогнав плачем-розпачем. Дочитував листа вже я для себе: Петрика та всю сім'ю взяла добра душа і приютила. Другого дня віднесли Петрика на кладовище, старших Маринку й Федорія забрали до недавно організованого приюту, а вона — жінка з Іриською, обоє хворі, живуть в одній бабуні. Чи видужають вони, — Господь знає, бо простудились дуже, а ліків ніяких. Що з ними буде — не знають, моляться за себе і за нього, щоб Господь врятував їх і допоміг, як не всім, то хоч декому з сім'ї, побачити свого батька.

Довго й глибоко думав я над тим листом. Намагався збагнути — що робиться, во ім'я чого?!

III ПОДИХ ВЕСНИ

Найчастішою думкою, найсвітлішою мрією в'язнів була весна. Її єдиної мали вони право вижидати. Кожний по сто разів перераховував тижні, місяці і виглядав — очікував весни, як Бога.

Довго не було ознак її близькості. В той час, як у наших краях цвіло і зеленіло, ми хухали в замерзлі пальці і пливали в снігу. Ніхто не знав цього підсоння й спитати нікого, чи й буде тут весна.

Аж ось у повітрі завагітніло. Морози вклякли до 20—15°, дні стали більшати, сонце намагалося частіше вибиватись з густих хмар і посилати нам привітні усмішки.

Весна станула до бою. Зима почала здавати позицію за позицією. Найпомітніші бойовики і благовісники весни були вітри: подує з океану — зима сувора, неблаганна, горнись в кожух, топчись коло багаття; війне несміливо і соромливо з півдня — обдасть теплом, привітом, скидай кожух, роздягайся до сорочки. Та... не довго. За півгодини в повітрі — зима, і враз північний суховій вас знову морозом пронизає. І так по десять раз на день.

Та це лише змагання. Весна повільно, але вперто перемагала. Грубезні верстви снігу присідали, дрібні порошокни збивались в грудочки, ніби погльогані; замість білої одноманітної плахти стало синьо-руде все в дірах шмаття. Яри, долини сповнялися водою, під ногами, де б не став — вода в коліна.

Радів в'язень весні, як дитина повернулій з далекої дороги матері. Підносився настрій. Панувала інстинктивно думка: прийшла весна — життя врятоване, ближче стало цілковите визволення.

Та поруч з радістю весна несла нові прикrostі. Щойно почали доходити листи, лише розпочався зв'язок із рідними краями, як усе враз перервалось.

Прийшов наказ нікуди з пункту не виходити, листів, пошти не висилати, бо починається повідь. Тут вона тягнеться найменше місяць. Припиняється всякий рух-зв'язок з найближчими місцевостями, навіть пункту з пунктом. На цей час треба прожити відрізано від усього світу.

Це ми гостро пережили. Знову не одержували місяць листів. Посилки наші губилися десь у дорозі вже третій місяць: псувалися харчі, гнила одежа. На пункті виходили запаси і для людей, і для коней. Урізали пайок хліба з 500 г на 400, а пізніше на 300 г. Крупи й пшоно, через недогляд, підмокли й стухли, що їсти не можна було. Залишився єдиний незмінний харч — гнила риба. Вона так остогидла всім, що брала на блювати.

Криницю нашу (джерело) занесло брудною водою з гір, і пити не було що. На всіх в'язнів настачити перевареної води кухня не могла, — не було стільки бачків. Спраглі вночі від духоти та жаги від солоної до неможливості риби, гасили спрагу в'язні брудною сніговою водою. Вона ж тут має мало вапняку, тому п'ється її багато, а від цього множитья хвороба — черевний тиф.

На добавок усього не стало ще й сірників. Не мала їх ні охорона, ані в'язні. Цілий тиждень тримали коло кухні невгасиму ватру і з неї користали. На праці в'язні гинли з холоду, бо нічим було вогонь розвести, а курці страждали некуривши. Охорона проголосила ціну на сірники: за коробку дає звільнення на день від роботи. Мало хто скористав з цього, бо за три місяці вичерпались у кожного запаси. Послали були конвоїра верхи по сірники на 10-й пункт, та не привіз: сам ледве врятувався, а кінь загинув: вода занесла на корчовите багнище й заплутала: він смикався, баратався в морі води й ріща та з сили вибився й утопився.

28 квітня.

З шатра перейшли ми в колибу-барак, на 100—120 чоловік, безладно й наспіх збудований. У нім помістили 300 чоловік. Вогкість, смоловитість, сморід до одуру.

У людяних таборах, де хоч трохи зважають на здоров'я, зимою живеться в бараках, а літом виходять у намети; у нас же навпаки: найхолодніший зимовий час у наметі, на снігу, а влітку в тісноті, серед зарази у бараці.

І це вважалося за велике досягнення, за подарунок в'язням під пролетарське свято 1 травня і то не всім, а кращим, дисциплінованим. З цим переводом цілу колотнечу влаштували: відібрали кращих робітників до бараку, а решту в'язнів по шатрах за статтями (рід провини) розподілили. Аж тепер не один в'язень дізнався, яка його стаття. Сталося так, що чесний чоловік лежав поруч з патентованими різунами, злодіями, що ні вдень ні вночі йому не давали супокою.

Ледве чи хто з в'язнів був радий переходові «у свою хату». Скоріш кляли це досягнення, бо причин було досить: велика тіснота, незносіма духота, 296 чоловік, а два поверхи нари, а квартирки жадної, а першого дня шалено стали розводитись воші, ніколи не могли настарчити води, далеко від бараку потрібник, а пускали разом туди лише 5 чоловік з днювальним, тому коло дверей день і ніч стояла черга в 50—80 чоловік, поки дочекаєшся черги, то й дивись, ніч пройде.

Я теж перейшов до бараку. Мені виділили одну перегородку, де мав міститися культактив, — культурники, як назвав Шібанов. Кожна перегородка містила 12 чоловік, культурникам же відступлено на 10; цей привілей за те, що проводили культурну працю: агітували, читали газети, лекції, писали заяви, брали участь у стінгазеті й т. ін. За цю дешеву вигоду культурники не досипляли ночей і працювали, але що 5 чоловік ляже на дошці, то не шість.

29—30 квітня.

Я склав довжелезний плян святкування 1 травня. Шібанов був з нього задоволений і наказав виконати неодмінно.

Добився, щоб хор-кружок звільняли щодня на годину раніше від роботи, а в допомогу мені звільнили на цих два дні трьох учителів (Журбу, Миколаєнка й Онищука) та двох малярів. Нарядчик зноровився, Шібанов закрутив носом, але мусіли погодитись.

Закипіла робота: днювальні нарубали зелені й прикрашували гірляндами бараки та шатра, малярі рисували стінну газету, вчителі малювали гасла, священник Корсунський — санітар з око-

лодку намалював саджею два плякати. Не було чим і на чому, але оздоби зробили артистичні.

Особливо оригінальна вийшла стінна газета — вся з дерева: на дранках статті та малюнки. Багато зробив хор: знайшлися чудові голоси й охочі співати (за рахунок роботи певне всі співали б).

1 травня.

Незвичайно почався святочний день. Замість 3 ½ год. повставали о пів на сему: раз за три місяці усевлонського поневіряння дали людям поспати. Повірка була перший раз у шатрі, хоч сонце вабило на двір.

Кухня теж свято відзначила: на сніданок видали по величенькому житньому пиріжку з капустою та збільшену порцію каші, а на обід були «щі» і порція м'яса; де взяли його, і що то за мясо, ніхто не рознюхав, бо не було коли, давно забули його смак і тому жували з хижим апетитом.

Зранку нарізувала в бараці гармонія (десь візники добули), дозволялось грати в карти, співати, — словом, чого душа бажає. Аж після обіду виладнали всіх на дворі навколо трибуни. Вона, зроблена з бочок та устелена дошками, теж удекорована.

Програмова година пройшла добре: Миколаєнко та я зробили доповіді, вітали з днем 1 травня мовами: російською, українською, білоруською й татарською. Українець Онищук, між іншим, не докінчив вітання. Хотів запевнити приявних, що «ми, не зважаючи на обставини, так, як і на волі, святкуєм 1 травня», та й не вдалося: як дійшов до наших обставин, розжалобився, сльози потоками ринули.

Він затулився шапкою, відхлипнув і зійшов з трибуни.

Ця маленька замішка розчулила всіх. Черговий промовець татарин Гайдунін довго не міг з жалібного тону перейти в урочистий. За Онищука мені був наганяй — «зачем таково плаксу вибрал для привітствія».

Добре співав хор: українські й козацькі пісні, заборонені цензурою, тут сміливо лунали й бодай на мент підносили пригноблену українську душу (начальство на їх духові не розумілося).

У кінці програми виступили коміки з блотви й сипали бульварно-хуліганськими остротами та ріжними нецензурними дотепами. Останнє Шібанову найбільше подобалось.

Задоволена була, мабуть, один раз за час побуту на пункті вся маса, чи то з програми, чи з того, що не бачили розводу, не міряли їм уроків, виспались один раз повних 8 годин (хто не ходив на оправку), були весь день сухі. Дозволено було співати, розважатись, ходити по шатрах і до бараку. Словом, в'язень став очунюватись і виявляти властивості нормальної людини.

26 травня.

Мав бути мітинг в'язнів з приводу збору пожертв на культфонд для пункту. Я виділив доповідача і випросився в гості до земляків. Ішло нас 6 чоловік з одним конвоїром: два хлопці з Проскурівщини на 10-й, а нас 4 на 9-й пункт.

Подорож була мало втішна: бажання й радість побачити приятелів, земляків засмучували невідрадної: 75 км мокрої з ковбаними дороги для слабосилих ніг і поворот за три доби — інакше карцер на три дні.

Проте нас не лякали обмеженості: надіялись прибути своєчасно. Невідома сила підносила, коли вийшли за дротяну огорожу свого пункту. Всі молоді, рухливі, нескручені ще усевлонівськими благодатями, ступали нога за ногою, оминаючи, перескакуючи баюри, весело гуторячи. Харчів з собою не брали, одяглися легко, тому сподівалися на вечір конче бути на 9-м пункті.

Конвоїр наш — українець з Криму. Довідавшись, що він з Симферополю, я назвав кілька тамошніх знайомих прізвищ. І дивний збіг обставин: конвоїр Гриневиц, проживаючи в Симферополі, мешкав три роки в одному будинку з рідним дядьком моєї дружини. Такі факти в Усевлоні враз ріднять людей. П'ять хвилин перепитувань — і ми стали близькими. Гриневиц виявив нам цілковите довір'я й закинув рушницю далеко за спину. Коли вона насточортіла йому одному — ми несли її по черзі.

Вся дорога пройшла в цікавій розмові. Я зняв тему про конвой. Дивувало мене, чи всі вони так вірні слуги Усевлону, чи бездушні люди, байдужі й немилосердні до людських страждань.

Гриневиц довго розповідав про конвоїрів. Не один з них переживав велику моральну гризоту. Багато з них відчують, що їхніми багнетами тримається усевлонський режим, через них в'язень конає в непосильній роботі.

Коли б не безплатний конвоїр, Усевлон не зміг би тримати такого кількісного платного штабу і не втримав би тієї дисципліни й натиску. Це мучить совісного конвоїра.

Для Усевлону потрібний конвоїр — кат, насильник, безчула особа. От вони й підбирають таких людей. Там нема 54 ст. (за контрреволюцію), там нема «мяккотілих» інтелігентів, братолюбивих і всепрощаючих селян. Перше місце займає там злочинний елемент, хабарники, проштрафлені партійці, бувші чекісти — словом елемент, що за гроші, за скорше звільнення, зі спокійним сумлінням мордує в'язня.

Та й їм не легко житється. Вимагають від них у три рази суворіше. Збоку не видно дисципліни в конвої, а придивися ближче: за найменший непослух добавляють час заслання, за щось важливіше — розстріл постановою найстаршого охорони. Хто ж добре поводитьсь — той дійсно за 2 роки може відбути 10-річну кару. Тому вони з такою обережністю приймають людей до охорони. За охороною стежить ІСО (інформаційно-секретний отдел) більше, як за станом — настроями в'язнів.

За годин 4, не припиняючись ні на хвилину, були ми на 10-му пункті. Тут непомітно свята: кипіла уборка пункту. Ми відпочили, попили кип'ятку, залишили проскурівців і рушили далі.

Не було ще й півдня; до вечора мали часу досить і не спішили. Проскурівці випросили у земляків півпачки махорки й угостили нас. Ото ми попахуючи пішли далі.

Я зупинився на ІСО. Чув про нього, але функцій його не знав. Гриневич і тут відкрив дечого нового. ІСО — це Чека над Чеку. Вродилось воно з чекістського досвіду. Коли комуніст носить партбілет та його іменем дістає комісарську платню, то ще питання — чи на випадок збройної боротьби ішов би він у лавах борців за комунізм. Хто ж сидить сьогодні в Усевлоні — той безсумнівний ворог партбілету. Може до Усевлону він ним не був, а тут став і помститись за свої муки готовий щохвилини.

Отже тисячі в'язнів — це сила поважна, і коли б попустили нагляд, вона могла б, чого доброго, цілий переворот зробити в державі.

— Бажав би я плебісциту, — каже конвоїр, — щоб якась невидима сила поставила справжніх ворогів комуни та її захисників, симпатиків на вагу. Була б дивовижа на цілий світ! Я перекона-

ний, що ревнителів — бажаючих комуни було б на повних кілька десятків разів менше.

Ото ж, щоб одного прекрасного ранку червона Москва не була заскочена на переляк, як у свій час Рим від повстання спартаківських рабів, щоб не приймати тривожної телеграми, що «Усевлон зайняв Архангельськ, Вятку й облягає Ярославль» — Чека видумала в себе чеку — ІСО, що пильно стежить за атмосферою на терені Усевлону: трішки десь щось не так, хтось повернув від лінії, — і беруть раба Божого, будь він ще вчора найвизначніший, найвірніший слуга.

От взяти Франдемана — начальника Пінюзького участку: Богом, грозою був для 50 тисяч в'язнів. У його руках було їхнє життя й доля. Думалося, що він власть, аристократ, тиран чи ангел непорушний і непомильний. Цілий почет прислужників мав до своїх послуг. А слід було йому шкрябнути необачного листа Бокшеві, що треба конче поліпшити умови в'язням, вони б дали більшу продукцію — і довір'я до нього лопнуло. Приглянулись роботі, найшли хиби. І вчорашнього володаря участку до карцеру, як рядового в'язня, на знущання, щоб десятий боявся.

І це робота преславного ІСО; в цій найкваліфікованішій усевлонській установі працюють вибранці. Тут найвідповідніше поле добитись ученого й заслуженого чекіста. Складається ІСО з добровольців-аматорів «сільних ащущеній», з покараних урядових чекістів. Не будучи певними в провині чекіста, йому казали: іди в Усевлон, на північ і докажи там свою мудрість та вірність комуни.

Для людського ока, ідуть вони з десятирічним засудженням, з ізоляціями та іншими страхами як усі, а по суті справи вони ні трохи не міняють ні роботи, ні стану. Хіба, зважаючи на суворе підсоння й «трудну» роботу, їм плату збільшують.

Навіть методи роботи ті самі. На волі вони викликали, залякували, сексотівство пропонували — і тут те саме, ще в різкішій, страшнішій формі. Придивитись до в'язнів — половина з них вже завербована приглядати за «товарищами па работе, нарам».

Говорив конвоїр твердо, ні трохи не боячися нас. Твердження підкреслював багатьома прикладами, фактами.

Я слухав і не знав, чи це підступ з певною метою, чи справді щире визнання правди. Ради ввічливості до інтелігентної, видно, особи треба було притакувати, виявляти здивування, обурення.

Але з якого боку не приглядався — ні найменшого сумніву не було, що конвоїр — чесна людина і ворог тому, що в силу обставин підтримував багнетом.

Вечоріло. Відчувалося втому, муляло в чоботях, до немочі хотілось їсти. Сіли, перекусили порцію хліба, що найшлась у волинця Нестерука і гайда знову. Ніхто не знав дороги, але по часі припускали, що скоро 9-й пункт.

Довго ще приглядалися перед себе, всякий недокінчений шмат ліса на просіці вважали за пункт. Тільки десь коло 10 години, підбиті на ноги, притьопали на 9-й.

Там уже спали. Зареєструвавшись в команді, кожний пішов шукати своїх.

9-й пункт уже побудувався, людей більше, аж 1600 чоловік. Ніхто не міг зразу сказати, де наші земляки. Аж по годині допитувань здоровкався з Zenченком.

Того вечора мало що говорили. Zenченко розісланий, а я почував велику втому. За годину заснули. Думали, другого дня наговоримся, та дарма. Нарядчик його не відпустив з роботи.

Зате досить часу мав побути з письменником Поліщуком. З трудом його пізнав. Схуд, зісох, зморщився страшенно. Пішов би в заклад, що ні один емігрант його не пізнав би тепер. Нудиться бідака страшенно. Ні книжки, ні газети не бачить. Два місяці ходив у ліс на роботу, обірвався, тепер босий, в якихось опорочках ходить. Останніми тижнями звільнили його від фізичної праці й дали роботу в «красном уголке» — заяви в'язням писати. Питав його, чи пише щось, творить. Він тільки рукою махнув:

— Вірите, так отупів, так приголомшені усякі почування, що листа до пуття не годен скласти. Задумав був написати спомини про Ганну Барвінок, але де, з чого? Оце обійдеш кругом бараку, пригадаєш характерний момент, епізод, сядеш писати, а тут: «гражданін вихователь, напишіть, прошу, заяву завхозу, щоб лапті видав, третій день босий в мокроті». Що говорити. Хіба в цих умовах можна творити. Тут убили всякий інтелект. Треба бути волом, а не людиною. Подивіться: хіба, тільки споглядаючи на ці картини, навіть не будучи їх виконавцем, знайдеться у людини якась натхнення? Це ж жах, це ж пекло часів Навуходнозора.

Перед нами валка людей душ 20 тягнули шнуром величезного балана. Впряжені в ручки з грубого мотуза, заболочені,

забрызкані, тільки очі блищать, — напинаються вони з усіх сил і за командою «раз-два взяли» смикають по баюрах, пнях цей 60-пудовий балан на просторі 2—3 кілометрів — сунуть, бо не понесеш — дороги нема.

— Це ж Сизифова робота. Це ж ідіотизм, на який здатні тільки очамрілі від крові чекісти.

— І знаєте, — продовжував Клим, — один видатний усевлонський начальник пропонував мені у творах виспівати цю роботу.

— Як саме? — питаю, — на якому тлі?

— А давав навіть сюжет, оригінальний сюжет. От послушайте. — І розповів важливий епізод, не знаю, в якій мірі відповідав він дійсності.

На одному з гучних бенкетів королів комунарії у московських кремлівських палатах, здається, на іменинах Рикова, в бенкетній залі красувалось гасло: у привітальному тості кожний з присутніх має висловити геніальну ідею — проект-план будівництва соціалізму, хай би це був міф, фантазія, але оригінальна.

Напружились уми, насупились чола приявних на бенкеті державних мужів — «соціалістичних будівничих»; усяк хотів випалити наймудріше. Калінін сказав, що в найстарішого дядька виб'є косу з рук і посадить його на трактор. Сталін проектував замість круподерок та драчів усяти країну комбінатами та домініонами. Мікоян клявся, що за два роки у нього не буде жодного крамаря, а кожна куховарка буде гостею ЦРК (Центральної робітничої кооперативи). Луначарський обіцяв «із'ять» із лексику радянського громадянина слова: Бог, церква, віра, а натомість запровадити: Маркс, соціалізм, пролетаріят.

Було багато зарозумілих обіцянок-проектів.

Останнім виступив Дзержинський. Певне був під добрим хмелем, бо розійшовся довгою промовою: «Буржуазія — ця ледача, випещена потвора, тікає від природи, від її труднощів; вона шукає готової благодаті, прагне на південь, на Рів'ери, Венеції. В тих затишках вона знаходить і розраду, і шукає скарбів, гризучися за ласий шмат, як пес скажений. Ми — робочі труженики — не боїмося праці. Ми з холодним розумом і загартованим серцем повертаємо свій зір на північ. Там наше майбутнє. Я п'ю за розбудову неосяжної півночі. П'ю за перетворення диких полярних хащ-нетрищ природи у край електрики й льокомотиви. Я п'ю за перетворення цієї оригінальної для нас ідеї в оригінальний спо-

сіб. За реалізацію цієї ідеї силою тих, що є ворогами цієї ідеї, — силою контрреволюції. Одна когорта контрреволюції скрилась у Чорнім морю і шкодить назовні. Народилась друга генерація, ще більша. П'ю за те, щоб ця внутрішня контрреволюція працювала на нас. П'ю за концентрацію її для здійснення оригінального могого пляну культивізації великої півночі. П'ю за реалізацію, цього проекту, бо бачу в ньому велике майбутнє пролетаріату. Закликаю всіх до здійснення цього пляну. За цей проект ура!»

Ура, ура! — захоплено гукали всі приявні. Дзержинському gratулювали, овації справляли. Він був так підбадьорений похвалою, що другого ж дня спорядив повітряну експедицію фотографів, меліораторів, інженерів і полетів на північ. Перехрестив кілька раз усе побережжя Ледяного океану від Сахаліну до Архангельська-Соловок, сфотографував, накидав бомб, назначив станції, пункти.

Народились Соловки — сиріч Усевлон, як база-вогнище культивізації, електрифікації, льокомотивізації необнятої півночі.

Було б це давно почалось, та міжнародня кон'юнктура не дозволяла. Тепер можна й час. Вхопило Дзержинського, то є браток Менжинський з його вірним підхалимом Бокшем Берком.

Ото ж ця ідея й дала себе відчути. І цю ідею рекомендували Поліщуківі втілити в поему «Усевлоніяда». Навіть натякали, що влучно втілена ідея скоротила б йому час кари в п'ять разів.

— Пишіть, — радив я йому.

— Не хочу й не можу, — відповів.

— То тікаймо, — шептав я.

— Не бачу мети. Від совісти своєї? Не почуваю себе винним. Коли б дістатись зразу десь в американські прерії, щоб не обсервувати ні радянських солодких ідей, ні західного фальшивого блаженства.

Добивався я конкретности, чого він тримається, на що надіється — не добився. Прощався з ним з почуттям незадоволення й досади, що культурна людина так упала, дезорієнтувалася й здалась на ласку північної хуртовини та літніх комарів.

Практичнішу розмову мав я з Zenченком. Майже не питали, як живеш, відомо й так. Зразу жадібно зашептали про втечу. З ним одним і першим говорив я докладно на цю велеречиву тему. Виклали, які дані я маю, що вивідав, зібрав він, і заговорили про плян утечі, про спосіб зійтись. Найможливіше вирватись

у гості, хтось до когось. Питання — коли? А як не пустять? Як з'явитися з місця? Треба все передбачити, припустити, обійти, щось найраціональніше придумати.

До півночі уклали пляни. Мало спали, мріяли про той заповітний час утечі.

О третій годині їх згнали на роботу, а ми рушили, в надії сьогодні бути вдома. Назад ішлося з тричі меншою енергією. Кожний був невиспаний, перечулений розмовами про дім, про родину, про близьких. Сумно, мовчазно йшли, кілька разів спочивали й заночували на 10-му, щоб вдосвіта на розводі бути.

Хоч як поспішали, проте спізнилися. Шібанов додержав слова: посадив трьох до карцеру, а мені дав день домашнього арешту, але змягчів і за півгодини подарував усім.

З одним мандрівником — кубанцем Верещенком я подружив. Сподобалась мені ця незвичайна особа: дорогою він крізь розмову подав думку, що воно не страшно й ногами наживати з Усевлону, бо, як той казав, «дабйомса ми асвобадження своєю собственной ногой». Ми часто сходились і покурювали легкий тютюн; його цілого півфунта приніс Верещенко від земляка. Останньому пощастило: викликали його в ІСО на пересильний пункт десь в середині квітня, а в цей саме час прибули посилки. Проходячи подвір'ям, він бачив, як їх викидали з санок на сніг. На щастя, побачив свою і вхопив до рук. Йому не давали, але вперся й з рук не випускав. Мусіли відібрати розписку. Як скарб дорогий, пер він її — 30-фунтову — цілий тиждень етапом.

Верещенко розповідав мені цікаві епізоди з життя й поведження їхньої армавірської групи. Забрали його за свячені шаблі. В їхньому селі — Кудринцях у церкві на престолі хоронились старинні, свячені три шаблі, ще з часів козаччини. Ними обдаровувано лише визначних осіб — героїв станиці. Ці шаблі в відважних руках рубали ворогів під час усіх війн. У громадянській війні цими шаблями орудували ватажки загонів протибільшовицьких повстанців. Цими шаблями стято голову, чи пропорено живота не одному совітському агентові, комуністові; про них гуло по всій Кубанщині. Шість років ГПУ шукало цих таємничих шабель та все без успіху: зловлять людину — не скаже, де шаблі; вхоплять шаблю — не вивезуть зі станиці, а покладуть голови, стяті тими ж таки свяченими шаблями.

Аж 1929 року на весні нелюдським катуванням козака Гордієнка Івана загін ГПУ таки добився, хто володів шаблями та хто їх мав у руках. Одної ночі арештовано 36 чоловік і протримали всіх півроку. Вчинили страшний суд: 9 на смерть, 14 на каторгу, 6 на вільну висилку, а решту на менші речинці. Йому, що шаблю тільки перетримував за образом, дісталася середня кара — 7 літ усевлонської каторги. Але він духом не падає. Часто говорить про дім, мандрівку.

Я став думати, чи не був би він мені належним компанійоном...

9 травня.

Одержав секретне розпорядження про антирелігійну пропаганду.

Підсумки антивеликодних днів викрили великий релігійний дух серед в'язнів. Майже на кожному пункті були ексцеси на Великдень; на 6 і 8 пункті відмовились від праці цілі шатра, третій пункт застрайкував увесь.

Це спонукало Усевлон та ІСО налягти на антирелігійну роботу. Ото й явився окремих циркуляр. Незважаючи на повінь, гарячі голови ІСОВські думають, що отим окремим циркулярем зразу всіх безвірниками пороблять.

А доручували у ньому багатенько:

- а) закладати осередки безвірників;
- б) провадити систематичні антирелігійні суди, розмови;
- в) всіма засобами паралізувати вплив попівства: не допускати попів на відповідальну, легку роботу, а навпаки; притягати їх до суворої відповідальності за найменшу агітацію; компромітувати їх на кожному кроці, щоб підорвати їхній авторитет, довір'я;
- г) повести боротьбу зі всякими побутовими проявами й відзнаками попівськими: домагатись постриження попів, заборонити носити попівський одяг, хреститись, молитись і т. ін.;
- д) домагатись відмовлення попів від свого стану; такі факти відзначати оголошеннями на загальних зборах та в стінній газеті, а від них брати підписку;
- е) тим духовникам, що відмовляться від свого стану, давати всеможливі привілеї, лекшу роботу, доручати їм доповіді на антирелігійну тему і т. ін.;
- ж) вивчати ставлення до релігії кожного в'язня і відмічати це в «лічному деле» (характеристиці).

Довго думав я над цим циркулярем, як би його виконати, щоб і вовки були ситі, і кози цілі. Зло брало, чого ще в душу людини лізти. Не досить їм тієї муки, яку зазнає, прикладом, отой нещасний священик Гавриленко — 50-літній сивий дідусь, цілісінський божий день носячи воду здоровенним відром-баддею! Бідолаха аж виріз кривавий витер на плечах. То ж наносити води для тисячі людей коня треба, а не виснаженого діда. Їм мало цього, хотять ще й душу виснажити.

Рішив я відкласти антирелігійну роботу до остаточного тепла, на повітря. Шібанов рішуче заперечив і дав наказ, щоб протягом двох тижнів постригти всіх попів, улаштувати суд над попом, низку антицерковних лекцій і т. ін.

Я підкреслив, що на антирелігійну тему виступати не відважусь, а фрізієром не був; коли це так пильно, хай хтось інший переводить таке завдання: я піду на фізичну працю.

— Нет, ти в карцер сначала пайдьош, а патом — куда ми схочем.

— Коли ваша така воля й ласка, то хай і так, а по наказу стригти попів не буду. Обов'язки вихователя я з себе складаю.

І другого дня вийшов на розвід.

10—17 травня.

Тиждень працював лісорубом. Було трудно, але хлопці допомагали підганяти урок. До речі, десятник Сосюра (пізніш утік з великою партією) розумів мене і полегшував роботу в усякий спосіб: менший метер при завданні, більший при здачі стіс напиляних баланів. Тим часом праця посувалася так мляво, люди були такі слабосилі, що я, незвичний до фізичної праці, цілком не відставав би. Більше працював язиком: говорив уже не як обов'язаний казньонний вихователь, а словами — духом рядового каторжника. В партії Сосюри не було ісотівців (співробітників ІСО). Часами було навіть весело, особливо як випадали соняшні дні.

А йшло до того. Сніг злізав, залишивши лише низинами покороблені сірі куці; сіра глеювата земля всякала воду, сохла, місцями можна було й лягати, хоч долини залиті водою. Якась розвіянність охоплювала, навівала душу. Так хотілося не бачити, не відчувати над душею конвоїра, не ставати на перевірку, не підійматись в чортів голос на розвід. Інстинкт сам говорив: готуйся, не дрймай, тікай відсіль.

І що теплішало на дворі, то сильніше буяла в душі радість-надія про недалеку втечу.

Думав про неї не я один. Кожний шукав компанійонів; багато віткачів — незручно, а самому — страшно, небезпечно.

Одного дня працював разом з Блажковим. Цілий день складали плян: розходились думки. Він пропонував на північну Двину, Сухону, Юг, а там десь пароплавом до Вологди. У мене була орієнтація лісовим — ближчим шляхом — Котляс, Вятка, Ярославль, Москва. Цей маршрут схвалював і Верещенко, може тому, що шлях держав на Кубань. До того ж я очікував зв'язку з Зенченком.

Ексцеси на пункті майже вщухли, певне, перед бурею. Кожний наче погодився з долею, але мотав тихцем на вус. Найбільші блоги-горлохвати, що тижнів кілька тому «бузили» за все: за харчі, за одягу, за великі уроки — тепер притихли, немов їм велику полекшу зроблено, хоч було навпаки — хліба не вистарчало, каша вийшла, одна гнила риба, не стало навіть отих паршивих лаптив. Боса команда кожним днем збільшувалась.

19 травня.

Вирушило 20 чоловік на 10-й пункт по лапті. Всякому хотілось піти — світа побачити, але хто пішов, — не рад був. Як під вечір другого дня вертали назад, здавалось, що то каравана верблюдів суне: на кожного нав'ючили, як на вола, що ні поглянути перед себе, ні головою повернути, позадрипувалися, намучилися за трьох дурних, не оден з тиждень шиєю повернути не міг.

21 травня.

Приїхав конем з Лайнської бази зв'язковий, привіз кілька газет і сповістив, що на Лайні (пристань Лузи верстов 70 від нас) для нашого пункту чекає 200 пар черевиків і 180 посилок. Забрати їх звідтіль і доставити — це справа пункту.

Не знав Шібанов, кого заставити читати газети в'язням, і прикликав мене. Я відмовлявся тим, що набобився.

— Завтра будеш віддыхать.

Тобто знов я став «воспітателем».

Три вечері я читав газети. Слухали всі уважно. Читалось славнозвісне Сталінове «Галавокруженіє ат успехов», де він роз-

бывав азарти ярих колективізаторів і всю вину за провал колективізації звалював на низових комуністів.

— Бодай би йому, сукиному синові, мозок закрутився, — висловлювалися в'язні-селяни.

— Бач, наробив, гаспид лихий, шуму, понакачував їм дурні голови, що в них дійсно закрутилось, а тепер, мовляв, це не я, не ЦК винен — це вони, оті низові колективізатори.

— Це так, як тому Рябкові: раніш гнuzдав їх, що слабо колективізували, а тепер гріє, що вже занадто розперезалися на колективи, перекапустили.

— Нагадався в горах, як... загнав тисячі безневинного народу. Чекай. Тобі ще не то голова закрутиться, — затрясється і в печінках, чекай.

Такі розмови та репліки йшли довго у кожному шатрі під час і після мого читання. Одну з них підслухав Шібанов і вчепився до мене, що я «вместо пропаганди саветской палітікі — падстрекаю заключонних к вазмущенію протів правітельства і партії».

Я обурився, перестав читати й обіцяв написати в участок, що старший охорони перешкоджає культроботі.

Шібанов, видно, злякався ходу з мого боку, і заспокоїв мене, що йому лише так видалось, а щоб я не припускав, що він мене в чомусь підозріває чи взагалі щось проти мене має — пустив мене в «командировку» до Лузи.

Це була несподівана приемність. Піти в далеку «командировку», хоч на час вирватися з пунктівської ями страхіть і страждань — щастя в'язневі.

24—29 травня.

Дні теплішають. Весна поступає непомітно, крадучись через ліси-нетри. Ще вчора непевні були в ній, мріяли про неї, а сьогодні вона виявила свої права і нищить зимові останки. Теплий, лагідний вітер, сонце хвилинами припікає не гірше, як десь в Одесі. А день — вічність, повних 20 годин; ляжеш, не встигнеш очі сплющити, як уже день. Уроки наче менші стали, бо тож, Господи, є коли їх виконати. За дня виходять, за дня й приходять. Весна подає сили, підбадьорує.

Підвезли муки, печуть хліб, варять кашу. Знову приходять листи, посилок очікуємо. В'язні, вирішили на свої кошти їх перетранспортувати. Зв'язковий потішив, що на Лайні можна найня-

ти підводи й доповодити їх до Льохти. Склали гроші й доручили мені перевезти посилки до річки.

До походу довго готувались: злагодили човна переправитись через Льохту, підібрали 22 надійних в'язнів, щоб і здорові, і «чортової думки» не мали, виробили плян, де заночувати, як посилки доставити, зібрали на них по 2 карб. грошей від кожного, вручили мені уповноваження і гайда з конвоїром.

Ніхто, крім зв'язкового — провідника, не знав, куди йдемо, проте йшли охочо, незважаючи на дорогу. Вона була жахлива; хоча сніг зліз, та друга біда. В снігу плавали, а тепер — скачем, ломимосся.

Ви не можете уявити, що то за дорога лісом. Ми звикли: ліс, травичка, холодок. Ідеш, утомився, приліг, відпочив... Приємність, прохід, насолода! Та чортового батька тут приляжеш. Де ступив — там вода по коліна. А зашпортнешся, то вскочиш у трясовину по саму шию. Сам ідеш, гляди — і збився з шляху, бо ліси ще непочаті, дикі, предковічні: одно дерево росте, друге хилиться, третє впало, четверте з десятим переплуталося, одинадцяте гниє, дванадцяте й тринадцяте зігнило, самі потрохи; ступиш — стрягнеш у воду, в мох, у жабуриння. Ідеш і не знаєш, куди ступати: чи на похиле ногу задирати, чи скакати на впалє. Невдало скочив — заплутався на четверте — десяте і полетів десь у баюру, а звідтіль і викарабкатися трудненько. Словом — біда. Півкільметра пройдеш, а воно видається, що 20 км, спочити треба. І то цілу дорогу вздовж і впоперек. Мука, а не хода.

Ну й ліси, ну і хащі. Бодай би запались! Кожний усевлоновець нічого не мав би, коли б отой Ледовий океан та розширив береги свої десь до Ярославля, чи й до самої матушки Москви.

Було нам два шляхи берегом чи горою. Обидва незручні: один мокрий, другий важкий. Плуталися цілий перший день. Ніч провели погано. Навалили густо ріща і на ломаках витягались.

Другого дня йшли лекше. Надибали стежечку. Щодалі вона кращала, а то й зовсім стала мокруватою доріжкою. І зраділи ж ми, ставши твердо на шлях, давно небачений. Кожний бадьоро глянув уперед, не зиркаючи щохвилини під ноги. Здавалось, що такою дорогою йшов би не відпочиваючи аж до рідного краю.

Надвечір були на Лузі. Тут радість і захоплення. Побачили будови, живих вільних людей. Хоч і не такі вони, як у нас, — дикі,

чудні, а все ж таки живі, вільні творіння — зиряни. Не багато їх — людей, хаток 6—8, але є життя.

Розквартирювались, розляглися по сухих хатках: вівсяник, молочко таке смачне за 6—7 місяців, розпитування, розповіді. Хлопці віджили і раді, Боже як, що хоч на день вирвалися з усево-лонської ями.

Зазнав я труду, поки впорався з завданням: найшов на березі Лузи «продбазу¹ Усевлону». Це — великий намет, а в ньому мішки муки, крупів, черевиків, посилки й сіно для трьох пунктів — 10-го, 11-го, 12-го. Все лежало в безладді, перемішане, перекидане, замокле, заболочене. Варта й догляд — 2 конвоїри, тільки спали по черзі коло намету та вибирали найпривабливіші посилки й смакували, а що мука замокла, посилки гнили на болоті, — це їх не обходило.

Довго я перекидав кучу та відшукував свої посилки. Коли б охота — бери сміливо не свої, а кращі, цінніші, більші — ніхто б нічого не закинув. Багатьох своїх таки не відшукав, бо раніш від мене були з 12-го пункту й брали, певне, не за сплском, а на око.

Відібравши своїх 139, сів на березі спочити. Переді мною плескали хвилі каламутної води, скроплюючи краї шагра. Незмірна широчінь, крижини, що шмалко гналися за течією, вразили не-мило. Треба бути добрим плавцем-спортсменом, щоб таке море перескочити. А його не минеш, куди б не вдарився втікач. Схиливсь над берегом — вода, як лід.

— Що, пареньок, вода не вбуває? — звертаюся до вартового.

— Кий біс! От третій тиждень тут качаюсь, а вона все хлюп — та й хлюп. І хто його зна, чи спаде коли, як тут кругом-кругом болото.

— Купатись скоро будете? — натякаю.

— Кий біс! Не так скоро. Один мені казав, що аж під Петра можна встромлятися у воду, та й то не завжди. Часами й серед літа буває крига у воді, як перепадуть морози. Тут і в липні зима випадає.

— А яка глибочінь у річці?

— Хто знає. Ідуть частенько плоти, то бовтом дна не дістають. Видать, жабі є де заховатись.

¹ Харчовий склад.

Не мало мороки мав я, поки наладнав транспорт.

Зв'язковий торочив про якусь маленьку баржу, що має піти з Лузи на Льохту, цебто до нашого пункту. Не допитався я про це ні в кого; кажуть, колись буде, а посилки, як кров з носа, зараз треба взяти, бодай частину.

Вдарився до зирян, чи не згодились би вони. Багато з них знає російську мову, і легко було домовитись. Стали й вони обмірковувати; пробували всякого (охота була, бо давав я добрі гроші): і лодками, і волоками, і на «телегє». Взяли останнє. За моєю розповіддю пригадали, що недалеко від нашого пункту — км 20 — живуть два зиряни, а до них є шлях, хоч і вузький. Згодились 5 «телег».

І другого дня трьох зирян та дві зирянки, навантаживши повні «тележки» в одного муцака, рушили вузькою доріжкою. Тяжка була їзда. Що півкілометра зупинялись і прочищали шлях.

Група з черевиками пішла з конвоїром уперед і, за розказом зирян, мала нас ждати на ніч у порожній колибі над Льохтою. Кожний в'язень дістав по 10 пар на плечі і таскав, як навантажений верблюд. Не один з них кляв ту хвилину, коли вхопився зі згодою йти в таку подорож. Вісімнадцять «казьонних» черевиків (по парі одягнули всі з місця) ніяк спокійно не лежали на плечах: зсувались на боки і збивали носіїв додолу, стукали їм в плечі, закривали очі, заступали шлях, а 2 пуди розгойданої ваги разом на 70-кілометровій дорозі притискали до землі, виснажували слабосилих людей. Тяжкий і довгий був то спосіб транспорту.

Я йшов за возом з одним зирянином. Він добре говорив по-російськи, був за війни у Полтаві, знав про «малоросів», чув про Усевлон, тому балачка з ним завелась цікава. Зирянин частував махрою, щиро нам співчував, бо знав про наше життя. Він кілька разів підночував утікачів з Усть-Сисольська і мені про те натякав.

Ночували в землянці всі. Було весело, наче на свободі.

Другий день був трудніший. Дорога щораз гіршала. Коло колиби лісових зирянчуків спочивали. Дивувались, що від нас недалеко живуть вільні сусіди. То чи не один з тих зирянчуків, що бачили ми зимою коло мосту. Поїли в нього всю сушену рибу,

м'ясо, брукву (ніби бульба або солодка редька) і далі. Йти стало ще гірше: людям трудно, — а муцакам?..

Прочищали берегом дорогу за кожних декілька кроків, об'їздили прірви кильметрами, перекидалися не раз. Жалко було дивитися, як мучилися люди й коні.

Коли були від пункту верстов 12, я зупинив своїх, порадився з конвоїром і вирішили відпустити добрих зирянчуків. Розплатився, вони дали весь свій тютюн і щиро розпращалися. Зирянин нагадав, де його хата. Коли б що до чого — він перевезе. Себто, що коли б я хотів «чемере» (тікати), як він висловився, то на той бік Лузи перевезе і шлях до залізниці покаже. Я записав прізвище, може справді людина пригодиться.

Група понесла черевики і мала сказати на пункті, щоб вислали 100 чоловіків за посилками. Зі мною залишився Блажків. Він ніби пристав. Тут мали ми час наговоритися.

Пригадую собі долину, де ми лежали на посилках й мріяли про недалеку втечу. Говорили сміливо, голосно, не боячись нікого.

— А куди ж остаточний напрямок наш буде? — запитав Блажків.

— За кордон, — без надуми відповів я.

— Тільки туди, — підхопив заохочений Блажків. — І знаєш, не треба гаятись, бо тут літо 1 ½ місяця. А я хотів би ще цієї осені на університет у Львові записатись; і так рік змарнував.

— Еге, хлопче, — усміхнувся я, — про що ти мрієш. Коли б вирватись звідсіль, а років ще буде: не цей, то той. З цього пекла варто й три роки утікати, щоб лиш чоловік живий зостався. Робити треба обережно, щоб замість Львівського університету та десь у «штрафізоляторі» не гнити.

Умовилися в перших днях червня тікати.

Аж опівночі прийшли власники посилок і, наче матері рідних дітей, брали до рук, оглядали три місяці очікувані посилки.

На ранок принесли їх на пункт і здали начальству. Воно переглянуло, чи нема чого нецензурного і після довгої крутанини та вимотування в'язням нервів — роздало.

Страшні були продукти й речі: різні коржики густою цвіллю взялись, товщі посмерділись, а білизна, одяг перегнили. Проте їли й цвіле, смердюче; смакувало, бо товщів давно не бачили.

IV ДУША РВЕТЬСЯ НА ВОЛЮ

Весна запанувала остаточно. Земля на горбовинах сохла, зеленів мох. У повітрі тепла прохолода. Настав благодатний час давно вимріяних утеч.

2 червня.

Вчора не дочислились трьох циганів, а сьогодні десятник Сосюра з шістьма робітниками відділвся для «огляду та вимірення площі» й не вернувся.

Цигани поблагословили, та нещасливо. Слідом за ними побігла погоня п'ятьох конвоїрів. Недалеко й відбігли, як їх стали настигати. Почули гавк пунктівської собаки Пронози. Щоб заховати слід, повилазили на дерева. Але собака рознюхав і показав. Один із втікачів не хотів злазити. Хоробрий конвоїр збив напівживого, — поцілів добре. Принесли його співбрати на пункт з розторощеною головою. Два дні лежав він коло шатра, щоб усяк дивився й не відважувався на втечу.

Та це не кожного лякало. В'язні отверто говорили, що як трава, ягоди, бруньки зацвітуть — піде половина пастися, хіба на ланцюги візьмуть.

4 червня.

Рано зі самого подвір'я втекли три теслярі (два волинці — Городовик і Мусієнко та Вітковський з Лубенщини), а опівдні зникла ціла група хозкоманди (18 чолов.). Привезли два рази дров, пішли по третій і щезли. Кинулися по них конвоїри, може де спочивають, далеко пішли, — але нема ні душі.

На пункті цілковитий переполох. Ціла ж команда з десятиком. Шібанов волосся на собі рве. Вислав усіх вільних конвоїрів, побіг сам з рушницею.

А вістка по всіх робочих ділянках гремить. Всяк у душі бажає втікачам щасливої дороги. На те закидалось, бо підготовилися добре: три посилки винесли у ліс, багато пайок хліба, взяли три сокири, два добрі мотузи, — цілковито озброєний загін; та й хлопці були не дурні. Проте не мали щастя.

Заболочений по вуха, озвірілий прибіг Шібанов. Зібрав усіх на перевірку і, вимахуючи рушницею та грізно лаючись,

об'явив в таборі воєнний стан: за найменший непослух, протест в'язня, спробу втікати чи за виявлену підготовку до втечі — розстріл на місці, без суду. Аж пінився, лякав нас, що ні один утікач з Усевлону не вислизне: не піймуть тут, злапають на інших пунктах, бо всюди є засідки; омине пункти — утопиться в болоті, медведеві в пащу попаде; просмикне в таборній смузі, попадеться на станції, в кожному селі. «Беглецам» нема тут пощади, волі їм не бачити, закатують їх у «штрафізоляторі».

Речі його наводили страх, та не всім. Багато думало «а може якраз моє щастя» — і втікали щодня й щоночі: тікали з роботи, вихоплювались дорогою, зникали вночі, просмикували з рук «днювального», коли вночі ходили на «оправку». Тікали одинцем, групами, гуртами; не помагали погрози, збільшена варта і всілякі заходи: пильний перегляд річей на розводі, заборона мати цілу пайку хліба, щоденна розбивка земляків, щоб не змовлялись, випуск тільки одного вночі на оправку і т. ін. Ніщо не могло спинити шаленого розгону втечі.

5 червня.

Зникло три пильщики — херсонці з пилкою й двома сокирами.

6 червня.

З-під носа конвоїрові втекло 4 одесити і кріс у нього вихопили. Зняв крик — спинили. — Мовчи, бо заціпить, — наставили цівку і зникли в хащах.

7 червня.

Вийхав на пересильний пункт помзавхоза (помічник завідувача господарством) з трьома візниками та тільки їх і бачили. Того ж дня перед ранком зникло два священники-сторожі коло каптьорки.

Втеча опанувала всім пунктом. Всюди тільки й мова про це. Що більша, що вдаліша й громадніша, то з більшим захопленням, з солодшою таємничістю розказували, передавали її, як по радіо. Ще конвой не знає, а вже весь пункт шепоче, вихваляє відважних.

8 червня.

Піймали коло нашого пункту 8 втікачів з 12-го пункту. Втікла їх п'ять днів тому ціла група 60 чоловік з десятником та конвоїром. Трьох конвоїрів зв'язали й забрали кріси. За два дні, внаслідок суперечки — куди йти, розбились вони на 3 групи. Одна зробила пліт і поплила Льохтою, друга пішла піхотою до Лузи, а третя — взяла напрямом понад пункти, добиратися до залізниці. Три дні товклись-блудили на одному місці, аж опинились коло нашого пункту. Замітила сторожа й за ними. Частина втекла, а ці, вибиті з сил, здалися. Їх посадили до карцеру і дали знати на 12-й пункт.

9 червня.

Прибув агент ІСО. Викрито серйозні речі: третє шатро підготовляло замах на охорону. Посадили до підвалу 15 чоловік; ночами їх викликали на допит і «добули» подробиці замаху: змовники проектували вночі обеззброїти всю сторожу, захопити помешкання конвою, забити Шібанова й одного джурного (собаку Носова), забрати зброю й утворити бойовий загін, а в'язнів розпустити; як будуть відповідні умови, зробити наскок на 10-й пункт — забрати й там зброю та коні, а далі видно буде. Заносилося на серйозне, але не вдалось через слизький язик одного учасника, що в гарячій розмові з джурним натякнув, а далі місцеві сексоти «прислухались» і викрили. Досвідчений агент ІСО так зручно накрив другого обвинуваченого Гвоздикова (з Галичини, попеченого коло комина в перші дні), що той спантеличений, мусів признатися, ще й дав деякі поправки. Викликав агент і мене. Страшенно дивувався, як я нічого не знаю, й обвинувачив, що не веду ніякої ісовської сексотської роботи. В кінці дав завдання: систематично пильнувати за кожним в'язнем: з ким товаришить, що робить, підслухувати розмови, придивлятися до річей, до одягу, чи не міняє, не спродує чого, і все підозріле, зв'язане з утечею, помічувати й завчасно повідомляти охорону. Агент натискав, щоб тепер підсилити агітацію проти втечі, перевести показові суди над «беглецами», навіть засудити до розстрілу й на очах в'язнів перевести присуд.

Кілька днів перед тим прийшов циркуляр з КПО (культпросвітвідділу) участку про боротьбу з «пабегами». В ньому говорилося, що «воспитатель» несе рівно з охороною відповідальність за «пабег».

Одначе не вдалося мені реалізувати вказівок агента ІСО. Прийшов наказ тимчасово відкомандирувати мене на 10-й робпункт для посилення культуроботи, бо тамошній вихователь захворів. Виділили заступника й ранком мали мене відправити на 10-й.

10 червня.

А вночі ненадійно-несподівано, як грім з ясного неба, ударив гострий 25° мороз. Він приголомшив усіх абсолютно. Весь день усі кляли і мороз, і дику північ, і свою долю. Не можна було й не хотілося нічого робити. Половина в'язнів була зовсім боса, а мороз улітку страшніший, як у зимі. З полудня став перепадати сніг, а під вечір перетворився в завірюху, що крутила-мела два дні безперестанку. Навіяло в пояс.

Було цілковите розчарування північною природою. Погода вплинула і на рукраба. Він дозволив аж на два дні відпочинку.

12 червня.

Вели в «штрафізолятор» 15 заговірників, зв'язаних по парі міцним шнурком за руки, а з ними під загальним конвоєм і я — вихователь, що мав налагоджувати культуроботу на 10-му пункті.

Досадно дуже було йти. Цілу дорогу не промовив ні слова, — бо злочинці великі. Ще не протоптаний сніг у коліно утруднював ходу.

Пізно увечері представився я старшому охорони та рукрабові 10-му пункту. Вони закидали мене питаннями: про все, але не про культуроботу. З першої розмови було видно, що нічого тут не зроблю.

Того ж вечора втікло двох з бараку: видушили вікно на другому поверсі, скочили — збили вартового священика й гайда в ліс.

13—17 червня.

Вже другий день побуту на пункті підтвердив остаточно, що тут не до культуроботи. Лякався я колись тяжкої праці на нашому пункті. Тут же проти нашого — жах. Затемна виходять, вночі приходять, правдивіш — прилазять. Приділи роботи вдвоє більші від наших, робота акуратна, чиста, бо десятники стоять над головою й собаками гавкають. А карцер — куди нашому! Пристосований до літніх умов: у підвалі, під баракком, у багні, в нижчому поверсі, де стати не можна найнижчому чоловікові, а сісти нема

як — болото, вода по вуха; та й стояти в тому болоті не мило, бо ще з зими сніг не розтав, температура лютнева. Більш двох годин не постоїть найміцніша людина. Хто ж переночує, того другого дня відправляють до «лікарні».

А режим страшний. За слово, за найменший порух, непослух — до карцеру, на сухий пайок.

Верховодить усім рукраб, як на 12-му. Він гордий «дисципліною» й «порядком» на пункті; хвалиться, що його пункт по будівництву перший на участку. За це йому вище начальство дозволило виписати жінку на цілий місяць.

З обуреннями вислухував я, як вихваляється цей кат успіхами, що обійшлися з десятки людських жертв та сотні каліцтв.

Першого дня я заговорив про полекші. Насів зразу на старшого охорони. Цей, слабодуха й нерозвинена людина, погодився, що стан в'язнів жакхливий, що експльоатація немилосердна, і обіцяв мене підтримувати. Коли ж заговорив я з рукрабом, він став сміятись з мене. Побачивши мою впертість, зауважив, що моє діло культробота, а не праця й стан в'язнів.

— Главное на пункте, — каже, — проїзводство, п'ятилетка, а культробота пастольку-паскольку.

Було видно, що нічого я тут не зроблю: навіть познайомитись, поговорити з в'язнями не вдасться. Вдень на роботі, а ввечері: щойно посходились з роботи — вечеря, не встигли кінчити — перевірка, після перевірки зайдеш у барак — всі сплять, як побиті, нужденним сном. Тоді стріляй з гармати, золото даруй — не розбудиш нікого. Кожний завмирає на тих 3 години, щоб закріпитись силою до завтрішньої муки. Годі було й думати про якусь культроботу, коли люди, дібравшись до нар, з жадобою засипляють, дарують їжу, аби хоч трохи відійти від 18-годинної праці.

Два дні заглядав я до бараків і, крім хворих, ні з одним в'язнем не говорив докладно. Оголошував, хто має якусь скаргу, заяву, листа писати — заходь у «красний угалок», — ніхто й носа не показав.

Щоб залишити по собі якийсь слід, рішив я видати хоч стінну газету. Та й це не вдалося. Переписувати читким почерком просив, хворого з «околодку», а нарисувати заголовок найшов одного рисівника. Погодився він намалювати з умовою, що звільнять

на день від лісу. Пішов до рукраба — не погоджується «на блат» звільняти від роботи.

Вилаявся я й махнув на всяку роботу.

Пішов по робочих дільницях. Перевіривши уроки, порівнявши їх з нашими, не міг витримати, щоб не поділитись з в'язнями почуттям обурення. Насів на десятників, що не протестують перед рукрабом, не стають в оборону арештанта. Один з блюдолизів-десятників доніс рукрабові, що я підбурював робочих до страйку.

Мокрим рядом накрив мене рукраб, арештом настрашив, але я не лякався: йому я не підвладний, а коли мої розмови з в'язнями він вважає за бунт — хай пише до участку, я ж довше тут не залишаюся й причину відходу з пункту теж відповідно умотивую.

Якраз вели на наш пункт пійманих б чоловік-утікачів із хозкоманди. З ними я вернувся на свій пункт.

Дорогою розповіли мені невдачники-втікачі про свої пригоди й муки.

Три дні йшли добре — були бадьорі, хоч дороги ніхто не знав. Коли ж вийшли харчі — почались страждання. Ота чортяча зима прибила зовсім. Добивалися до річки, може трапиться якась оселя. Йшли дні і ночі, мокрі, перемерзлі до кісток — ніде нічого. Голод і холод так припік, що всі погодилися б вернутись на будь-які муки, щоб хоч годинку нагрітись та бодай крихітку голод заморити.

Налізли на барліг. Щойно туди — як звідтіль схопився медвідь, згодом другий. Дехто закам'янів зі страху й оторопіння, а дехто навтьоки. Тільки Пальчинський не втратив духа: вхопився за сокиру й зично, розпачливо скомандував:

— Не тікай ніхто! Всі на звіря!

Та поки Сліпченко виняв сокиру, медвідь перепоров йому твар і вирвав півбока.

Підскочив Пальчинський і розмахом зі всієї сили розрубав голову медведю, аж сам упав від удару й наштурхнувся на гиялку.

Другий медвідь, що виліз пізніше й отягався, тепер став рішучий. Почувши рев забитого товариша, він кинувся на гурт, що відмахувався ломаками: збив, поламав Гуменюка, обхопив і жбурнув зі страшним ревом Соловійова. Третій з сокирою (забув прізвище) видався трус: замість влучити мент і тріснути медведя, він мотався на місці й захищав себе.

У цю мить піднявся Пальчинський, забіг ззаду і вдарив медведя по хребті. Він скрутився, застогнав волячим ревом і повалився. За хвилину знявся, кинувся знов, але безсило впав від кількох ударів деревом.

Всі кинулися до своїх. Соловійов був мертвий, Гуменюк стогнав, а Сліпченко качався в страшних корчах. Стояли над ними безпорадні. Трус із сокирою, відчуваючи свою вину перед товаришами, розірвав сорочку й перев'язав Сліпченка.

Становище було, звичайно, важке. Але не до сентиментів. Попрогортали сніг, наздирали кори, зробили колибу, розвели вогонь, улаштували зручніше ранених, прикрили їх і заходилися патрошити медведів.

За годину хворі лежали в колибі на медвежій футрі й постогнували, а всі здорові тримали на шпичках зажарене медвеже м'ясо й пожадливо похрупували, розповідаючи щораз веселіше недавню наглу пригоду. Особливо сміялися з труса; дехто лаяв, докоряв, що з таким і вмирати страшно. Зате вихваляли Пальчинського, обрали його отаманом.

Нагадали про ранених, кинулися, щоб їм дати, аж Сліпченко неживий.

— Царство небесне, — сказав сумно Валовий, знявши шапку.

Всі повставали, посхилявши голови. Рішали, що робити далі. Постановили переждати, поки розтане сніг, пересушити все м'ясо, і з теплом, як видужає Гуменюк, рушити в дорогу.

Поховали з тихим сумом свої жертви, укріпили колибу й зажили чотири дні. До несолоного, солодкуватого м'яса звикли й відживлялись добре. Гуменюк став поправлятися.

Але п'ятого дня, як сніг починав танути, почули собачий гавк. Всі вийшли з колиби прислухатись. Виразно розбирали, що собака наближається.

Заметушилися. Одні тікати радять, другі подождати, може то вільні мисливці. Проте кожний був напоготові. За десять хвилин собака був коло колиби й безперестанно гавкав, повертаючись у той бік, звідкіль прибіг.

— Тікаймо, — запропонувала більшість і вже намірились рушати.

— Стій, не розбиватись, бо купками переловлять, як курей, — заперечував Пальчинський. — Може, які мисливці, чого боятись, — шлях покажуть, знатимем хоч де ми.

Ще він не скінчив, як у кроках десять від колиби показалися два конвоїри.

Всі кинулися врозтіч. Бахнули разом два стріли, а за ними крик раненого Хилі. Дехто спантеличений, не знаючи, що робити, став.

Оце й ведуть тих п'ятьох трусів. Раненого Хилю й хворого Гуменюка залишили на 10-му пункті, звідкіль були ці конвоїри. За 8 днів ходи пройшли втікачі лиш 30 верстов.

18 червня.

Ранком доніс новопризначеному старшому охорони (Шібанова другого дня десь перевели) Седову, що на 10-му пункті працювати абсолютно не можна, а на участок написав рапорт і залишився на 11-м пункті.

Не знав — за що вхопитись: повна тека циркулярів, а новин за тих 5 днів ще більше. Рішив раніш їх вислухати. А вони такі: за весь час утікло 13 чоловік; вийшов етап на пересильний пункт в 300 чоловік у напрямку до Лузи; дорогою десь загубилось 20 душ; прислали нового дижурного: цей молокосос, граючи з револьвером на кухні, вистрілив і пробив кість у нозі в'язневі; кість гниє, мучиться бідняга-в'язень страшенно, бо лічити нічим. З лікарні померло вісім на малярію. Позавчора в лісі розбило ногу Дідушкові; не стало зовсім крупів, каші знов дають по 2 грами на в'язня.

Багатенько «дрібниця» переказував староста Варбаш та днювальний Юраш. Найбільше засмутила мене вістка про Блажкова. Не видержав хлопчина. Почувши, що я йду на 10-й пункт, втратив надію на мій поворот. Не став шукати компанійона й вирвався з роботи сам-один у піджаці з пайкою хліба. Хоч він, одержавши посылку — сало, пив смалець, відживлявся, але зима взяла своє. Дійшов він до Лузи відомою дорогою, ховався там від морозу (в одному піджачку і в черевиках) по сінах, по стосах дерева, аж поки не помітили.

Ранили в живіт мисливською рушницею. Цілісінький день нещасний качався в болях, а на ранок Богу душу віддав. Там його і поховали. Етап, що пішов на Лузу, приніс такі відомості, а вчора на повірці читали це всім в'язням до відома.

Сумно, жалко стало гарячого хлопчика. От тобі й пляни! Замість сидіти в аудиторії Львівського університету, недоля судила нещасному зігнати в північних багнах.

Довго вислухував відомості і сумовито вкладав у свідомість. Прибитість, пустота запала на душу. Пункт, що вчора ще скучав за ним, став гідким, нестерпучим. Зростала думка-жадоба — як найскорше вибиратися звідсіль. Оці раптові масові етапи навівають новий неспокій. Поженуть людей у різні сторони, знову розлучать приятелів, може й мене закинуть катзна-куди?.. Знову прийдеться нове місце з півроку вивчати, аж поки чоловік зорієнтується, в який бік Україна... А літо пройде... ні, треба зриватися негайно, цими ж днями.

Але з ким? Про зустріч зі Zenченком (з 9-го пункту) нема надії. Вчора конспіративно дістав від нього таку цидулку: «Прощавай, друже. Відходжу на етап. Догадуємося, що в архангельський порт грузити дерево. Дорогою буду «уважний», а Тобі бажаю успіху в замірах. Нехай Господь допоможе нам побачитись». Отже треба шукати компанійона тут на місці. Але кого? Нема підходящого: Верещенко пішов на етап, Юраш старий, пристане, староста не відважиться. Треба шукати, не відкладаючи, бо час летить. Зима недалеко, хоч і весни ще не було.

Вечері підійшов до Покутинського (поляк). Став натякати — сумнівається, боїться, подумає. Звернувся до Рибченка; цей радо прийняв пропозицію. Умовилися докладно в зручніший час.

19 червня.

Викликав старший охорони й потребував плян культроботи. Виправдавшись, що ще не склав, я заходився розглядати діла.

Їх ціла купа. Що циркуляр, то все негайне, речинцеве: Розвинути справу спорту, організувати соцсоревнованіє¹, завести зразковий огород, популяризувати новий карний кодекс та ін.

Всі заходи скеровані проти втечі. Участкові культосвітники гадали спортом та художньою розвагою паралізувати у в'язня думку про втечу, вбити йому в голову, що й тут весело, що не слід наражуватися на небезпечну, ризиковну втечу.

Міркував я над пляном, але чогось реального не міг поставити. Організувати хор, драматичний гурток! Який дурень буде співати, деклямувати, відігравати героя, коли кругом нього сум, прокляття, смерть виснаженого люду, а сам він голодний,

¹ Соціалістичне змагання.

знемоцілий. Чи, скажеш, ліквідувати неписьменність. Чортові сини, гади — чи ж можна вчити людину в цих умовах, чи підій у голову наука, коли вона 18 годин на ногах, у тяжкій роботі, голодна, в біді, у вошах?

Або «соцсоревнованіє»! Чи не безглуздя?! Люди в очі начальству кленуть більшовизм, кленуть владу, а їм сунуть соревнованіє. «Хто більше комуністичного духа має!»

Склав я шабльононий плян — однак виконувати його не мав надії — й поніс до старшого охорони. Він схвалив його і позначив, коли що провадити.

20 червня.

Популяризував серед в'язнів новий «карний кодекс» та коментарі до нього. Ще й досі сумніваюсь, щоб то були справжні урядові коментарі, тим більше кодекс. Певне, вийшли вони з того самого джерела, що й «первомайська розгрузка на 70 %». Мабуть, усевлонське начальство вжило цього «способу» на те, щоб збалмутити в'язнів і стримати їх від утечі.

Усевлон стояв перед катастрофою. Весна щойно починалась, а втечі пішли страшні, нестримні, день і ніч, з пункту й з роботи; втікали старі, немощні, найвірніші й найвідповідальніші раби. Це, очевидно, й примусило Бокша видати такий «додаток до закону».

Писалось у ньому так. Час кари в Усевлоні не має ніякого значіння: речинець заслання цілком залежить від поведінки в'язня. Хто краще буде справуватись, той скоріше дістанеться на волю. Дисциплінований в'язень, відбувши третину кари, буде відпущений на вільну висилку в районі ув'язнення, де й відбуватиме решту часу ув'язнення. Чергові розгрузки зразковим у поведінці в'язням можуть скорочувати речинець вдвоє, втриє, чи й зовсім додому відпускати.

Такого духу були всі «коментарі». В'язні попеклись не на одній обіцянці Усевлону, тому не надіялись на ці «полекші».

— Хай перше дадуть нам три рази на тиждень м'ясо, як присягалися.

— Не ясно пишуть вони в цьому законі. Кажали б просто: сиди, дурню, не тікай, працюй щиро, слухай покійно, то може хоч на старість літ побачиш жінку, дітей, а то видумують якісь закони та всякі комедії.

Один з цих «коментарів» припускав — вільну висилку на поселення. Чували ми з листів, що вільні висилки на північ і тепер провадять. Ми мали відомості, що багато етапів «розкулачених куркулів» із сім'ями вивезено в Архангельську та Вологодську губернію на поширення засівної площі «плодючої й незаселеної півночі». Один з групи меліораторів, що пішла на 12-й пункт, розповів мені таке: в районі Котласу формують партії «вільних» поселенців у лісі басейну Північної Двини. Складаються вони з вивезених «куркулів». Одну партію вже вивезли. Він сам бачив. Товарову баржу навантажили родинами «куркулів», видали їм сокири, пилки, по кілька пайок хліба і гайда вверх річкою, аж поки баржа може плисти. Там у верхівці причалили до берега і — вилазь. — Куди, навіщо, що ми тут будем голі, голодні робити? — залемтіли перестрашені люди, опинившись віч-на-віч перед дикими хащами. В розпуці плакали, благали не кидати їх у нетрі, в пащу звірям. Не помогло. Їх поскидали «на виселеніє». Приголомшені, знявши руки до Бога, стояли вони в болоті-дичині, провожаючи очима баржу, єдиного віддаляючогося свідка життя, тепер вже на віки втраченого. Що можуть робити з великими руками ці виселенці, як звикнуть, зрідняться з долею, з тією гробовою природою наші південні «виселенці» — Господь знає. Чи хоч дочекаються вони першої посилки — обіцяної начальством — знаряддя та провіантів? Чи може це та голосномовна «ліквідація куркуля як кляси»? Правдивіш, що так.

Така приблизно доля й шлях стелиться кожному з нас з «доброю поведінкою», як дістане «вільну висилку». Запроторять десь у глушу, і поспробуй звідтіль вирватись на Україну...

21 червня.

Виряжали на пересильний пункт другий етап — 280 чоловік. Пішов і Покутинський, намічений мій компанійон до втечі, та багато інших гарних хлопців. Вибирали молодших, здоровших.

Виявилось, чому й куди забирають людей. Весна, показавши природу лицем, немилосердно висміяла всі пляни-наміри дурноверхих проектодавців та туполобих Дзержинських та Бокшів. Природа сказала, що ніяка сила не то за 4 роки (п'ятилітка в чотири роки), а й за 40 літ залізниці в багні, у нетрах не збудує. Ото ж є наслідки невмолимого вислову природи: вся праця цілої

зими, всі жертви, покладені в снігах, болотах, пішли в нівець; ніхто тим не покористувався. Наші просіки, гори дерева, сотні будівель залишаються ще кращим пристановищем повноправного тут володаря-медведя. Сила людська перекидається десь до Архангельського порту, вантажити на кораблі дерево до Америки. Підуть ще й туди страждати нещасні арештанти та океанських раків виснаженими тілами годувати.

Тяжкі були картини проводів. В'язні звикли один до одного, кожний пізнав собі побратима в нещасті, подав адресу рідні, сподівається листів, посилки, одежі на зиму, — і раптом все зруйноване: його женуть у невідому далечінь. Сумні відходили етапні, прибиті дивилися вслід осталі. Прощання, сльози, прохання писати, переслати посилку, лист, як буде... Так, як за часів кріпацтва...

23 червня.

Складав характеристики на залишених. За тиждень треба було скласти на всіх в'язнів. Робота нудна до отупіння, гидкий шаблон. Правдивіше було б одну характеристику всім дати на всі пункти інструкції: 1) до праці ставиться сумлінно — боїться карцеру, підвалу; 2) приділи виконує — над головою конвоїр з багнетом і пайку хліба мусить дістати, бо з голоду опухне; 3) колективістичні звички проявляє — шість місяців у колективі — в духоті париться й вошей плодить; 4) у громадському житті участь бере — щодня активно клене всіх, хто тільки має будь-яке ставлення до його долі; 5) до скарбового майна ставиться дбайливо — приймає його під розписку й не псує — боїться карцеру.

Щось з сотню характеристик накатав я за день в однаковому шаблоні, лиш зрідка міняючи слова та вирази. Не шкода труду, якби з них толк був. Коли ж факт, що тільки в блуд заводять в'язня, укоськують, гладять його, як ягнятко, заманюють, що от, мовляв, два роки матимеш добру характеристику (складається два рази на рік) — і скоротять час, чи й випустять зовсім на вольну чи додому. Розпитував я про значіння характеристик тих, що на Соловецькім острові були по році й більше. Буза, кажуть, лиш очі ними замилюють. Більше півроку в'язень на пункті не побуде, женуть його у нове місце і починай «поведінку» по-новому.

24 червня.

День приніс смертельну новину. Рись — хижа звірюка тутешніх лісів загризла двох в'язнів.

Прийшов наказ обслідувати місцевість пункту. Аж тепер вхопились червоні усевлонські адміністратори виявити, чи придатний цей водяний ґрунт до будь-чого, чи доведеться звірям на барліг залишити наші бараки, канцелярії й карцери, а замість так патосно проєктованого начального двірця, ще не одну «п'ятилітку» сидіти буде в цих краях споконвічний комісар їх медвідь зі своєю комунарією.

Покійні меліоратори зайшли від пункту й просіки далеченько в глушу, маючи в руках лиш свердли та сокири. Розбились вони вчотириох попарно. І от коли інженер Денисів сверлив, а Хворостенко затісував довгий кілок, скочили на них рисі і вп'ялися в шиї. Хворостенко ще встиг крикнути, а Денисів упав без духу. Як прибігли на крик товариші, обидва були неживі: на шиї аж до мозку видовбані діри, випита кров. Налякані несподіванкою, живі меліоратори прибігли на пункт.

Вечері на пункті зустрічали мерців — жертви нового, небезпечного нашого ворога.

Випадок зупинив не одну наладнану до втечі пару. Проняло страхом від рися й мого компанійона Рибченка. Я збив його вагання й порадив інтензивніше готуватися з харчами, особливо хлібом. Передав йому все сало з посилки та цукор. День утечі призначили на 26; сокиру й мотуз узяти конечно.

25 червня.

Весна виявила всю силу, прикладаючи найбільше енергії. Зі снігу, що ще тиждень тому стояв по коліна, і сліду не стало. Щоденна спека, як на сковороді, сушила багна. Вже можна було десь на горбочку з приємністю і в волю витягатись, відчуваючи південний лоскіт тепла. Кількаденна весна складала свої обов'язки літу не напанувавшись.

Разом з теплом прийшла й нова біда: комарі. Аж страх бере, як згадаю. Ніхто не знав про них і не думав. Сталося це нагло, десь з півдня: завилися враз цілі орди мушви, аж у повітрі сіро стало, й обліпили нас, як оси. А які нахаби, надокучливі — поки не в'єш — не відженешся. Подвоїлась в'язням робота: одною рукою працуй, а другою відганяйся. Мазнеш долонею по піці —

й півсотні їх зістанеться на морді, ціла купа крові. Та ще руки не відірвав, як цілий рій нових сідає. Страшна біда з новими ворогами. Закривати лице — даремна річ: нахаба влізе в манісіньку дірочку і смочче, тне. Мусиш роздягатися й визволятись від нахабного заблуди. Не знаю, що з цими комарями люди робитимуть серед літа, коли їх намножиться в стократ.

Увечері зайшов до Рибченка умовитись про подробиці втечі. Він заявив, що пристає до нас Галушак — кооператор з Полтавщини, колишній старшина. Він працює в Рибченковій групі, будують піч-газівню, що має смолу-дъоготь гонити. Я не заперечував, бо втрюх безпечніше. Підійшов Галушак і ми, лежачи в кутку на нарах, стали обмірковувати, як саме зірватися з місця.

Висунулися три можливості: 1) вийти всім трьом разом до потребника, вивалити в середині кілька лат (це можна зробити — Рибченко приглядався) і ходу через річку в ліс; 2) зійтися на ніч у клубі (порожній барак), де я спав, обеззброїти вартового й смикнути з двору; 3) втечи вдень з роботи. Всі три способи були однаково несприятливі й небезпечні.

По довгій дискусії два перші способи узнали надто ризикованими й зупинилися над останнім — утечи вдень з роботи. До речі, коло Рибченкової печі-газівні, де він десятникує, не стоїть окремий конвоїр.

Постановили так: я прийду на їхню ділянку, ніби оглядати працю. Як наблизатимусь понад ліс (воспітателеві понад ліс ходити можна), один з них завчасно вийде насеред просіки, ніби з потребою (до половини просіки виходити в'язням дозволялось), ляже там і обережно посуватиметься до лісу. Як я буду вже далеко від печі-газівні, виступить другий. За «демаркаційною межею» обидва зриваються й біжать коло мене туди, де будуть сховані торби: їх конче треба під ліс завчасно перенести й заховати. Проект ухвалено. День виконання призначили на завтра. Я передав Рибченкові третю пайку хліба, дві пачки махорки і до щасливого «завтра» розійшлись.

Того вечора довго не міг заснути. Думки шибали, де то будем завтра ніч ночувати? Одягнув другу пару білизни, ще одну верхню сорочку, відібрав у нашого чоботаря — доброго дядька Гальонкова, сьогодні закінчені, перероблені з хромових холяв, легкі черевики, «позичив» у завхоза ножика й шпагату, зібрав

потрібні документи й ліг у напруженім несупокі. Спав недобре. Приснилося, що нас піймали. Сон підбадьорив, бо з практики спостерігав, що сон мені завжди навиворіть виходить.

26 червня.

День видався хмурний. Зранку стало накрапати, а далі злив густий краплистий дощ і взявся холод.

Вагався я, чи варто сьогодні здійснювати плян. Після довгої нервової напруги рішив відкласти до завтра.

Без міри довгий день пройшов у хвилюванні. Видавалось, що всі стежать, догадуються. Всіляко унікав канцелярії, щоб чекісти не запримітили мого розгубленого вигляду. Чотири сорочки на мені і п'ятий френч теж видавали, що людина кудись зібралася.

Начальству прийшлося таки показатись. Закликав старший охорони. Тяжкі були хвилини, як вступав я до канцелярії. Припускав, що намір наш викрито і за хвилину буду я в підвалі, а там...

— Как же у нас с соціалістическим соревнованієм, воспітатель? — зустрів мене старший охорони і показав другий циркуляр-нагадування.

Я, радий з цього, став гаряче викладати свої міркування. Завтра піду по робочих дільницях, виберу уповноважених від груп, що змагаються, визначимо об'єкти роботи, підпишемо умову змагання і пічнемо кампанію. Старший охорони на них пристав.

Сміявся я в душі з цієї усевлонської затії. Який абсурд, яке самоодурення! Людей — живих трупів, що всіми нервами, всім організмом кленуть весь лад, усю систему, закликати на змагання, на ентузіазм у роботі. Який ідіот повірить в її щирість, толк?!

Та це «соревнованіє» ішло мені на руку. Я міг ходити по дільницях без найменшого підозріння.

27 червня.

Почати «соревнованіє» не вдалось. Прибула комісія для обслідування фізичного й санітарного стану в'язнів. Мене взяли списувати акт.

Придивився тут уважніше до жахів та написався страхів. У часописах ще з березня читав я про «незадовільний стан» ін-

тернованих у «лагерах Усевлона»: нема житлових будівель, в'язні невдягнені, невзуті, харчі «недостатні». Аж сьогодні — в червні — зарядили на це комісію.

Наш лікпом числами константував, що з теплом хвороба збільшилася вдесятеро. Найпоширеніші: малярія, цинга, опухи. Є такі роди хворіб, що трудно й визначити: починають пухнути ноги, руки, чорніє, бубнявіє тіло, випадають зуби, паралізуються частини тіла. Особливо кинулись опухи останніми днями. «Околодок» не задовольняє ні в якій мірі потреб хворих ні місцем, ні харчами, ліків ніяких. На літо передбачається катастрофально-жахливий стан.

Пройшла комісія по бараках і поахувала: на кожних нарах 3—4 хворих і все на опухлі. Це лиш ті, що сьогодні ходити не можуть (ноги, як колоди), а скільки їх опухлих насильно гонять на роботу, скільки їх за тиждень, за місяць ляже?! Записали в протокол, що всі в'язні від 40 і вище літ опухлі — одні лежать, а другі ляжуть. Це наслідки роботи через цілу зиму в снігу та в мокроті.

Страшний протокол склали. Смертей від хворіб зареєстровано на пункті 31, від нещасних випадків (тут і карцер) 26, себто 5 % за шість перших місяців, а що ж буде за рік, за два? Хто живий, здоровий вибуде термін? Моторошно ставало від такої статистики, холодом обіймало, як дивився на десятки людей, що пухнуть з дня на день, калічують, доходячи до «околодку», а звідтіль «у балку» (на кладовище); з тугою-жалем поглядав я на свого земляка Гуренка, як він чорнів, бубнявів, вже й чобота натягнути не міг. От тобі й на жнива вдома. Замість рідної хати буде він спочивати на усевлонському кладовищі, бо від живота опух переходить до серця і в'язневі дні почислені.

На вечірній провірці прочитував циркуляр про «свідання». У ньому писали: хто хоче дістати «свідання», хай звернеться до старшого охорони по дозвіл, бо не всякий заслужив його. «Свідання» ділять на три категорії: звичайне, «лічне» та «свідання на особой квартире».

Звичайне побачення таке, як і по Допрах: на 10—15 хвилин в привності третьої особи. «Лічне» дають на пів чи цілу годину в спільній кімнаті до побачень, де конвоїр тільки збоку наглядає. «Свідання на особной квартире» дається на день-на два чи навіть на тиждень. Важко дістати таке побачення. На нього

можуть претендувати лиш «кращі» рукраби, старші охорони та ісовці, бо дають його з дозволу самого Бокші.

На перші дві категорії побачень мало хто зголошувався. Чи варті 10—20 хвилин того, щоб в'язень (особливо далекого пункту, як наш) тьопався пішака по багнах під конвоєм яких 200 км на пересильний пункт, а жінка чи мати їхала потягом кілька тисяч кілометрів. Родичі, побачивши в'язня, звичайно, вжахнуться, і вийде не побачення, а цілковитий плач-жалоба, яка зайвих страждань завдасть і в'язневі, і родичам. Хай краще не знають життя арештантського.

Моя дружина ще з зими атакувала про побачення. Я змовчував у листах про це. Не погодився б, хай би й кілька літ довелось тут бути.

Пізно ввечері зайшов я до Рибченка, розбудив і сказав, що завтра махнем, що б там не було.

28 червня.

Встав рано невиспаний, бо довго обмірковував утечу. Останній раз говорив з Варбашем і признався про намір. Йому сльоза покотилася. Просив почекати, теж піде, хай тільки потепліє. Мені несила була ламати плян. Нагодував мене на дорогу, дав пачку махорки, кілька цукорків і побажав щастя.

Я хвилювався страшенно, як брав пропуск у дижурного. В ушах шуміло, серце билось.

Проходив коло першої партії, що копала рови. Десятник — добрий дядя Бондар хотів поговорити, новин послухати, розважитись, але мені не до того, побалакаєм як вертатимусь, обіцяв. Доходив до другої партії на містку. Якраз там рукраб. Ще більше знервувався, почервонів, але вдало просмикнув. Вийшов на гору просікою, минув третю партію й опинився проти Рибченкової печі-газівні. Мене давно чекали, нетерпеливилисьь.

Кинув кілька безв'язних фраз робітникам і попростував до лісу. Вже недалеко від лісу, в двох кроках позад мене, зірвався Галушак, і рванув за мною, але на середині просіки спинився й повернув назад, щось певне забув. У цей час зірвався Рибченко.

Конвоїр з сусідньої партії, що стояв під лісом на балані, помітив цей підозрілий рух і крикнув:

— Стой, куда пабег? Вернісь...

У цю мить я був у лісі, Рибченко добігав до просіки і Галушак лиш посеред просіки.

— Стой, стой, сукіни сини. Держі, — і пальнув вистріл один, другий. З сусідньої партії праворуч обізвалися також. На нас сипнули з кількох крісів та почувалось тупіт кількох пар ніг.

Галушак вже був над самим лісом, як ураз брикнув на ріща. Гадали, зашпортнувся, але... не вставав, тільки засовався. Очевидно, підстрілили.

З перестрашу ми засапалися так, що не зуміли взяти другої торби під лісом з провіантом, і щосил наших ходу лісом. Бігли, задихалися, зашпортувались, дряпались. Був такий момент, яко-го, дай Бог, більше не зазнавати.

Прибігли до річки. Куди ж тепер? Через готовий міст і попри пункт, чи кругом, оббігти пункт? Я за другим пляном — Рибченко за першим. Тупцюєм, хвилюємося, сердимось...

Не маючи часу на суперечки, бо кожна хвилина дорога, я рванувся в обхід річки. Рибченко просив, гукав, спиняв мене, а врешті побіг за мною.

Знову затріщало сухе гілляччя, забилися серця, рвалися, перескакуючи високі куці ріща. Гадюкою вилася нетряна дорога.

Коли б не збитись та не вскочити до рук. Зупинялись, придивлялись, прислухались...

Не зчулись, як перед просікою опинились. Вклякли, наслухали і схильці, рачки по болоті на другий — бажаний бік.

Вскочили в ліс, оглянулись.

Ху, — відсахнули, немов би й мети досягли. Половина небезпеки, наглий момент минув. Ми ошукали конвоїрів. Вони переконані, що ми взяли напрямом по той бік просіки, понад пункт.

Але завчасно не раділи. Побігли знову. Ліс випав рідший, бігти легше. За годину були знову коло річки, що звивається тут на всі боки. Дістатися на другий бік — відсунемо ще далі небезпеку.

Вхопив я палицю, вимірів мілкіше місце і шобовсь у воду. Пробрало тисячами голочок, бо вода ще зимова, та на це не вважалося. За мною Рибченко. На нашу радість не глибоко — по пахви.

Вилізли на беріг, сховалися в гущині, перезулись, викрутили одержу, пробігли ще зо 2 км і сіли спочити та поїсти, свідомі того, що тут нагальної небезпеки вже нема.

Не їлося. Надмірне хвилювання, дрожі всіх атомів тіла ще не вщухли. Рушили мірнішим кроком, дотримуючись правил: іти понад річку, один вдивляється праворуч — другий ліворуч, іти тихше, не стаючи на сухе дерево, як один стане, присяде — другий машинально робить теж саме.

.....

Так ми щасливо вискочили з ями плачу, страждань і смерти, опинившись «на волі», серед диких кількатисячкілометрових вздовж і вишир хащів. Кругом нас сосна та ялиця з хижим звірем, над нами високі верховіття з клаптями неба, а під нами болото й море хмизу.

І так ми стали втікачами, яким, на випадок нещастя як піймають, попало б або 10 років каторги, або розстріл. Боячись за життя, за свою долю, во ім'я пережитих страхіть, мук і голодівки, ім'ям самозбереження — ми постановили докласти всіх зусиль, всієї хитрости й уміння, рік цілий на поневіряння втечі пожертвувати, щоб лише втечи, врятувати життя.

З цим настановленням розуму ми почали свій хрестний шлях утечі.

Цими заповітними правилами — засторогами електризувалися наші нерви, вібрували ними кров, їм підневільно скорився організм.

Пішли твердо, бадьоро, саможертвовно до мети, — у рідній край, на Україну.

Ляком стукало серце...

Тремтіли м'язи, щеміли нерви...

Став до боротьби за життя весь інтелект...

А сосни мрійно шептали, гули,
Благословляючи нас, «тікай»...
Про що шептала сосна?
Гей, ви, сосни мрійні,
Усевлонський край...

КНИЖКА ТРЕТЯ

ЗІ СОЛОВЕЦЬКОГО ПЕКЛА НА ВОЛЮ

I

НЕТРЯМИ ПРАЛІСІВ

Щасливо вирвавшись з усевлонської каторги, ми зітхнули духом визволеної людини й стали укладати план та напряму найближчої мандрівки.

Розкуті м'язи, вільна душа, свобідний інтелект марили щастям першої вдачі і пристрасно-солодко заглибилися в роздуму-міркування, як найзручніше йти, куди найкраще вдаритися, щоб перший щасний крок завітчався вінцем ко-нечного успіху.

Роздумувати довго не доводилось. Напрямок лише один і невідступний — на південь, а шлях кругом однаковий — нетряні, непролазно-блудні хащі. Одинока полекша — річка, хоч надто небезпечна. З неї ми й скористали.

Постановили відійти від пекла-пункту ще кілька кільометрів, на річці Льохті зробити пліт і ним добратися до Лузи, а там, як казав мені колись зирянчук-візник, є волок (лісова дорога) до залізниці.

І ми скермували свій шлях понад Льохту. Тяжкий та небезпечний то був шлях: ідучи берегом — на кожному кроці можна наскочити на погоню, стежу; зайшовши в ліс — зблудити білого дня, що слово мовити. А мука однакова: берегом — болото по коліна, лісом — багниська, хащі. Ми комбінували так, щоб і на беріг не вискакувати, і в лісову гущавину не влизити.

Страдницький то був хід. Жорстоко-сувора природа ставляла нам тисячі неподоланих перешкод: ми щохвилини потопали в густому ріщі, ламали ноги в звалених баланах, по пахви грузли в болотах, захлиналися в гнилих ямах-баюрах, місили, стрягли в трясовинах, блудили-непритомніли в гущавинах. Що п'ять, що десять кроків — треба відсапнути, зорієнтуватися, набрати сили... Кожний метр дороги ми брали з боєм, кожний

ступінь ходу болем-труднощами врізався в пам'яті, у нервах, в крові, кожний крок залишив по собі вічний слід, фізичний чи моральний...

Проте, ми вперто йшли, чвалали крок за кроком. Якась підсвідома сила нас підносила. Вогнепромінна жадоба «тікай», в стражданнях кілька місяців леліяна, повна свідомість того, що біжиш зі світу дичини і смерти у світ життя і з кожним кроком віддаляєшся від пекла жаху, — наповняли енергією, підбадьорували нас.

.....
До вечора ми мали за собою найменше 5—6 кілометрів. Зважили, що на сьогодні досить, і поклалися спочити. Були заболочені до вух; хотілося посушитись, але здавали собі справу, що вогонь розводити тут небезпечно.

Стягнули чотири деревині, надерли, настелили кори й полягали. Холодно мокрим на болоті спати, та втома взяла своє.

Страшні, примарні снилися сні. Брало десятима приступами: то холодом скує, що от-от задубієш, то стане раптом гаряче, аж схоплюєшся від млосного болю, а зиркнувши навколо в чорну пітьму, з острахом тулишся до товариша. А що як натрапить медвідь?..

І довго ворушишся в холодному тремтінні. Щойно скліпив повіки, а страхіття знов чередою ринуть, вразливі, страшні, пекучі, й міняються, як на екрані. А кожне з них чи жах — радість, чи журба-смерть...

Ось сниться, що я вдома: простягаю руки, щоб обійняти сина, а вуйко враз стискає мене дебелими лапищами; я б'юсь, змагаюся, благаю помочі і — мокрий в дряжах прокидаюсь. Засну, і мариться мені, що я на Україні серед розкішної природи, улюбім товаристві, живу, цвіту, радію і — раптом мене заносить у непрохідний праліс, де сам-один, виснажений конаю. Схоплюсь, обернуся на другий бік — і опинюся за кордоном, у культурнім світі, тішуся у сні, та — не надовго: химерне марево немилосердно жбурляє мене в штрафізолятор, у багнистий підвал, де догибаю я в ледових корчах.

Розпука й радість, конання й перемога всю ніч гіпнотизували, не даючи спочити. Посхоплювались рано, як після цілонічних катувань. Підкріпилися шматочком сала й хліба (економили), і заходилися збивати пліт.

З півдня коло нього вовтузились: треба було рубати деревини, зарублювати зазубні, а голосно цюкати сокирою боязко. Кілька разів вилазив я на найвищу сосну і пильно видивлявся, чи не блукає берегом яка нечиста.

Готовий пліт втягнули в річку. Я перший вискочив — та ба! Від мене одного пірнає. Еге! тут ще мороки треба чимало.

Пішли знову стягати дерева та набивати. Одним зазубням вірити не хотілось: десь виповзне, і пліт розлетиться. Треба конче зв'язати. Забрало мотуза — різали пасма з Рибченкового брезентового плаща й вшнуровували колоди.

Ще зо дві години квапливої роботи, і ми обидва стояли на припнятім до берега плоті та пробували його витривалість. Видався нам таким, що й до самого дому довів би без катастрофи. Відчалили і з Богом пустилися в дорогу.

Пліт мелянхолійно заколивався, зрідка вгинаючись від хвиль, бовтаючися в береги. Ми з довгими патиками стали по краях і відштовхували пліт на середину. Вода гнала швидко, — ріки північні мають дуже швидку течію. Майже безпечно плили і відживали, росли надіями, марили щастям удачі. Коли погоня десь спереду не очікує, то ззаду чорта лисого тепер наздожене.

На плоті відчули ми себе панами. Ріка-течія стала нам спасенним конем, сонце на небі було непомільним дороговказом, а єдині свідки — верховіття дерев вхилилися злегенька й бажали нам щасливої дороги.

.....

Наближався вечір, темніший, як звичайно. Незручно було плисти; річка гадюкою звивалась у всі боки і час від часу суляла пліт то в той, то в другий бік. Ми напружили увагу, озброївшись обидва патиками, щоб вчасно попереджати закрути.

Ніч творила привиди і навівала страху. Наш пліт — цю наглу сіру пляму на срібно-молочній течії при світлі полярного сяйва, здалека було видно; натомість ми, тупо-настовбурчено вп'ялившись в чорну темряву берегів, певне не побачили б нікого й під самим носом.

На нашу втіху, ніч неказано коротенька: година-півтори, і знову видно. Як зійшло сонце, і зачинався третій день утечі, рішили спочивати. Один кермує плотом, другий спить.

Перший ліг Рибченко. Розташувавшись на всій нашій одежі, він враз захропів, застогнав. Кермуючи плотом, як найідеальні-

ший керманіч, що везе неоцінений скарб, чи спішить на наглий рятуюнок, або втікає від смертельної небезпеки, я з болісним напруженням оглядав сирітсько-голі береги та густі стіни рябих лісів і думав... Що може думати людина в такому стані, коли вона всім еством хоче жити, а до життя їй ще незліченні сотні криваво-грізних і непевних на кожному кроці кілометрів, коли смерть чагає кожную мить з кожного корча?..

Думав, марив я і зрідка поглядав на Рибченка. Його обличчя лише тепер можна було докладно розглянути. Знавець-фізіоломіст списав би з нього грубі томи. Не знаю, що глибшу печать полишило на ньому — чи два дні ворохобливої втечі, чи сім місяців усевлонської каторги — поправи, чи вони обоє разом знівечили, цілковитою потворою зробили цей досить симпатичний колись людський образ?! Жовтаво-матовий колір лица, сотні нових зморщок по цілому обличчі, забризклі брунатно-чорні синяки під очима, невимовна худина і страдницький загальний вид — ніяк не доказували, що ця людина ще живе. Певне, найдосвіченіший антрополог, найкваліфікованіший лікар запевнив би, що це лежить наглий мрець, з якого кат виточив геть всю кров.

Часами він здригався і белькотав гвалтовні речі. Мене це обдавало страхом. Коли б не божий день, я б не стямився. Як сонце підійшло геть-геть і розпарило його проміннями, він став ще й кашляти. Голосне кахикання, неначе гупання в дно кадуба, розносилося луною-гуком далеко по долині. Мене це сердило й кололо шпильками страхів. Нас могли б почути за кілометр навколо. З нетерпінням і неспокоєм чекав я умовленого півдня.

Прийшла й моя черга. З трудом розбуркав товариша і, певний у безпеці, ліг, не зчувся, як заснув. Чи довго я лежав і скільки ще міг би проспати — не знаю. Саме в розпалі сну схопився від тормошіння:

— Юрченко! Чого ти плачеш? Снилось щось страшне? — чую над вухом. Розтулив очі й бачу зігнутого наді мною Рибченка.

Роздрухуюсь. На очах сльози, лице заплакане. Сів, пригадую й розповідаю. Сон справді жалісний: десь ми бредемо втрьох ще багнами. Змучені до снаги, позбавлені усякої надії жити, з почуттям, що от-от пристанем, потопимося в болоті. І враз перед

нашим зором відкрилась зелена половина — справжній наш український сухий степ, на якому нас ніякій стежі не здогнати. Зажеврели надією рятунку, забились радістю серця. Зібравши останки сил, кинулись ми до полонини, чалапаючи, повзучи. Ще крок, ще другий — і ми станемо на твердій землі — єдиним нашим порятункові. Але раптом із баюри: «стій», і чекіст накинув на крайнього Галущак кайдани. Він, збивши з ніг чекіста, зідрав кайдани, але з корча наскочив другий. «Рятуйте», кричить Галущак, зітвся в смертельнім бої з конвоїрами; одного загриз, а другий ззаду в'яже: «Рятуйте, вони без зброї, ми подолаєм», кричить, звивається пов'язаний Галущак. «Вернімось визволяти», прошу я Рибченка. Та він не милосердиться, біжить, ховається в степу. Приникши у траві, я з боєм споглядаю, як ведуть закутого Галущак. Крадучися, іду слідом за ним. Три дні блукаю навколо пункту, а звідтіль, з багницька-льоху доноситься розпучливе квиління Галущакове: «Рятуйте — догибаю, я жити хочу... у мене діти». Щодень — квиління слабшає, а четвертого дня змовкає. Помер, замерз, втопився?.. Блукаю понад пункт, шукаю трупа. І далеченько від бараків, в яру, у темній гущині знаходжу свіжу купу трупів. Між ними розбухлий синій труп Галущак, як топляника. Схилився над ним і зарідав. А з купи трупів піднялись тіні Гуренка, Гудза, Юраша, Онищука. Обступили мене, благають, плачуть: «Візьми і нас, неси хоч душі наші в Україну, бо сумно тут мерцям». І застогнало все усевлонське кладовище. З братніх загорнутих могил, свіжих, вчорашніх і давніших, вставали шкелети-трупії й хмарою обступали мене, хором квилючи — промовляючи: «Тікай, Господь тобі допоможе. Як доберешся на Україну, згадай за нас, перекажи братам, часточку дай, помолися. П'ятьдесять тисяч тут, як цвіт, нас безневинних лежить... Помолися за нас...»

— Загинув Галущак, царство небесне, — зітхнувши, закінчив я.

Сон навіяв смутку. Жалібне Рибченкове обличчя ще більше похмурніло.

— Чи ж він один? А Блажків, отець Олександрівський, Гавриленко, а сотні тих, що, як колоди, опухлі ходили останній тиждень? Їм дні почислені. А що чекає нас? Де будемо за місяць, тиждень, завтра?.. — І ми в журі схилили чола.

А течія гнала, плавно гнала пліт. Що далі ми плили, що дали залишали по собі страхіття Усевлону, то більше прояснялись

наші чола, світлішала надія. Виплакувати чиєїсь нещасливої долі ми не мали права. Нас болів сотнями свій власний біль та притьмарена доля невідомого завтра. Ми марили про себе, ми линули думками до мети, перемагали перешкоди, перелітали хащі лісів, перескакували тисячі кілометрів і опинялись в рідних селах, у власній хаті, серед близьких знайомих. Плили і марили радіщами майбутньої зустрічі на Україні. Час на плоті — то був найщасливіший мент серед днів страдницької епопеї втечі.

.....

Під вечір третього дня з лівого боку, в широкій половині замаячила колиба. А це що?! Чи не Луза близько? Треба бути насторожі, щоб не натрапити на ловців-молдчиків. Піймані втікачі на пункті розповідали, що по річках зрідка є селища. Тубільне населення, лакоме на гроші, що платить йому Усевлон за кожного піманого, полює на втікачів, як на звіря. Висилають на береги стежників-хлопчаків і самі ходять по лісі сухішими місцями в надії пімати добичу.

Ще не зміркували ми, що робити, як з колиби вийшло трьох і попростували до річки. Рішили тікати без надуми. Дуже жалко було злазити з плоту й прощатись з цим швидким конем.

Вбігли в ліс. Якраз натрапили на сухостій. На півночі є величезні на сотні десятин площі такого сухоостою. Повстав він від пожежі, або від вітру-гурагану. Височенні дерева повивертало з корінням, повалило одно на друге, потворивши цілі гори непролазних хащів, що дубляться десятки літ.

Іти сухоостоем найбільша мука. Це не хід, а нужденне просування через густі природні барикади. Часто вскочиш у баюру й буквально вилізти не можеш. Забуваєш тоді куди тобі дорога, бо всю енергію скермовуєш на те, щоб з ями вилізти: пнешся, чіпляєшся за дерево, вилізеш на нього, а на друге не доберешся; скачеш, як сила є, хоч ризико велике: або не попадеш чи похвзнешся й полетиш знов у баюру по пояс у воду, або перегниле дерево не витримає, трісне і падаєш на першу-ліпшу гіляку, заплутаєшся, а кругом ріща дряпає по ногах, плечах, лиці. Муки, а не хід. За годину більше не пролізеш, як кілька десятків метрів, а сили витратиш на 20 кілометрів.

Згаряча залізли ми в такий сухостій, і в ньому захопила ніч. Раз були вилізли з нього, та Рибченкові показаласть постать. Я на-

пружував слух, не чув нічого і радив виходити, та Рибченко тягнув назад. Навіяний страхом, я ніби справді почув тріск дерева, і ми знов похрискотіли в хащі сухоостою. Зі страху залізли далеко й зблудили, даремно намагаючись потрапити до річки.

На лихо, випало болото. Вибивалися з сил, хвилювалися, сердилися. Мені південь видавався в один бік, а Рибченкові в протилежний. Рвучись у різні боки, ми були роз'єдналися. Виявилось, що мій компаніон глухий. Шолопаюсь, кричу, а він не обзивається. Це мене болюче вразило. Якже так? Тут за кожним кроком треба прислухатись, а він не має цих важливих для втікача властивостей. Втратив я вже надію побачити його і гірко засмутився. Лиш якимсь чудом напав на нього там, де не сподівався. Умовилися триматись один одного тісніше.

Довго ще ми крутились, продиралися, як через дротяну загороду, та надаремно. Втративши останні сили, помоклі, забризкані в болоті до самих вух, посідали на широчезній сосні. Відчували таку втому, ноги так задубіли, що поворухнути ними несила. Настрій пригноблений, як перший день на пункті. Страхитьмарили голову. А що, як сухоостеві кінця не буде кілька днів, чи десь в баюру влетимо. Згадали і ведмедів, що серед сухоостоїв найбільше водяться.

Постулювалися один до одного, поскоцюрблювалися і дригонячи задрімали. Не спалося: узявся такий холод, що одежа на нас замерзла, ноги дубіли, всі часті тіла дригоніли, як у параліжі.

Зневіра, розчарування стиснули мозок. Цвяхом вертіла думка: зроблено нерозважний крок, не добитись нам до мети, сконаєм у болоті...

Лежати далі не було змоги — закоценієм. Встали й порачкували по багниськах, натомість вдень при сонці спочинем. Місяць виходив із долини і став нам добрим дороговказом.

Незабаром виходили з сухоостою і йшли болотистою низиною. Ліс тут дрібніший і чистіший, тому йти легше. За годину пройшли яких 2 км. Сходило сонце; воно звисока нагрівало ліс і парило холодну нічну атмосферу.

Зупинилися й розвели вогонь, сподіваючись, що серед цієї трясовини й живої душі бути не може. Погрілись, підкусили й прилягли. Сон перемагав. Сухі ялинки горіли й гріли нас. Зі сну схопився я від пекучого болю. Піді мною горіло, пропало

закаблук, пекло в п'яту і штанці тліли. Рибченка не видно з диму. Його давно вже охопив огонь і не взяв зразу тільки тому, що одежа заболочена й мокра.

Підсушились і рушили. Не шукали вже річки, бо, очевидно, далеко від неї. Йшли за сонцем, сподіваючись, що десь недалеко повинна бути ріка Луза, а там і залізниця.

Луза! Як невимовно дороге нам це слово!.. Вона б нас повела, допомагала б, бо вже ж хоч будь-яка тропа-життя, повз неї му-сять бути. У ній — наше життя, наш рятунок — дороговказ. Її ми прагнули всім еством...

Ліс рідшав, малів. Ноги стрягли все більше й глибше. Йдучи згарячу, не зміркували звернути вбік та оминати, бо йшли в надії, що болото кінчиться. За півкілометра виднілась біла рівнина. Гадали, що то суха полонина й радісно спішили.

Обманула нас та рівнина тяжко. Болото переходило в справжню трясовину-мочарище: стрягли по коліна, далі по пояс, у пахви. А вода холодна, ледова, пронизує до самих кісток.

Що робити? Назад? Шкода труду. У бік? — те саме. Почала-пали за сонцем в надії на Бога.

Ішли, скачучи на корчі колишніх дерев. Не багато помагали вони. Глянеш на корч, ніби й цілина, а чалапнеш — і вскочиш по пояс. Пока витягнеш ногу з баговиння, поки закинеш другу та прилізеш до нового корча, то й з сили виб'єшся. А спочити ніде. Та й боязко в холодній воді по пояс стояти — відпочивати. Єдині рідкі дерева на 10—15 кроків служили за оази, де можна було, обнявшись за стовбур, постояти на вохкості. Тонкі, підгнилі деревини не витримували й валились разом з нами. Десятки разів доводилося з головою впірнати. Скільки разів ми зашпортувались і падали, заливаючись водою, захлинаючись у болоті — не перелічити.

Барахтались півдня. Знемощили, виснажились, падали від найменшого спотику. Ледве-ледве волоклись, більше чалапаючись рачки на четверьох, хапались за кущі, осоку, корчі, дерева. Ще година, ще півгодини й попадали б певне, навіки.

Частіше приставав Рибченко. Він мав величезні, з простої грубої шкіри, чоботи. Вони набухли в воді й не згиналися в ходнях. Повні води, болота, мали таку вагу, що він ледве-ледве під-носив їх.

Раз Рибченко упав і забарахтався. Я брив на кілька кроків попереду і не зважав на це. Нагло чую: фр... рят... бр...ом... Оглядаюсь. Рибченко весь по вуха борсається й відхлипує в багні. Скоріш приліз до нього, схопив за плече — не підійму. Трясовина угнулася ще більше, і Рибченко впірає з головою. Нещастя: залеться, втопиться. Заскакую спереду, схопив за голову, підводжу в повітря. Тяжко задиханий, він закашлявся й ригнув. Вода-болото пішла ротом і носом. Я тримаю його й дріжу, бо з кожною хвилиною грузнем обидва. Смикнув Рибченка за одну руку, витягнув другу. Він став на ноги, а я відступив.

— Спочиньмо, не може, — говорить страдницько.

— Відійдемо на твердшу, негрузьку дряговину, — погоджуюсь.

Відсунулись і стали. Чи читач уявляє нас у стані того відпочинку?

Мабуть не кожний. Ми стоїмо на колінах по пахви у ледовій воді. Кругом на цілі кілометри непролазні багнища, трясовина. Єдине тепер спасіння наше — ліс, який ще вчора так ненавиділи, проклинали. Сьогодні він став би вже рятунком, але... він ледве мріє в сизині. Діймає нерви дроз, клекоче кров подвійно: від холоду і страху. А як до лісу не доб'ємся? А як дряговині кінця не буде, чи десь за крок — за два вона ще глибша!..

Оці думки шпигають в мозок і разять смертельно. Назад вертатися — не стане сили, особливо Рибченкові. Він виглядає так нужденно, що неказаний жах бере. Тремчу за себе і за нього. Чи ж здолає він чвалати по болоті довго? А як пристане? Що тоді? Сидіти ж довго в цій ковбані ризиковано. Хіба роззутися йому? Але як тут стягнеш набряклі чоботиська? Треба конче лягати, а в пояс у воді й сісти не можна — захлинешся.

Забрав у нього рештки плаща й сокиру, дав палицю у руки, підбадьорив і, поклавшись на Бога, побрели.

На наш рятунок, незабаром з правого горбоватого боку багно мілкішало. Звернули туди, збираючи останні сили. Потрохи став перепадати ліс. Раділи ми. Видюща смерть минула.

Над вечір ми здіймалися на взгір'я й ступали в справжній усевлонський ліс. На найсухішому місці стали розвести вогонь. Даремне я намагався запалити: розмоклі сірники й під пахвою після доброї години вогню не дали. Рішив улаштуватися на ніч так. Кинувся до Рибченка, що мучився коло чобіт. З великим

трудом стягнув їх: з них текла кров, а не вода. Глянув товариш мій на ноги і вжахнувся. Як з розбуреного джерела, ринули круглі сльози й краплями зрябили заросле обличчя.

Стало й мені моторошно, як глянув. На підшвах ніг і на сугубах пальців шкіру стерло до кісток. На скривавлені онучі текли патьоки сліз. А як не взує чобіт? Босий же в цих хащах і кроку не ступить!.. Знов дух безнадії й страху затуманив розум.

Зневіряйтесь, занепадати морально в наших умовах — це ще одна небезпека-перешкода. Я це добре усвідомлював і вперто відганяв усякі страхи.

— Не падай духом. От скоро виберемося з дебрів на сухіше, вступимо в смугу людини, заміняєм важкі чоботи, загоїмо рани... — розважав я Рибченка.

Але ніщо його не потішало. Скривавлені ноги щеміли й уїдливо діймали, а мокрий холод незбагненними мурами лісів заслоняв нас від надійнішого завтра.

— Не виберемося на дорогу. Душею чую, що загинем, — тихо-слізно проказав він.

У дорозі ми майже не говорили, таючи кожний власні думки. Особливо боялись подібної мови. Рибченкові слова й мене ошпарили отрутним неспокоєм. Чи страх за таємниче завтра, чи жаль до зневіреного товариша обняли невимовним смутком. Хотілось чимсь розважити себе, потішити Рибченка. Та чим? Слова найоптимістичнішого геніяльного промовця в тих умовах не подіяли б. Треба чогось реального. Тепло наразі могло б зігнати бодай на час сум із хмарного обличчя товаришевого.

Я приклав усіх хитрощів-зусиль, щоб розвести вогонь. По годині всіляких комбінацій, після чотирьох невдач, суха кора затріскотіла. Ми гріли набубнявіло-промерзле тіло, сушили одягу, хліб, цукор, махорку.

На ніч створили ціле вогнище, бо певні були, що в цій дичині ніякий дідько, не то конвоїр, не покажется, і примістились на спочинок. З багнища дуло холодом, ще й ніч була морозна. Проте, зморені тяжким днем — заснули.

.....
Я схопився від давлячого диму. Багаття догоряло, а під головами тлів плащ та Рибченкова шапка.

День давно почався.

Збудив товариша й лагодилися в дорогу. Поки він узувався і в сльозах-прокляттях згадував усіх «сильних світу радянського», почавши від Усевлону й Комінтерну аж до низової ком-ячейки, я виліз на коштубату сосну й ловив сонце. Піймав, але видалось воно не на своєму місці. Однак, ми скоро зорієнтувались в напрямкові, насушили гринок, поснідали смачно з салом, навіть закурили й почвалали лісом.

Почувались досить бадьоро, але товариш з першого кроку відставав. Засохлі за ніч чоботи муляли ще гірше. Я не розумів його стану й підганяв, заохочував і запевняв, що за цим болотом конче мусить бути річка, до річі, ми спускалися в низину.

Та не надовго вистарчило в мене підбадьоруючого вогню. Рибченко щораз збавляв ходу, а незабаром і зовсім сів.

— Відпочинемо, не може. Коли б наскочив конвоїр, я б і пальцем не поворушив, — і став роззуватись.

На трьох середніх пальцях терло кістки. Вода, змішана з гарячим потом і кров'ю, їла-пекла нестерпно. Що робити, як зарадити біді? Пробував я обмінятися взуттям — не взує моїх черевик. Обмотав він ноги білизною, пройшов зо 20 кроків, порвав об суки пару сорочок, ще й ногу пробив об пень. Безпорадний, лютий розрубав чоботи посередині. Роздалися, стало легше, але йшов важко, бо терло в ступнях.

А як скривившись співчував та трижди благословляв той мент, коли рішив тікати в черевиках, і гаряче молився за дядька Гальонка — шевця на пункті, що зробив мені міцні черевики з хаяв.

Ліс випав густий, високий. Пробираючись крізь гущавину, ми крутилися, як ніколи, обходячи баюри та гори навалених дерев. Мені видавалось, що не в той бік ідемо. Стали, приглядаючись пильно до дерев. Казали знавці в Усевлоні, що з північного боку стовбур дерева завжди покритий мохом. Приглядаючись, обходили не одну сосну, але певних ознак не бачили. Мені видавалася північ не там, де Рибченкові. Доводили, сперечались, посварились. Абсурдним і нерозумним ділом було в такому стані сердитись. Це кожний з нас добре розумів, але якась сила напускала злість на приятеля, ніби він усьому винен.

До згоди не дійшли й пустились в різні боки. Кінець кінцем я схаменувся, бо спостеріг, що Рибченко в темному лісі орієнтується краще. Постояв і посунув за ним. Хто його зна, чи йшли

ми, куди треба, чи взяли вбік, чи назад вертались. Кругом темно, всюди ліс вгорі, а під ногами вода, жабуриння, корчі й ковбані.

Ніч і змора зупинили нас. Спали на корі й мерзли; вогонь розводити боялись.

Наступний день видався жаркий. Жмут промінів сонця про-смикував крізь високі верховіття й показував нам вірний шлях. Йшли рівно й досить скоро. Зранку з'явилися хмари комарні й атакували нас. Відмахувались від них, як від ос, били на собі цілі купи, але даремне. Над головами, в ухах гула їхня тисячо-голосна пісня. Залазили поза ший, за одержу й кусали немило-сердно.

Десь по півдні випала площа сухостою. Спробували обійти, але ширини — краю не видко. Полізли нею.

Намучилися ж ми! Зробили протягом трьох годин ледве пів-кілометра. Перескакуючи з колоди на другу, я вклав був ногу між гіляки так, що Рибченкові довелося при самій нозі рубати гілляку.

Були вже десь на половині. Обходили здоровенну вивернену сосну. Тільки я — передній пройшов верхом по стовбору і став спускатися коренем на діл, як звідтіл піднявся здоровенний вед-мідь. Глянув я на його блискучі очі й захолов у німім перестрасі.

Медвідь видивився на мене мишачими очима. Я чекав в оту-пінні, заперши дух, втративши помисл. Мороз шкрябав по тілі, ніби медвідь почав мене кряти своїми пазурями. На щастя, він фукнув, ніби сердився, що нема з ким діла мати, крутнув головою й, тихо-ледачо коливаючися низьким задом, поліз у гущавину. Я машинально перехрестився. Цей знак (його не виконував років з 6) інстинктивно виявив мою радість-полекшу.

Кілька хвилин сиділи ми на дереві й прислухувалися та вдив-лялись, куди мишка посунув, щоб не налізти на нього вдруге, бо як розсердиться...

Нам відомо було, що ведмеді не чіпають, коли їх не дратувати, не лякати. Але звідкіл його відгадати, коли він у добрім гуморі? Краще його не бачити, зійти з очей.

Ми звернули в протилежний бік і що є сили й спритности стали скакати з дерева на дерево та перелазити поміж ріща.

Сухостій минули й ступили в страшенно густий молодняк. Ставало темно, як у льоху: не видко ні світу, ні хоч найменшої доріжки, ні один одного. Лише спереду в даліні прорізувалася

одинока смуга неба; вона свідчила, що або гущавина кінчається, або якась прогалявина. Не відступаючи один від одного ні на крок, пустились в ту гущавину.

Йшли, як у катакомбах, дряпались, рвали одержу, тряслися, щоб не зблудити, щохилини дивились за прогалявиною, як за провідною зіркою-порятунком.

.....
Аж по трьох годинах вийшли ми з густоти, як з глибокого льоху, й спустилися в долину до річки. Вона широченна й бистра, на жаль, тече в протилежний нам бік. Попробували — глибока коло берега. Перекидати речі і в плав... Але Рибченко не вмів плисти. Стали думати: сплав робити — нема з чого, рубати балани — багато праці й небезпечно. Пішли здовж річкою...

Аж під вечір, знеможені до останку, побачили щось, ніби перекладину здовж річки. Зраділи. Постягали кілька деревин і пустили їх річкою. Вони зупинилися на перекладах і створили нам місток. Пішов я легший, підпираючись довгою палицею. Річка бистра, глибока і втопитися, як слово мовити. На другому боці була досить велика прогалина, а беріг крутий, скакати на ризико й намочитися не хотілось.

Вернувся. Приволокли ще два балани й пустили на другий бік. Я притис їх до берега і перейшов удало, замочивши лише черевики. Натомість Рибченко мало не загинув.

Пройшов він до половини безпечно і вже перекинув мені на беріг плащ та сокиру. Щойно простягнув ногу на останній балан, як він — чи під вагою, чи з необережного руху — перекутився, а Рибченко мелькнув у воду. Я й незчувся, як за ним тільки бульки стали. За хвилину він вигулькнув на кілька кроків за містком, де я ніяк не сподівався, в розпачі вигукнувши матірний звук; і знову впірнув.

Я знепритомнів, не знаючи, як рятувати. Несамовито кинувся за течією переганяти, в надії, що вигулькне. Скачу — дивлюся, — вигулькнув. Подав йому палицю, — забовтав, не хапає, знов пірнув. Біда! Захлиснетесья.

Розум не думав — рішив сам інстинкт почуття до потапаючого приятеля. Скочив ще кілька кроків і шобовсь у воду. На щастя, попав Рибченка за плече і враз підніс.

Він, запириханий, у забутті захопився так мені за руки, що не давав змоги плисти до берега. Я бовтався, тримався на

ногах і щосили кричав, пручався — пусти за руки, хапайся за плече. Він не розбирав і зціплював мені руки, як задубілий мертвець.

Минуло, мабуть, хвилин з п'ять, поки я всіми способами фізичних змагань визволив руки і, втомлений та перестрашений, дотягнув Рибченка до берега. Варт було ляяти його, але радість, що залишився живий, зм'ягчувала все.

Відбігли в ліс, попали на просіку. Ознака, що десь близько є люди. Кинулись нею, хоч був вечір. Йшли довго й швидко; по-підбивавшись, поспали, відпочили й знову. Сонце підбадьорувало, що вірно йдемо.

Але зранку просіка стала вужчати й скоро й зовсім зникла. Знову стали чапати манівцями. Небо вкрилось хмарами, й сонце рідко показувалось. Кілька разів змінjali напрямом, не певні, чи добре йдемо. Пройшли гущавину, минули малу площу сухостою, вступили в болотисту низину, що переходила в багно, а серединою знову річка, хоч вузька. Кілька разів пробували добратися до неї, але вертали, по пахви, грузнучи в болоті.

Довгенько йшли понад річку. Вона завертала в протилежний бік. Це розходилося з нашим напрямком, тому рішили перейти, що б там не було. Видивились найвужчу смугу болота й гайда. Рибченко як тяжчий пішов перший. Тремтіла в мене душа, як він погруз у коліно за другим ступнем. Затрівожилось серце, коли за четвертим кроком він не міг витягнути ніг і стряг у дряговині.

— Вертайсь назад, — кричу, а він смикається й грузне. Біда та й годі! Затупав я на твердому, а Рибченко грузне й кричить, щоб рятувати.

— Сокиру кинь, — гукнув йому і кинувся рубати довгу соснину.

Подав сосну, засмикав, та лихо: ніг витягнути не може. Один чобіт іде — другий скидається. Шарпнеться наверх — чоботи не пускають. Вхопиться за ногу — не може втримати соснини. Сміх і слюзи лили, вовтузячись в багні, як болотяники.

По добрій годині, виморені, як чорти, виходили на беріг, кленучи Усевлон. Пішли знову понад річку. Баговинню не було кінця й краю.

Смеркало, а ми йшли. Сил не ставало, а ми борохтались заболочені, мокрі до рубця, в надії вийти на сухе й спочити.

Рибченко категорично відмовився далі йти і не міг, хоч би тут і померти. Я просив, доводив, що в болоті мука, а не спочинок, даремно мерзнутимем, не заснемо.

Три рази присідали відпочивати. За четвертим Рибченко схилився й ноги витягнув. Я занепокоївся. Ніч пропаде в болоті. Зі сльозами упрохав Рибченка. Пішли на невимовну радість нашу, недалеко на горбку, побачили копицю сіна, а коло неї колибу. Десь зник інстинкт самоохорони, і ми всунулися в неї, як у власну хату. Радошам не було міри. В колибі сухого сіна в коліно.

Ощасливлені такою нахідкою, пороздзягалися, повикручували одержу, підкусили й заснули перший раз за сім днів утечі в людських умовах на пахучому сіні, вкрившись ним. Заснули рівним, здоровим сном.

.....

Вже сонце підбивалося високо, як я прокинувся й приємно витягався на сіні, розніжений теплим та довгим спочинком. У вухах раптом прозвучав собачий гавк. Я схопився й став термосити Рибченка. Заки він протер очі, а я вдягнувся, собака вже був коло колиби й голосно гавкав.

Ми вагалися — тікати чи чекати. Певне оператгрупа з собакою-шукачем, або охотники-агенти по бб¹.

Поки ми щось зміркували, зашелестіла росяна трава, і людські кроки наблизилися до колиби. Ми сиділи в стані очікування смертельного присуду. Сумніву не було, що попались. Мозок снував страхіття майбутнього...

Дверці повільно розчинились. Пара молодечих очей заглянула до нас і промовила щось незрозуміле. Підійшло ще одно, і на дверцях стали зігнуті два хлопчики. Ми дивились на них, як закинуті до клітки звірята.

Вони по нашому виді зразу відгадали — хто ми. Щоб розвіяти наш ляк і замішання, один з них здійняв з плечей коробку, вийняв вівсяний пляцок і дав нам. До того замахав рукою і заперечував головою. В тих простодушних рухах світилася щирість. Рибченко взяв хліб, а я подав карбованця. Хлопчики довго не хотіли брати, але я ріжними рухами впросив.

Чуття підказувало, що вони добрі хлопці. Я мобілізував усю техніку рухів і став умовляти, щоб нас вивели на дорогу.

¹ По боротьбі з «беглецами» (втікачами).

Вони догадувались, чого ми хочем, але, видно, не розбирали, куди саме нам треба. Я малював на дереві й показував жеста-ми. Вони в нерозумінні перемовлялись між собою, і на здогад промовляли фрази, з яких ми розбирали окремі слова: Вар, лет, тик, лез, рец. Я показав звук поїзда. Обидва засміялись, певне зрозуміли й стали роздумувати. Щоб заохотити їх, Рибченко вийняв 5 карб., і подав старшому; він знов не погоджувався, але взяв. Я помітив, як менший заздрісно задивлявся на мої підтяжки, й скинув йому. Волів би віддати все, що мав, коли б вивели на дорогу.

Хлопці порадились, і ми вирушили. Ще раз я оглянув їх і намагався збагнути, чи не агенти з опергрупи. Але не вірилось. У нас були відомості, що в смузі Усевлону, а також далеко за нею до самої Вологди й В'ятки, розкинуті загони опергруп, а в кожній оселі є тайні й явні агенти; їм платить Усевлон за певною ставкою: за кожного пійманого арештанта в межах Усевлону 25 карб., поза ближчими межами 15, а дальшими 10 карб. Опергрупи вартують по річках, просіках, дорогах пунктових і чату-ють, вигадуючи всіляких способів, щоб спіймати необережного втікача: характеризуються в дідків-лісорубів, переодягаються в жінок, стають самі втікачами. Одних з нашого пункту — волинців піймали в такий спосіб. Ідуть вони просікою. Сидить жінка, шиє й ніби пасе корову і хлопці зраділи — от розпитають її, може й поїсти дасть... Щойно, зрівнявшись з нею, Вітковський рота роззявив: чи далеко, тіточко, до залізниці, а вона: «Руки вверх! Вперьод без разговоров і оглядиваній, нето ложу на месте». Повела рабів божих на станцію, а звідсіль за місяць етапу опинились знову на пунктах. Трьох з 12-го пункту пастушки вплутали. Шельми взялися вивести на шлях. Вели, крутили доти, доки перед них чотири крісові дула не показалися. 25 карбованців ціна підходяща за в'язня, є рація полювати... Я оглянув зі всіх боків зирянчуків (здається такої нації були), але підозріння вони не викликали.

Як вийшли ми з колиби, один з них відбіг убік і за хвилину приніс повну коробку чорних кришок. Ми не догадувались, де вони там узялися. Зирянчуки на мігах пояснили: під час сінокосу виносять на луг за 30—70 км харчі. Їх не з'їдають за сезон косовиці і часто залишають в доброму прикритті до возовиці сіна або на другий рік.

Ми швидко пішли вслід за хлопчиками, потерпаючи. Але не помилились. Зирянчуки — порядні хлопці. Вивели нас аж до хутірця.

Підвівши до хаток на низині, вони спинилися і показали, куди хочемо — на правий, чи на лівий бік хутірця: на правий дальше, а на лівий болото. Ми показали на правий.

Обійшовши хутірець (6—7 хаток), вивели нас на стежечку й показали, що за 7—8 км чи верств, словом одиниць, є волок (шлях) до місточка чи залізниці. Прощались і дякували. Менший зирянчук показав на наші торби й махнув у бік хутора, мовляв, принесе хліба. Ми вагались: хліба хотілось, бо в нас лиш мокрі кришки, і думка шибала: а що, як видасть? Рішили, що один з нами залишиться, а другий піде, і я за ним буду слідом стежити.

Даремно підозрівали. Зирянчуки — чесні хлопці. Приніс цілий вівсяний хліб та риби з кільо. Groшей ніяк не хотіли брати. Ми подякували й сердечно розпрощалися, зворушені добродушністю зирянчуків. Рибченко аж поздоровішав і на ноги став не так кульгати.

Стежкою не пішли, а боками, вдивляючися пильно наперед, щоб кого не стрінуги. Ходою смакували хліб з рибою і поспішали так до шляху, як пильний пасажир, щоб до поїзда не запізнитись.

Незабаром вийшли ми на поляну, а на півкілометра в долині показався справжній вирізаний, мабуть недавно, шлях, не гірший від наших доріг. Заграла кров радістю й нетерпінням. Хвала Господеві, позбудемось болот, багнистих трущоб та непевних поневірянь.

З надмірною обережністю, схильці, як злодії на ласу здобич, підходили ми до шляху, збільшуючи кроки, забуваючи про небезпеку; жадоба стати ногою на твердий ґрунт, на певний шлях, ступати сміливо, не спотикаючись, — відсувала небезпеку. Ми рвалися на шлях, торований шлях, котрого не бачили, не ступали на нім з півроку.

Вже минули останні корчі просіки, вже перескакували рів, як враз, наче з безодні, гримнуло: — Стой!

Інстинктивно рванули назад і зашляпали по гнилих корчах.

Пальнув один, другий стріл. Я спіткнувся й зарив носом у баюру. Схопився, полетів... За третім вистрілом Рибченко, що був перегнав мене, вхопився за бік і простогнав: — Ой!.. Я проскочив повз нього, не спам'ятавшись. В кількох кроках оглянув-

ся: Рибченко не біжить, а ледве спотикається, тримаючись за бік. Над моїм вухом свиснула куля.

Триматись Рибченка не було надії, і я щодуху пустився до лісу, хиялючись у три погібелі та крутячись поміж кущі.

У гущавині, як вщухли стріли, випростався, відкашляв забитий дух і побіг рівно. Біг не знаючи куди, чув за собою тільки погоню, більш нічого. Пильнував, щоб не міняти напрямку.

Так у гарячій біжні застукала мене ніч. Відбіг від того шляху щонайменше 5 км, а це шмат такий, що й дивізія конвоїрів не відшукає. Хіба собака-проноза! Чи тож усюди ті собаки? Зміркував, що далі йти, вибиватись із сили — не треба. Почекати до сонця.

І от я сам, як палець, серед лісів, серед болот, серед незнаної місцевости, перед невідомим завтра. Ліг на сухій деревині відпочивати. Довго не спав. Думав... думав уперто, глибоко, болюче, думав про все. Думав, як одинока людина, закинута в далечезну чужину, оточена хижим звірем та дичиною.

Як живу, уявляю ту ніч. Я не знав, де я, чи вилізу з цих гущавин, чи доберуся до тієї злощасної залізниці, чи, не дай боже, випаде хмарний день, другий, не буде сонця того вірного дороговказу, і забреду я туди, звідки вибратися не вистарчить вже сили, і могилою моєю буде голодна вуйкова паща, або корч гнилої берези замість України... О, яка незбагненно далека, як романтично люба, дорога мені була тієї ночі Україна...

Темінь лісів, далина непроглядна, дика природа — пронизували жахом смерти, а інстинкт кричав: «Рятуйте, сили небесні та земні, — жити хочу, побачити хоч раз ще Батьківщину...»

.....
Важкий, нервовий був сон. Шеберхне віткою пташина, хильне вітрець верхів'ям, упаде гилька — схоплюсь. Очі скліпив аж під ранок...

Схопився, коли вже сонце освічувало верхів'я. Перший раз здалося воно з того боку, де, на мою думку, йому слід бути. День-світло підбадьорило. Вибрався на дерево, чи не видно чого поблизу. І перед моїм зором у південній далині блиснула срібна смуга широкої річки.

Луза! Яка радість... Є точка опертя...

Втішений злазив з сосни. Ішов туди просто, швидко. А за години дві трепетно сходив на берег.

Ніде нікого: ліси, вода і тихий сум... Сів на березі і думав, як перескочити цю трьохчвертькілометрову широчінь.

Луза була в повній силі. Ще не вщухло шумовиння вчорашньої повені. Бурхливо-брудна вода з суворим гомоном несла все награване з низин. Тут і там вигойдувались ще не розтанулі білі брили полярних крижин.

Морщився я, глядячи на річку. Проходив берегом, вдивляючись безрадно, безнадійно. Пригадався псалмь: «На ріках вавилонських — тамо сідохом і плакахом».

Лити сльози не було чого, води й так хоч відбавляй, а що становище моє гірше від губернаторського, то очевидний, гіркий факт. Чекати на дар з неба — ніякої надії, робити пліт — немає чим, бо сокира залишилася з Рибченком. Єдине — пускатися у плав... Та чи ж перепливу я — виснажений, слабосилий — три чверті кілометра бурхливої річки та ще й в одежі, з хлібом (у мене залишилися харчі)?..

Підсвідомо підсвистував мотив «На ріках вавилонських», стромляючи руку в воду. Без міри холодна, просто ледова.

Ноги самі понесли берегом. На закруті побачив грубезного балана, притовченого до берега. Став промишляти, чи не перевезе цей природний перевізник. Не лігувати ж мені тут.

Поклав надію на Бога, торбу на плечі, в руку грубого бовта, примостився на кінці балана й відчалив. Спущені у воду ноги обдало льодом, холод мурахами поповз по тілу.

Плив поволі. Що далі відпливав — ставало страшніше. Кругом мутна глибочінь і широчінь. Грубий балан ледве ноги обхвчували; найменший рух чи схил — і я у воді.

Добирався до середини. Руки втомились бовтати, ноги клякли, дубіли, наче їх пилкою пиляли. Ліва нога вже відмовлялася служити, затерпла з холоду. Перестав бовтати, прикляк до балана й зарухав нею.

Десь на закруті балана раптом повернуло, кінець зі мною закинуло задом, перекутило, а я бовтнув у воду.

Крижаним холодом, паралітичним жахом обдало. Задубів розум, чинив сам інстинкт...

Вигулькнув із води, як із вогню. На щастя скинув влучно торбу, що зсунулась була на голову й, як пес, нагально кинутий у воду, став плисти. Доганяти балана — єдиний порятунок. Це цвяхом било в мозок. А балан гнався з хвилями, як навіжений.

Водяний холод щіпав, колов мене тисячами колів, морозив м'язи, гасив вогонь інстинкту порятунку...

Боже! А що, як не дожену... або параліж?.. Вихилявся, напружував всі м'язи, всі фібри організму, пригадував всі способи плавби... А балан далеко, на кілька метрів... ніби на зло тікає. Глянув до берега, навіть не видно...

Боже, допоможи, дай сили. До балана єдина надія, єдине спасіння — до балана...

І сік, рубав хвилі, як нещасний Єрмак у Іртиші. Плигав усім корпусом все вперед, уперед, до балана. Закашлювався, задихався, заливався хвилями, борсався всім серцем, хапав хвилі зубами. От недалеко — ще три метри, два, от...

А сили тануть. Ось почув корчі в лівій руці... Боже, невже?.. в очах туманіє...

Рубнув правою рукою — ліва не може, махну ногою, ліва рука не підхопить... Господи... Невже аж тут пропав?.. Боже, будь милостивий, ще хвилину, ще секунду, ще раз. От, от зубами, от... посковзнуло... Ще мах... Ге... спорснуло... Фу... Боже, дай духу, ще хоч раз... ще... ще раз... Циб... десь з-під самого серця — і двома руками вхопився за балан й приляг до нього підборіддям...

Бухкало в грудях, стукало в висках, темніло в очах, тьмарилося в мозку. Весь конвульсійно дрижу. Керувати не мав сили, здався на ласку хвиль.

Одсапався, глянув: ріка круто завертає в правий бік. Балана несе в напрямі берега. Виждав найближчої віддалі, обняв востаннє балана-спасителя — й шобовсь у воду.

Не чув холоду, рубав хвилі, напруживши всі м'язи, й за хвилини п'ятнадцять упав на берег у тяжкій пропасниці від холоду і змори...

.....
Покачувався з годину. Далі лежати не міг — трясся, аж підскакував. Побіг. Стало тепліше.

Міркував над пляном: на південний захід, до залізниці — вони десь недалеко. Звернув від берега, вскочив у ліс. У напруженім ході закрівся, почувався гаразд. Захотів їсти, та не було чого.

Темний вечір спинив швидкий хід. Всю ніч голодний і холодний передригонів у гнилім дуплі, а вогню розвести не міг — сірники геть розмокли.

Схопився як засіріло. Виліз на дерево, сягнув зором якнай-дальше, — ніде нічого, ні просіки, ні річки, ніякої ознаки життя, самий, скільки оком охопиш, ліс.

Підупав на дусі. Чи не заблудив? Коли б не це, бо пропаду без їжі. Мацнув у кишені, надрапав жменю мокрих кришок і лигнув їх замість ласощів.

Пішов непевний — чи добре йду.

Блукав весь день, щохвилини позираючи на сонце. А воно ніби глузувало з мене, бо визирало на всіх боках обрїю і вводило в цілковиту заблуду.

Проходив безкочечні сухостої. Потапав у дрягнистих багнах, мордуючися, грузнучи...

А в голові весь час шалено вистукувало: коли б не заблудити. Коли б не залізити від життя на три-чотири дні... Більше не видержу без їжі, впаду — не встану...

Ішов, барахтався день, мерз голодний ніч, блудив другу добу, а їстоньки — аж дух спирає, аж коло серця тисне.

Третього дня пристав. Повигребував, повилизував останні кришечки, з'їв половину самої кишені. Голод став діймати до отупіння.

Став падати. З кожною годиною все частіше, все довше пролежував... Господи! Чим це кінчиться? Де ж надії?..

Перестав шукати шляху. Марєво голоду знищило, заступило всі помисли. Ще день, другий і — впаду навкі...

Від цієї думки безсилів ще гірше, дурів, качався в розпачі, у муках снаги-їжі. В приступі сліпого відчаю я кляв усе на світі: і той день, в який відважився на втечу, і ту годину, коли на Божий світ родився. В хвилини голодних мук-відчаю я благав Бога, щоб наслав хоч звіря: нехай би з'їв — чи я його, чи він мене...

О, як у ті дні хотілося змінити свою долю, яка незбагненна жадоба з'являлась, замість цих голих багниськ, перенестися десь у найдикіші американські прерії, чи в найглухіші африканські джунглі! Там принаймні звіря, птиці, рослини всілякої на кожнім кроці. А тут... О, як жагуче вібривала в мені кров заздристи до найбезталаннішого мандрівника, заблудившого в тропічних пралісах! Він незрівнянно щасливіший від мене. Він може першою-ліпшою ящіркою, бодай стервом звіря, птиці, загамувати снагу. А я?..

Лежачи напівпритомний, кинув зором на недалеку березу. Згадав, як на пункті хлопці пили сік. Приплазував, надрізвав ножиком зазубень і став смоктати. Видалося солодке. Прикляк і довго ссав. Почув відживність. Надрізвав глибший жолубець, прилип і ссав з годину, як цілющий трунок.

Та не пішло на користь. Ступив кілька кроків, і стало нудити, а далі й різати у шлунку, як після кінської дози рицини. Нараз вхопило на блювоти. Сціпило в шлунку; я впав і загикався-залився у страшних блювотах. У перестрасі зомлів — гадав, що кишки виверне. Довго гикав-блював, виригав усю воду, випиту за кілька днів.

Лежав з півдня безсилий, непорушний, напівпритомний. Лежав повний тупого трагізму і думав в агонії страху й закляття: невже отут кінець?! Боже, почуй крик душі, змилуйся! Рятуй чим хочеш, бодай рукою конвоїра! Вмирати тут, самому, в лісі, у болоті — Господи, яке страхіття... Ніхто не знатиме, не скаже синові, де й як загинув батько... Боже... Пошли бодай чекіста... Нехай хоч найкривавіший усевлонський кат та буде свідком... Боже, змиლოსердися...

.....

Лежав напівживий, але боровся за життя. Підліз до дерева, став гризти молоду кору. Жую — смакує. Змішав із мохом — ще смачніше. Плазую лісом, рву одержу, драпаю, кривавлю тіло, рву сніжинки — їм, ковтаю. Знайшов на пеньку грудку глею, розжував — їсться...

Загамував крихітку голод, на ноги став і посунув у пошуках, — та не дороги вже, а їжі. Брив без надії, без мети, відтягаючи з години на годину смерть, відхиляючи хвилини остаточного скону.

Плутався в річці, жив не помислом людини, а як тварина, як голодний звір, відчуваючи одну лиш жадобу їсти. Пригасла мука, стала порожнеча на душі, байдужий холод у розумі... Ні думки, ні змагання, ні іскорки живої...

.....

В один з моментів, як цілковито виснажений перелазив я розчепірену сосну, з діри у корені висунулася морда медведеняти.

Присів, застиг, затерп, мабуть не від страху, а з раптовости. Мале звіря випросталося в барлозі й видивилося на мене в зачудуванні.

Я не хотів, чи не здолав тікати! Стояли так віч-на-віч кілька хвилин, взаємно споглядаючи небаченого видцю. Медведеня було привабне, чарівне. Я на мить забув усе й їв зором його прекрасну попелясту масть, пухнату шерсть, делікатно-ангельську мордочку.

Аж затріщало недалеко гілля. Інстинкт шепнув «тікай», і я, навіяний страхом, поплазував у протилежні хащі. На моє щастя, вони рідшали й сухішали.

Сонце звертало з полудня. Остогидла мені за чотири дні трава. З ранку й билинки в роті не мав. Знову підупав на силі.

І враз у хвилину, коли найменше сподівався, я став на просіку, справжню свіжу просіку.

Перехрестився. Як електрикою пройняло... Боже! Тут є життя. Я не загину. Хай попадусь, та не сконаю з голоду... Скоріше, що є сили, скоріше...

Кров'ю налились жили, живіше заграли м'язи, заалармував весь організм...

Скоріше! Яке незбагненне щастя!.. Просіка та ще й туди, куди я прагну — на південь, на Україну...

Ішов, летів. Десь зникла змора, щезла тінь голоду. В мозку кувало тисячі молотків: Скоріше... десь близько тут життя, рятуюнок...

А ноги, ніби перейняті й упокорені цим думкам, рубали крок за кроком, зміряли щораз ширше, перескакували балки, корчі.

Незчувся, як вечір наступив. Ще краще: зменшується небезпека. Пішов ще сміливіше, ще прудкіше, тримаючися стежки, як прообразу Божого...

Раптом переді мною засинів клапоть обрію. Став, зворушено трясучись. Ще більше забував інстинкт...

Боже! Куди ведеш? На шлях визволення, чи в пастку чекістам?..

Спам'ятався й доганив сам себе. Ще день тому благав у Бога наслати хоч чекіста — тепер вже хочу іншого... Ні! Покладусь на його ласку.

І з молитвою «Хай буде воля Твоя» пішов відважно й без страху...

А обрій розлягався, просіка ширшала. Йшов підтюпцем.

Нараз переді мною рів, а за ним по обидва боки довжезна сіра смуга — залізничий насип.

Боже.... Я в забутті... Лечу, підскакую... Вже зарисовується залізничий вал... Ось вже поблискують рейки, магнітом ваблячи до себе... Заперши дух, перескакую рів, цибаю в другий, спинаюся на вал... І перед очима, як бритва у темряві, блиснув залізний шлях...

Як злодій, добувшись до давно дошукуваної мільонової каси, як помираючий зі спраги, доплазувавши до струмка, так зрадів я, пожираючи жадібними очима нескінченні леза залізничних рейок.

Присів, завмер зі щастя-божевілля...

Господи!.. Гаряче дякую Тобі, що вивів на шлях... Прости, що нарікав, впадав у розпач...

Піднявся на тор. Випростався, глянув, прислухався... Ніде нікого... Тиша мертвецька... Ну... Зітхнув. Перехрестився...

Господи! Поможи на другому етапі...

І забувши про втому, виснаженість, пустився підтюпцем по шпалах. Твердий, давно не пробуваний шлях підносило, наче оркестра музики програвала. За півгодини проходив більше, як лісом за три доби. Аж підносило... Головне — вірна дорога. Що крок, то ближче до мети, на Україну, до рідних, до сина, на свободу...

І йшов, розходжувався, гарячився, наче поспішав до милої на побачення...

Ураз — стоп! Маняк... Глянув з одного боку, забіг з другого — не рухається. Перескочив на протилежний бік — стоїть. Підійшов ближче — на людину не скидається. Ще ступив... А бодай тебе! Залізнична віха — 15 кілометрів. Ага! Від початку залізниці лиш 15 км — не багато. Бачність і обережність...

І далі біг, падав від виснаження, набирився духу, знов уставав, ловлячи кожну хвилину.

Біг... а сили танули...

Знов маняк... Нащурився — будка...

Довго піступав, вдавав, що когось помічаю, втівав, кидав другом — не обзивається...

Приступив — купа зігнилих шпал, складених будкою... Спочити...

Без роздуми заліз на самий спід і за хвилину задубів. Мерцем лежав півтори доби...

II З ПАЩІ ЧЕКІСТСЬКИХ ТЕНЕТ

Почалась нова фаза втечі. З царства води, болота й звірів я вступив у полосу людини.

Острах ускочити в пащу медведів, небезпека заблудитись у нетрищах, чи втопитися в багні, або сконати з голоду — те, що ще вчора животним ляком пересичувало всі фібри організму, — сьогодні відходило в забуття. Тепер всі пружини інтелекту я скермовував на те, щоб не потрапити до рук людини, — вона страшніша. Кожний атом чутки і зору були намагнетизовані і щосекунди, кожну мить, як найідеальніші чатуни, визирали на всі боки, вчасно сигналізуючи небезпеку. Обережність і — двадцять разів обережність...

Постановив ночами йти, а вдень спочивати. Хоч ніч тут літом мала — 2—3 години, та безпечніша. Станції, будки, сторожки виминати, людей обходити десятою дорогою.

Так і робив: день перележував по сухіших гущавинах, а вночі старався проходити якнайбільше. Оце йду до знемоги, доки не впаду; полежу, відсахну — і далі. Через кільометр-півтора знов падаю в безсиллі.

Перші два дні не зустрічав ні живої душі, ніякого життя, крім порожніх будок та містків. Тут їх дуже багато: що 2 км, та й річка, чи болото. Коло кожного мосту будка й бочка. Зі страхом і трепетом підступав я до бочок. Хто зна, чи не сидить за нею яка чортяка. Пробуєш попід міст, але не через усякий пролізеш, обходити ж, брести болотом, плисти холодною водою неохота.

Єдиними ворогами моїми тепер стали — чекіст і голод. Ось вже третій день годуюся травою-пирієм та бликотою. Наїдку мало, а це дуже відбивається на темпі ходу. Відчувається така жадоба, що, здається, найбільшого печеного комісаря з'їв би. Бувають хвилини, що я бажаю зустрінути чекіста. В голові малюю плян: причаїтись, ззаду наскочити, проколоти ножем горлянку й жарити. Однак, цей плян розвівається, та не від страху, що став би чекістоїдом, а від того, що я не мав би сили й спритності його виконати.

Дні пішли голодні одноманітні, як капля води. Природа кругом самотно-сонна: рябі, блискучі шпали, безкраї рейки по оби-

два боки, мури гостроверхих лісів, срібний місяць на південь, багряно-криваве сяйво на північ, а навколо заворожено-тиха імла.

Так і вдень, і вночі. Давно, ще в лісових нетрах, поплутав я числа, а тут, на злодійській дорозі, погубив і лік. Старанно я робив відмітки олівцем у записнику, проте, даремно: важко було відрізнити, коли кінчився один день, та починався другий, де межа ночі й дня; не раз я відмічав одну добу два рази, не один день, повний страждань, проходив без нотування, — не до того було.

Проте, в записнику стояло 14 днів. До них на залізниці я міг уже з меншою помилкою дописувати нові доби й кілометри. Довгі були доби, важкі кілометри. Хотілось їсти, сушився шлунок. Знемога-змора налягала...

.....

Третього дня в двох кілометрах від залізниці побачив хутірця із трьох хаток. Як голодний кіт на ласощі, поглядав я на нього й страдницьки боровся з собою — зайти чи ні. Жадоба їсти кричала: зайти, попроси їсти, замори голод. А інстинкт самозбереження шептав: будь обережний, — там є ісовець. Голод тіла тягнув: зайти, підкріпись, бо ще день-другий не поїси — упадеш і не підіймешся. А розум-ляк перед чекістом твердив: не лізь, кріпись, будь розсудливий.

Три рази я намірявся до хутірця й три рази обривався на роздоріжжі. Пригадав знаменний по всьому участку Усевлону факт, як утікачів губили отакі саме хутірці, навіть недалеко від останнього «заградилівського пункту» — В'ятки.

До помрукраба 5-го робпункту Василенка приїхав рідний брат на побачення. Давали йому перепустку піти у смугу Усевлону, але він чомусь відмовлявся. Давали й Василенкові право викликати до себе брата — та й він відхилив це, а просив дозволу самому прийти на пересильний пункт.

Дозволило начальство участкове й запідозріло: чого раптом заблагось Василенкові тьопатись 12 км багнами? Дали побачення на цілий тиждень і пильно наглядали, що говорить Василенко, що привіз брат.

Ще більше насторожився вартовий ісовець, як третього дня Василенко заявив бажання вернутися на пункт. В Усевлоні ще не було випадку, щоб в'язень — чи рядовий, чи з начальства — не

скористав з усього речинця побачення й вертався передчасно в яму плачу-страждань.

Василенко хоче на пункт, а його хитро стримують, одтягаючи видачу перепустки назад. Василенко рветься «додому», в нього «негайна» робота — «соцзмагання», а його не пускають.

Аж шостого дня видали йому перепустку. Зворушено прощається він з братом, три рази цілується-шепче, ніби щось нагадує. Іде Василенко до пунктівських воріт і... яке прикро-вразливе здивування! З ним «випадково» подорожуватимуть інструктор охорони та конвоїр.

Василенко впав у розпуку. Сюди прийшов сам, а назад під багнетом провадять?..

Які він наміри мав — не відомо, але назверх їх виявляв напевне, бо конвоїр ішов позаду і всю дорогу ніс кріса в руках, а інструктор тримав револьвер не у футералі, а в кишені напохваті.

Василенко йшов надто зворушений: то мовчав, то лявся з інструктором, то раптом ставав любезний. І певної хвилини, як були вони від пересильного пункту вже з 10 км, у той момент, як конвоїр присів із чобіт воду виливати, — Василенко запропонував інструкторові закурити. Коли той витер сірника, щоб припалити, Василенко хапнув в інструктора револьвер, відскочив і крикнув:

— Лягай! Приклякни й не ворухись!

Конвоїр зразу присів, а інструктор кинувся на Василенка. Одріначе нещасливо: в одну мить інструктор конав з простріленими грудьми в калюжі, а Василенко підбіг до прикляклого в болоті конвоїра:

— Не знаю, що ти за людина. В моєму стані слід би тебе забити, але... дарую тобі життя. Зрозумій це і не зроби мені прикристи. Посидь тут до вечора, поки я відійду далеченько.

Забрав рушницю, набої, склав харчі, переодягся, револьвера в руки й зник у хащах.

Конвоїр поклявся, та присяги не дотримав. Що лиш сховався Василенко в лісі, а він гайда на пункт і розповів усе. Там знявся небувалий переполох. Начальство пінилося з обурення. Піймати бандита, чого б не коштувало — видали наказ.

На здогін вислали 30 чекістів опергрупи, шість собак-проноз, поставили на ноги всі застави. Всім острій наказ: привести Василенка — живого чи мертвого.

П'ять днів опергрупи по лісах навколо пересильного пункту. Три рази насакачував Василенко на засаду, та кожний раз щасливо виривався, раз навіть ранив чекіста, хоч самому довелось торбу й рушницю кинути. Втеча набрала розголосу по всьому участку. Оперативники-ісовці пальці гризли зі злоти. Подали телеграми по станціях «заграділовкам»¹, щоб пильнували «пасажира».

А Василенко, прекрасно орієнтуючися в лісах, третього ранку виходив зі смуги пересильного пункту, добирався до залізничного шляху і на третій стадії сідав на потяг риженьким згорбленим дідком, вміло захарактеризованим та одягненим у північного кацапського типа.

Певне, був би він щасливо доїхав аж до рідного Хмільника на Поділля, та, видно, не така йому доля судилась. На станції Котлас, де досить яро працює перша «заграділовка» усевлонської опергрупи, вийшов він води напиться. І треба ж було лукавій фортуні таке підставити: якраз прибув зустрічний потяг. Він глянув без мети, і враз його, як сворнем, по мозку вдарило: з вагону виводили групу втікачів, а між ними він пізнав зв'язаного брата Костя.

Шарпнуло його вимучені нерви! Він скрикнув, пустив казанок, не стямився, — бачив лише, що до нього кинувся чекіст. Розум бурлив — тікай, а чуття, жаль до нещасного брата не пускало, хотілось ще раз глянути на бідолашного. Василенко застиг.

— Дедушка, мінуточку, адін вапросік...

Василенко прокинувся і не дарував ні секунди. Випростався, цибнув через стіс дерева. Засвистали свистки, вся чекінерія кинулась за втікачем. Але він зник серед площі розкиданих куп дощок, бровен та жердів. Високий, довгоногий, він скоро сховав слід за собою. Йому тут пощастило.

Сідати на поїзд уже боявся, пішов пішки над залізницею, як оце я. Довгенько, певне, йшов, бо добрався аж до 300 км. І чи з голоду, чи з цікавості зайшов на хутір. Випросив у тьоті «буханку» вівсяника і вже вступав у ліс, як наздоганяє кацапчук:

— Папаша, а папаша! Вярнись, чай малачка пахлебаш-та. Ведь сдалека, набось-та, умарілса!

¹ Усевлонська варта на залізничних станціях, що ловить утікачів.

Напитись молока, як чоловік просить — річ не зайва. Василенко вертається й, не припускаючи лихого, йде вслід за кацапчуком до хати.

— Садись, батя, — припрошує господар і пильно поглядає на Василенка. — За стол, за стол. Пакудаль малачка напйомса, чай, давайка разгляжу тябя-та. Небось, бородушка раскошная, — і шарп Василенка за бороду.

Вона зіснулась, а з-під неї стирчало давно неголене обличчя.

— А, вот каков ти батя, — злорадістю засіяв кацапчук. — Бяглец? Знами ваші ухваткі. Таперя не уйдьош-та. Фонька, Фонька! Бягі Ілпатєвих ізвесті-та. Сявлонець есть, — і двері на засув.

Василенко виставив проти нього цівку револьвера.

— Геть з дверей!

Кацап затрясся з несподіванки й відскочив від дверей. Василенко сунув його у бік і щодоуху з хутірця.

Біг шмалко, відчуваючи погоню. То навертався до залізниці, щоб не зблудити, то забігав у ліс, щоб не наскочити на засідку. Біг несамовито, передбачаючи біду. Добіг до болота: ліворуч — сухостій, праворуч — залізниця. Знав добре, що треба виграти момент — відбігти якнайдалі. Тому звернув до залізниці, щоб перебігти на другий бік.

І щойно він став на врем'янку, як проти нього, наче з землі, три рушніці.

Не втратив духу. Стрілив раз — і ходу. Стрілив удруге — і збив темп по погоні. Та... далі нічим. А йому вслід аж трьох крісів разом...

Чи зі страху, чи з болю, він покосився, об'юшений двома ранами — в живіт і в ногу. А ті злорадно підхопили:

— А батенька! Бяжіш із Усявлоня?! Нет, братец! Уж будяш наш-та. Не випустім із нашей старонушкі. Паможеш нам в лесах саціалізм пастраїть.

Ридав, цілував ноги, землю рвав, все віддавав, благов вернути йому життя-свободу. Не пройнялися, не змилосердилися.

Відвели його на станцію і здали мурашанській заградилівці, а через тиждень Василенко вже був у руках ІСО. Зконфронтували його з братом, помучили нелюдські і, вимотавши жили, поставили на суд.

Страшний був присуд: закованого в дроти Василенка водили по всіх пунктах участку, скликали мітинги каторжан і живими

образами демонстрували наслідки «пабегов». Василенко, колись здоровий, поставний, тепер, як труп, скутий в руках і ногах, став на підмосткові і мусів на кожному пункті виголосити промову покаяння проти «пабегов».

Не витримав Василенко, не дійшов навіть до свого 5-го пункту. На мітингу перед 5000 глядачів 4-го пункту промова не скінчив. На словах: «Я зрозумів... безглуздість втечі. Закликаю вас усіх... не...» — впав і сконав на трибуні. Його кару 8 років залишився відбувати його брат Кость, засуджений за «соучастіє в «пабеге»».

Я пригадав цей трагічний випадок, і ледова дроз поповзла по тілу. Ні, не йти — продиктував інстинкт. Примара голоду десь зникла, і я поспішав від хутора якнайшвидше.

Хід ускладнювався. Голод, виснаження морило до непри- томности, а хутірці, півстанки, будки зовсім збивали мій розгін. Муки немалої завдавали вони мені. Мусів їх обходити за кільо- метр, а що крок від врем'янки — та й болото.

Раз, так обходячи будку, в якій світилося, всю ніч блудив, потапав у болоті, пройшовши не більше, як кільомер.

Знов обгорнув мене неспокій. Як далі буду так йти, то до зими не виберусь. Треба конче підкріпитись, добути харчів. Але де, як? Шибнула думка підлізти вночі до хутора, украсти курку чи теля. Став виглядати хутора. На добре чи на зло, всю ніч тоді його не бачив.

Аж на ранок попався він зараз при невеликій станції. Обі- йшов його ззаду й підступив до хатини. Довго з-за дерева зази- рав, боячись підходити.

А день починався. З хаток зрідка виходили люди поратися на господарстві. Я, як злодій, виглядав крізь деревляну загороду. Проте, на дворі не видно ні тварини, ні пташини.

Аж бачу — вийшла з хатини дівчина.

Дівчина, думаю, може не так знайома зі сексотами, щиріша душа. Рішив до неї:

— Девка, а девка, — гукаю тихо-боязко.

Вона спинилась, цікаво приглядаючись і світлячи довгими чистими зубами.

— Памагі, мілашка, ізгаладал, прадай кромушку хлебца. Бог-тя атблагадаріт, — плету я страдницько робленим жаргоном.

— А сам та паря аткентелева будя? — питає тихо, співчутливо.

— Віш, атстал ат лесарубав, да заблуділся, ізгаладал. Нету хлебца прадать радімая? Рубльовку і больш атдам. Прашу тебя мілашка, прадай, калею с галаду.

— Я чайня знам, есь лі та, — смутно промовила. — Хаді в ізбу. Чай паіщем чавось-та. Хаді, — запрошує щиро.

— Нет, нет, дєвка. Спасі тя Бог. Віш, я або дран. Ня ловка. Уж саізволь сюда та винєсті. Прошу тя, заплачу, сколь нужна будя. Прашу, — замовляв я, щоб до хати не запрошувала.

— Не жалаш? — я по роздумі: — Ну пагаді, — і зникла у подвір'ї.

Я залишився у прикрому незнанні. Тяжкі були ті хвилини.

Чекав, як смертного присуду. Думки гонили в мозку: хліба подасть — чи приведе сексота? Порятую — чи видасть у руки чекістам? Яка вона? Душа селянська, чи спровокована «охотніками»!

Та ось дівчина показалаь з-за хатини, несучи щось у ряснім фартусі. Хліб — чи револьвер?

З тремтячим серцем простягав я руку, оглядаючись, як залякана тварина, на всі боки. Беру, тремчу й гаряче дякую:

— Да спасет тя Бог, — і плачу карбованця.

— Ня нада, паря. Знами вас бедних. Дала би боле, да самі галадамо. З Богом хаді. Да паможет тя Бог.

І просити, щоб взяла гроші, і страшно стояти, затримуватись. Подякував з таким чуттям, як ніколи нікому, і скочив у ліс.

Чи буду їсти ще коли з такою жадобою й смаком, як ковтав тоді вівсяний плячок? Мабуть ні! І чи забуду я той образ білобрисої дівчини в рясному убранні, з густими веснянками на обличчі, з великими, чистими зубами, що перша з людей подала мені щедрю руку? Мабуть, не забуду доти, поки в пам'яті носитиму страхи усевлонські...

Півпляцка я проковтнув, зробивши кілька кроків, зі спражнім вовчим апетитом, а частину лишив на другий день. Треба було витримати не легку боротьбу, щоб мені, жадібному їжі, тримати за пазухою хліб; однак я тримав його на чорніший день.

Голоду тим шматком не заморив, здається, взялась ще більша жадоба їди, але сили почув багато. Відважився йти понад залізницю вдень.

Обійшовши хутір, хотів вступити на врем'янку. Тільки-но я, відхиливши вітку, зиркнув на дорогу — переді мною, не більше на три кроки, справжнісінький барбос-чекіст з різком. Іде понурувшись, заклавши руки взад. Я прикляк коло куща й занімів у перестрасі.

Аж як він геть відійшов, я зітхнув:

— Ну! Ще хвилина — і був би у руках. — Звернув у ліс і чекав до вечора.

.....
Пішла дорога, довга до безтями, голодна до болю, одноманітно нудна до отупіння.

Лише привиди й омани небезпеки та справжні пригоди порушували одноманітність цих сірих, смертельно-небезпечних днів, цю монотонну тисячокільметрову бинду.

Пригод було б досить багато. Кожний той день, кожна година могла б принести небезпеку. Але я викручувався, як лис, став чуткий і спритний, як заяць: приглядався до кожного кущика, стовпа, обходив кожну однуку будку, тікав від людської тіні...

І не даремно це робив. Обережність не раз рятувала з пащі нових поневірянь, чи смерти.

Коло одної станції (назви не пам'ятаю) два рази переходила здоровезна жінка в чоловічих чоботях. Помітила мене, як врем'янкою підходив до станції. Я вчасно присів і стежив. Вона зміркувала, що я пішов у обхід, і махнула за станцію, сподіваючись мене там перестрінути. Я зробив зайвих кільometrів з п'ять, по вуха вліз у болото і, затаївши дух, ступав на врем'янку яких два кільометри від станції. Вона, правдивіше, він — стояв на врем'янці під деревом і визирав. На щастя, я помітив і прикляк.

Щоб не наражуватись на переслідування, я збіг у ліс і пройшов ще з кільометр. Та щойно перескочив на врем'янку, як мене заглушило: «Стої!» Я машинально кинувся до лісу, обсипаний пачкою стрілів з автомату.

Біг-спотикався силою дикого коня. Перескакував величезні прогалини з корча на корч, летів у безвісті, не думаючи — куди, біг, доки сили було. А її десь взялося тоді досить. До речі, вибіг на суху лісовину й подався ще шмалкіше, щоб чекіст не встиг перебігти.

Це було під вечір. До півночі не наvertsався до врем'янки, йшов лісом. Лише під досвіток ступив на врем'янку.

Змора налягала з новою силою, голод валив з ніг. Він, здавалося, був ще гостріший, ще болючіший. Спробувавши давно небаченого хліба, хоч і кислого, вівсяного, я марив ним, він полонив мій зір, накручувався в мозку. Вся утроба моя хотіла бодай кришкою закритися.

У додаток став накрапати дощ, перший дощ за час утечі. Разом з ним узявся холод, справжній пізньо-осінній холод з вітром, сльотою.

А холод з голодом доконували свого. Я ледве пересувався по шпалах залізниці, дригонячи всім тілом, дубіючи. Інстинкт небезпеки тоді завмер. Я жадібно прагнув їжі й тепла.

Ледве доліз до перестанку. Розум не думав тоді про заграділовку. Я сміливо йшов у надії погрітися, бодай і в руках чекіста.

Та перестанок без людського житла — лісовий склад. У ті хвилини я жалкував, що не було там людських осель. Зігнувся під стіс. Поліна складені квадратом здовж і поперек. Але недобре укривало. Вода стікає бровками й холодними струями скапує мені за шию, мочить одержу. Холодні струї патьоками повзуть по тілі й шкребуть по нервах. Не сидиться.

Побачив діру-криівку під самим сподом. Не розміркувавши, без надуми сунув туди. Встромив голову, — не лізуть плечі. Порухив спиною, потиснув — подався трохи верхній шар, я проліз трохи. Але простягнутися не можу. Вперся плечима, напружився колінами і... спідне бокове поліно сповзнуло, відкотилось, а на мене, ніби сто пудів обрушилось! Здавило голову, в очах помутилось. Метнувсь плечима, смикнув назад — не поворухнусь... А в ухах молотки стукають, у мозку тисне, в грудях душить, бо- лить... Трачу притомність...

Прийшов до пам'яті. Збагнув, що сталося, і раптом вибор- сався всім тілом, як пійманий дикий звір. Не помагає. Боже, що робити? Горю, палаю з ляку-безсилля й болю.

— Спасіть! — заверещав дико на все горло раз, другий. Ніхто не обзивається.

Забився, засовався ще шаленіше, шкрябав пальцями, гриз зубами поліно, крехтав, надимає, що було сили, кожний м'яз, кожний атом тіла й завмер знеможений, напівпритомний...

Довго лежав, не тямлячи себе, несвідомий свого стану. Нараз очунявся, відітхнув. Завернув голову — і кинув оком на друге бо-

кове поліно. Вхопився за це. Напружився — перекутився боком. Обперся спиною в один бік, ледве зігнутиим коліном у другий, сціпив зуби й потис — не рухається... Боже, невже загину так ганебно?.. Чую знов підступ неприємності... У висках вицокують ковалі. Млоїть все тіло... Невже?..

Нараз борснувся, як вепр, лигнув повітря, бехнувся всім серцем і з розгону шпурнув удруге. Поворушилося! Зрадив. Десь сила прилинула. Скоціюрбився коліньми й бацнувся втретє. Слизькі поліна раптом розкотились, і зверху утворилася діра. Слава тобі, Боже! Висунувся на повітря і — будь ти проклята — така криївка.

Потьопав мокрим краплистим дощем, шльопаючи по ховзьких шпалах. На сході починало сіріти.

.....
Іду, трясуся в лихоманці. Вже щелепи болять від цокання зубів. Безсилію, пристаю від змори-холоду. Ще трохи, ще кільо-метр, не більше — і впаду закоценілим трупом! А ляк підкошує остаточно. В мозку формується жахлива думка: впаду — задубію.

Погрітись, попоїсти — кричить, голосить вся істота. До хутора, на ласку людей, хоч би що.

І в двох кілометрах, у ранішньому плаксивому тумані за-маячіло село.

Звертаю без надуми. Чапаю грузькою піськовою борозною, ступаю на мокрі в калюжах суголовки, заходжу з південного краю й оглядаю, вовк голодний, двори. Вступаю у ворота найбільшого з них. Величезна деревляна будівля під однією деревляною покрівлею. Обходжу її раз, другий. Кудюю ж вступити до хати. Чудні у них порядки: хата, хліви, клуня й комора — все разом, під одним дахом. Як горить, то все добро до останку. А це буває наймовірно часто. Пожежа — то в них найжорстокіший та найголовніший ворог. На це виходить добра половина громадської ініціативи, сили й коштів. Є спеціальна охорона від вогню, в якій працює в обов'язковому порядку все населення від 10 до 60 літ. Як ударить дзвін — старе й мале кидає усе з рук, бодай, вми-раючого хворого, і летить на пожежу. Село, хутір розбивається на відділи: водовозів, гасярів, ломарів; в ознаку — який двір до якого відділу належить, — на ріжку кожного двора вирубано: сокира — ломар, кишка — гасяр, відро — водовоз. За саботаж під час вогню карається суворим самосудом.

Обходжу навколо двору, бачу вікно; знаходжу двері, стукаю — не обзиваються. Відчиняю сам і йду, мабуть, клунюю. А в голові вицохкує якийсь злий дух. «Божевільний: сам у руки лізеш». Стримуюся, вагаюся. Бачу сіно. Кольнуло в думці: заритися з головою, виспатись у теплі, висушитись до вечора, а там розглянутись — може якесь курча чи поросля... І вже ліз у куток на сіно.

— Кудя палез?! — приголомшив мене криком жіночий голос. Я задубів на місці і як пійманий за руку кишенивий злодій, як тихий ідіот, мовляв, бери мене на катування.

Баба підступила, оглянула мене і злагідніла в тоні. Я ще не зміркував з оторопіння, як вибріхуватись, а вона заговорила тихо й злякано:

— Ухаді, чалавек добрий, ня то, как варатітсь мужік із сельсавета, то уж не сдабравать тебя-та. Ня туда папал, радімай. Вчарась чацверих ентакіх звязалі-та; адін, гляді, бяжать атважілсь, да не такім мужікам папалсь; падстрелілі окаянніе, как ягньонка. Сяводня хараніть будут, мужік мой в сельсавет паетаму папльолса. На кромку, да скарей бягі с дярвені-та...

Готовий був я від шматка хліба відмовитись, аби лиш скорше вилетіти з двору радянського служяки. Вибіг на вулицю й дивлюсь найближчої дороги до лісу.

— Радімай, а радімай, паді на ляпошкі, — засунулась білява голова з відчиненого вікна.

Підходжу, озираюся боязко.

— Не бойсь, я не із камуністих. Госпада Бога в сярцах пакуль імею. Відать галоден. Знами вашіх ентакіх. Бярі, бярі всьо, чай прігадітса. Да сматрі востря, чтоб мужікам не папалсь, которіе камунарістіе. Мнагіх п'ерелавілі. Вот вчарась... Как ведь! На десятку цалкашей лакамітса, душу чалавеческаю губіт, супастат акаяннай... На, радімай, сухаріков, прігадітсь-та. На, да ухаді, бягі скарее с Богом, Господь те да поможет.

Ледве вислухав доброзичливу річ, гаряче подякував і щосили з села. Вибрався межею, щораз озираючись назад, зітхнув і став жадібно хрупати вівсяні сухарі. Гриз, як пес, ковтав шматками, забув за все довкруги себе.

Уже був далеченько від села. Минув долину й вибирався на гору. Оглянувся назад і — Боже!! Згори біжить двох з рушницями.

— Зямляк, а зямляк, пагад...

Я рванувся як упечений на рані неук-кінь.

— Стой, сукін син, астанавісь, лешой ты разарві...

А я скачу, як підстрелений олень.

— Стой, аристант, дьявол ты бярі...

І нараз паф, паф — розсікло стуманену долину гнилими стрі-
лами.

— Стой, бяглец, стой, падстрелю, — і пискнуло над головою,
десь лягнуло позаду в баюрі.

А я оглух на мент. Бачив лиш ліс, спрагло глитав його очима,
гарбав до себе, чіплявсь зубами, борсався серцем. І біг у забутті,
летів шалено, дико...

А ззаду по вухах шпигало:

— Стой, акаянной, астанавісь, пагібнеш!..

І паф, і паф...

А крики ближчають, гучнішають...

Ось щось ніби рвануло за рукав...

Ось... ось...

Вже чую рвучкі дрожі... Спирають хрипкі бухки в грудях...

Що це?.. Рана... чи снага... останки сил?.. Боже...

Лечу... Не стає духу... от-от упаду...

— Стой, нягадай, сто... — чую над головою...

І враз — циб через канаву... Бовтнув у калабану, зарив но-
сом...

Секунда терпу, неначе серце відлетіло...

І знов схопивсь на ноги, як дика серна. Другий циб — і ско-
чив у ліс...

Заборсався в багні, скакав у ріщі, як настиглий заяць, плигав
по стовбурах, як козуля...

Летів без тями з півгодини...

Ху... повалився колодою... Довго лежав у забутті, відсапував...

.....
Боже всесильний! Як і чим дякувати тобі за силу, за лет, за...
рятунок?..

Весь день спотикався понад врем'янку, шукаючи сухого міс-
ця, щоб хоч трохи погріти розмокле, перемерзле тіло. Разів зо
три примощувався, дрімав у гнилім дуплі. Та скоро зривався й біг
заклякий, щоб загіртіть.

Наступив хмарний і холодний вечір. Пішов сміливіше.

На 386 кілометрі трапилась річка. Став замислений. Господи, як не хотілось лізти, плисти холодною водою. Та ще Бог зна, чи перепливу, знесилений пригодами, таку широчінь?..

Підійшов до залізничного мосту, присів, застовбурчено придивляючись, чи є сторожа. Розум твердив — не йди, сторожа мусить бути, а очам і вухам здавалось, що нема нікого. Довго й напружено стежив, але не виявив присутності живого духа. Став підходити до мосту.

Щойно вступив у коло мостового піддашся, як переді мною блиснув багнет і раптовий вигук:

— Стой, ні с места!

Наче магнетом відкинутий, смикнувся я назад. За мною вслід рушничний вибух раз, другий, і залупотіли кроки.

Нещастя! Бігти — дожене, підстрелить; здатись — викриють...

Куди ж? У бік, у річку...

І без хвилиної надуми бовтнув з 15-метрової висоти в бистрі води річки, оглушившись від страшного ляску й лету.

Ще не відпорскався, захлинувшись, а коло мене тюфнула в воду куля: з берега цілився в мене конвоїр. Пропавав, аж у воді згину...

Інстинктивно впірнув, несамовито бовтаючи руками й ногами, щоб проплисти як найдалше. Вигулькнув, хоч раз дихнути, а коло мене в воду тюф, тюф... Боже, дихати, повітря — а він гаспид цілиться...

Смикався під водою, як крокодиль... От, от вдушусь.

Вирину — повітря, покажусь, а по мені раз, другий...

Пропавав — от, от лапну. От серце розірветься.

Вигулькнув, глянув — під другим берегом очерет... Туди...

Зібрав усю силу серця і вдарився в гущу очерету. Знову вигулькнув, ликнув повітря і знову аж під берег. Він пахкає, я шиюсь далі й далі.

Зникнувши з очей, став плазувати до берега. Піднявшись з трави, побачив на протилежнім боці трьох з рушницями. Закам'янів, стежачи за ними... Ось вони розбіглись — двох униз по річці, а один назад на міст по цей бік.

Влучивши хвилю, я зірвався зразу схильці, а далі випроставсь і щосили до лісу. Вже недалеко від нього був задихавшись, як обізвався один, другий вистріл. Та це вже не лякало: хвалити Бога — ліс.

По годині шаленого скоку я впав знеможений, задиханий. Лише тепер відчув, як сили виснажились остаточно. Коли б наскочили чекісти — вхопили б з місця: ногою поворухнутися не міг.

Припавши під кущем, захропів, не тямлячи себе.

Схопився випарений, зіпрілий, скривавлений комарами.

Сонце звертало з півдня й немилосердно парило, висмоктуючи лісові багна.

.....

Поплівся з крутим бодем у голові, як тяжко зачаджений.

Другий день іду понад врем'янку насторожений, обережний. Щохвилини оглядаюся вперед, узад і в боки. Від безперестанно напруженого ходу й обертання предмети множаться, корчить шию. Часами в очах туманіє, перестаю добачати. Зринає полохлива думка, — чи не осліп я, не дай Боже, від надлюдського нервування й надужиття зору?

Передрімавши на купі ріща, встав після полудня і йду понад шлях сухою тропою. Дивлюсь пронизливо вперед і в боки.

Нараз серед врем'янки майнула низенька постать. Я інстинктивно присів. Відплазувавши в гущавину й перечекавши кілька хвили, зірвався й зігнувшись схильці обережно побіг, щоб відійти якнайдалше. Згодом зазирнув на врем'янку — нікого не видко. Липнув ще — і в кількох кроках позад мене бачу дві хлопчачі постаті: ідуть досить сміливо, лиш зрідка дивляться вперед.

«Малі сексоти, розвідчики. Десь недалеко й старші мусять бути», — шибнула думка. Я машинально впав під корч. Припилувати — куди йдуть.

Плазую болотом назад до врем'янки. Підводжу, як досвідчений злодій, голову й... затрясся: мій зір ошпарила наша мережена сорочка й виснажене почорніле обличчя українського хлопчини... Невже?! Невже? Невже й вони, ці дитинчата несуть однаковий зі мною хрест утечі?.. Оточений страхами мозок не вірить, а кров-інстинкт прагне з'єднатись з ними...

Запалав вогонь нестримної радості й цікавості. Звульканізована кров одного втікача почула рідну, близьку душу й жадає зближення.

Виглянув ще — не бачу. Висунувся на самий край, і з-під корча на другім боці врем'янки вигулькнула барашкова південна шапчина та пара вугликів дитячих карих оченят.

Зворушився я. Нема сумніву, що діти — втікачі. Випростався на колінах і дивлюсь сміливіше. Шапчина визирнула і вклякла, а по хвилі висунувся облізлий козирок¹, порснули обое, гілля затріщало.

— Ви, хлопці, діти! Не бійтеся... — ступаю звільна за ними й гукаю жалісно й щиро, стримано і сильно.

Тріск гілля втих, хлопці, видно, спинились. Я підступив, показуючись усім обличчям, — хай нещасні лякуни впевняться, що я такий, як і вони.

Хлопці довгенько не показувались. Нарешті з-за стовбура піднялась, згорбившись, барашкова шапчина. Липнувши впала, а згодом знов піднялась.

— Не бійтеся, хлопчєнєтє, — кажу, як мати, зацитькуючи смертельно злякану страховищем дитину.

— А ви... не... чикист? — питає, слізно скривившись, барашкова шапчина, стаючи на ноги.

Рідний акцент, жаль, до маленьких страдників розтопили вкрай мої розмагнетизовані нерви. В очах стало мокро.

— Не бійтеся, я свій, недалекий, — впевняю ніжно, скорботно; в горлі спирає дух.

— Може ви хочете нас половити? — остро-жадібно зорить з-під козирка більший хлопчина, краючи мене вогнеблискучими очима.

— Не бійтеся, діти. Хіба не бачите? Тікаю, як і ви. Ідїть до мене, підем додому разом.

— А ви... не... Хіба ви... з наш... — робить боязко крок хлопчина в облізлім козирку і їсть мене недовірливим поглядом.

Раптом прояснюється. Моя заболочена, здівавлена й пом'ята одежа, запухле від комарів й скривавлене обличчя розвіює дитячий сумнів.

— Павлику! — гукає зраділий до хлопчини в барашковій шапчині. — Ці дядько — не чекіст. Вони такі, як ми.

— Ні?! Такі?! — скрикнув від щастя Павлик.

— Ви не чикист? Ви нас не видасте? — дивиться остро-допитливо, а круглі сльози скапують, як горох.

— Не бійсь, дитино, йди, — завіряю й кличу його лагідно-ніжно, як сполохане телятко.

¹ Дашок.

— Дядьку! — раптом падає Павлик мені до ніг і розливається густим дрижачим плачем.

Я гладжу його по голові і розважаю. Але слова розради-ласки додавали дитині ще більшого жалю; Павлик плакав, аж захлинався в конвульсійному здриганні:

— Мамцю, татку, Сашко! Я вас ніколи не побачу, — жалібно схлипував-квилив Павлик, втираючись шапчиною.

— Не плач, Павлусю! Не побивайся, ще побачиш. Вони скоро прийдуть, — потішаю.

— Ні, ніколи в світі не побачу! — заборсався хлопчина в потрясливому риданні.

Трагічний дитячий плач пронизував мене до глибини, до нестерпучости. Я намагався заспокоїти бідну дитину.

Хлопчина в козирку махнув рукою:

— Нехай виплачеться, лекше стане, повеселішає, — припинив він мої вмовляння й відвернувся, насунувши козирок на зрошені вії.

Сердешні діти, побачивши свою людину, розчулися, плакали обоє: Павлик схлипував голосно, нестримно, а старший, у козирку, тихо відгикував, відійшовши вбік за сосну. Це діяло й на мене, обдавало пекучим болем. Ледве стримував сльози. Вони поривались, як вода зі спуску, щоб виявити сповнене вщерть почуття жалю й злоби за невинних дітей. І думалось: «За що ж їх кинуте на жертovníк страждань? Невже й вони — загроза «победоносному шествію до соціалізму». Та чи ж були коли в історії кривавіші деспоти, щоб шлях своїх «великих» ідей торували через трупи дітей-немовлят?..»

Невимовно тяжко, боляче. Кров бурлить гнівом-протестом, у жилах люттю закипає...

Невже катів мине безкарно це тиранство? Невже світ стерпить це криваве вандальство і не потягне до відплати справців за сльози, кров, за цвіт людського покоління?

.....

Спохвотився. Ми стоїмо над самою врем'янкою. Глянув на шлях — здригнув: врем'янкою напроти нас простують два «охотніка».

— Хлопці! — шепнув, — за мною. Небезпека!

Павлик умент випростався, утерся шапкою й побіг за мною, а другий хлопчина був уже спереду й вишукував стежок.

Відбігли з півкілометра й почвалані болотом повільніше. Почав розпитувати непередбачених, компанійонів-утікачів:

— Куди ж ви, хлопці, мандруєте?

— Додому, — зітхає Павлик.

— А саме?

— На Україну, — відповідає поважно хлопець у козирку.

— З якої ж ви місцевости?

— Кремінчуцькі.

— Я з Нерубайки, а Степан із Попівки, — додає Павлик.

— І ви мали відвагу в таку дорогу вибиратись? А чи ж знаєш ти, Павлику, скільки верст буде до Нерубайки?

— Мамця казали, що верст, мабуть, з три сотки буде.

Я зітхнув і гірко всміхнувся.

— Мамця поблагословили нас на втечу, як умирали на тиф у бараці, — продовжував Павлик, і повіки заросилися сльозами. — Спасайтесь, дітоньки, самі, казали, бо тут однак не виживете. Тікайте додому, нехай Господь і Пречиста Діва вам допоможе. Поблагословіть від мене Ярину й родичів. Нехай хоч молитесь за нас... А як мамця померли, нам сумно стало, і ми ввечері втікли...

Павлик замовк і затулив лице шапчиною.

— І то вдвох відважились вночі рушати?

— Ми... не...

Павлик далі не міг говорити: сльози рясними струмками полосували обличчя. Він раз по раз схлипував, підскакуючи з ями на корч, з корча на стовбур.

Продовжував за нього Степан.

Вирушили вони з дитячого городка коло станції Котлас учотирьох: Степан — 12 літ, Павлик — 8 літ, Павликів брат Сашко — 11 літ, та прилучанський Сидір 13 літ. Кинуло їх на втечу нужденне й голодне життя в городку. Поки жили при батьках, було ще так-сяк. Матері самі не доїдали єдиною в таборі харчу-хліба і підготовували 300-грамовий дитячий денний пайок. Коли ж дітей до 14 літ виділили, а дорослих вивезли в лісові дебри, на «поселеніє», нудьга й печаль охопили їх у городку. Повсякчасна голодівка, тіснота по бараках, нудьга в лісах, туга за любим селом, за волею, вошва, хвороби настрашували вразливу дитячу душу й кидали на найвідважнішу спробу. Жахлива коса тифу ширилась неймовірно. За три тижні перебування в городку з 4000 дітей померло 700 душ; крім

пайка гливого хліба та трьох грудочок монпасье¹ замість цукру на день, ніяких інших ні харчів, ні ліків від тифу не було. Одинокий на городок лікар одно лиш міг робити, та й то не встигав: відбирав почорнілих, з гарячкою дітей та ізолював їх по окремих трьох бараках-«околодах», а звідтіл безперестанку день і ніч носили два санітарі мерців за бараки й закопували, як накидали повні. Щодня росло по 8—10 свіжих дитячих могил. Павликова мати не виїхала з батьком на «поселеніє», — була вже дуже хвора, їй дозволили зістатись в городку. Павлик та Сашко були при ній, як умирала. Останні й передсмертні слова її були: «Тікайте, дітки мої, в рідний край, не лякайтеся дороги — однаково погиб...» — і навіки скліпила очі. Сашко, провівши матір до ями, у розпуці впав з нею разом. Його витягнули, але в барак він більше не заходив. Сказав Павликові: або з ним піде хтось додому, або він сам вночі рушає. Павлик підмовив Степана й Сидора, виміняли в дітей за монпасье й за лахи хліба і здались на Божу ласку. Два дні й три ночі йшли понад залізницю — підбилися на ноги, похляли. Ледве долізли до станції. Якраз прибув грузовий поїзд. Вирішили причепитись. Почекали вечора, підлізли до вагонів. Сашко висадив Павлика на тендер, Сидір поміг Степанові сісти на кінець буфера, а обидва примостились на сціпному гаку. Притаїлися вщасливлені, чекаючи відходу. Та не пощастило. Поїзд з розмахом шарпнув заднім вагоном, і хлопці вилетіли з місць. Павлик бачив лише, як Степан упав на тендер, а Сашко посковзнувся, брикнув, і під колесом щось рипнуло.

Різкий сюркіт свистка та галасливе кількаголосе «дяржі» вибило хлопців з пам'яті. Вони рванули в ліс, як від скаженого собаки. А далеко в лісі на відпочинку Сидір признався хлопцям, що успів побачити, як колесо перетяло Сашка надвое, частина тіла з головою здолала тільки вибрикнути від рейки.

— Оце в мене пам'ятка від тієї їзди, будь вона тринадцять раз проклята, — показав Степан знівечену, розпластану, як праник, руку. — Дивуюсь, — продовжував Степан поважно, як загартований в біді й терпіннях козарлюга, — як зажила, днів зо три боліла, страх як. Не міг іти, приставав, хотів здаватися на станції, ледве хлопці вмолили.

— А де ж Сидір? — питаю, готовий вислухати про трагічний його кінець.

¹ Цукорок, замість цукру до чаю.

— Покійник Сидір. Втопився бідолаха, — зітхав Степан, насуваючи козирка. — Спочиньмо, — сідає на пеня при дорозі, перев'язує руку й продовжує: — Трапився нам міст: коло нього будка, а звідтіть кашляє якась чортяка. Боялись лізти в руки, бо одного разу патлатий кацапура з мосту гнався за нами верст зо три. Спустилися на беріг. Річка широка — не перескочити; пускатися вплав небезпечно: вода жене, як скажена, до того ж Павлик не вміє плавати. Пройшли берегом, а річка ширшає, переправи ніякої не видко, й місцями калабані в мочариську. Лиха година! Що робити? — Пливімо, візьмем Павлика під руки, — радить Сидір. — Не совайся, — перестерігаю його, — бачиш, як крутить, пінить, — а він божиться, що перепливе. Пройшли ще з верству — ніякої надії, — річка завертає на північ. — Пливімо, що Бог дасть! — рішає Сидір. Ще я не збив його, як він шугнув у річку поспробувати глибину. Вода шарпнула ним, кинула на другий беріг, звідтіть крутнула на середину...

— Сид... — верескнув Павлик, а за Сидором тільки бульки виступили. За хвилю він вигулькнув, щось буркнув, і вода залила, жбурнула під той беріг. Нещастя! Лечу за ним, та куди там? Ми зробимо два кроки по болоті, а він вигулькує від нас щоразу далі. А то й зовсім не стало. Біжимо, запихуємось — не видко. Нарешті вплив, та... неживий... вода, як тріскою, крутить ним на всі боки. Ми бігли приголомшені, хотіли хоч трупа витягнути; з годину бігли вже сухішим берегом, зачіплювали, тягнули тичкою — не можна. Виплакались над водою й вернулися до мосту. Дочекались ночі й стовпами попід міст щасливо перелізли.

— І довго вже в дорозі?

— Хто зна. Якраз тоді зліз другий сніг. Мабуть, вже зо два тижні.

— Що ж ви їсте? — виймаю їм по куснику розмоклої «леп-йошки»¹.

— Раз випросили в залізничного сторожа, другий раз зайшли на хутір, і нас добре бабця бараболею погодувала, а третій раз хтось кинув шматок хліба з поїзду, як ми з-за рова вагони оглядали.

— А як не стає хліба, то ось наші харчі, — витягає Павлик з кишені жмут лободи, що росте місцями поміж залізничними шпалами.

¹ Млинці-вівсяники.

Я скоштував — солодка, як наш какіш; у наших умовах вона їлась, як справжній десерт.

Три дні я з хлопчачами йшов і придивлявся їхній спритності. Вони зуміли прекрасно пристосуватися до гірких умов та небезпек: хитро й спритно улаштували з ріща постелю, розводили скоріше, як я, вогонь, ділилися крихіткою хліба і турбувались один одним, як заприсяглі на мечях історичні побратими.

Було й розважно з ними: говорили по черзі всю дорогу. Павлик як не плакав, розповідаючи останні години смерті матері в бараці, то жваво й щиро розповідав, як виділили їхню сім'ю на виселення зате лиш, що батьки не віддали Ірини за секретаря сільради; як їх виводили з села, як поневірялися вони в теплушці¹ під час півторамісячного етапу до Вологди, як мерзли діти коло матірних грудей, як в їхній теплушці шість днів їхали три мерці — двоє дітей і старенький дядько Овсій з Баришполя на Полтавщині... Степан говорив твердіше, похмуріше; він кожен майже думку чи подію закінчував: коли б мені добратися додому! Я їх питаю, за що вони нас з дому вивезли. Я не забуду «виселення». Я Котика (голову сільради) питаю — чи батько мій куркуль, чи Котик хабарник, душогубець?! Я... — тут він не докінчував, скліпував очима й насував козирок.

Коли їм Господь пощастить урятуватись, дістанеться додому, то виростуть з них люди незвичайні. Не зникне в їхній пам'яті ні ця дорога, ні теплушка, ні дитячий городок. Їх не випечуть з отруєної крові ніякі земні блага. Вони про це нагадають і за півстоліття, вони не зможуть не помститись...

Та не знаю, чи дістанеться Павлик до рідної Нерубайки, чи перекаже Іринці, де мамчина могила, і чи питає Степан всемогучого сільського владаря Котика, за що він вивіз чесну, трудящу сім'ю Панасюків у нетрі, болота, за 4000 кілометрів від рідної Попівки?..

Третього дня опівдні проходили ми перестанок.

— Піду випрошу хліба. Вморився. Лобода нудить, — зажадав Степан.

Я заперечував, збивав, бо небезпечно, але Степан був упертий:

¹ Товарний вагон.

— Не бійтесь, дядьку, до рук не вскочу, не першинка. А якби й цапнули, то сила є випорснути. Сидіть тут, а якби я забарився, оббігайте кругом перестанку й виглядайте мене так за версту вперед. Я буду пискотіти по-пташиному.

Степан пішов крізь зрублені стоси до крайньої хатини, а ми з Павликом сіли очікувати в ласій надії, що покуштуєм хліба.

Не довго барився Степан: не встиг я вилити води з другого черевика, а Павлик не забрав ще й з одної штанини вошей, як Степан біг тропою підтюпцем і здалека вимахував нам буханцем.

Вже був він від нас недалеко. І враз:

— Малець, а малець! — крикнуло з опалу.

За ним гнався здоровий кацапчук.

— Тік... — штовхнув я Павлика і цибнув з місця.

— Стой, смарчок, стой, падстрелю! — кричить-гасає кацап.

— Павлику! — кричу, оглянувшись, а він товчється на місці, витягнувши руки до Степана.

— А, большой бандіт! Стой, лешой... — і бахнув з револьвера.

Інстинкт рятунку власної шкіри переміг почуття до нерозважного Павлика. Я вскочив у гущавину.

Оббіг півстанок, зупинився на умовленій верстві, оглядаюся і прислухаюся — ніде нікого. Тихо... Невже попалися?..

Вискакую на врем'янку, визираю, присідаю, очікую до вечора — нема...

Мабуть, попались бідолахи. А може пустять, змилосердяться над невинними, нешкідливими дітьми...

Всю ніч виглядав я своїх милих подорожників, та даремно: побачити їх не довелось.

І не раз під час дальшої дороги згадував я про Павлика Демченка й Степана Панасюка, припускаючи й відгадуючи, який їм доля постелить шлях? Чи задубіють десь у мокрім підвалі, сконають на тиф у бараці, помруть з нудьги на «виселенії»? Чи врятуються, зміряють дитячими ногами щасливо цей кількатисячкільометровий хресний шлях, доберуться на рідну Кременчуччину, виростуть вогняними месниками за страждання, і зміцнівши, вчинять над винувниками гідну розправу... помсту?!..

.....
Іду вночі самотний просто шпалами. Зморений, виголодний до краю. Ішов, згорбившись, думаючи про... чого тільки не думалось тієї мученицько-небезпечної дороги? В спокою, в роз-

коші, в достатках такі речі не йдуть до голови. Жахи, страхіття переплітались з радощами, малювались картини щасливої зустрічі з рідними, життя на волі... А може піймають?.. Ізолятор, катування... довічна каторга... не доведи Господи...

Здрігнувся від уяви, підняв голову і... Боже... Напроти мене в десятих кроках чоловік...

Боже!.. Кольнуло мозок... Що робити? Тікати? Пізно... нема сил...

У конвульсіях затормосався, урвавши ходу. Перед очима завітнали червоні ромбики й наїжений злорадний погляд чекіста. Закляк, утратив помисл, як перед носом застирчало дуло нагана:

— Ну, братішечка, папался? Давно уж тебя наджідали. Паварачівай педалі. Пойдьом, падсушішся.

— Таваріш, дак ви же не знаєте, хто...

— Брось, братішечка, арапа запускать! Відать по ряшке тваеі пацарапаной. Паварачівай беза всякіх гваздеі. Да сматрі, малейшее — і шльопну на месте. Не люблю, кагда балуются. Іді уж па-харошему.

І я пішов по-«хорошому», прибитий, нещасний, знемощений...

Серце огорнула така скорбота, така смута і безнадія, що все було немиле та байдуже. Здавалося, не вразився б і не здригнувся б, якби чекіст раптово скрикнув: «Стой, стріляю, умри тут...»

У болях вимріяний, щасливий кінець утечі наближається до трагічного кінця. Життя втрачене — очевидно. Я впав цілком на дусі. Пішли намарне всі дотеперішні страждання. А що в майбутньому?..

І мозок буйно малював жахи нескінченних етапів, знущань, тиранських допитів, голодно-сухий пайок, вошиво-заразні карцери, болотно-ледові підвали, душні ізолятори, нелюдський режім, каторжанську працю, довічне заслання...

А може смерть-розстріл відразу, після першого суду-допиту?..

Смерть... Однаково — чи так, чи так!.. То чи ж варто йти до неї такою довгою, мученицькою дорогою етапу? Хіба не краще лягти зразу... тут... від одного пострілу?.. Не піду... хай...

І враз урвав ходу, ледве-ледве коливаючись.

— Ей, паря, шібче тяпай, чтоб на зорюшке да к станції наспеть та, — дулом револьвера підштовхує чекіст.

— Сіл нет, таваріщ, не магу. Пусть атдахну, — говорю болісно спокійно, не чуючи стусанів, і сідаю, не знаючи, пощо й для чого.

— Віш, паря, не расчітал паров своїх та. Думал, набось, что ета те на лужайке удрать ат бабушкі, ан ано віш не то. Ліш крепкой мужік на пабег дерзять імеет право. Усявлон, набось, глаза імеет больна зоркія да ногі вочінно шібкія. Єнтіх слабодухіх ловім, как циплят. Ну, паря, паднімайсь, тяпай, как можеш. Уж не ганю, лешой с тобой. Тяпай, как можеш. А то чей еше в дароге падохнеш. Не вигадна мне.

Чекіст, понадіявшись на мою безсилість, поклав нагана у футерал і йшов услід за мною, посвистуючи мотив Інтернаціоналу.

Не знаю, звідкіля у мене взялась відвага й сила спробувати щастя. Зануртував, мабуть, інстинкт «не падай у відчай». Я спотикнувся, — оглянувся раз, кашлянув другий, мацнув у кишені, а за третім разом порснув чекістові межі очі повну жменю махорки і скоком-брохотом дикого тура цибнув у рів, борснув водою на врем'янку й за мить сховався в лісі, оглушений кількома стрілами.

Летів, як підстрелена зебра, крутив у напрямку, рвався як найбільшими скоками...

За годину шаленого лету впав перехопити дух. Трясся пропасницею, аж серце надривало...

Відсапнувши, зорієнтувавшись у напрямку, пустився знов...

Два дні йшов понад врем'янку, далеко оминаючи станції, будки й хутори.

.....
Під ногами сухішає. Голод морить однаково, але бадьорість зростає, темпо ходи збільшується. За чотири-п'ять нічних годин проходжу 25—30 км, женусь, як на весілля. І лютий — страх, як саме в ці сприятливі години попадається на дорозі станція, чи місток.

Іду пізненько ввечері, перечислюючи кроки 579 кілометра. Ловлячи такі шуми верховіть, ураз підхоплюю якийсь далекий шалений рев. Прискорюю ходу, прислухаюсь, — рев-вереск голоснішає...

Пустився підтюпцем, ніби настагаючи цей шум, — вереск наближається, виразнішають гуки. Пробіг на весь дух, спинився, притаївсь. Збагнути не можу, — що таке? Чи людські непритомні крики болю й розпачу, чи звірячий рев?..

Іду повільніше й роздумую занепокоєний. Невже вовки?.. Чував ще в Усевлоні, що на півночі вовчі отари, під час сказу на них, роблять напади на людські оселі й нищать, загризають все живе на хуторах, коли вчасно люди не організуються. Невже це вони?..

Біжу ще з кількометр і спиняюся заглушений новим припливом вереску. Падаю до землі, напружую слух. Людські скажені вигуки... Хапаю вухом кожний звук. Розрізняю голоси чоловічі, жіночі... Аналізую тони — не чути в них благання, мук. Скоріш вони подібні на викрики розшалілої п'яної юрби... Що за мара?..

Пробіг ще трохи, став і... Біс би вас побив! Вуха ловить різні мотиви пісні:

Я с Парашей, а ти с Машей
Пайдьом в сено пагулять.
Там с Парашенькой і Машей
Будем в маменькі іграть...

А хор, як з велетня органу, як табун медведів, разом нахоплений на спис, підхоплює несамовитим криком:

Ех ма — ух да на,
Ех Параша, ей да Маша,
Будем в маменькі іграть...

Крики-ревіння безсоромних слів гремлять з десятків сильних горлянок і, відбившись грізно-шумливою луною об лісову густу темряву, перелякують у сні нічний спокій. Пісню-вереск дробить пронизливо-шпарке свистання. Її підсилюють звірячо-вовчі гуки, вистукування. Гармошка, захрипаючи від снаги перекричати це несамовите ревіння, ледве здолає подавати одинокі рипи й заглушується в людським ревінні.

І садистична вакханалія не вгаває: то переходить в горлато-верескливе сольо, то розкочується масовим гураганим гуком-приспівом, сповняючи повітря диким ревом та навіваючи страхи на незнавця цих «хороводів».

Я спинився й слухав «хоровод» не без цікавості. На мент здавалося, що я в країні дикунів. Ввижалося, що дикі прапрадіди встали з гробів і справляють свої криваві хороводи. Бо ж це той самий вияв звіриного запалу, той самий рев крові, ті самі тризни, реталії, лише з незначним підміненням змісту. Ось вона, справжня, повно-кровна московська культура й цивілізація «великого

призванця!» Ось вона в повній чистоті, вивернута «нараспашку», природа й дух тих, кого насилують перепинити закономірний хід історії і в невблаганний диктаторський спосіб примушують будувати світові новий рай-устрій, зламавши, пацифікувавши слабших...

Набридло слухати крик крові дикуна: час дорогий. Звернув у багна, минаючи розшалілу людську отару. І який лютий був на цей проклятий «хоровод», чалапаючи в болоті...

Ступаючи по шпалах, я ще з годину вислухував гуків та розбещено-садистичних слів людини-звіря. Цікаво, як класифікують червоні диктатори таку форму розваги «нової, соціалістичної» молоді, і який це ступінь піднесення «соціалістичної» культури?..

.....

Відчуваю голод, острій, нестерпучий, а це пригноблює настрій, збиває темпо ходу. Виглядаю хутірця й відважуюсь конче зайти.

Аж бачу — йде шпалами високий рижий дід-кацап у кольористім одягу. Проліз на залізницю, пильно вдивляюсь. Борода, одяга не штучні — значить, не чекіст.

— Дедушка! — гукаю тихо, страдницько. — Нету те хlebца продать та?

Добрий дедушка перелякався, як глянув на мене милосердно скривленого, заболоченого, порепаного, опухлого й звироднілого від хронічного перестрахи.

— Нету те, радімай, — відповів дедушка спровола. Але, розглянувши мене пильніше, став, поклавши коло себе пилку:

— Чай, не сявлонец будяш? Бяглец Салавецкой та? Гаварі смела, нябось, не видам та, — дивився щиро, співчутливо.

— Так, дедушка! — признався я, як перед Богом. Пронизав дідів сердешно-щирий погляд і розмова.

Він зняв «кузовку» (плетену торбу) і став розв'язувати:

— Бедной народец. Здалеча малай будя та?

— З України, дедушка.

— А, аттелева мнагіх вивезлі енті рагатіе. Ох, раскамунілісь, чтоб їх лешой парезал... На малой, кушай ва здравіе.

— Спасіба, дедушка! — жадібно вхопив я добрий шмат давно невиданого житнього хліба і мало не розцілував високо-благодійного для мене дедушку.

Притуливши до серця неоціненний клад-хліб, піднесений ступав на врем'янку.

— Слиш, малай, а малай!

Обертаюсь до дедушки.

— Гляді, паря, на станції астарожней. Рагатіе там востра пасматривають. Ноніча на зорюшке траїх задяржалі. Павязалі гаремичних да й павезлі. Гляді востра!

— Спасіба, дедушка, — низько кланяюсь добрячому діду-севі.

.....
Незабаром довелось зустрінутись ще з одним дідком.

Іду вночі зарослою врем'янкою. Опинився перед мостом. Оброшений, як вівця, змерзлий за трьох циганів. Став перед річкою, не знаючи, що робити. Лізти вплав — страх не хочеться, а коло мосту будка, ще й вогник блимає. Як лисиця до винограду, так з півгодини завіяв я коло мосту. Спустився під міст, щоб пере-кладками пробратись. А мені вслід:

— Дакуль палез, азарнік етакой!

Я виліз, а наді мною з мосту заглядає високий дідуган з рушницею.

— Звіняюсь, дедушка. Прайтіть-та нужна, а через залезнада-рожной мост праход чай запрящон-та, ведь правіла та гасудар-ственния отлічна панімаю та, — підроблявся я під невідомий мені вологодський акцент.

— Прайтіть-та? А какой лешой в девонну пору здеся ходя? Дакумента імеш-та?

— Єсть дедушка, как же, ведь гражданін та я савецкой чай, алі нету те та?

— Вибарахтивайсь студава-та да показивай та, — махає рушницею суворий, роздруханий дідуган. Хвилину змагався: йти в руки, чи зразу дай Боже ноги й сили?.. Ні, краще з рук, вибравши влучніший момент. Вилажу.

— Вот те, дедушка, дакумент та, — виймаю зопалу коверт з адресою на Україну, приготовлений на можливий нещасливий випадок: не дай Бог, десь підстрелять, чи з голоду сконаю — нехай хоч дружину сповістить добра душа.

— Аота кентелева прьош та? — питає дедушка, взявши в незграбні руки «документ» і пильно дивлячись то на мене, то на сірий, очевидно незрозумілий йому папір.

— Да скедова? Са станцій, дедушка. Немнога загулял-та ну і запаздал-та. Звесна, как маладим людям слугатся, дедушка. Да как ево не гульньош та, када тепер такое время та...

— Ну прахаді, прахаді, паря. Я чай падумал, што... Всякія віш праходят... Нонче што ноч, то гляді, тащатся цельнімі бандамі. Даже с Архангельска несьот їх нечистая та. Так пяхотой і прут. Сявлонци вьсо, бяглеци. І скудова набралось століча? Прахаді, паря.

— Спасіба, спасіба, — перебивав я кілька раз дедушку і задом відходив, радий, що так легко виручив «документ».

.....
Дорога ставала спокійною, одноманітною, без пригод. Не зустрічаючи ніде переслідування, я набирався нахабства і вдень проходив перестанками, хуторами, оминаючи людей.

Кілька разів мене минали поїзди. І з яким почуттям задрости проважав я тих, хто може спокійно спати в теплі, у вигоді в вагонах. Чим же я гірший від них, що замість місця у вагоні, брохаю в болоті, сплю на холодному дереві, кожну хвилину дріжу за шкуру? За які гріхи доля викинула мене на поневіряння? Не вбивця ж я й не злодій?!

.....
Одного досвітку в морочній імлі заблищали води давно очікуваної й міліонами кроків виміреної широководної В'ятки. Першим очам показався височезний міст, як безконечний надводний лябірінт.

Маючи вже досвід, без вагання зрезигнував з нього. Кинувся до берега — Боженьку мій! Та з моїми силами півдня плисти! Ледве маячить протилежний берег. Не було чого й двигатись препливати. Тільки на перевіз надія.

Пройшов берегом — перевіз. На березі кацапські «телегі»¹, а на них сплять люди. Я — як найдалше звідсіль. Вже ж певне про «беглецов» вони поінформовані.

Хотів берегом далі йти — річка. Гадав, затока В'ятки, обійду, але махнув кілометр — нема краю; пробіг другий, крутиться, як змія, а краю чортма. Кидався перелазити річку, встряг у болото по пояс. Вернувся.

На щастя, в кінці річки, де вона впадає у В'ятку, припнута величезна лодка. Я її повернув у шир тієї річки, сперся на весло

¹ Вози.

і що є сили плигнув на беріг. Встряг по пахви. Виліз із багна, обмив болото й пішов берегом, шукаючи не знати чого.

На сході займалась червона діжа. Нічна прохолода розвіювалася. День зачинався.

Йду насторожено берегом В'ятки. В даліні побачив вогник. То ватага рибалок. Пройшов коло них раз. Вони щойно прокидались, жваво гуторячи рясним в'ятським акцентом. Проходив назад, вони снасті готували. Вертаючи вдруге, зібрав кілька фраз «по кацапістее» і запропонував їм перевезти на той бік — «рубльовку сулю».

Два кацапчуки навипередки підплили до мене. За півгодини я вилазив на другий берег, щасливий, що величезна перепона-річка так легко минула. Замість «рубльовки», яка мені ще пригодиться, дав я кацапчукам казенні штани, бо, в разі обшуку, вони могли б мене запідозрити в зв'язку з «казьонним домом». Перший раз говорив я більш-менш вільно з тамошніми людьми. Як-не-як, а від місця страждань був я км 900.

Кацапчуки, не розпитуючи, хто я, розповіли, що до В'ятки «чотірнацять пяхотой, ежелі параходом — двацять, дорога, віш, прямая, как відать, а коль хочеш залезной, то будя двацять цяць».

Подякував я красенько, і ноги мої вперше ступили на справжній пісковий набережний шлях. Чудно й радісно було йти дорогою, справжньою дорогою, якої давно не бачив. Але радість пригашувала роздума — куди ж далі йти? Тут у мене відбулась рішуча маршрутна боротьба. Анальогічний Іванові-царевичу стан. Три дорозі: на В'ятку й там купити документи та сісти на поїзд; минути її і далі йти залізницею; чи йти пішки понад річку.

Довго думав, сівши відпочити коло баби, яка з бутлями мого чекала пароплава до м. В'ятки. Я ласо поглядав на бутлі і врешті попрохав продати; вража баба не хотіла «разварачіваться», скоса й підозріло поглядаючи на мій вид нужденного босяка, що, мабуть, щастям врятувався від смертельної бійки-самосуду.

Огрітий ранішніми проміннями, я задрімав. Баба скористувалась з цього й відійшла від «прайдохі».

.....

Прокинувся від шуму. Підходив пароплав. Кинувся до нього, але спинився на розгоні, побачивши червоний однострій чекіста.
Ні...

Замість пароплаву, звернув у інший бік. Сумно-засдрим зором провожав я відходячий пароплав, настирливо думаючи — куди ж тепер удатись? Безнадійно дивився на річку.

У туманно-курній даліні показався пліт. Хіба на нього? В'ятка... Кама... Волга... а там — Сибірськ, Тамбов, Орел, Курськ і... Київ.

Засвітила в голові нова ідея! Чудовий маршрут. Хоч дальший, зате безпечніший!

Всі втікачі пруться на В'ятку, а там їх хапають, як шуліка курчат. Водюю ж — протилежний бік, далеко менше небезпеки. Значить сюди, на пліт!.. І заворожений перспективою чекав. Тим часом наблизився пліт, керований двома молодцями. Я крикнув:

— Ребяткі, чай не вьязьмьоте на плот?! Заплачу сколь нужна да гребті памагу-та.

— Чаво ж, садісь, коль жалаш!

— А где же? Как?

— Да вот недалече прічалім, — обізвався рижуватий кацапчук.

Я потупав за плотом берегом, піднесений такою несподіванкою. З радости не роздивився, що з берега заходить великий закрут, який ще тиждень тому був залитий водою, а тепер стоїть грузьке, в коліна, болото. Втаскався в нього згарячу й — назад. З чотири кілометри довелось оббігати закрут та доганяти. Минули плотарі один причал, зачепились за другий, а я, вибившись з сили, був на добрий кілометр від них. Ну й біг же!.. Не втратити цього випадку... Наздогнати пліт за всяку ціну.

Коло третього причалу задиханий нагнав, коли саме пліт відходив. На щастя, стояв у лодці бакманщик.

— Дяденька, падвезі, заплачу!

— А ти же кто, паря, будя?

— Платавщік, дяденька, атстал от партії!

— Да уж садісь та! Что с тобой паделаш?

І за десять хвилин я, оцшасливлений, вискакував на пліт.

За кого мене прийняли зразу плотарі — не знаю. Мабуть, не помилялись. Я прикинувся казанцем, який гостював у брата на станції Велікой. Вибачившись, що зморений вкрай, попросив дозволу лягти.

Безпечний від чекістів, як морфіну прийнявши, я впав на сіно в курені і захропив важким мертвецьким сном...

III ВОДОЮ ТА ЗАЛІЗОМ

— Гражданин, а гражданин! Давольна спать. Хаді кашіци с намі пахлебаш-та! — Крізь сон почув я голос.

Розпарений димом-теплом від костра, що горів перед куренем, заспаний від довгого сну, я розніжено-ліниво потягнувся, відчуваючи велику млявість у всьому тілі.

— Паднімайся, паря, паднімайсь, нето всю знацса, п'ятілетку праспіш-та. Нябось, востра тулялось, коль двое суток знацса храп'ел без просипу. Паді піщі нашей, знацса, ізведаш, — припрошував кацапчук.

Я роздрухався й виліз із куреня.

Сонце червоніло над заходом, оббризкуючи блідо-червоним промінням сіру воду. В повітрі стояла вогкувато-тепла прохолода. Пліт коливався-вигойдувався тихо, плавко, заколисуючи до сну, а побережні ліси схиляли віти на добраніч.

— Невже так скоро й вечір? — питаюся кацапчуків.

— А думаш, какой? Вчарашній, знацса? Нет, братец, праспал ти вчарашній вечер, знацса безвазвратно, — толкував мені рижий кацапчук.

Не вірив я, щоб сон був такий довгий. Ледве кацапчуки переконали, що вчора весь день я й не ворухився, а сьогодні хрпів, зрідка покашлюючи. Вони вже стали турбуватись, чи дуба я не дав.

Освіжившись водою, я сів уплітати кашу, а хлопці почали розпитувати, де ж це я так розгулявся:

— Нешто уж в самом деле таке гульбіща-папойкі бивають, в оноє время та? — сів проти мене на балані чорний кацапчук і недовіжливо-лукаво зорить.

— А чай паря с пірушкі відать шібка знацса, ньос коль, знацса, так умарілся, — підкинув з іронічною усмішкою рижий.

В їхніх тонах та в пильних огляданнях крізнило явне недовір'я до моїх слів. Було очевидною брехнею говорити, що я з гостей вертаюсь. Моя постать без слів говорила за себе: вся в лахміттях, забрудена десятим шаром болота одежа та покусана, запухла й почорніла пика, знівечена видовиськами пережитих страхіть — проречисто говорили, що людина ця не з веселої забави вертається, а, вирвавшись з пазурів самої смерті, і переслідувана на кожнім кроці, тікає-рятує життя.

Отже, заховуватись, крутити, брехати було б ризиковно. Цим я викликав би у хлопців антипатію чи й ворожу до себе злобу, і, замість мені порадити чи й допомогти, вони могли б пошкодити. Крім того, коли б вони були ярі радянці і захотіли б мене видати, я мав змогу у всяку годину з плоту скочити. Признаюсь, рішив, побачу, яке вражіння викличе у кацапчуків моя отвертість.

— Признаюсь вам, хлопці, як перед Богом. Я... втікач... зі Соловок...

— Да что ти?

— Няужлі, знацса, в самом деле? Вот, знацса, антересна? — засіяли подивом та цікавістю обидва кацапчуки, задоволені моїм признанням.

— Я с п'ерваго, знацса, взгляда атгадал, что ти, знацса, бяглец, — признався рижий кацапчук.

— Так, хлопці, я втікач з Усевлону. Воля й совість ваша. Хочете — доможіть, а як вважаєте за злочинця — видайте...

— Да что ти, паря! — загарячився обидливо чорний. — Даже абідна слухать. За каво нас пачіташ? Чай не знами, каво і за что тяперь сажают да расстрелівають? Не слепци і не камуністи какіє-нібудь! Будь спакоен, паря. Не то, что видать, а чай памочь пострадавшему сагласни. Ми такави. Верна гаварю, Сенька? — звернувся він до рижого кацапчука.

Сенька мав не інакшу думку:

— Єщо би, знацса, не памочь?! Ведь челаек, знацса, жіть жалат? А спрашіватся, за что он, знацса, страдат? Вот у меня раднова братца нончешней вясной, знацса, раскулачил. А каков он, знацса, кулак? Пару каров да клячу приобрьол? І вишло, знацеа, что он де кулак, яво, знацса, аграбіть до рубашкі, а онним, знацса, камуністам і панать каров, знацса, дяржать законно. І єнто, знацса, право? Єто, знацса, власть?

— Да что там гаваріть? — констатував чорнявий кацапчук. — Греют нещаснаво крестьяніна і в хвост, і в гріву. А чуть кто рот разінул — таво котлівоцінером іменуют, і в Допр пажалуйте.

— Верна, Васька, — підхоплює, Сенька. — Вот взять, прімеріча маяво, знацса, брата. Первейшой бил саветчік, знацса, на дярвенне, пакудаль о калектіве, знацса, не заваділі. В камуністие запісатся, знатцса, пріглашалі та? А как запелі о калхозе, і брат, знацса, спратівелся — в тот же день у кулаках, знацса, ачутілся да і раскулачілі, врагом саветскім, знацса, абазвалі. А каков он,

знацса, кулак? Пару каров да клячу, знацса, приобрьол?! І вся дяревня патом смеялась, знацса, как Гавріла Рябцов не хател быть, знацса, камуністом — да старцем, знацса, стал.

— Отак, хлопці, і зі мною, — підтримував я загальний тон. — Не вбив, не вкрав, чесно працював учителем, мав добру посаду і враз, як грім на голову, нізащо й ніпрощо...

— Так ти, так... ви, братец, учитель будеш та? — ще більше звернувшись чорнявий Васька. — Беднай чалавек, как ізмаялся! Вот разбойнікі камуністие!.. Но нічаво, не бось, учитель, довезьом спакойна до саміх Саколок¹, а там уж совсем спакойна. На ваде, віш, ня то, что на залезнай. На залезнай целая ескадра чакістов с поездом тащітса, аль пасажірской, аль таварнай. На параходе уж ня то: здеся пачті кантролі нету. Харашо, паря, что вадой путь ізбрал. Вот сам відал, как на Вятской таварнай двятерих сразу цапнули.

І Васька продовжував. Причепилось дев'ять утікачів на товарний поїзд, що віз дерево. Повикидали в середині нагорі дошки, улаштувалися і їхали спокійно з самої Вологди. Аж, видно, їсти захотіли. На товарній станції у В'ятці один з них показався з дощок і до робочого: «Товарішу, ось червінець, принесіть чогось поїсти. Мало буде — ще заплачу. Потрудіться — другий тиждень рісочки в роті не маю, вмираю. Будьте людиною, змилюсь». А він, негідник, змилюсь: гроші забрав та до ГПУ побіг. Втікачі чекають хліба, а він на них цілу чету чекістів навів. Оточили вагон і всіх поздймали. Два з них, що почувалися на силі, кинулися втікати, та де там! Чекісти револьвери тримали напоготові: одного втікача на місці збили, а другий пробіг лиш кілька кроків і ліг залитий кров'ю. Зв'язали бідолах телеграфним дротом і повели до Допру.

— Да, ладна паря, знацса, сделал, что на Вятку не пашол. Я на Вятке частенька биваю і, знацса, віжу, как вашево брата, знацса, ловят і в поезде, і на плащадках, знацса, і в паровозах, і на тармазах, і, знацса, на крише, і каждоденно целие ятапи у вятской карантін прігонят. А там, знацса...

Сенька розповідав жахи про побут у в'ятському Допрі. Там збудовано окремих корпус-темницю для втікачів. Страждань там в'язнів не описати, бо корпус тримають у страшній ізоляції.

¹ Пристань, де р. В'ятка впадає в Каму.

Довгенько про нього В'ятка не знала. Аж два тижні тому стряслась подією.

У трьох темницях утікачів занадто мордували: чвертка ячмінного хліба, раз на добу води, а на світ Божий зовсім не виводили. Темрява, вогкість, сморід — нестерпучі. Відолахи сліпли, корчилися голодом, задихалися від бруду-смороду. Не витримували. Організувалися і стали домагатись у начальства пересилки їх назад до Усевлону. Не помагає.

Об'явили голодівку, та начальство не звертає уваги. Тоді вони розібрали в мурі віконця знадвору, з'єднали дірами всі три темниці і давай всі до єдиного разом на все горло з трьох темниць кричати: «Народ хрещений, рятуйте! Живі вмираєм у темряві, голоді, заразах!» Ревнули отак хором кілька раз, — і заворушився весь Допр, збіглось до нього сила люду, задивляючись на живу могилу.

Перелякалось допрівське начальство, озброїло весь конвой і заходилося стріляниною розганяти товпу. А арештанти-втікачі ревуть ще сильніше: «Рятуйте, хто живий! Видющою смертю догибаєм».

Поклав конвой на вулиці шість трупів, розігнав публіку. Заходився втихомирювати «бунтарів». Вмовляли словами — не слухаються, кричать; пробували ввірватись до темниць і по одному витягати — в'язні підперли двері й нікого не пускають; конвой почав стріляти в вікна — не злякалися, кричать, ревуть ще дужче. Гарячі конвоїри хотіли кидати бомби, але спам'яталися, що весь допрівський будинок зірветься.

Аж нарешті знайшли спосіб. «Хліба їм», хтось гукнув невзначай з двору. Притаскали три вози казбонних паланиць і стали закидати вікна й діри хлібом. В'язні втихли...

Другого дня їх вивели ніби на прогульку, а на дворі перебрали й частину кволіших порозкидали по внутрішніх камерах Допру, а частину, невеличкими групами, поналигувавши міцно дротом і позав'язувавши роти, відправили на станцію, назад до Усевлону.

Сенька впрів, кінчаючи страшне оповідання:

— Вятка, знаєца, всягда на военном палаженіі. Харашо, паря, сделал, что, знаєца, іной маршрут узял. Даедеш, знаєца, с нами до Саколок, а там, знаєца, да... А скудова, сам паря, знаєца, будя? С какіх знаєца, местов, за что, знаєца, забралі, і знаєца... всю расказивай...

І я став сповідатись перед добрими кацапчуками отверто й щиро, не таючи нічого...

Води широкої В'ятки звільна гнали пліт. Липнєве сонце щедро обсипало промінням, ogrіваючи душу. Я сповнявся духом вільного життя. Свідомість небезпеки наворотала мене до людського, милого самопочування.

Що більше я розповідав хлопцям про себе, про страхіття Усевлону, то більше викликав у них зворушення й щиро-глибокої симпатії до себе.

— Курі, братец! Вот махорка, цельное лукошко. Курі, сколь хочеш, — підсував коробку з махоркою збудоражений розповіддю Васька.

— А вот, знацса, хлебец, сельодка. Ёш, сколь душа, знацса, угодна; те нужна, знацса, сілушкі набраться, ведь кров разбойнікі та виматалі. А может, знацса, ёщо кашіци, желаш-та? Гаварі, знацса, чай панімами, как ано, знацса, в Усевлоне...

І я їв та кури́в. Хлопці мали харчів і ку́рева доволі. Доставщикам дерева давав Комлес¹ пайки крупів, хліба, махорки й цукру.

Я відживлявся тілом і душею. Вволю харчів, гарантований спокій, життя серед людей — виганяли потрохи з крові перетравілу нервовість і жах; я поволі приходив до притомности. Тут я почав орієнтуватися в днях і числах своєї втечі. За неточним пригадуванням, 11 днів блукав я в дебрах та 17 діб тупав врем'яною, відваливши за грубим підрахунком понад 1000 кілометрів, з яких зо 200 верст проплив з Рибченком річкою Льохтою.

Перебування на плоті і тих два щирих В'ятці — Сеньку Рябцова та Ваську Шуткова пам'ятатиму довіку. Вони виявили мені неоціненну допомогу. Вони перші напоїли мене вірою й надією, що, за допомогою добрих людей, я доберусь живий на Україну, побачу рідню, сина.

.....

Плотом до Соколок дістатися не пощастило. Третьої ночі знялася буря, і наш пліт загнало на мілину в закрут. Весь ранок вовтузилися ми коло нього, та з місця не зрушили. Мусіли хлопці вертатися назад до Слободської — сплавної бази з порожніми руками.

¹ Комітет, що провадить сплав лісних матеріалів.

Незважаючи на велику матеріальну втрату, кацапчуки однаково були уважні до мене. Здаючи собі справу з небезпеки, коли я сяду сам на пароплав (вони ходять В'яткою часто), хлопці й тут допомогли: Рябцов дає мені деякі свої документи (до речі, ми майже ровесники), а Шутков проїде зі мною кілька перестанків на пароплаві, щоб виручати на випадок біди.

Так і зробили. Підійшли до найближчої пристані; за півгодини підійшов пароплав, і я прощався з Сенькою Рябцовим, гаряче дякуючи за допомогу. Він вернувся назад до Слободської, а ми з Ваською очікували пароплава на Соколкі.

Черговий пароплав приходив аж увечері. З нудьги пішли у селище за 4 км. Хотілося купити щось з одежі, а головне, поголитись. Мене турбував мій зарослий та запухлий від комарів вигляд — він викривав і перед недосвідченим шпигуном.

Але купити щось в селі — марна справа: люди тут фабричної мануфактури вже зо два роки не бачили й відвикають, ходять у пофарбованій десятці. Поголитися також не вдалось. Обійшли майже кожну хату — ніде бритви нема: один каже, що ще за часів війни згубив, другий того року за матерію проміняв, третій на хліб продав.

Купив лишень коробку пасти й насмарував украй порепані від води черевики та напився вволю молока.

Надходив вечір. Зближалася година прибуття пароплаву. Був це для мене переломовий, неймовірно болісний момент. Це означало — не ховатись, а вийти в люди, показатися чекістам, вміти заховуватися так, щоб не виявити найменшого підозріння. Чи ж зумію я зберігати зовнішній спокій, не зраджуючи свого справжнього обличчя? А як провірятимуть документи? Не викручусь, аж тут свідомо вскочу. Хоч Рябцов дозволив мені залишити його «расчотную» книжку й довідку, що я є «вершинний пільщик Олонецкого гасударственнаго лесопільнаго заводу № 19», та цього мало: спритний агент-контрольор цим не задовольниться, а мій вигляд з першого зору зверне підозрілу увагу.

Я никав по пристані напружений, схвильований, ніби очікуючи смертельного вироку. Даремно Шутков заспокоював, що перевірки документів не буде. Мій переляканий мозок малював неминучі картини затримання й трагічного кінця всієї втечі.

Вже смеркло, як у морочній далині запахав пароплав. Мене шпигнуло в серце. Що ближче підходив пароплав, то гучніше

вистукувало в грудях. Заперло дух і заніміло, як став я на перон пристані й глянув на дижурного чекіста. Затрясся, почервонів, здавшиися на Божу ласку.

І коли б чекіст у ту хвилину глянув був на мене — безумовно пізнав би зразу. На щастя, він зайнявся іншим. Коло віконця каси репетував п'яний кацап:

— Іш, камунари рагатіе. Няделя тому назад трі целкаша платіл до Кательніча, а нонче уж чаціре й двацять. Скудава ж єнта? По какому праву? Єнта гасударства? Єнта грабьож! А када челаек боле деньог не імет та?.. Паддьовку что лі прад...

Агент підбіг і смикнув його за рукав:

— Не арі, баржуй саплівай!

— А, чекіст, найомщік, жівадьор, — оглядається дядько. — Ня тяні, брось, рагатоу, нето ряху расаб...

Чекіст катулив п'яному рота й потягнув до канцелярії. Дядько борсався, лаявся й плів ногами за чекістом.

Я прохолов. Шутков за цей час купив квитки. Підплив пароплав «Комсомолец», і ми ступили на палубу. Зовнішня обстановка мене протверезила й підбадьорила. Пароплав мав вигляд цілком пролетарський: вся палуба й каюти завалені людьми, клунками; стояли лежали й куняли, сидячи в найможливішому базладді; шум, гамір, бруд і розгардіяш. Провірка тут ледве чи може бути. А хай й була, то є змога заховатись серед стовковиська таких же, як і я, порваних сірих польочок, свиток у дірах, з десятичаноного фарбованого одягу.

Я повеселішав. Шутков ще більше підбадьорив. Його знайомий, який не раз їздить пароплавом, запевняв, що провірка буває тільки до Котельніча. Я напружив увагу, щоб оминути провірки до цього страхітливого Котельніча. Шутков теж працював. Він уже оглянув тісний куток у машиновому відділі і провів мене туди. Я тинявся весь час коло проходу, готовий щосекунди скочити за чан.

На моє щастя, прибули до Котельніча без перевірки документів. Як з рідним братом, прощався я з Шутковим, запечатлівши в душі навіки тепло-вдячне почуття до цієї добродійної людини.

І притулившись на палубі коло паровика, я довго ще думав про обох моїх добродіїв — Ваську й Сеньку. З гарячою вдячністю до цих людей заснув у гурті кількох татарчуків.

.....

Прокинувся пізньою. День видався незвичайно гарячий, справжній південний липневий день. Захолола за місяць поневірянь у болотах кров моя жадала нагрітку, і я, спершись на палубі, з солодкою приємністю простоявав цілий день, приймаючи купелі з пекучих соняшних промінів.

На пароплаві ворушилось, гуло, як у кітлі. Він не справляв вражіння інституції державного транспорту, за який пасажир платить грубезні гроші. Це була дрантива баржа часів громадянської війни, що, наспіх навантаживши скільки влізе врятованих, жене-спасає їх від нової катастрофи. І годі було найти на пароплаві якийсь порядок. Місць нумерованих, сидіти чи спати — ніяких. Люди юрбами вешталися знизу на палубу й назад, вишукуючи будь-якого місця, щоб притулитись бодай на часок. Одинокі лавочки в каютах та кілька їх на палубі захоплювалися зі сваркою і боєм. Лежали, стояли, сиділи куняючи — де хто припустився: серед кают, на долівках, на проходах, на дверях, коло кітлів. Всюди понахаркувано, розкидано паперу, бруду, кришок, клунків, корзиночок. Словом, не пароплав, а згряя людей серед базарного майдану брудного жидівського містечка, для якої ніяких законних норм у поведінці й рухах не існує.

А гамірно вдень і вночі. То здіймуть справжній бій за місце на лавочці, то хтось «ненароком» чужий клунок потягне, там воші б'ють і регочуть зі задоволення, що є багатющий приплід, там вигукують якийсь душуроздираючий нахабний мотив, а там за щось рясно торгуються, аргументуючи брудною клятьбою й соковитою лайкою.

Торг на пароплаві пливе жвавіще, як пароплав іде. Найпоширеніший об'єкт торгу — хліб. Власник цього найдорожчого товару показує свій крам з розпанаханої пазухи, чи з-під брудної поли або кишені й вимінює на великі гроші, чи одяг або взуття. Ціна його доходить до казкових розмірів. На власні очі бачив, як один татарчук за пів житнього хліба виторгував досить ще добрі черевики. У другого пасажира знайшовся рідкий скарб — кільо сала. Коло нього безперестанку купчилися громади покупців. Коли він розмотував з заболоченої ганчірки сало, десятки ласо-заздрих очей пожирали його жовтаво-лискотливий товщ і никали за продавцем, пристрасно роздумуючи, як заволодіти цією незвичайною їжею. Аж під вечір знайшовся відповідний покупець: віддав за сало кишенькового годинника старої фірми

і на очах юрби заздрих свідків зняв з себе ще досить добру спідню сорочку.

Я почувався серед такої обстановки не зле: вона мені майже зо всіх боків імпонувала; я розтоплювався в бурхливій, обдертій і голодній масі. Я психічно ріднився з такою товпою і годинами забував, в якому стані, на яких правах. Єдине мене гнобило — військовий уніформ. Переляканий інстинкт тремтів мимовільними дрожжами, як перед очима з'являвся військовий. Забивалось тоді частим стуком серце, я нервувався, червонів, — здавалося, що військовий саме за мною зорить і от-от спитає про документ.

А нервування мої були цілком даремні. Водна дорога вела в спокійну смугу — на схід. Пароплав посувався воловою ходою. Щогодини він попадав на мілину, й матроси, виміряючи глибінь, раз по раз вигукували: 10, 9, 8, 7 — метрів глибини; коли доходило до трьох, пароплав зупинявся, а матроси випливали лодками шукати глибшого місця. Таке траплялось разів кілька. До глибини дущі такі стоянки нервували.

Правда, було й чим розважатись. Низькі береги В'ятки, усіяні буйно-зеленими сінокосами-мочарами чи струнками рослими лісами, уявляли собою мальовану картину. Та я волів сидіти десь у темно-брудному підвалі, аби лиш якнайскорше їхати. Кожна стоянка, чи пристань діймала болюче. Я б волів, щоби до Москви, до Києва не було жодної зупинки.

Ранком 27 липня я висідав у Соколках. Це велика пристань (тут В'ятка впадає в Каму); народу тьма-тьменна, кому там у голові було зважати на мене. Майже цілий день провештався я по містечку й дещо встиг: поголився, залізши у якийсь садок, зашив штани, бо досить широким пасмом тріснули ззаду, а найголовніше — захопив у паршивенькому татарському шиночку порцію вареної баранини і з'їв зі звірячим апетитом.

Під вечір сів на казанський пароплав, і багатоводна та глибока Кама понесла значно скорше. Народу ще густіше. Зітхалося вільніше.

Ніч передімав під лавою, спершись на мішок старенької кацапки, а ранком пересів на астраханський скорий пароплав. Поїхав Волгою-матушкою.

Не сподобалась мені Волга-матушка! Не тільки тому, що вона моя нерідна матушка, та й не тому, що давно маю до неї почуття, як до лихої мачухи. Не сподобалась вона своєю суворо-дикою

природою. Пильно-туманна імла навколо, сіроюлі високі береги і каламутно-хвиляста вода, як після граду в ополонці, — ніякого поетично-образного почування не викликали. Навпаки, нудота брала від одноманітності, бо ніде ні рослини, ні тварини. Лиш чайки квилять голодні, зграями летячи вслід за пароплавом.

Два дні плив Волгою. Кілька разів заходив у красний уголок¹ читати газети. Саме в той час відбувався XVI партійний з'їзд. У газетах містились його постанови. Тошнота брала від них, проте я просиджував над ними цілими годинами: красний уголок — захист від контролю.

— Ти, таваріщ, стало бить, палітік бальшой, ударнік-бригадіст, відать, будеш та? — зауважив якомсь завідувач красного уголка.

— Так, таваріщ, — піддакував я зосереджено. — Політикою інтересуюсь, бо як його не інтересуватись, коли живемо в орбіті так важливих подій.

— Да, паря, — хвостовито підкреслив завідувач, — ноніча пережива ми собитія дійствительно історіческаво екстраміравово значенія. XVI партейной сезд адобріл переломний шаг — п'ятілетку і дал діректіву о скарейшем, буксірном темпе соціалізації. І перед нами в недалюком будучем две крайности, два пратівоположних канца: ілі ми асуществім п'ятілетку-соціалізм і пайдьом тагда паходом на міравоу капітал, — ілі буржуазія не дасть нам совершіть істаріческую місію міравого пролетаріята, пайдьот прждевременно на нас інтервенцією...

— Куди буржуазії втручатись у наші справи?! — підмашую я захопленому фанатикові-завідувачеві. — Буржуазія боїться нас і не відважиться проти нашої могутности. Ми б її скрутили одним напором...

— Відіш, братішка, дело в том... — тут завідувач замислено зупинився, роблячи поважно-претензійну позу, як політик-пророк, а далі продовжував так: — Ми вчинили відважний, надзвичайно ризиковний крок. Неспроста Сталін, відкриваючи партійний з'їзд, на конвенті сеньорів сказав: «Ми сходимо на кульмінаційні шпилі перелому: у нас запрацювали вінти соціалістичної машини на всіх фронтах та всіх галузях на повний розгін; що колись творилося віками, роками, те ми виконуєм за день, годину. Ще

¹ Клюб, більшовицька читальня; є по всіх станціях.

рік, ще другий — і матимем результати. А вони будуть подвійні й контрастові. Або ми зловимо індивідуалістичну стихію, переможемо матеріальні перешкоди і закладемо фундамент чистого соціалістичного ладу... Або інтервенція нас попередить, і гук гарматній на кордоні сполюхає нас, розбурхає внутрішню прикляклу контрреволюційну силу, вона вибухне динамітом, тоді наступить другий, певне, останній, рішучий бій. І тут може бути нам дві долі: або ми відштовхнем напад капіталізму, підем на нього і проголосим світовий соціалізм, або нас зломлять зовнішні й внутрішні ворожі сили, і в крові-вогні реставрації буржуазії Росія западеться. Ми стоїмо на верхівлях, з яких нам два шляхи-полети, — або в верх, у світ побідного соціалізму, або спад у безодню. Тому ми мусимо напружити всі сокровищниці нашого розуму, всі арсенали нашої енергії, всі станції й пружини нашого апарату, щоб вийти переможцями. Нехай нас не лякає, що до перемоги йдемо горами трупів, по коліна в крові, серед плачу, страждань, проклять і голоду. Геть сентиментальності, геть малодушність тих, хто крові налякався, чи вжився в рев буржуазії. Оправданям для нас хай буде велика ідея, яку довершуєм. А новий світ збудувати, створити соціалізм без крові, жертв, без Соловок — не можливо. Отже з камінним серцем, з ледовим розумом до дальшої роботи, до перемоги!!» Так почав XVI партійний з'їзд Сталін. Як нам буржуазія не перешкодить, ми безумовно переможемо. Але як буржуазія... — завідувач зупинився й зморщив чоло.

— А я певний, що буржуазія на нас не піде, вона гризеться між собою. Поки там дійде до згоди, то ми...

— Воно так, — продовжував замріяно завідувач, — буржуазія зайнята своїми протиріччями, безробіттям... Але є деякі ознаки, що вона затіває скористати з наших труднощів. Вона уважніше вивчає нас, вона консолідує сусідні нам держави. Вона чей не дурна, що саме у цей час, в період реконструкції, п'ятилітки, індустріалізації, колективізації, коли ми відштовхнули від себе 80 % селянства, коли ми виснажились матеріально — нас найлегше подолати. Бо ж нам не таємниця, що на випадок війни більша частина селянства виступить проти нас. Буржуазія починає розуміти, що ситуація для інтервенції тепер найсприятливіша, а для нас це страшенне ризико. Ми мобілізували все, що маємо, для реконструкції, для будівництва, а не для війни. Нам треба десять літ. Коли ще десять літ попрацюємо спокійно, коли зреалізуємо енер-

гію та пляни бодай двох п'ятиліток, тоді ми, тоді... — завідувач захоплювався, встав, — тагда ми з капіталістами сілушкой паме-рімся, с ахотой, с ентузіазмом пайдьом к нім в гості. О, пайдьом, расплатімся за наших братьев пролетарієв. Тагда прідьот второй актябрь, міравой актябрь. Пальются кров не реками, а океанами. Ми в одну ноч парежем пуза всем буржуям і шірако распяхньом дверь во всемірний рай — камуну! — і розпалений, піднесений вийшов. Була пристань.

Я ще довго думав над його словами: Десять літ... зміцніємо... підем з ентузіазмом... в одну ніч розправимось, відкриєм двері світовій комуні...

Чи думає про це капіталістичний світ? Чи знає, чим заражують покоління, чим насичують атмосферу такі завідувачі, комсомольці та всілякі пропагандисти, яким числа нема?.. Чи застановляється світ над тим, що кожний радянський конзуль, представник комісії та діпкур'єр злобно таїть таку жадібну думку?.. Чи усвідомлює він, що кожний радянський посол, дістаючи з Москви директиву підписати з якоюсь державою пакт про неагресію, одночасно має завдання прослідити, чи скоро вже можна в тій державі факел революції — повстання запалювати?.. Чи призадумується над цим культурний захід?..

.....

Ввечері п'ятого дня злавив я на пристані Симбірськ (тепер Ульяновське) — батьківщині Ульянова-Леніна — й спішив до залізничної станції. З географічних мап ще на пароплаві видивився, що звідсіль найкоротший шлях до Київа.

Йшов містом. Товаришила мені група бузулуцьких парубків, що приїхала на заробітки. Дорогою розговорились.

— Чому ж не залишилися на праці, хлопці, — питаю.

— Нехай шукають дурніших, — кисло з притиском відпові-дає парубок.

Я не відгадую причин і розпитую:

— Тобто праця не відповідна для вас?

— Та робота відповідна, тільки кат її хай виконує.

— Дивно, кажу, таж тепер всюди восьмигодинний день.

— Облиште свій восьмигодинний день, — сердиться задній літній парубок. — Восьмигодинний день вони дотримують лише на тих заводах, куди всілякі делегати та заграничні гості заглядають.

— Або де робітники зубаті, — підкидає хлопець ззаду.

— А для глухих заводів, куди ніякий чужий птах і носа не покаже, — продовжує той самий ззаду, — нема ніяких норм: від світання до смеркання. А про селян, таких, як от ми, то нема чого й казати. Як брали нас, то й співали про восьмигодинний день, добру плату, пайок. А прийшли на місце, та й прокляли...

— Що ж саме ви робили? — добиваюся конкретного.

— Грузили баржі. Казали нам удома, що навіть 5 карб. денно заробити можна, ще й хліб, пайок дають, мануфактуру й таке інше. Хлопці зраділи, гадаєм, справді можна заробити. Аж воно вийшло так, що дай би вони й діти їхні весь вік так заробляли. Встановили сучі сини норму: за нагужену чи розгужену мішками баржу 28 карб., і маєте: три дні п'ять душ товчеться коло баржі, а ледве дістає по півтора карбованця.

— Заробіток малуватий, — співчуваю. — Але пайок, хліб, певне, добрий.

— Де? — сердиться оповідач. — Обманули сучі сини. Ані кусника нічого! За кожную розвантажену баржу дають у премію 3 кіля хліба й пачку махорки, а хто попрацює без перерви місяць, тому в кінці дають 2 метри гнилої матерії по твердій ціні. Ну й скажіть, можна працювати? Таж десять кіля хліба з'їси, поки насиплеш у мішки, зважиш і розвантажиш баржу, а кільки хліба коштує 1 карб. 20 коп. Таж три пари штанів напевне подереш, поки за місяць тих нещасних два метри гнилої мануфактури дістанеш. Ну й є рація працювати? Будьте ви прокляті з вашим заробітком. Плюнули й першого дня ввечері гайда всі додому.

Хлопці звернули на Бугульму, а я попростував на московський двірець. Проходив коло в'язниці. Тривожним холодом повіяло, як глянув крізь густі ґрати в мерехтливий світ допрівських камер. Коли б, Господи, не зазнати їх! І яким щасливим почувся я в той момент проти бідолашних допрівських бранців...

На станції тьма-тьмуца пасажирів. Двірець подібний на табор під час облоги: на проходах, у дверях, залях ні стати, ні пройти — де хто бачив, там притулився: стоять, сидячи дрімають, лежать, хто раніш місце захопив, словом, стовковисько, а не станція.

Ледве проліз у середину; розпитався про маршрут і зміркував, що вигідніше їхати через Москву, бо лиш одна пересідка. До речі й поїзд відходить вдосвіта, коли на заспані очі чекісти

не дуже приглядаються пасажирам. Кинувся до каси, а там хвіст у 300 чоловік ще з ранку стовбичить; деякі пасажири вже третій поїзд пропускають — ніяк білета докупитись не можуть. Віддав носильщикові передостаннього карбованця і тільки в той спосіб узяв білет до Києва.

Піднісся на дусі, як на білеті прочитав «Київ». Коли б, Господи, до нього добратися, а там ніби вже й дома — своя сторона, свій люд. Почувався бадьоро, дарма, що в кишені залишилось 82 копійки, себто на півтора фунта хліба. Цим не журився, бо два-три дні побути цілком не ївши — то мені не важка річ.

Під ранок сідав на московсько-оренбурський поїзд, примостившись на верхній полиці. У вагонах парнота й нудьга. Чудно тепер і в поїздах. Люду набито, а всюди тиша жалібно-мертвецька. Ніхто не заговорить голосно, весело; одинокі пасажири мовчать, охоплені нужденними думками. Де поділась та гомінка жвавність, бадьорі жартовливі розмови, ті безконечні розповіді та палкі дискусії на найріжноманітніші життєво-суспільні теми, що неугавно точилися в кожному вагоні, в кожному купе за перших днів революції? Помітно, що кожний пасажир відчув червоний режим, його свободу слова й думки та добре пам'ятає про пильні очі й чуткі вуха всевидючого ГПУ.

Отже й нікому не здавалось дивним, що я весь день одинцем пролежав на горі в поросі і спеці, ні до кого не обзиваючись, спав, куняв і мріяв. Один лише раз злізав на станції Імза, хотів щось з'їсти. Та де там?! На станціях ніде ніяких буфетів. Хто вибирається в дорогу, той мусить усе з собою брати. Дехто користується з такої нагоди і, їдучи в поїзді, провадить добрий гешефт, нелюдськи спекулюючи хлібом та цукром. Один кацапчук узяв у мене за дві лепешки (на два рази в рот) 60 копійок. Познайомившись з тамошніми цінами на харчі, я втратив надію за свої гроші поїсти і їхав голодний.

Досить скоро минув день, трохи довшою видалась ніч, а в 11 годині ранку я висаджувався на столичній московській станції і прямував на курський двірець. Проїшов скоро, але на саму станцію не показувався, боявся — там чекісти столичні, вправні, напевно є. Довідався, коли відходять потяги на Курськ і, маючи в своєму розпорядженні 6—8 годин, пішов прогулятися по червоній столиці.

.....

Гостро вразила мене червона столиця! Не величчю пролетарської краси, не багатством і пишнотою соціалістичної творчости, а відворотним: виснаженим, обіврваним людом, брудом вулиць, обшарпаністю будинків, порожніми й позамиканими склепами, позабиваними дошками крамницями, голими вітринами, загальною вбогістю й руйнацією. П'ятилітка, значить, і столицю оголила. Навіть цю показову твердиню нема чим прикрасити, удекорувати, бодай для очей чужинців.

Іду покоробленим у ямах бруком, радію і лютую. Пригадую пишні резолюції партійного з'їзду про «наші кольосальні успіхи на всіх фронтах виробництва», і зло-обурення мене діймає.

Читаю величезну пишну вивіску (шильд) «Генеральний мануфактурний магазин ЦРК¹ «Універсаль». Заходжу до крамниці, а там... голо-голісінько, ані клаптика мануфактури, одні заслони за стойками залишились.

— Магазін закрит, таваріщ!

Він то, думаю, відкритий, та показувати нема чого.

Оглядаю другу вивіску, ще більшу, ще мальовничішу, правда трохи дощами оббиту: «Центральний Кожтрест — багатейший вибор всевозможнейшей обуви». Заходжу.

— Прошу показати черевики.

— Нет, таваріщ, вишла-с гатовая обув-с.

— То прошу шкіри на черевики.

— Тоже нет-с, с завода не привезлі-с.

— То, може хоч на підметки (золі) шмат шкіри знайдеться.

— І таво нет-с, вишлі все запаси-с.

От тобі «значительное увеліченіє валовой продукції гасударственных заводов, трестов і синдикатов»!

Іду на Смоленський ринок. Пам'ятаю його ще з 1913 року, з часів учнівської екскурсії. Побачив — Боже мій! І не пізнати! Де ті ріжноманітні «красніє ряди», де величаві галянтерійні склепи, багатючі крамниці з усіляким кольоніяльним і краєвим крамом, ріжними овочевими складами, дитячими забавками, прикрасами, словом, усім тим, що свідчить про багатство країни, про повний пульс її життя, про широкий розмах творчої енергії, про силу та багатство люду...

¹ Центральна робітничка кооператива.

Замість багатючих рядів, моря найрізноманітнішого краму, що очі розбігалися, зір потапав у їхній красі й привабі — тепер ринок став порожньо-непривітним збіговиськом людей без жодного skleпу, трафіки й рундучка. На ньому, крім доморослих грибів, кількох збанків молока та десятка-двох старого дрантя під пахвами, — нічогосінько нема. І сотні мовчазних, жадібних і голодних покупців блукають, нишпорять, попитують «прадять паєсть чаво-нібудь». А їм у відповідь показують з-під поли чи з-за пазухи «барахольце». Коли ж покажеться якийсь щасливець з куснем хліба, за нього б'ються, як за золото.

І це так у столиці! Як же його поєднати з пишними резолюціями партійного з'їзду, в яких виспівувалось «досягнення, успіхи, небувалий підйом, розмах темпа»?.. Що ж це за ідіотські успіхи, де ж той підйом промисловости, коли, зійшовши всю столицю, фунта хліба не купити, поганеньких штанців, черевик з копита не побачит?! І вистарчить у людей нахабства в таких умовах кричати про успіхи?.. Ех, сліпі творці, фанатики непоправні, облудні дури світи...

Вертаюся назад. Бачу півтисячний хвіст (чергу) коло хлібного skleпу ЦРК. Продають хліб на картки. Тут же відбувається й перепродаж: на картку купує за 25 коп. фунт, а на бік продає по 50—70 коп. Одна спекулянтка, маючи разом чотири книжки на хліб, затигнула мене в чергу, обіцявши відпродати фунт хліба по твердій ціні (кожний громадянин може купувати тільки на одну книжку). Стою в черзі й вислухую гіркі приказки на голодно-хлібну тему. З одного боку чую:

— Как царствовал Нікалашка — бил нам хлебец, била й братка. А ліш Ленін воцарілся — мужік сразу разарілся. А как Сталін хватіл бразди правления — всюду пашол голод да мученіє.

— Ох, камуністи нещаснія! Даколь будете народ маріть? — зітхають кілька тощих бабок.

— Не даром пают о дастіженіях да увеліченіях! Что месяц, что другой, то всьох вас ти в очереди длінной стают. Гаварят, скоро і воду в очереди будем палучать.

— Пачему? Смейошся, брат, — не вірить рябий кацапчук.

— Сурйоз. На Арбате вадаправод іспортілся. Вот цельную няделю возятся возле нево цельной взвод інженеров і нікак не

ісправят. Гаварят, машинерія какая-то старомодная — тяпер такой нету, а саарудіть наші саветскіе інженери не умеют та. Вот Арбат і прідьот к нам за водой та...

— Не пугай. Прівіклі. Не то на воду ажідаць — даже уміраць в очереді гатові...

В одній групі збоку чув таке: Під час партійного з'їзду делегатам давали з девяти дань: різні страви, шоколяда, какао; спеціальний транспорт продуктів спроваджувався десь із Сибіру; пуншувало вино, жирували комуністи, потіючи над досягненнями п'ятилітки. А в ті саме дні московський Наробраз¹ розв'язав 7 дитячих будинків безпритульних, роздавши дітей по селах, бо харчів не стало. Тисячі дітей догибали в обіймах голоду, десятки трупів косила цинга й тиф перед самим носом диктатора Сталіна, а він захлистався перед нагодованими делегатами, констатуючи «всезагальний зріст і поступ соціалізму». Міське населення здихає від голодного пайка, село задихується від непосильних обкладань, а на з'їзді «вибранці»-запроданці Сталінової диктатури, очамрені фанатичною ідеєю, харчать-співають дитірамби досягнень, щоб ними отруїти-загалунити низовий апарат... Який цинізм!.. Яка нестерпна облуда!.. Чи є в світі ганебніша підлота й самообман?! Чи знають, чи відчувають це чужоземні делегати?.. А відчувши, чи роблять правдивий висновок, чи признаються про це своїм братам-пролетарям?.. Чи в них натура сталінська, чекістська?..

.....

По двохгодиннім стовбиченні та шарпанині я нарешті достукався своєї черги; купив у спекулянтці 4 фунти, взяв собі «по твердій» ціні фунт і задоволений пішов до станції.

За мостом (Язуою) здибаю другу чергу, не меншу від першої.

— Що продають, товаришу? — підходжу до крайнього.

— Слепой, не відіш абявлення? Абед мясной ноніча.

Дивлюсь, у вікні красується велика вивіска: «Свяводня мясной абед, 3 цалкових».

— Станавісь, паря, не тарчі. Хоть раз на місяц гавядінкі атведаш, а то уж атащал от ентів пайков палугалодних. Станавісь возле меня. Нету, братец, кромку хлеба прадать-та? — жадібно зорив він на мій фунт хліба під пахвою.

¹ Відділ народньої освіти.

Шкода було цього пролетарія, але своя шкіра ближча.

— Куда прьош, морда! Не відіш очереди?!
— По сапатке єво, пуцай знаєт парядок.
— Чаво арьош? Рожа ти паршвіая!
— Тіше, таваріщі, что за шум? — насідає міліціонер.

Мав би я охоту попробувати люксусу столичного, та не по моїй кишені. Пішов з цього стовковиська, думаючи тяжкую думу. Оце так діждалися пролетарі раю! Шматок телятини до юшки став великою подією в житті робітника й гучною сензацією-рекламою для соціалістичної їдальні. І то в столиці, в самому серці соціалізму!..

Боже мій! Чи знає, чи вірить цьому світ? Чи добачають ці трагічно-фатальні факти тисячі представників торгових та політичних представництв, оті незчисленні науково-дослідні екскурсії, делегації від братнього пролетаріату на з'їзди, конгреси Комінтерну, партії, рад?.. Чи відмічають вони плоди «будови нового світу», чи правдиво записують свої вражіння від Москви — дітща інтернаціонально-червоного ідеалу? Чи кажуть вони голосно й докладно своїм братам, що в червоній соціалістичній цитаделі на 13 році «переможного й успішного будівництва, в момент найбільшого піднесення добробуту» — шматка м'яса не дістанете, сорочини не купите, закурити не добудете?..

Чи знають про це ті, що з легкого підкупленого пера чи язика розписують про поступ-рай країни соціалізму?.. Чи приглядався цим вопіющо-проречистим фактам відомий англійський екскурсант Бернард Шоу? Цікаво, чи водили його червоні провідники по цих масових містах, де виявляється обличчя Країни Рад на всю широчінь і глибочінь. Як він пояснював наслідки буйного розквіту «соціалістичної господарки»?..

Чи відають про це закордонні долярові революціонери, «ім же ність назви і числа»? Чи можуть, чи хочать вони збагнути справжню суть радянських «досягнень»?! Мабуть ні! Щедро засипані долярами й очамрені масними приписами з Комінтерну, ятрьат вони по закордонних кабінетах газетно-революційний порив і гучно виригають Москвою сфабриковані солодкі фрази... не відаючи, що творять...

Сліпці, самовіри, спровоковані кар'єристи! Коли ви справді гідні дати себе на розп'яття за людську правду і свободу, коли у вас справді б'ється щире серце за ідеал людини, за право, за

добробут пригнобленого трударя, — вийдіть ви з розкішних кабінетів, відпекайтесь легко-достуканих долярів, відкиньте облудну московсько-червону азбуку комунізму, поїдьте самі у той «рай», перевірте «азбуку» на ділі, зайдіть у селянську хату, спізнайте життя трударя, понюхайте, чим пахнуть стіни ГПУ, розкусіть, з кого складається компартія, розгляньте все тверезими очима, спитайте тих 1 ½ мільйона мучеників на Соловках, за що їх топлять в багнах, морять голодом — та й тоді зробіть прогнозу природи, суті й якості московсько-червоного соціалізму! Подивіться, пізнайте не з характеристик Комінтерну, не з партійних звітів, не з директив диктаторів, а з власних очей, чистого розуму, з інтуїції самої крові... О тоді що ви напишете про червоний рай, коли ви люде, коли в вас не зіпсований помисл, коли в вас не звихнена совість...

.....

З почуттям огиди й обурення залишив я червону столицю. Сідати на потяг у Москві боявся; пройшов пішки три станції і вчепився на дачний поїзд, а на станції Молодечній пересів на київський.

В одному зі мною купе їхали екскурсанти-студенти Кам'янець-Подільського інституту. Улаштувавшись на верхній полиці, я пильно слухав жвавої розмови, що переходила в дискусію. Тема була широка: пролетарська наука, мистецтво та мораль. Найбільшу активність проявляв студент-комсомолец, а його єдиною й завзятою опоненткою була студентка — як я пізніше довідався — нешлюбна жінка політкома¹ інституту. Вона, очевидно, ще не спройняла культу більшовицького соціалізму і в думках розходилася з опонентом:

— Я кажу, що абсурдним є всюди й завжди застосувати принцип клясової ненависти. Він може бути там, де є різкі економічні контрасти між категоріями людей, де стоїть прірва в їхніх політично-державних правах. Коли ж ці поняття відіграють незначну роль й перестають бути актуальними, — зникає й елемент клясової ненависти. От хоч би в рядянських умовах: де ті економічні буржуї в нас? Оті нещасні сільські куркулі, що чорний хліб мають за свій життєвий комфорт, а десятичани штани за достаток?! Чи ж не абсурд на них травити пролетаріят? Та, нарешті, яка духовна

¹ Політичного наглядача.

ріжниця між справжнім, ідейним пролетарем (а таких, я певна, в нас нема) і нашим заможнішим дядьком?

— Товаришко! — накидається на панночку студент, хвилюючись і сердячись. — Ви зовсім не знаєте процесів розвитку людства. Та чи відомо вам, що вся людська історія, всі її великі злони, заколоти й стремління — це суто класова боротьба, жорстока, ненависна різня?! Чи ж не відчуваєте ви того, що нею просякнуте все наше буття, нею скривавлено весь поступ культури?! І я скажу, що вона буде доти, поки не знищимо індивідуалізму, поки не вб'ємо в людині дракона «я», «моє», а натомість прищепимо і окультивуєм поняття «наше», «ми».

— Власне, не ти це кажеш, а «Історичний матеріалізм» Бухаріна, сторінка — от забула. Але не в тому річ. Біда саме в тому, що я не збагну собі отого загадкового «ми», «наше». Яке воно? Ти його бачив? От маємо владу рад! 12 літ збираємо врожаї соціалізму, співаємо про новий світ, багатьох уже й занудило наше співання. А які наслідки?! Люди такі ж точнісінько, як 12 літ тому, такі ж, як були, індивідуалісти, ще може більші шкурники, бо боротьба за існування посуворішала, а крадіжів, убивств, грабунків та індивідуального насилля принаймні втричі більше, як колись в час панування буржуїв... Словом, не вірю я, щоб того дракона «я» та можна було вбити: в ньому ж саме лежать властивості та стимули людини, які підносять її понад тварину.

— Товаришко, чекай! Звідкіль у тебе такий песимізм? Не забувай одного, що досі ми мало працювали на ділянці духовній. Ми досі нищили буржуазію, а щойно сьогодні сходить зерно соціалістичної культури. Щойно сьогодні почалась друга доба соціалізму, коли пролетаріят заходився до формування комуністичної ідеології; щойно тепер у нас твориться дух, обличчя громадянина-колективіста. На цьому фронті у нас ще неосяжне поле до роботи...

— А мені здається, що пролетаріят свою місію вже доконав; він знищив буржуазію та її лад, і далі йому рішуче нічого робити. У ділянці ідеологічній, культурній він абсолютно нездатний. На це треба віків, а не десятка літ, треба культури, цивілізації, а не партійних директив. Не слід далеко ходити, вже маєм з цього квіточки: наплодили піонерів, комсомольців, ріжних найсоціалістичніших товариств, ячейок, на словах, на зборах — соціалістична культура, комуністичний гарт, запал,

а що на ділі? Духова порожнеча, гра в машкарах, казбонщина, з якої кожний у душі сміється...

— Що ти говориш? Це смішно. У тебе виходить, що пролетаріят за час свого панування нічого в ділянці науки не створив! Ти можеш це серйозно говорити?

— Так. Пролетаріят сам нічого цінного для науки не створив. Він лиш червоні ярлички начіплював до праці тих, кого фактично вважає ворогом, дрібним буржуєм. І коли хочеш, то пролітаріят шкодить розвиткові культури, мистецтва та науки. Скажи, чи ж народний комісар освіти Скрипник не паралізував письменників, коли на з'їзді бухнув: «Товариші! Відкиньте буржуазні фінтіфлюшки та гру у пишність фраз. Знесіться з-під небес, сядьте на землю, на нашу пролетарську землю, пустіть з пера сік комунізму, вплетіть його в мистецькі барви. Пишіть не про симфонії шалені, не про пунші чарки безтурботної, не про етери й міріади в стратосферах, а про наш будівничий соціалізм, про комячейку, про звуки трактора, про дзвін робочого станка, про зразкову сільраду та про діяльний колектив!»... Скажи, це не профанація мистецтва, не деморалізація, не насилля? Чи ж можна письменника-мистця тягнути до станка, садити на трактора, коли його душа жадає вільного польоту?!

— Чекай, чекай, звідкіль у тебе такі погляди? — засовався від нетерплячки комсомолец. — Це ж узагальнення, перекручення. Говорім конкретно: берімо наші пролетарські інститути, наукові кабінети, лябораторії, чи хоч би Академію наук — це що? Не досягнення?

— Якраз тут їх...

— Чекай, не перебивай... Кажу Академії наук, Інститути марксизму, мережа шкіл, досягнення в побуті, оті «звездіни», чаровні весілля, карнавали, демонстрації... Хіба це не досягнення в пролетарській науці, в мистецтві?!

— І це ти називаєш наукою? Звездіни, карнавали — це, на твою думку, мистецтво? Соромся. Це ж шабльон, гидкий, вульгарний шабльон, якого навіть темне село не хоче улаштувати, — набрид. А щодо таких пролетарсько-наукових закладів, як Академія наук, то я на конто пролетарської науки цього не записала б. Хто створив Академію? Єфремов, Грушевський! Хто стояв на чолі її найголовнішого відділу — соціольогічної катедри, якою не могли нахвалитися наші партійці? Гермайзе!

А де тепер Єфремов та Гермайзе? На Соловках! А нема фундаторів, творців — нема й самого діла. Та воно до того йде. Катедру мови ліквідували, науковий журнал «Україна» закрили, «Бібліологічні вісті», не виходять, катедри «революційного марксизму» нема ким обсадити — от тобі красна Академія й сходить на пшик.

— Нічого подібного. У тебе... у тебе буржуазна оцінка фактів.

— От тобі раз! І в ньому безперечному ти находиш буржуїство. Навіть ти, битий хлопець, не можеш відступити від нашої огидної звички: все не те, що каже партієць чи комсомолецъ називати буржуїством.

— Фактично в тебе буржуазні погляди. Ти виховалась у буржуазній атмосфері і ще не перейнялась душею більшовика. Пролетарська ідеологія — це інший світ, інакші категорії й погляди на явища, на науку, на мистецтво.

— Дивно мені. Невже щось гарне, захопливе, мистецьке не однаково сприймає що робітник, що селянин, що службовець, що дрібний буржуї однакового рівня?!

— Вот іменно, вот іменно, що ні, — вхопився комсомолецъ за цю фразу. — В тому то й суть, що ні. Буржуї захоплюється балетом, поцілунком, оперою, танком, а пролетарій має до цього відразу.

І засміявся.

— Ну, от ти, ти очевидно пролетарій. Невже тобі не подобається танок, опера?

— Бо й не подобається. Оті всі вихилиси-танки, оті буржуазно-п'яні опери всяких Вагнерів, Пучініх, Рубінштайнів та всякі Запорожці за Дунаєм мені гидкі.

— Виходить, що ти відкидаєш музику, плястику, ритм — усе те, що вперто творила культура в пошукуваннях краси?!

— Краса — поняття відносне. Пролетаріят має свій особливий культ краси. Буржуазії подобається ніжно-біле личко, мініатюрна фігура, злото-шовковий одяг, пахощі перфуми, а пролетарієві це гидке. Його культ: здорове, міцне тіло, загоріле обличчя, широкі й могутні груди, витривалі ноги, сміливий погляд...

— Та ж такі вимоги до борця, чемпіона чи боксера ставлять, а людина стремить бути легкою, зворотною, делікатною...

— Не погоджуюсь, не люблю навіть слів таких. Пролетарський студент повинен бути загартований в словах, учинках

і поглядах: простота, утилітарний погляд на все, практицизм, стремління до колективу й ненависть до капіталізму, жорстока боротьба за соціалізм...

— Словом, грубошкірий віл-бегемот, начинений одними фразами, й холодний виконавець...

— Нічого подібного. Ти буржуйка, мішанка. Дивуюсь як... — І комсомолец розпалився тертою промовою-лайкою...

Довго ще вони дискутували. Більше говорив опонент, не даючи панночці прийти до слова. З його уст вийшла не одна оригінальна пілюля на тему революційної ідеології, немало вилилось на адресу гнилої буржуазної культури, дісталось також ріжним категоріям буржуазно-плаксивих «отрижок», як імпресіонізми, сентименталізми та інше.

Фінал дискусії був неприємний: комсомолец назвав опонентку гнилокишкою буржуйкою, а вона причепила йому новий епітет: «начинений соціалізмом шмаркач».

Серед слухачів був один літній чолов'яга, що лежав на проти-лежній полиці. Мені видно було, як він реагує на дискусію. Його кислі подиви на слова комсомольця недвозначно проказували, що він не солідаризується з промовцем.

— Скажіть, чи багато радянських студентів мають такі погляди, — звернувся я перший до сусіда.

Він, почувши від мене українську мову, швидко повернувся і, пильно вдивляючись, запитав:

— А ви звідкіль їдете й хто будете, коли можна знати?

— Я селянин. Їздив трохи в світи, думав заробити, та не такі часи. Проїздив гроші й оце вертаюся голодний додому. Як не помиляюсь, ми земляки. Я теж з Поділля. Слухаю того студента та й дивуюсь. Чи в нього говорить щире серце, чи лиш наклепаний язик? — сказав я це обережно, проте, в хвилину передишки дискусії, почув, здається, й сам комсомолец, бо став часто зиркати на мою полицю.

Студент оглянувся навколо й почав тихенько:

— Важкувато вам на це відповідати, — і ще пильніше став оглядати мене.

— Ви побоюєтесь мене, але даремне. Принаймні скажіть, чи багато сучасних студентів можуть так говорити, — допитувався я, певний, що цей старикуватий уже студент — ще не звихнений українець.

— Не багато, дуже не багато, а слухати покірно мусить всякий. Натомість чогось протилежного сказати ні один студент не відважиться, крім хіба упривілейованих жінок, як прикладом, жінка політкома.

— Хіба такі страхополохи стали тепер студенти? Це ж найвільнодумніша й найвідважніша частина суспільства, яка любить будь-кому правду в очі рубати. От, старе, дореволюційне студентство — це ж був авангард революції, це ж були перші когорти на барикадах, у всіх партіях було найбільше студентів...

— Е, минули ті часи. Сказав би я вам та... — і він оглянувся навколо.

— Кажіть, не бійтесь. Запевняю вас, що мені можна. Кажіть, а потім може й я вам щось розкажу. Мені здається, що ми свої. 1919 року я був у Кам'янці. Фіголя ви не знали?

— Професора, аспіранта, що минулої осені вивезли на Соловки? — зашарівся мій сусід. — Чи ви часом... не...

— Розкажіть, не бійтесь, кажіть отверто, не видам вас, бо не до того... Мені цікаво, як тепер живе, яким духом дихає студентство?

Студент ще раз оглянувся на своїх, нахилився до мене й заговорив:

— Хочу говорити й боюсь, не вас, а... Отой комсомолец — це наш політкерівник. Його нам виділила інститутська комячейка, щоб у дорозі «тримав відповідну атмосферу та репрезентував» радянське студентство, як це робиться завжди з усякими екскурсіями, навіть і за кордоном. Комуністи використовують такі нагоди широко, бо в дорозі, під час вражінь, належна агітація найглибше впливає.

— Невже він між вами найрозумніший? — кинув я ще раз погляд на комсомольця, що на вид був зовсім непоказний.

— Не в тому річ, приятелю. В студентському житті тепер розум чи здібність не грають ролі, бо не вільнодумство й безмежно-всебічна ініціатива, а рабсько-наслідуване політиканство, розпинання за ідею пролетаріату запанували в стінах вузів¹. Зі студента зробили червоного папугу, раба-прислужника влади. Студента поставили в такі умови, що він не має права й змоги висловити нерадянський погляд на річ, на справу, на світ.

¹ Вищі школи на радянщині.

— Не уявляю, хто таку атмосферу підтримує в вузах? Невже студентство так глибоко зрадянізоване?

— Понаприймали напівграмотних комсомольців, зкомунізованих робітників, нацькували їх соціалістичним духом, позакладали в вузах комячейки і через них скоряють своєму впливові все студентство. Десяток-другий отаких, як цей тип, тримають прекрасно атмосферу. І нічого дивного! Наприклад, оцей комсомолец, Пилипенко, забраний до вузу безпосередньо з села від овець, і за шість місяців «накачаний» до рівня середньої освіти, крім марксизмів, діялектизмів, революціонізмів та ленінізмів з соціалізмами, нічого більше не знає й знати не хоче. Очамрений комуністичними доктринами, він тільки ними й живе, лише про них говорить завжди й усюди. І хто б словом, чи натяком заказався проти його думок, переконань — те клясифікується як контрреволюція, і вже необачному опонентові в стінах вузу не бувати. Через те все студентство покірно хилиться перед диктатурою Пилипенків. А вони верховодять: тягнуть щотижня студентів на збори й туманять їх помисл постановами, ударниками, кампаніями, посилають на т. зв. громадсько-культурну роботу по клюбах, робітничих союзах, підшефних селах, командирують по районах на державно-адміністративні кампанії, що абсолютно нічого спільного з академічною наукою не мають. Наприклад, цієї весни з нашого інституту кинули на посівкампанію та на ліквідацію податкових «недоімок» 360 студентів. І різні медики, правники та історики мусіли вчити сільських хліборобів, як збільшити врожай, та рядна в дядьків за незаплачений податок стягати.

— Цікаво, чи набагато збільшився врожай від застосування порад таких агрономів?

— Врожай чи збільшився, чи зменшився, а студентам ці кампанії боком вилізли. Мало того, що селянство прокляло учених шкуродерів; декому то й не довелося більше студії продовжувати.

— Тож чому? — дивуюся. — Нездатними агрономами виявились, чи агрономську лінію перегнули?

— Власне, що за те й за друге. Одних звільнили за саботаж на «громадсько-корисній» роботі, а другим за велику «активність» селяни бебехи повідбивали: в Ярмолинецькому районі побіли трьох, у Новоушинському на смерть забили двох студентів; у Дяківці зник студент, викликаний увечері описувати куркуля

«недоїмщика»; за Солодківцями обстріляли райкомісію, в якій було трьох студентів, з них одного тяжко ранили. Верталися студенти до студій через місяць, як із бойового фронту, принижені морально, як після ганебної поразки, і довго ще за студіями не могли забути вражінь з тієї практики. Словом, радянському студентові не дають вільно зітхнути: на кожному кроці політика — як не практично в кампаніях переводжувана, то на зборах, засіданнях, рефератах перемелювана. А нехай хто запротестує, чи хоч заїкнеться словом?! Ячейка його на список і при першій чистці — вилітає. Мене самого два рази виключали: раз за пасивність, а другий за заховування клясового обличчя. От екскурсує нас 18 чоловік. Всі ми, отверто кажучи, далекі від того, про що співає Пилипенко, а мусимо підтакувати шмаркачеві та викрикувати за його пропозиціями «хай живе». Приїхавши до Москви, прибуваємо в «Студентську Комуну». Студенти москалі, з нагоди нашого приїзду, улаштували вечірку «спайки». І Пилипенко, в імені не тільки нас приявних, але й усього інституту, виголосив запальну братню промову, в якій невиплачених податків навікиєднав українського та російського пролетарського студента ланцями нерозривної духовної дружби й єдності, заявляючи повсякчасну готовність студента-українця йти поруч зі студентом-росіянином під прапором Інтернаціоналу до завоювань світової революції. А нас 18 душ мусіли з урочистою побожністю на обличчях уважно слухати й захват свій виявляти гучними оплесками. І братці-москалі приймають наші оплески за щирі монети, не припускаючи, мабуть, яке почуття ненависти до московсько-червоної диктатури таїть кожний з нас, і якими прокляттями на Україні сповняється щоденно ця «шира дружба й солідарність» братніх націй. Так само коло мавзолею Леніна: Пилипенко виголосив жалібно-слізний некрольог; у пориві фанатизму від імени кам'янецького студентства заприсягнувся вмерти за діло Леніна, а ми всі мусіли ствердити його присягу підписами на тестаменті у каплиці, хоч кожний з нас від серця радий, що Леніна вхопило.

— Дивно й хитро твориться. Десяток-другий вірнопідданчих підтримують «казьонну» атмосферу на всьому вузі. Ну, а як нема над головою патентованого диктатора? Тоді є змога певне проявляти своє справжнє обличчя? Певне ж бувають якісь сходи земляків, товариські гуртки, сімейні вечірки? Вже ж не без того,

щоб бодай у маленькому гурті не виявилось щире слово, справжній погляд, стремління...

— На жаль, і цього нема. Небезпечно та й нагоди нема. Гурткових сходин чи приватних зборів без приявности комячейки радянський студент не знає; сімейна вечірка — це недопустиме міщанство, а приватні збори, бодай маленькі, без відома інститутської влади, вважають контрреволюційною змовою; учасники її як не зі зборів, то найпізніше другого дня опинилися б у ГПУ, а в газетах писалося б про відкриття чергової контрреволюційної організації. Коротко кажучи, студенти поза програмовими темами мало між собою говорять, та й нема охоти до тих колишніх запальних дискусій; «казьонне» щотижневе мітинганство зродило до них огиду. А головне, бояться говорити, бо половина студентів — сексоти. Мене по кілька разів на рік викликають до ГПУ, а там питають такі речі, що в жар кидає: вичитують буквальні фрази, що їх говорив чи на зборах, чи у тіснім гурті. Наприклад, викликали до ГПУ проф. Клепарського. Ступивши до будинку схвильований, він сплутав двері кімнат: замість 13, попав у № 17. Глянув і остовпів: за столом його студент крутить револьвером «Mawzer» і допитує арештованого. Спантичений Клепарський мовчить, а вражений несподіванкою студент-чекіст не знає, що казати в такому місці своєму професорові. Натиснув гузик, і Клепарського вивели, відібравши підписку «под стражайшей ответственностью не разглашать». Словом, обсадили вузи шпигунством зо всіх боків. Студент не те, щоб говорити, а й думки, противні режимові, від себе відганяє, щоб з зовнішнього вигляду не запідозрили. Хто хоче закінчити вищу школу, той заморює в собі всякі почуття, сціпить язик і...

Студент урвав на слові й перемінив розмову:

— Курить. Брати студенти, спасибі, угостили. Москва ще має курево.

— Хіба на Україні нема цигарок? — вихопився я з необачним питанням.

— А ви ж давно з України? — зловив на слові комсомолец, який підійшов до нас і, очевидно, підслухував розмову.

— Та... не так давно... місяців зо... три. На роботу їздив, — виправлявся я обережно й ховав обличчя.

— На Україні робітників бракує, а ви десь інде їздите?! Яка ваша спеціальність і звідкіль ви? — брався вже й допитувати.

— З Тульчинщини, чорноробочий, лісовий робітник. Виїхав був на тартаки, трохи підробив, тепер вертаюсь на жнива. Як виїжджав із дому, то цигарки по кооперативах були.

— І тепер є!

— Пилипенко! І нащо себе обманювати? Як вирушали з Кам'янця, то мав хто з нас хоч пачку цигарок? Аж дивно. Плянтації тютюневі поширюються, а тютюн на ринку зник.

— Чудак ти, П-ка! — став тлумачити Пилипенко. — Ніби не розумієш, що тепер відбувається реконструкція тютюневого виробництва. Та ж на передостанніх зборах гуртка «поточної політики» говорилося: замість цигарок з довгими цибухами, фабрики будуть випускати цигарки з короткими цибухами. От через те їх і нестало не деякий час.

— А чому нема махорки? Вона ж без цибухів? — знов вихопився я, вкусивши себе за язик.

— Чому? — хитнув Пилипенко головою й зиркнув на мене пронизливо. — Да тому, що... що держава заборонила продавати махорку деталічно, що шириться спекуляція, а держава прагне до регуляції.

— Добра регуляція. Дорегулювалися до того, що скоро без штанів ходитимем, — обізвався хтось з далекого кутка, ніби спросоння.

Пилипенко ще раз зміряв мене й відійшов, покликавши за собою П-ку. За хвилин кілька цей вернувся:

— Знаєте, Пилипенко вас підозріває... Як справді щось почуваєте, то краще було б зійти йому з очей...

— Та трішки ніби є. Я з тих країв, куди вивезли Фіголя...

— Що?! Що ви кажете?! А Боже... Та й як? От жаль, що не можу... А... Куди ж ви тепер?..

— За кордон. Ви там близько. Не знаєте, як його найлекше пробратись? Контрабанда, певне, ходить?

— На жаль, нічого не можу сказати. Тепер такий страшний терор у прикордонній смузі, що ніхто не виривається. А проте, заходьте до мене в Кам'янці, може щось до того часу розпитаю. Ось адреса, та заховайте. А тепер ідіть, бо коли б... О, станція. І! Пилипенко вибіг! Тікайте скоріше та обережно сідайте на потяг. Прощайте! От жаль... Зайдіть у Кам'янці неодмінно... Натє цигарок. До побачення. От жаль... Зайдіть...

.....

Я вискочив з вагону, переліз рейками на другий бік потягу і пильно стежив, куди піде Пилипенко. Певне, йому намір перешкодив. З товарового воза висипав гурт робітників і оточив бабу, що продавала картопляні лепйошкі:

— Па чом, бабка?

— По 50 капеек штука, — приказує баба.

— Да что ти, бабка, абалдела? Раз у рот і пол целковаго?!

— А сколько вазьмьош за всю кузовку?

— Слиш, что заплачу, еслі накорміш?

— Пакупаш — пакупай, а шутіть нечево.

— Да что ж ти, бабка, запрасіла, как за атца раднова? Бярі 20!

— Себя дароже стоїть!

— На четвертную!

— Прахаді, прахаді. Тоже пралетарій!

— Ах ти ж спекулянтка праклятая! Человек с голоду пухнет, а она капитал наживает, кров нашу пролетарскую пйоть. Таваріці! Раскулачить буржуазно-капіталістическую бабу!..

Ще цей не кінчив заклик, як у баби вихопили корзинку, і в одну мить вона спорожніла. А баба впала на пероні й, рознявши руки, верещала:

— Міліція, Гепева, разбой! Пуд картошкі прапал! Я же пальтішко єдинственное отдала за нейо. Разбой!..

Злетілися чекісти й міліціонери. Заплакана баба показала на віз, і глядачі порядку пішли розшукувати грабіжників. Звичайно, не найшли, бо лепйошкі ще по дорозі до вагону зникли в голодних шлунках.

Тим часом ударив третій дзвінок, і потяг рушив. Я вчепився в передостанньому вагоні. Разом зі мною вступав у купе селянин зі жмутом серпів. Вибравши місце на нижчій полиці, він з серцем брязнув серпами на підлогу.

— Будьте ви трижди прокляті з вашою індустріалізацією.

— В чому річ, громадянине, — обізвався селянин з середньої полиці.

— Ціла купа справ, а говорити нема про що. Все старе і все відоме.

— Відоме, та не цілком. Жнива минають, а ви серпів накупили.

— Мусів, — витирає піт селянин.

— То ж для чого? Спекулювати думаєте?

— Нехай ними ворог спекулює. Для колективу закупив.

— Тобто, на другий рік запас робите? Воно б не зле, але ж тепер машинізація, а не серпізація, — підбадьорує нахилившись хтось згори.

— Тепер, я вам скажу, і чорт не потрапить, що купувати. В даному разі біда застала серпів накупити, щоб цього року ще жито вижати руками.

— Ого! Нівроку господарює ваш колектив! Люди вже мотять, хліб новий їдять, а в вас жнива ще на полі.

— Так, бачите, вийшло з нашим колективом. Виїхали ото ми з жаткою. Обернув я три рази, і чи так Бог дав, чи який дідько на злість колективові підкинув залізяку — на поворотті трісь! — Ножі посипались у дребізья, шарпак урвався й пружина лопнула у крилах. Оглянув я й посвистав до лиха! Коли б це старі часи, то за годину й поладнав би, а тепер попоганяй. Посідали на коні й гайда: один колективщик по селах ножів шукати, другий по ковалях шарпака сталити-доточувати, а я по складах та по базарах за пружиною. Шарпака другого дня доточили, третього ножів на тринадцятому селі відпитали й за колективську корову ледве виторгували, а головного — пружини — ні купити, ні зробити. А жнива йдуть, сонце пече, жито сиплеться... Обганяв я всі околишні ярмарки, вдарився в Ромни — а пружини ніде, ні на складах, ні на базарах. Люди жнива кінчають, а наше на полі дубиться. Скликали збори членів колективу й вирішили косами косити. Кинулися за кісьми — нема кіс, лиш три на колектив. Ну, коли ж ними 600 десятин посіву вимахаєш? Знову вдарилися по ярмарках: один поїхав до Київа, а я до Курського.

— Та й чого ж не купили?

— Еге, купиш! Як тепер, у наслідок тієї диявольської індустріялізації, всі машинові склади позамикані. Облазив Курське по склепах, складах, базарах, у старих речах перерив, оглядав усякий поржавілий, ще з часів японської війни трибок — не приходиться. Вхопився до кіс — і їх нема: все розкуплене перед жнивнами. З досади накупив серпів. Оце привезу, запросимо з міста ту бригаду робітників та комсомольців, що приїздили нам колектив засновувати. Хай жнуть, хай помагають. Побачимо, чи й серпами так будуть тяти-заохочувати, як язиками чесали та до колективу вступати закликали... Та... шкода! Пропаде хліб, голодні вийдемо на зиму.

— Не клопочіться. Колективам не дадуть загинути. За них будуть одноосібники голодувати. Від одноосібника-куркуля видушать, а вам дадуть, — зі злою іронією натякав дядько, що сидів поруч.

— Воно правда, але не думайте, що всі колективи на чуже зазіхають. Я другий рік у колективі й придивився. Є ледачі, правда, але є й працьовиті хлібороби, які пішли до колективу під впливом щоденної гавкотні. До нас щотижня приїжджали агітатори з району й усіма способами закликали: «Вступайте до колективу — в цьому одно спасіння: все матимете від держави». А дядьки думають: чи ж справді такий страх? Як обіцяють допомагати — вступаймо. Заклали колектив. Баби поїдом їли, але сьак-так ішло, поки порядкував у колективі той, хто вміє. Коли ж диктують все з району!.. Поки складуть той посівплян, то, дивись, і земля висохне; поки організують наукову боротьбу з бур'янами, то він все збіжжя позаглушує. А найголовніше, що всюди на керівну посаду комуніста тичуть. Поки свій чоловік був головою, колектив дригався. А як прислали чорт-зна звідкіль партійця, — пішло все прахом, бо той горбоносий голова так розуміється на господарстві, як його брати на свинях.

— По-вашому виходить, що коли б свої в колективі господарили, то був би з нього толк, — злізає з верхньої полиці старий чоловік. — А я кажу, що за цієї влади й сам Соломон колективу не поведе. У нас теж є колектив. Найшлися дурні, записались, гадали, що влада від податку звільнить. Полакомились, що від куркулів забрано скотину, реманент та до їхніх рук передано. Аж вийшло не так. Минулого тижня підносять їм розпорядок поділу прибутків: 500 пудів зерна на центральний соціалістичний фонд, 1000 карбованців прибутку на будову колективської кухні та гуртожитку, на 1500 карб., купити облігацій позики індустріалізації, 200 карб., на будову літака «колектив» і ще деякі дрібнички. Зібрались колективщики на засідання, вислухали це розпорядження та й вуха поспускали. Другого ж дня 60 дворів виступило з колективу; останні заявили, що ні зерна не дадуть. Але не вдається. Приїжджав інспектор і Допром лякав; мабуть, воно тим і скінчиться.

— Взагалі з колективізацією велика заковика. На цьому ділі нашого брата-селянина хитро обходять, — заговорив знов поважний селянин. — Дивіться. Через ту колективізацію колотять

селом, руйнують господарства, сім'ї, садять людей до Доприв, вивозять на Соловки, тероризують, жити не дають — силоміць гонять до осоружного колективу. Виходить, що злидням сільським селянство само винне, бо не йде в колектив, цурається цього близького щастя. А я не раз ставлю питання: що було б, коли б село набралось розуму і масово пішло до колективу? Чи здобуло б той обіцяний райдобробут? Ой, ні! Замість раю, прийшло б щось гірше, ще грізніше, як сьогодні. Бо стало б так: куркулів-експертників ліквідували б, заможніші господарства зруйнували б цілком, і держава опинилася б без великих платників податку, бюджет би різко зменшився. А промисловість розвивати треба? Апарат утримувати також? А з кого тоді податки стягати? Взятися б до колективів. І тут саме відкрилася б хитро заховувана таємниця. Тоді тільки селянство зрозуміло б суть колективізації та всієї влади. Тоді не куркулі вже були б винні. Село найшло б свого ворога і виступило б проти цього експлоататора одностаїно. Тоді повторилася б революція і то страшна, кривава революція за розкріпощення хлібороба, за селянську диктатуру.

— Ви цікаво говорите, — оживився селянин з серпами. — Лише в такий спосіб спала б полуда з очей заздрих неможливіків. Вони на власній шкурі переконалися б, що не куркуль у їхніх злиднях винен, а хтось інший. А то маєте: зруйнують кілька десятків господарств, повиганяють людей з власних хат, постягають чуже добро і — на, неможливіки маєте, вступайте в колектив на готовеньке. Який же дурень не погодиться скористати з чужої праці? А того не знають бідняки-наївники, що та праця однак до Москви поїде — чи через куркульські, чи через колективські руки.

— Хитро машинку крутять, бодай би світ їм закрутився, — закашлявся у хмарах диму з городняка поважний селянин.

— А наспівують ще хитріше, — розходжувався в щирості колективіст з серпами. — Пригадайте. Кинули гасло «лицем до села». Селянин сподівався від цього поліпшення, а вони йому різні обкладання, експертників, облігації, хлібозаготівки та інші щотижневі здирства, аж поки село до них задом не обернулося. Вхопились за кооперацію як справжній шлях до соціалізму і довели цим соціалістичним шляхом до того, що в крамниці нитки, шматка матерії не побачите, а замість продавати для села, коопе-

рація сама стала здирщиком-спекулянтом і обдирає село гірше, як найстрашніший середньовічний жид-жмикрут. Кинулись за електрифікацію, машинізацію, індустріялізацію — і довели до того, що селянин цвяха не може купити. Тепер про колективізацію стали розпинатися і то, сучі сини, прехитро ведуть кампанію: одних гладять, а других душать та виспівують, мовляв, у колективі ваше блаженство, та куркуль проклятий з підкуркульником до нього вам приступити не дають. Бийте, руйнуйте, нищять куркуля...

— Що ж зробиш? Диктатура пролетаріату, — зітхає селянин.

— Та доки в чорта тій диктатурі бути? — підхопив селянин середніх літ. — Я розумію диктатуру рік, два, ну, п'ять, в часи війни чи неспокою. А тут дивіться! Живемо ніби в мирний час, про війну й не чути, а диктатурою щобожий день баки нам забивають. Пролетарій — цяця, а селянин наче у Бога теля з'їв. Пролетареві двері всюди широкі, а ти, селянине, попосмикайся. Робітника до школи в першу чергу, робітникові платня певна і 7-годинний робочий день, і відпустки, і курорти, у виборах до рад робітник за п'ятьох селян голос подає, і в партію робітника раз-два приймають, і на посадах всюди робітник... Що ж це за робітничо-селянська влада? Цікавий я, чи є хоч один комісар у нас з селян, від плуга, з поля? Робітники мають спілки, а чому хліборобам не дають змоги об'єднатись, щоб боронили своїх прав?..

До гурту підійшов тип у військовому попросити сірничка. Селяни змовкли. Він оглянув усіх і зник. За хвилин п'ять вступив до нашого купе агент:

— Етот, етот, етот і ещо етот, за мной! — тикнув він пальцем на селянина з серпами, курця та двох сусідів і повів.

Я прикляк на полиці, ніби смачно сплю. Як вони зникли, скочив і гайда до іншого вагону.

.....

На ранок поїзд мчав справжніми українськими степами. Я ріс і цвів, наливався щастям, надією. З солодкою приємністю читав напис «станція Бахмач», з піднесенням минав «Ніжин», з захватом нетерпеливості проважав «Броварі» та ошчасливлений вискакував з другого боку на станції Київ.

Через 15 хвилин я сидів у знайомих на Тимофіївській вулиці і заїдав смачною вечерєю розповідь про свої двомісячні пригоди.

— Їжте, не стримуйтесь. Хоч у нас їжа тепер на пайки, але, на ваше щастя, Славко сьогодні не був на обіді, і залишилась одна порція, — припрошувала Надія Григорівна.

— Не просіть. Коли б Славкова порція й весь тиждень зберігалась, то я їй дав би раду.

Їв з вовчим апетитом, упливши весь обід, усе, що збереглося у них на чорний день від обмеженого пайка. Знайомі перепрошували й турбувались, щоб не було мені від того зле. Я й сам боявся, що багато їм, проте голоду не заспокоїв, а навпаки, жадоба їсти почувалась ще гостріше. Подавши п'яту з черги миску, повну купленої на завтра до борщу капусти, й завтрашній хліб, Надія Григорівна сказала:

— Оце з'їжте й годі. Хоч би й було щось, то не дала б, бо вам може пошкодити. Стримайте апетит на завтра. Зварю потрібну порцію.

— А чи не забракне?

У шумі хмелю після двох чарок риківки¹, в людським оточенні опам'ятався, що я людина, що я віджив людським життям, вернувся до життя. І споглядаючи милі, співчутливі обличчя знайомих, спокійну людську обстановку, дух тихого, щасливого сімейного життя, я присипляв, заморював у своїй крові дрожі й щеміння пережитих страхіть, я раз по раз відсапував, виганяючи з мого єства двомісячний переляк. Хвилинами не вірив, де перебуваю. Ласкаво-співчутливий погляд доброї Надії Григорівни переконував, що я в своїх людей, на рідній землі, де зберегти себе вже надто легше. Розчулений став, малювати фільми епопеї 10-місячних страждань та мученицької втечі. Чарка горілки надавала сентиментів і забарвлювала оповідання. Воно ясне, жахливе, орошене сльозами Надії Григорівни, тяглося до світанку.

А другого дня лагідно поголився, вимив кількаденний дорожній пил і бруд, П. М. виклав півсотні, і ми з Надією Григорівною пішли на євбаз².

Не той став і євбаз. Ні склепика, ні рундучка. Весь товар на плечах, на руках, за пазухою, під полою, чи в кишені. Ходить

¹ Горілку за царя називали «миколаївка», а за Рикова «риківка».

² Єврейський базар.

гуртами тьма народу, а торгу ніякого не видно. Найбільший попит за хлібом.

Три рази обійшли ми базар і нічого з одягу не бачили, бодай поношеного. Зупинились на шарпетках. Виторгували пару за три карбованці та взяти не могли: жид решти не має. З півгодини чекали, поки він розміняв п'ятку (у той час дрібних грошей в обігу зовсім не було — люди поховали все срібло).

Я звернув увагу на робітника. Він проходив майданом і викрикував:

— Хліба, хліба продайте!

Обійшовши базар кілька раз і, мабуть, зневірившись в купівлі, він став і скрикнув::

— Товариші, продайте фунт хліба!

Ніхто не обізвався.

— За фунт хліба карбованця дам!

Але й на такі гроші ніхто не зголошувався.

— Товариші! Змилосердіться. Двоє дітей вдома доздихує, другий день скніють не ївши, — викрикнув він нужденно.

Дехто обізвався на його повний болю викрик:

— Продав би, чоловіче, навіть так дав би, та, бачиш, сам шукаю. П'ятилітка. Питай у неї...

— Ох п'ятирічка, лиха сучка!

— Як не було п'ятилетки, їли хліб ми і котлетки, як настала ж п'ятилетка — нема штанів, лиш жилетка¹, — хтось підкинув до гумору.

— Ех, соціалістичне будівництво, бодай би воно прахом провалилось, — вилаявся робітник і сів серед майдану. — П'ятилітка, власть робочих, Україна, — почав він речитативом, а далі заспівав:

Україна хлібородная,
Німцям хліб віддала,
Сама голодняя...

— Тоді, казали, німці хліб забрали, вивезли, а де ж тепер хліб дівся?.. Де хліб український дівся?! — зірвався робітник на ноги й закричав у розпачі, розпанахавши на собі сорочку. — Я їсти

¹ Камізелька.

хочу, діти помирають! Де хліб дівся, грабіжники червоні, злодії?! — грізно кричав робітник, розлютившись, божеволівши.

— Дарогу даць. Что здесь за хуліганство? — продирався до оточеного товпою робітника міліціонер.

— Хліба, хліба хочу! — верещав несамовито робітник, аж поки міліціонер не смикнув його за рукав і кивнув головою.

— Чого? Куди? — стримано й болісно глянув на нього робітник.

— У міліцію. Там єсть давольна кармьожкі для такой брашкі.

— Не тягни, будь людиною. Продай фунт хліба, і я піду до дому.

— Ідьом без разговоров. Там палучіш двайной пайок, здесь неудобна.

— Не піду, відійди! — категорично заперечив робітник і сів. Міліціонер вхопив його за плечі й потягнув.

Той рвучко схопився й ляпнув міліціонера в вухо. Міліціонер поточився, обтер лице і нагло засвистав.

Збіглась ціла згряя міліціонерів і двох повели скрученого поясом робітника, а останні стали оголеними шаблями розганяти базар.

Вернулися ми з євбазу з одними шкарпетками. Одягнув мене П. М. в своє убрання і випровадили в добру путь.

Пішов я до сивоусого дідуса Дніпра, викупався — дай Боже, щоб не востанне — й рушив на станцію. По дорозі купив шклянку городньої махорки — навіть цього добра рідко можна захопити — і попрямував за станцію. В Києві не сів: перший-ліпший мій знайомий міг зі співчуття й жаху на мій вид мене видати. Рішив одійти кілька станцій.

Вийшов за Київ, зійшов на вали Посту-Волинського, оглянувся й жалісно зітхнув.

Прощай, золотOVERHA столице! Чи приймеш ти назад в свої обійми сьогоднішнього вигнанця? Чи діжду я побачити тебе в сонці золотої волі? Коли ж нарешті збереш ти під історичний прапор вистражданий нарід свій? Чи скоро вже примовклі дзвони, свідки сивої й недавньої твоєї слави, загудуть спрагненим благовістим: «Воскресла Україна, зацвіла!..»

.....

Ввечері на станції Боярка сів на казятинський поїзд. Довго роздумував — куди напрям узяти: на Бірзуду чи на Знаменку?

Зупинився на останній — там менше знайомих може трапитись. У Фастові пересів на ростовський поїзд і ранком був у Знаменці. Поснідав на базарі і пішов по шпалах у надії причепитися на товарний поїзд.

Одягнений чисто, по-інтелігентному, я не викликав майже ніякого підозріння і йшов цілком спокійно. Проїшов до станції Хирівки, втомився. З заздністю провожав одеський поїзд. Сяду — рішив — сьогодні в ночі буду вдома. Але поява на станції чекістів збила мою рішучість, і я, минувши станцію, селами пішов на Єлисаветград (тепер Зінов'ївське).

Дорогою нагнав мене погонич з Зінов'ївського окртраноту¹. Я саме закурював.

— Товаришу! Чи не угостили б куревом? Підвезу.

— А чому ж би й ні? — радо відповідаю.

— От, спасибі. Третій тиждень у кооперативі й на зуб нема. Сідайте, будете скоріше вдома. А хто ж ви і звідкіль?..

— Учитель, відстав від поїзду.

— Ага, значить свій!..

Коні несли по-комісарськи.

— Довго вони можуть так бігати? — питаю.

— Два-три місяці. Другий рік працюю у траноті, і що-два три місяці міняю коні. Мій завідувач як їде, то держись! Кожної далекої поїздки як не підпалиться чи скалічіє, то зовсім лопне кінь. Хіба йому шкода? Совет гроші дає, а зав на цьому заробляє. Акта складе, що кінь здох, а продає за півсотні. Я теж п'ятьорку маю, бо підписую акта, що дійсно здох.

— То ви несовісно поступаєте проти влади?

— А мені що? Хай командують, побачимо, до чого докомандуються пролетарії, — вицьохкував байдужо погонич, жадібно поглядаючи, чи ще велика залишається цигарка.

— Ви ж теж, здається, пролетар. Хіба нема у вас щирого почуття до своєї влади?

— Коли правду казати, то плювати мені на таку владу з високого дерева. Не до душі вона мені тепер. По-дурному поступають, а ще дурніше господарюють. Скажіть, чого їм до церкви лізти, нащо цькувати дядьків та обдирати, з хат виганяти? Я б так не поступав. Я так міркую: хочеш комуни — іди, а інших не

¹ Окружний транспортний відділ.

приневолю; не хочеш церкви — ніхто тебе до неї не силує, не примушуй же й інших.

— Чекайте, друже, більшовики ж не відганяють від церкви, а закривають церкви та здіймають дзвони за згодою парохіян, значить добровільно...

— Добровільно? За згодою? — і фірман обернувся до мене, підвищивши тон. — Це, на вашу думку, добровільно. А хай би... Надивився я на таку добровільність, як їздив зі своїм завоєм по селах на протирелігійну кампанію. В Іванівку, ту, що за Єлисаветом зараз, три рази їздили, поки церкву ліквідували. Я розкусив добре їхні добровільні фокуси. Тепер мені все ясно, як на долоні.

Ми закурили по другій цигарці, а заохочений погонич став розповідати про антирелігійну кампанію в Іванівці.

Приїхали раз, скликали сход. Село, почувши, що про церкву буде мова, усе прийшло на сход. «Не дамо, голову розторощим тому, хто поважиться до церкви лізти», — гула громада.

— Біда буде. Може б сьогодні про церкву не починати, — з пострахом попереджали Абрамовича місцеві комунарі.

— Не безпакойтесь, товарищі. Я убедіть сумею. Харашо, що бальшой сход. Відно, село активное, — заспокоював самовпевнений хвалько Абрамович.

— Ой не радує мене ця активність, — констатував голова сільради.

Сільські комуністи не помилялись. Щойно Абрамович виліз на стіл і заговорив перед сходом про церкву (а він жид, та ще й харкатий), його покрили окриками «Не треба, геть, не хочем слухати!» Один дядько присунувся до столу й смикнув Абрамовича за кожанку:

— Ей, ти, Хаїме, чи як тебе?! Чого ти до нас притаскався? Хочеш нам свою віру накидати? А синагогу вже закрив? Люди добрі, христіяни! Що воно робиться? З коморів добро повимітали а тепер до церкви беруться?! Доки ж терпіти?!

— Не стерпимо! Не віддамо невірам церкви! — загудів хором сход.

І в п'ять хвилин всі опинились коло церкви, готові власними грудьми захищати свою святиню.

— Ну, от бачите. Не хотіло село й не дало церкву закрити, — пробував я захитати погоничево переконання.

— Не дали?! Якраз! — сплюнув він набік і довго кивав головою. — В тому то й суть, що через тиждень з церкви комору зробили.

— Як же ж це так? — щиро зацікавився я так швидкою зміною. — Видно, переконали селян, що церква справді непотрібна?..

— Ой, дорого коштує їх те переконання, багато сліз за нього пролито та ще й сьогодні ллється, — сумно констатував фірман і продовжував розповідь:

Коли Абрамович вернувся до Єлисавету і показав у ком'ячейці протокол про підрив сходу, його освистали докором, глузуваннями:

— Абрамович баба! Комсомольці виконали завдання — позакривали церкви, а він старий партієць не зумів «абделать»...

А секретар ком'ячейки викликав Абрамовича на конспіративну розмову:

— Абрамович! Ти шляпа. Не сумел акалпачіть кулачья?! Считал тебе найбільше ідейним партійцем, і вдруг... Стидно...

Абрамович загорівся соромом та образою:

— Неделю сроку дай. Я ліквідірую ашібку.

— Харашо, падаждьом. Но сматрі, еслі аскандалішся апятя — білет партійний утеряеш...

І ранком фірман знов таскав Абрамовича в Іванівку, та не самого, а з агентом ГПУ. Пішла робота в дві руки. Абрамович обробляє сільраду, комсомол, а агент ГПУ працює з сексотами. Ці супчики знають добре, хто хоче церкви та хто найшкідливіший для комуни. Взяли на список 40 чоловік.

Абрамович скликав збори комнезаму, комсомолу й накручує проти церкви, а агент ГПУ ярих церковників ліквідує, провадячи суд-розправу на місці. Постягали тих 40 чоловік до сільради, зачинили в холодну, а грізний агент, озброївшись атрибутами чекістського впливу, викликав по одному «контрреволюціонерів»:

— Кулак, бедняк, середняк? — пристукував револьвером.

— Бідняк, — з перестраха ледве вимовляє свіжоіменований «контрреволюціонер».

— Церкві хочеш? — навідає ще грізніше.

— Хочу!

— Дурак! Согнійош в Допре! Аткажись от церкви і атпушу сейчас дамой.

Бідняк вагається у муках: і Бога боїться, і з сім'єю тяжко розлучатись.

— Відмовляюся... — проказує покаянник.

— Вот і атлічно! Свабоден! Следуюцій! Сколькo десятін імеєш?

— Та ніби п'ять і вісімдесять сотих на чотири їдоки, — теж тремтить «следуюцій».

— А, кулак?! Протів власті ідьош, народ бунтуєш?! Церкві хочеш, сходи сриваєш?!

— Та де?.. Та я ніде...

— Малчать, бандіт куркульській! Узять єво. Следуюцій! — Того беруть назад у казну, а «следуюцій» стає перед чекістом. — Каково соціяльне положеніє?

— Тобто як? — не розуміє спантеличений церковник.

— Сколькo землі імеєш, жлоб? Церков паддерживаєш? Попу калачі носіш?

— Та де? Я й сам забув, коли той калач бачив. Самі ж знаєте, що ні змолоти, ні...

— Не разсуджать, жлоб, а слушай і сматрі сюда. Церкві хочеш? — завертів чекіст револьвером.

— Хочу, бо я християнин з діда-прадіда.

— Отрекись, жлоб, падпіші атказ, запішісь у союз «безбожніков» вот здесь і на сходе галасуй протів, пайдьош дамой...

— Що ви? На гріх заводите? Убийте на місці, а проті Хріста не піду.

— Ідіот! Не пайдьош, жлоб, протів Хріста, так падьойш на Салавкі, — лютує агент.

— На які завгодно муки, а від Хріста не відступлю. Не маєте права так поступати. Віра в державі дозвол...

— Что? Взять етаво куркульськаво зубра!..

Так за ніч агент розбив весь церковний актив, а 14 чоловік приготували до Допру. За той час Абрамович прекрасно вимуштрував сільраду, комсомол та комнезам геть до дріб'язків: що кому на сході говорити, де стояти, як голоси числити, кого на сход покликати, як на куркулів впливати і т. д.; незаможники повинні підмовити й привести всіх членів своїх родин та сусідів; хто б з незаможників чи комсомольців, або їх родичів, голосував за церкву — ці літають з організації.

Аж удосвіта виїжджали «працівники» з Іванівки, а слідом за ними прибули з району міліціонери й повели до Допру чотирнадцять «контрреволюціонерів».

Абрамович писав секретареві комячейки рапорт: у селі зроблено перелом, село усвідомило шкідливість церкви і вимагає її закриття.

Через три дні Абрамович знов у Іванівці. Зібрав у клубі «Металіст» два десятки агітаційних брошурок і передав Іванівському сельбудинкові, як подарунок за активну роботу, розмалював в округовій газеті Іванівку, як червоне село.

Бадоро почував себе Абрамович, а з ним і захочені іванівські активісти. Певні були в успіхові сходу, навіть протокол про одностороннє закриття церкви завчасно склали.

Та знов не повезло. Хоч виконавці загадували на сход лиш через третю хату, тільки «своїм», хоч був робочий день — зійшлись усі, а головно, жінки. Ще й сходу не відкрили, як баби почали:

- Де він, той анцихрист, що хоче церкву зачиняти?
- Людей, сучий син, поарештував і хоче цим застрашити?!
- Де він? Хай покажеться!..

Настрій на сході створювався явно небезпечний. Активісти радили сход не починати. Але Абрамович напам'ятував з «баб'ям розделат'ся в адін прійом». Одначе, трохи помилився. Голова сільради відкриває сход, а баби гудуть джмелями, руками вимахують. Голова сільради силиться перекричати, а баби ще дужче розходяться. Вилізла на стіл місцева жен-делегатка, жінки її зі столу струтили:

- Геть, помийнице комунарська! Геть, повіє продажня!

Виступив сам Абрамович. Свіжа людина вплинула — замовкли — та не надовго. Лиш вимовив слово «церква», його оглушили хором:

- Не дамо церкви жидам на поталу!
- Геть пархагого!
- Женіть його до синагоги!

І з криком сунули до трибуни. Перекинули стіл, звалили голову сільради й кинулись до Абрамовича. Він, мабуть, ще не був у бабським перепльоті і зляканий вхопився за револьвер.

— А, ти ще й стріляти берешся? — схопила вчасно молодиця за руку.

- За патлі пархача та до землі!

— Бий жида, щоб не ліз до нашої віри.

Збили, зім'яли й давай товкти...

Хто знає, чи діждав би він більше зачиняти церкву, та... не-заможники врятували. Вони скупчилися коло столу й раптовим натиском відкинули жінок та підняли стовченого Абрамовича.

— Набрався ж ваш Абрамович! Замість закрити церкву, до лікарні попав, — відгадував я кінець кампанії.

— Де в чорта?! — розбив одним подивом мій висновок пого-нич. — Заїлий жид напомігся завдання виконати. Їдьмо до дому, кажу йому, а то ще голови позбудетесь. А він образився. Або, каже, привезу в ячейку протокол про закриття церкви, або мене мертвого звідсіль вивезуть. Подряпаний, роз'юшений, написав листа до райміліції, а другого до ГПУ і звелів мені негайно їхати, щоб сьогодні ще й назад вернутись. Дивним здавалося, що може допомогти якийсь там папірець, коли тут найстаріша баба гідна взяти коцюбу, щоб церкву захищати...

Аж вийшло — фірман помилився... Папірці помогли. За од-ним приїхало два агенти, за другим шість міліціонерів і швидко доконали справу.

Святої неділі ранком викрито причину релігійної заблуди. В селі існує підпільна церковно-контрреволюційна організація, а на її чолі стоїть місцевий священик — 68-літній отець Василь. Дарма, що він по світу ледве ходить і за ворота найманої своєї хати не виходить, та й до нього старенького рідко хто навід-ується, хіба лиш у требах. Агенти відкрили «таємницю», що о. Василь заклав проти влади куркульську боївку, яка шкодить всім замірам місцевих органів і готує чорну ніч-різню на ком-сомольців.

Вжахнулося село цим викриттям. Тітки заголосили до неба, як почули, що ГПУ панотця заарештувало. Старе й мале посу-нуло до церкви. Хтось навіть бамкнув на сполох. Та дзвін скоро урвався й затих навіки. Не довелося після того іваньківським дзвоном набожний люд до церкви закликати.

У селі страшенний рух. Церкву обступили всі віруючі, мі-ліція в домівці панотця обшук переводить, а коло сільради на скору руку сход. Зачитали про «страхітливе шкідництво контр-революційної організації», арештували з місця 10 чоловік — чле-нів «таємної боївки», вивели під багнетами панотця і під таким вражінням проголосували закриття «кубла контрреволюції» —

церкви. Зарядили сувору ескорту, вирядили до етапу 11 чоловік «таємної боївки» і пострілами розігнали з церковної огорожі людей...

І в той момент, як етап був за селом, як жінки й діти, заливаючися сльозами, прощались з мужами, батьками, село здригнулось від події: загітована юрба на чолі з жидом Абрамовичем переможно вступала в стіни церкви. Комсомольці вдерлися на дзвіницю, рубали сокирами, пиляли терпугами дроти і з гуком пускали на землю столітніх вістунів благовістя... Ікони, хрести, ризи поздіймали і склали в сільрадівській кладовці разом з реквітованими селянськими ряднами, свитками, кожухами й збіжжям.

Абрамович з активістами справляли тріумф перемоги. Довгенько думали, що замість церкви учинити?.. Сельбудинок добрий, сільрада в попівському будинку. Бракує складу на зерно.

— Дайош із церкви зсиппункт зробимо! — ляпнув Абрамович голову комнезаму приятельськи по плечу.

— Дайош! — погодились усі.

Так і до протоколу записали, а секретар комсомолу, замість зрубаного хреста, на церкві червоний прапор почепив і спиритно-художньо на церковних воротях густою сажею намалював «Іванівський зсиппункт».

Веселий прощався Абрамович з місцевим начальством, дякуючи за допомогу та обіцяючи навідуватись, як запрацює новозаснований осередок «войовничих безправників».

— Ну й розделали ж ви, товариш Абрамович! — підзадьорував дорогою погонич.

— Ну, ещо би! В 1917 году, как разкулачивали кафедральный сабор у Ленинграде, так с палицей управілись, а тут чтоби с бабйом не разделаться?! Чепуха. Опит імею. Я за місяц мог би палавіну церквей в округе закрить. Главное — нужно уметь нажать.

Довгенько вихвалявся Абрамович перед погоничем про свою славетну боротьбу зі всякими контрреволюціями та старанно приховував золотий хрест, що ніяк не вмiщався в боковій кишені й вилазив наверх.

— Тпру... — спинив фірман коні й скочив.

— Що таке? — питаю.

— Шина, тряся його комуні-мамі, злетіла.

Він оглянув і безнадійно вилаявся:

— От тобі й радуйся соціалістичним досягненням. Цвях випав, згубився, шина злетіла і ні сюди, Микито, ні туди, Микито, бо ключ давно не бере. Що ж його робити? — і з веселого тону фірман перейшов на заклопотано-сердитий: — І то щоразу! Як поїдеш, так і намучишся! Сукини сини! Мітингами нас заливають, на діаграмах всяких заводів плодять, а ключа ніде купити. Ну як його злість не буде чоловіка брати? — схилився він над шиною, раз по раз промовляючи до лайки.

— Чекайте, друже! Погодіться з тим, що весь промисловий застій виник через реконструкцію-перебудову господарства на соціалістичні засади.

— Але, не сердьте! Який дурень повірить, що для якогось ключа чи охналя потрібна ваша реконструкція. Годі. Забрехалися по самі вуха. Вони про реконструкцію співають, а дядько вуха затуляє. І побачите: реконструкцію проведуть, охналі являться, та возів не стане. Так, як уторік з машинізацією вийшло. Крикнули: «Геть косу — машині дорогу на село!» Прийшли жнива, машини не зуміли дати, кіс не наробили, от жнива дубляться ще й досі. Дядько мусів продавати телицю та купувати косу. Крутять, я вам кажу, гірше, як циган файдою.

Фірман зняв з коня повода і сцуровав шину:

— Отак їздять пани-комуністи. Як поб'ємо старорежимські вози, прийдеться комісарів на людських плечах возити, бо они зі своїми реконструкціями нових возів не побудують.

— Дивні речі ви говорите. Мені здається, що ви зі мною так кажете. Правда, є в нас хиби, але все ж не те, що буржуазна влада, — хотів я зрівноважити розмову.

— Не вірю. Не бачу я ніякого пуття в них. Куди не глянеш, скрізь занепад, шарлатанство. Та як начисту говорити, то й ви в їхню силу не вірите, бо хто їхню руку тримає? Одні лише партійці, та й то не всі. Хто хитріший, той робить лиш на око, або партбилет зберігати та на добрій посаді триматися. Я до них добре придивився. На зборах кожний аж слинить, так галасує за рівність, справедливість і братерство, а на ділі готовий все до власних рук загарбати. От хоч би мій Абрамович. Залишилося в нього на весні 2000 карб., від ліквідації старих возів. Робітники просили, щоб дав ці гроші на ремонт їхніх помешкань. Не дав сукин син, каже, вони призначені на поширення траноту, а натомість відремонтував помешкання для спровадженої з Одеси

Хаечки, виписав радіо, ніби для клубу, поставив у розмальованих кімнатах і «наслаждаються» вдвох з Хайкою «культурою», а як занудить — ідуть на мітинги й співають дурним робітникам про соціалізм. Всі вони верховоди-гади однакові. На словах хоч з медом його їж, а на ділі?.. Як подумаєш — за що народ голови клав у час революції...

— А ви теж захищали революцію?

— Аякже! Був дурний, в найбільший розгар у Червоній армії служив. Ще й як воював? У восьмому советському був.

— Знаю, знаю. Це Таращанська дивізія? Бойові хлопці були.

— О да. Тепер нема таких полків. Загалунили собі голови «раєм» і різали рідного брата «до перемоги». Такі дурні, як я, й завоювали революцію. Не було би їх, сьогоднішні комісарики давно в землі погнили б. Тепер нема й не буде вже таких полків. Сьогоднішнім червоноармійцем не навоюють. Коли б буржуазія мала розум та оце вдарила зо всіх боків, поховалися б комуністи, як полохливі зайці.

— А я інакшу думку маю. Армія в нас велика, озброєна за найновішою технікою, а дух...

— Пустяки. Гріш ціна всій армії. Кажу вам, що мобілізований не буде воювати; більша половина пішла б у ліс, у банду. Одна надія на сьогоднішнього червоноармійця; він ще напнтаний радянським духом, але агітаційний дух, що рясно сиплять ним по клубах, розвіявся б від першої кулеметної стрічки. І вийшло б так, що тої зброї не було б кому в руках тримати.

— Ну, а як би війна, то ви пішли б напевне захищати.

— Кого? Тих, що до нищоти нас всіх довели. А не діждуть! Хай комісарі свою владу захищають.

— А якби мобілізували?

— Тоді вже бачив би, чи не йти, чи йти до когось іншого... А що газети пишуть? Ви їх частіше в руках маєте. Чи справді буде війна?

— Хіба вам її хочеться?

— Боже мій, кому її не хочеться? У ній одній рятунок і надія. Вона б нам руки розв'язала. А то дивіться: порозстрілювали тисячі людей, позаганяли на Соловки, стероризували села і тримаються, панують... Але так воно не може бути. Прийде ще, вернеться 19-й рік. Ой, вернеться... Скажіть, чи справді Петлюру забили? Не віряться. Мабуть, брешуть комуністи...

— А ви ж що маєте до Петлюри? Та ж ви його 19-го року били...

— Дурні, були та й били. Тепер би не так було. Ой, не так... Тепер пізнав народ, хто був Петлюра й за що боровся. Коби він лишень обізвався — пішов би на його заклик і селянин, і робітник.

— О, цьому вже не вірю! Як-не-як, а робітник до смерти бився б за владу рад...

— Хто? Сьогоднішній робітник? Не знаєте ви, чим він дихає. Підіть ось хоч би на завод «Комінтерн» (колись «Ельворті») та поговоріть з робочими, тільки не на каззоннім мітингу, а в іншій місці... аж сичать, просять війни. Тоді б вони показали свою вірність пролетарській владі; аж в носі закрутило б отим Сталінам. О, це вам не 19-й рік. Розуму набрався всякий. В щоденній кількогадинній черзі за фунтом хліба добру політграмоту пройшли, а власний шлунок відповідь дав — де українська пшеничка дівається, хто там накази диктує, і де наш справжній брат: в червоній Москві чи тут, на Україні...

Погонич зупинився у воротах Єлисаветграда і показав шлях на станцію.

— Оце ми й попрощаємось.

— Е ні, підвезете мене до ГПУ; я розкажу там нашу розмову. Він став на бричці ошпарений і довго не міг слова вимовити.

— Що?! Хіба ви?.. Ви ж учитель... Змилосоєрдїтьсѧ, у мене діти...

— Не бійтеся, ні, прикрости не зроблю... Будьте здорові. Дякую, що підвезли...

— А бодай вас, — зітхнув фірман з полекшою. — А я вже... Що ви думаєте, такі часи... І щоб тоді мені?.. прийшлося б пару літ попаритись...

.....
Я пройшов містом, оминув станцію, проскочив деревляним містком р. Інгулі і попростував поволі шпалами, в надії вчепитися на якийсь потяг.

Смеркало. Десь коло третьої будки нагнав мене товаровий поїзд. Я вчепився на тендері, де сидів робітник з Плетеного Ташлика. Він теж їхав зайцем, дарма, що працював на станції вантажником.

— Чому ж ви знижки собі не роздобудете?

— Ет, — махнув рукою робітник, — хіба не знаєте порядків? Вони шукають причини, щоб якнайбільше з робітника здерти, а не то, щоб полекшу якусь зробити. Знижку мають тільки штатні, а їх на станції три, хоч круглий рік працює 800—1000 робітників. Безладдя. Присядьте. Можуть помітити. Тепер на зайців строгість.

— А якби хабаря кондукторові?

— Не візьме, боїться. Може ви сексот, видасте в ГПУ, а за це звільняють без розбору, ще й до Допру садять. О, станція. Скачіть, бо як піймають, штрафу не оплатитесь.

Я впав у рів, поки не проїхали вози, потім обійшов станцію. Очікуючи з-поза дерев відбуття поїзду, помітив постать, теж, очевидно, зайця.

— Поїзду чекаєте? — підліз до нього й заговорив.

— Так, з Києва їду.

По кашкеті я пізнав у ньому студента.

— На вакації, певне? Хіба студенти не дістають залізничних знижок?

— Вийшло так, що я відмовився, а грошей на білет не мав. Ви втікати ж з Києва мусів конче.

— Щось, певне, позброїли та впали в око ГПУ?

— До ГПУ ще діло не дійшло, а недалеко було.

— Цікаво знати, коли можна? — хотів я допитатись.

— А ви ж хто будете? — приглядався студент до мене.

— Вчитель з Балти. Був у Києві на екскурсії. На Знаменці відстав від поїзду і оце пробираюсь в такий спосіб, бо гроші всі в товариша. А ви, здається, студент політехніки?

— Так, був, а тепер, ні. Посилали нас на трьохмісячну практику в Донбас на шахти. Маючи вже гіркий досвід, багато з нас відмовило їхати.

— То чому ж? Практика політехнікові конче потрібна.

— Звичайно, потрібна, але не така, як її тепер дають. Торік на вакації виїхало 94, а вернуло здорових 57: дев'ятьох на смерть завалило на дні штольні, 16 покалічило, а решта захворіли від незвичних тяжких робіт та задушливої атмосфери. Результати так уразили студентів, що багатенько ще з осені виступили з політехніки, а половина тепер застрайкувала проти поїздки на Донбас. Посилали делегацію до Наркомосу, але не допомгло. «Пролетарський студент повинен пройти всі перипетії виробни-

цтва, — кажуть в Наркомосі. — Їдьте без сентиментів». Мусіли їхати, а кому ще жити не набридло, той втік додому.

— То вас же виключать з інституту?!

— Хай виключають. Волю вищої освіти не здобути, а живим бути.

— А я гадаю, що ви кепсько зробили. Може б такі живий зістались. Штольні тепер удосконалюють.

— А ви бачили?

— Чув, читав з газет.

— Не вірте. Їх вже п'ять літ удосконалюють, а нещасні випадки з кожним роком більшають. Дійде до того, що ніхто до штольні не полізе. Вже й сьогодні робітник до неї спускається тільки під сильним хмелем. Стоїмо під загрозою вугляної кризи, бо видобування вугля катастрофально падає з кожним місяцем.

— Дивно, чого такі слабі засоби забезпечення та застороги?

— Причин, товаришу, багато: нема господарсько-технічного догляду, ніхто про стан та якість штолень не турбується, нема діяльних фахівців. Призначають на завідувача штольні чи дільниці якогось партійця, а він поняття в технічно-видобувній ділі не має, боїться сам близько до шахти підходити, більше на кампанії роз'їжджає та брехливі звіти про піднесення продукції підписує. А технік хоч і знає діло, та не хоче рук прикладати і десь далеко в кабінеті пляни розбудови штольні складає, бо відповідальність за нещастя несе не він, а завідувач. Словом, виробництво в запусценні, в обіймах катастрофи. Думаєте, в Шахтинському ділі шкідники-специ винні?.. Брехня! Не було на кого очевидну вину скласти за злочинне керівництво і, щоб виправдатись перед робітниками, звернули на фахівців та десятки безневинних людей на Соловки позасилали. Сучасна вища адміністрація в Донбасі — неuki, а шахтар — це здегенерована людина, яка живе поточним днем, сподіваючись щохвилини смерті. Це не здоровий виробник, а людина моменту, що животіє одною лиш получкою та випивкою, бо завтра для нього не існує.

— У вас мильний погляд на шахтаря. Це ж первоцвіт пролетаріату. Від їхнього імені влада існує, вони репрезентують найголовніші посади в уряді.

— Не говоріть, бо це брехня. Їх так болить голова за владу, як... Набавте їм карбованця-другого на день, підвезіть на шахти дешевої горілки і садовіть на пролетарським троні бодай турець-

кого султана чи американського льорда, — вони з однаковим захватом за чаркою гукатимуть «Хай живе».

— Не могу вірити такій духовій порожнечі шахтаря. Та ж пишуть про першоклясну організованість, свідомість і дисципліну серед робітництва Донбасу. Таж там усюди по дільницях клуби, бібліотеки, культуробота...

— І це брехня. Я був і бачив те організоване життя. У самій масі робітництва не то клубів, а навіть житлових помешкань путніх для робітників нема. Тіснота, гидота й бруд, а про культуроботу шкода й мови. Та, власне, робітник потреби в ній ніякої не відчуває. Нема в нього ні часу, ні охоти: 10 годин у штольні, 8 спати, а 6 у кабачку чи, по-інтелігентному, в буфеті. Отам проходить вся організованість та культуробота. Не чути там, щоб шахтар потребував книжки, клубу. А як закрили були під Сталінградом кабачки, пролетарі одногосно страйком відповіли. Оброблений політично лише той, хто фізичної роботи в штольні не провадить й більший час вештається по конторах, далеко геть від шахти. Там, правда, клуби є, книжки читають, бо в них і час найдеться, і потреба прочитати якісь тези, щоб темним шахтарям баки забивати...

У такій розмові доїхали до Помошної. Наш тендер зупинився просто вартового. Ми скочили поза вагони, а вартовий услід нам «пах». Згарячу забіг я в довгу валку вагонів, відбившись від товариша. В темряві довго блукав по рейках, відгадуючи, яка з них на Балту.

На щастя, потрапив добре і за семафором вчепився на той сам поїзд. Уже сіріло, як він прибув на Любашівку і тут став. Очікувати чергового поїзду удень на станції небезпечно.

Я вирушив навпростець пішком. Йшов цілий день шмалко, піднесено, відмірявши добрих 80 кільометрів. А пізнього вечора, нестримний щастям-радістю, обіймав рідних, сина...

IV

РІДНИМИ СЕЛАМИ Й СТЕПАМИ

Зустріч була і радісна, й тяжка.

— Боже! Що вони з тебе зробили?! На десять літ постарівся! — вжахнулася дружина.

Мати не пізнала, чи з несподіванки чи з переляку. Синоку і привітатись не хотів.

— Не бійся, синку! Це дядя, рідненький дядя, — запевняли його всіма аргументами, однак він не хотів виявити до мене ні найменшого родинного почуття.

Не легко було представлятися своєму синові як дядя, хоч би й рідний, та інакше бути не могло: коли б він з дитячою отвертістю сусідам похвалився, що був татко, моментально дійшло б до вух ГПУ, і родичів потягнули б.

У хаті не знали, як гостя приймати, що раніш — чи готувати їжу, чи розпитувати, чи вживати засобів застороги. Не доведи, Господи, доброму чоловікові в таких умовах гостювати! Плакали й тішились, жахалися, зітханнями-сльозами теплили мою розповідь та раділи, що живий вирвався з пекла.

Оповідав до ранку. Щоб не попасти в лабеті Чрезвичайки в рідній хаті, з-перед очей родини, я перейшов на поле. Серед високих соняшників зіп'яли мені курінь, і я, нехай би не востанне, смачно-здорово заснув серед вільної природи, на власнім полі, на рідній землі...

.....

Прокинувся опівдні. Коло мене сидів тесь.

— Що ж на селі нового, доброго, розкажуйте,

— Нема тепер добра на радянським світі. Скрізь біда нескінченна. Душать соціалізмами. Ще не скінчився землеустрій, почалась контрактація; нею завели справжню панщину: ніде нічого ні купити, ні продати — все держава по твердій ціні за безцін загарбує і спекулює гірше, як найбільший колись Мошко-жмикрут: восени збіжжя забирала по 65 коп. — 1 карб., а весною пуд житнього борошна продавала по 4—5 карб.; годує господар свинку чи теличку, то вже не вільно йому зарізати та скористати, а здавай по твердій ціні. На все, що йде від селянина, з села, тверда ціна, а що до села приходять, то луплять сімдесяту шкіру; за зерно платять 50 коп. — 1 карб., пуд найдорожче, а прийде чобітки купити чи щось з одежі, то кооператива 100—150 пудів¹ збіжжя за них дере. Млини позачиняли, мелеться лише за картками і більше 20 пудів зерна на рік не змелеш, а пшеничного зерна от вже більше півроку, як заборонили на камінь пускати. Податки подвоїли; ось учора принесли податковий лист на 78 карб.

¹ На 100 кг треба 6 1/4 пудів.

— Так скоро? Ще врожай на пні, а рахунок підносять?! Як вони вгадують, де скільки вродить?!

— О, вони всевидючі й всезнаючі. Сидять у Москві, а бачать, що в мене на сіножаті посіяне, і скільки пудів десятина видасть. Я ще в травні читав брошурку, у якій сказано, що в нашому районі десятина жита цього року дасть 75 пудів урожаю. За цим московським Соломоном і розкладку зробили. У податковому листі стоять нові об'єкти оподаткування: маєш пару вуликів — оплати додатковий прибуток; повіз два рази фіру — сплати побічний заробіток; розплодив новий десяток курей — плати додатки за інтензивне господарство; на коні, корови, вівці/свині податок збільшили до того, що не один господар мусить шкапину продати, щоб лише податок за неї заплатити. Словом, дубасять-обкладають, що тільки в очі кинеться.

— Так-так, уходять в курс сільського господарства. А щось жнива затягнулися цього року.

— Народ не квапиться.

— Та ж зерно сиплеться.

— Хай сиплеться — не шкода. Селянина це мало проймає, у вуха води набрав. Більше з поля збере — більше з нього здеруть. А робити на когось годі. Колись село жило землею, за аренду на ножі стинались, десятинка ставала за трагедію в родині, а тепер?.. Оце прийдеш до сільради й чуєш: «Здаю дві десятини, не хочу обробляти, хай комісарі хазяйнують». Селянин добровільно здає землю, свою дідівщину, здає частину самого себе, бо земля-праця, замість радості й достатку, руйнацію, могилу, Соловки йому торує. Не той став селянин. От жнива в розпалі, зерно на полі висихає, просить коси, а пройдиш селом, по садочках і найдеш десятки гуртів, що, як у свято, запивають самогонку. Найпрацьовитіший господар, що колись десятою дорогою обходив чарчану компанію в жнива, тепер дні й ночі п'є, хліб на пні сохне, тне, а він п'є. Колись село з побожністю чекало жнив, господар з благословенням Божим виходив на ниву, всі справи відкидав на той час, а тепер... Не ті часи, не те село...

— І чим це кінчиться?

— А біс його знає. Голодом! Він конче буде і дай Боже. Може змора задушить комуноу.

— Сумно. А як з колективізацією?

— Провели, мусіли.

— І добре працює колектив?

— От будеш їхати колективськими ланами, то й побачиш наслідки праці. Та не лови гав, щоб, бува, вовки не вхопили.

— Тобто такий великий врожай виріс?

— Урожай то великий, та не тим, що сіялось, а буванами. Поки зійшла кукурудза — лобода по пояс вигналася; пізній соняшник мушка поїла, а замість нього пирій піднявся в пахви. Показали колективщики, як господарювати! І слава Богу. Старі колективщики розбігаються, а нових не заманять.

Тесть розповів, як їх колективізували. Прийшло з району розпорядження заснувати СОЗ¹. Скликали сход. Перебили селяни виклад уповноваженого з району про колективізацію:

— Не треба нам колективізації. Буде з нас землеустрою! Другий рік озимини не маємо через нього.

Сход розв'язали. Уповноваженому соромно було вертатись до району з таким протоколом. Крутився він на селі, аж поки одного вечора хтось голови не провалив. Його чортяка не взяв, натомість колективізацію в три дні провели.

Ще вдосвіта прилетів загін чекістів. Весь день нишпорили по селу, а під вечір викрили таємне «кубло шкідників», що гальмують справу колективізації. Хто ці шкідники й чим вони шкодили колективізації — чекісти не сказали; провели закрите засідання з сільським активом і з тим поїхали.

Гадалося, що справа цим скінчиться. Аж через тиждень приходить секретний припис: «В цілях прискорення колективізації села пропонується виділити 12 «шкідників» на «виселені».

Зібрався весь сільський актив і виділив 12 «шкідників». Чим керувалася сільрада, визначаючи «шкідників» — і досі докладно не відомо. Ходять різні чутки по селу: Вовченко ніби пішов в Архангельську губернію через те, що до Харкова в справі повернення дзвонів їздив; старий Зазуля попав у список лиш тому, що в Драгана на весіллі креном голову сільради образив, а Доманюки з рідним селом розпращалися за те, що якісь злодійські махінації голови комнезаму викривали. Багато всіляких чуток ходить і досі про цих 12 жертв, та й багатенько комнезамців вихваляється: «Це я його на Соловки запроторив. Нехай би був не заїдався. Сказав — угроблю, от і вгробив. Хай знає, що влада на місцях».

¹ Товариство спільної обробки землі.

Тепер різне говорять, а тоді спало це рішення на «шкідників», як грім на голову. Під вечір того дня всім жертвам загадали:

— Готуйтеся, Никифоре, в дорогу!

— Збирайтеся, Степане, із сім'єю, поїдете геть з села. Вас виселяють.

— Куди? В яку? За віщо? Що за напасть? — у розпач кидалися «шкідники», мліли на місці приголомшені жінки, намагаючись збагнути, що за лихо...

Та більше їм нічого не казали. Увечері прибув загін міліційського конвою, і «шкідників» виводили з села.

Були то нечувано-жахливі картини прощання-проводів. Повторились у найповніших фарбах часи татарських лихоліть, наїздів диких орд, страшного ясиру. Таких плачів, ридань і розпачу душі людської село від діда-прадіда не пам'ятає. Вмлівало, переставало битись серце, німіла в жалоцях душа. Нарід квилів благаннями до неба...

— Боже великий! Чи бачиш, що твориться?.. Во ім'я чого?.. Яким правом?!

Вигнати безневинних людей з рідного села, відірвати від любої землі, з теплого кубельця й зимою в холоді-голоді таскати Бог вість куди, як прокажених?! За віщо ж це? Чи ж вони злодії, розбишаки?! А вистраждані матері, хворобливі бабусі, а діти-немовлята?! За який гріх їх беруть на поневіряння?!

В'янула душа, мутився розум, як жертви побивались, як клякли, чіплялися за двері, як припадали непритомні на воротах, як плазували-квилити дорогою перед катами... Як холодно-суворі насильники конвоїри немилосердно викидали з хат, тягнули, виштовхували з подвір'я, ловили по хлівах, горищах, як звірят...

Стара Доманиха припала в дверех до одвірка й залякла — непритомну на сані кинули. Зазулева дочка, прощаючись з сусідами, ахнула і задубіла — ховали її другого дня на ріднім кладовищі. Ткаченка Гриця хлопчина вибіг за ворота й скрикнув: «Куди ж це нас, татуню? За віщо? Гвалт! Не піду з дому!» — заверещав, несамовито борсаючись. Його безжалісно вхопив міліціонер і потягнув до саней. Свитинка йому спала і хлопчак голим тілом сунувся снігом здовш вулицею.

Жахались, руки ламали, волосся рвали близькі, плакали родичі, зітхали тяжко всі, багатші і бідніші...

А як підводи вирушали з місця, здійнявся розпачливий вереск, як перед смертельною стихією.

— Прощайте! Гвалт! Не дайте нас! Рятуйте! — ревіло несамо-
витим жалем-жахом сорок шість виречених на смерть людських
істот.

Село інстинктивно кинулося за етапом. Та стримали. При-
кладами, стрілами в гурт розігнали, двох душ поранили, коня
забили...

Етап ховався за селом у нічній темряві. Село рідне, любі ниви,
добро, роками плекане, рідня, сусіди, приятельство, все миле
й дороге... зникало все... навіки...

.....
А з роси крові-сліз таких етапів спливали соціалістичні осе-
редки-колективи...

.....
Багато картин-страхить розповідав мені тесть. Він, як досвід-
чений селянин, добре знає сучасне село, уміє спостерігати в ньо-
му всі процеси. З його розповіді я відкрив багато мені незнаних
досі явищ-трагедій червоного села.

Страшне завели на селі з отією штучно насадженою «кля-
совою боротьбою». Старого, тихого, одноманітного колись села
і не пізнати. У сіру безвість провалилися братерство, дружба
й одностунність хліборобів. Нема старої дружньої громади. Не
для села тепер усе будується, твориться! Тепер усе скеровується
в користь одних-«синків» і на зло, на погибель других-виродків.
Одних по голові глядять, тягнуть за собою, травлять, мовлять,
візьми його, Охрима, души Трохима за горлянку, бо в тебе три
десятини поля, а в нього аж цілих п'ять з половиною.

За шмат сусідового поля нацькований Охрим допомагає су-
сіда скубити. За клапоть поля, за червінець — деруть брат брата.
А комуністи торжествують та голять і Охрима, і Трохима, хоч
кожного у ріжний спосіб.

Нема села, не стало селянина, зродилось пекло цькувань,
сварні й розбрату, а в ньому куркуль, бідняк і середняк. Кожно-
му мешканцеві села вчепили один з цих ярличків.

— То що за чолов'яга? — питаєте. Не Кирило й не Данило,
дістанете відповідь, а інакшу.

— Та то куркуль, — скажуть зі злобним притиском; коли пи-
таєте бідняка про заможнішого.

— А промовляє що за один?!

— Наш активіст, незаможник, — додадуть відрадно й хвастовито.

— А що ж то за гурток мовчки й хмуρο слухає?

— Так собі, ні риба ні люди, ні се ні те — середняки, або куди вітер віє...

І за ярлик іде завзята боротьба, бо значить він багатий. Куркуль за все подвійно платить, куркулеві земля найгірша, його зайвий, дев'ятий, раз у підводу виженуть до чорта в зуби та в собачий час, йому в кооперативі й сірничка не продадуть, і суд йому інакше судить, бо він навіть перевернувся зі снопами на незаможникове поле з контрреволюційною метою.

Зате незаможникові, а особливо активістові все можна, все даром: податків не платить, при кожній грошовій оплаті знижка, всюди привілеї, і все можна, хоч би й голову розбити куркулеві безневинно; суд не засудить, бо прийме «во вніманіє ево бедняцкое проісхождение і пріродную класовую вражду».

Середнякам уже не те; цим що з ложки спаде: то приголублять і попустять, як добрий у державі настрій та міжнародня ситуація, то налякають і прижмуть, як десь провал, чи війною запахне.

Не можна сказати, щоб ярличок той був постійний. Ні. Він міняється і навіть дуже часто. Сіє чоловік як середняк, а податок платить як кулак. Чому? Не догодив місцевому начальству, не вволив його високої волі, не запросив у гості, не продав за запропоновану куцу ціну жеребчика. Лягає спати чесним незаможником, а встає міцним середняком, бо вчора посварився з секретарем чи іншим активістом. Буває так, що «пролетарско-революційний» незаможник враз дістає ярлик вредного підкуркульника — певне десь контрреволюції підпустив.

Впливають на це ще й причини від «власть імущіх свише». Накладуть, приміром, на село свіжих п'ять-десять тисяч пудів хлібозаготівки.

— Не виконаю, — чухається голова сільради.

— Как? А куркулі? — нагадують у райвиконкомі.

— Не буде стільки куркулів, — признається голова.

— Нічево падобнаво. По нашему соображенію, у тебя в селе должно бить 25 процентов куркулей, — навчають із району.

— Не буде стільки! — божиться голова.

— Значіт, ти плохо опреділяєш куркуля. Имеєт 3—5 десятін, корову, пару лошадей — вот і куркуль, і жмі почом зря; нечево лімонітсья, видержіт.

Вертаєтсья голова додому, перекидає в пам'яті чотиридесятинчиків та парокінчиків. А їх до якого часу на селі є ще багатецько. Ото який пам'ятніший, той куркулем рано прокидаєтсья. Не лімонятсья.

— Хома, — звертаєтсья новонароджений куркуль до голови, — чоґо це я в куркулях опинивсья?

— Чоґо? А ти що на сході з кутка в неділю підкидав? Казав тобі: «Ей, Свириде, шануйсья, бо куркуляку вліплю... Забув, пащекував?..»

— А за що ж мене у список вперли? — дивуєтсья другий. — У мене-ж стільки само поля та скотини, як у брата. Він плохий середняк, має знижку, а я... Дивно... За що ж це?..

— За що? Вже ж не інакше, як через те, що твоя корова часто двоє телят водить, а ти ні разу не покликав голови на молозиво... Все з куркулями, — підкидають збоку гірким жартом.

— А я знаю, за що мене куркулем зробили, — обзиваєтсья догадливий. — Попа разів зо два на ярмарок підвозив; раз голова КНС, минаючи, навіть кивнув. Ото ж не даром він кивав...

А часто буває так, що ярличок перемінити можна. Дай голові чи секретареві 25 — із міцного середняка у тихі бідняки запишуть. Позич нишком 50 та довгий могорич постав — із куркуля у бідні середнячки поставлять.

А з цього виходить мало втішного для комуністів та розір для господарства. «Куркулі» порозумнішали:

— Як влада проти нас, так і ми для неї. Хай незаможники годують комісарів. Побачимо, до чоґо доправують.

Прийшла весна, а в селі і зеренця не найдете, бо в куркулів забрали, незаможники не мали, а середняки, після всіляких обкладань, ледве дихають.

Голодний бідняк до куркуля «прийдіте поклонімось»:

— Продайте, — просить.

— Боюсь спекуляції, патента припаяють.

— Позичте, ось свідки, що віддам.

— Я голосу не маю по судах тягатися.

— То так дайте, діти з голоду пухнуть.

— Мене розкулачили. Я сам не маю. Я ворог ваш, на вас робити годі.

І не роблять, не сушать голови господарством, п'ють, гуляють... А земля стоїть не орана, худоба збувається, господарство нищиться, село убожіє, казна прибутку дістає щоразу менше і сходить на пшик.

.....
Прийшла дружина. Став малювати їй про свої поневіряння. Багато картин-примар засіло в пам'яті з епопеї каторги. Будучи в Усевлоні та в дорозі, я нотував собі, якими фарбами розповідатиму їх вдома. Але, познайомившись з тутешніми умовами, я зм'як, мої жахи-образи, зарисовані кров'ю страждань, розпуки, зблідли у фарбах, втратили жахливість. Я з неохотою про них розповідав.

— Як же в тебе справи? Не звільняють з посади?

— Словами ніби не чіпають, але поглядами підказують, мовляв, зійди з очей сама, тебе не терпимо.

— А як учительство ставиться?

— Співчуває від усієї душі, та боїться виявити прихильність. В темнім кутку кожне заговорить, жаліє, питає про тебе, а при людях, на конференції, на зборах, тікають, як від прокаженої. Та й нема чому дивуватись. Не одного вже викликали до ГПУ й закидали підтримку, солідарність зі мною. Прочистити треба, кажуть, нашу школу, петлюрівщиною тхне. Особливо накинупились були, як ми не переходили на п'ятиденку. Біда була: Наросвіта приписує запровадити п'ятиденний тижневий календар праці, а батьки ніяк дітей в неділю до школи не пускають. З місяць школярів виконавцями зганяли.

— Значить, і в школах п'ятиденний тиждень?

— Ще й який! Наказали скасувати назви днів «неділя, понеділок, вівторок» і т. д., а натомість запровадили нові назви: праця, молот, серп, сніп, сонце. Сонце — день відпочинку. Мороки з цими назвами, як і з усякими змінами. В зв'язку з політехнізацією школи, цілу весну наука провадилася на полі. Школу записали в колектив і виділили нам на обробіток 4 десятини буряка. Діти два місяці мусіли сапати як під батьківським батогом, бо праця на полі — найголовніша нота в школі. Батьки кленуть школу й нові порядки, панщиною, каторгою називають, дітей не посилають в школу, хай, кажуть, вдома сапає, а з Наросвіти наказ за наказом,

щоб відвідування дітей не зменшувалось. І вчителям хоч плач — тиснуть з двох боків. Цілу зиму проволокли з соцсоревнованієм, вся весна пішла на сапку буряків та на посівкампанію, а на науку нема часу. Чого навчилися діти в 1-й громаді, те забули в 11-й.

— Виходить, добираються й до школи?

— Ще й як! Найбільше допікає «легка кавалерія». Жити не дає. Тут доходять до наглости нестерпної. Позбирають з вулиці неписьменну ледач, натуркотять їй у парткомі і пускають «нальотами» та «вилазками» по школах «провітрити» атмосферу «заскорузлих» педагогів. Якись неуки, що, крім азбуки комунізму, чи лікнепу, більше нічого й не бачили, тепер покликані оживляти роботу школи!.. Раз влетів до нас загін таких шмаркачів: двоє жиденят, дві женделегатки та комсомолец Хаїм. Вскочили до помешкання і, не кажучи нікому нічого, як чекісти з арештом-обшуком, давай нишпорити, рознюхувати дух, перечитувати плякати, гасла, перевіряти книжки. Вгналися до мене в залю, навіть не привітались, хто вони й чого, і зразу дітей розпитувати: «А що говорить вчителька про церкву, Бога, а як розповідає про буржуазію, чи часто згадує про Петлюру?» Одна з делегаток вихопилась: «Чи задоволені ви, діти, своєю вчителькою, чи може хотіли б її змінити?» Я скипіла. Ах ти ж нечвидо! Місяць тому помий у жидів носила та по вулиці тинялося ледащо, а тепер, записавшись у женделегатки, і в шкільну справу тиче носа!.. Була б не стрималася й відчитала б так, нехай би потім звільняли, чорт з ними, несила зносити таке знущання над педагогічною справою... Але діти виручили. Шелестенко Юрко заговорив перший: «То може б вас на вчительку поставити?» «А вона в жидів коло помий грамоти совецької навчилась», — підказав Славко Гармаш. Діти в сміх. «Легкокавалеристи» зашарілись. А Настя Миронюк аж з лави вийшла: «Чого ви лазите по людях? Де не посій, там лізе жидова. І до колективу, і до церкви, і до податку, а це вже й в школу! Гадаєте, що ви найрозумніші?» «До рабіна ідіть! У синагогу! На старий базар онучі продавати, а не в школу», — вигукували хором. Діти розходились, що годі було вгамувати. «Легка кавалерія» вийшла освистана, осміяна. Не раді ми були цим гостям. Другого дня повели завідувача до Наросвіти, звідтіль до ГПУ, а через тиждень школу перебирав новий завідувач; я ледве втрималася на посаді. Повіяло в школі новим духом. Почалась соціалізація дітей, батьків, наради, кон-

ференції, марксистські виклади матерям, клубна робота. Запріг комсомолець зав. нас так у роботу, що вгору ніколи глянути. Листа не мала часу написати. Того літа-відпочинку, як Бога, очікувала, та мало скористала. Позавчора вернулася зі жнив. Діти — всією школою вісім днів жали колективське жито. Знов приходило до бійки з батьками — не пускали дітей «на червону панщину». Поклялися, що з осені дітей до школи не пустять. Не знаю, як новий рік прийдеться починати, боюсь...

— Скрізь і всім невесело. Треба тобі перенестися в інше місце, зникнути з очей. Порадити не можу нічого, дивись сама. Сьогодні вночі вибираюся — небезпечно тут довше сидіти. Плакати не слід — не допоможе. Іди до хати, приготуй дещо в дорогу та старанно заший в одержу документи. Батько трохи підвезе, а там пішком дійду. Хочу з братами побачитися, попрощатись...

.....
Опівночі я прощався з ріднею.

Мовчазно-болуче, таємничо-тяжке було наше прощання. У кожного цвяхом нуртувало питання: Чи не востаннє бачимось?.. Чи вернусь я, чи переступлю поріг рідної хати, окину зором сад, долину, обрій поля? Чи обійму вдруге коханого сина, чи пригорну дружину, чи потішу стареньку добру матір? Чи побачимось коли в житті? Чи скоро?.. Може, ніколи, може, посвию на еміграції, умру самотний на чужині, без теплого слова, без привіту, без душі близької?.. А може, проштурхнуся на багнет прикордонного чатуна-чекіста?!

.....
Вийжджав сумний, мовчазний.

Їхали серед піль, полукупків. Ниви рябіли разуючо ріжно-манітністю: вижата озимина, гола стерня після забраних кіп, ще не скошена вклякла пшениця, високий тонкий соняшник поруч з сусідським карликуватим, кошлата рання кукурудза, і в межу з нею ледве стирчить пізня низька, тоненька, а кругом них рясні, паглаті бур'яни.

— Ось вони, наслідки колективізації. Колись, оглянеш ниву, аж дух радіє, зір потапає в розкішнім морі пшениці, у буйнім лісі жита, в квітчастій ярині. А тепер?..

— Колись були люди однієї думки й віри, а тепер десятьох. Колись, прийшла пора сіяти — кипіла робота, а тепер чекають наказу на посівкампанію та конденційного зерна. От цього року:

пригріло сонце, зліз сніг, земля, аж мамко, зерна просить. А в районі плян посівкампанії складають та зерно з Сибіру везуть. Земля парує, висихає, а кооперація ще лиш за конденційним насінням до Окрсільгоспсоюзу збирається; поки там вициганять, поки привезуть, поки протруять, поки роздадуть, то й час мине. Кидається зерно в засохлу землю та й дубіє, а зверху буряни у пояс виганяються.

Виїхали на битий шлях. Спускалися з гори. На північ паленіло. Як вибрались на гору, перед нами здіймалось зарево вогнів.

— Пожежа ще й велика, — зауважив тесть. — Здається, в Козорізових гаях.

Конячка потрухкала швидше. Зарево хвилями розпливалося в море вогню. Він то вибухав червоно-рожевим полум'ям, то пригасав у біду пляму, мерехтячи в павутинно-сірій імлі недалекого світанку.

— Копи горять. Коли б хоч не людські. Ласка Божа, що вітру нема. Вйо, гніда...

Гніда задріботала жвавіше. Зарево було від нас вже недалеко, за балкою. Ми розпізнавали палахкотіння іскор; вони вогненними стовпами здіймалися високо й розбризкувались дрібним дощем.

З села, у балці, доносились крики й гвалт. Звідтіль горбами бігли люди з відрами, лопатами. Під горою ми нагнали гурт.

— Здрастуйте, Долинська! Чиє горить?! — пізнав тесть знайому жінку.

— День добрий! Колективське!

— Ну, слава Богу, що не людське. Хто ж це так постарався?

— А Бог його зна. Комза вже цвікає на куркулів. Але брехня. Хто б їх зачіпав? Не було там чого палити. Зерно на пні обсіпалося.

— Хотять на людей звернути, але не вдається. Відомо вже, хто підпалив, — заговорив без шапки. — Свирид Оверків заївся з головою колективу Кравчиком за душі. Від нього працювало щодня три душі (він, жінка й дівчина), а йому секретар ставив 2½. Гризлися ціле літо, а оце на останньому засіданні Свирид заявив: «Коли не зачислите мені ще півдуші, то не діждете користатися з урожаю, присягаюсь». Кравчик гадав собі, що чоловік у гніві вихваляється, аж воно не даремне. Вчора ввечері була моя Явдоха в Свиридів. Як сказала, що колектив молотарку потягнув,

завтра будуть молотити, Свирид скочив, як на вогні: «Молотити думають? Мабуть, не діждуть! Лягайте спати, мене не чекайте, — поведу коня на пашу». Ото ж він і поділив добро, бо хrap на Кравчика має здавна.

— От підпалив свій, колективщик, а до людей причеплять-ся і когось неодмінно вишлють. Свої собаки гризуться, а чиясь спина віддувається. Куди ж це ви?

— У містечко. Може якийсь пуд пшениці на насіння виміняю. Як же вам на новому місці? Хоч хату дали?

— Де там? У комірному тиняюсь. Бодай би їхнім внукам та правнукам довіку таке життя, — скривилась до плачу Долинська. — Я ще так-сяк перебиваюсь, спасибі, добрі люди підпомагають. А він нещасний що там... П'ять місяців листа нема... Може вже й живого на світі... — І сльози патьоками краяли обличчя. — Як же ваші старенькі? А це хто з вами?..

— Та це, той... Ну, будьте здорові. Не журіться. Якось то переживем.

— Ох, гірко. Не знаю, як зиму перезимую. Весь посів забрали, з хати вигнали, ні трісочки взяти не дозволили. Тепер з діточками, як старчиха, тиняюсь по людях. А він нещасний пішов поневірятися... І за що? Кому він що винен?.. — І пішла, раз по раз схлипуючи.

Ми поїхали. Тесть розповів, як розкулачували Долинських: Михайло не давав коня — один лиш у них був. Стялися з секретарем. Цей до хліва, а Долинський на дверях не пускає. Секретар за груди, та Долинський відтрусив так, що секретар ногами вкрився. Сором і злість узяла того. Склав акт, «пришив» Долинському бандитський опір під час виконання державних обов'язків і передав справу до ГПУ. Через кілька днів забрали Долинського, а добро рекувірували до цурочки. Долинського на Соловки, а жінку з чотирьома дрібними дітьми за межі села серед зими голу й босу. Тепер тиняється як безпритульна. Та хіба вона одна? Тепер таких на Україні тисячі ходить.

Рівнялися з місцем пожежі. Картина була вражаюча. Яких 20 десятин збіжжя охоплено заревом диму й полум'я. Навколо нього півсела — з відрами, лопатами. Біганина, шамотня, крик. Лунало десятки команд, одна одну перебиваючи, а толку ніякого. Вогонь, байдужий до крику, до наглих команд, до порскань старої кишки та десятків відер, ношених з далекої сільської криниці,

переможно посувався, висушуючи змочену стерню, перескакуючи рівчаки, пролазячи гадюкою серед купи землі та інші загороди. Він, певне, мав незломний намір у згрище перетворити тих 200 десятин озимини, бажаючи ще раз ствердити прастару поговірку «як не посіяв, то й не пожнеш».

— Плугів, плугів! До села за плугами, — подав хтось з вогню розпачливу команду.

— Жінок, дітей вигоньте з відрами, лопатами!

Кілька душ пустилось до села. Але більшість гурту була пасивними глядачами, не рухаючися з дороги. Очі їхні заспокоювались, бачучи що по один бік колективського лану ще зелена ярина — соняшники, картопля, а по другий бік чорна рілля-толока. Хіба вогонь просмикне через дорогу? Його тут не пропустить людська лава. І вони безтурботно дивились, як ряди полукипків у мент зникали, перетворюючись у плями попелу, як шкварчало зерно, а вогонь, як вуж, мотався по срібній стерні, огортаючи заревом все нові й нові ряди.

— Так вам і треба, — підкидали фразами з дороги.

— Дурниця боком вилазить.

— Не діждуть колективщики з чужої пшениці їсти паляниці.

— Якийсь доброго півня підкупив!

— Чи не хазяїн?

— Самі сучі сини загризлися. Я знаю...

— Мовчки, а то щоб не той...

Ми звернули вбік і проїхали. Ще довго зарево освічувало нам дорогу. Тесть довів мене до Хащевої й розпрощались. Сльози старенького тестя-батька мене розчулили. Ледве стримуючи приступи щемлячого жалю, я потішав безпомічного, що скоро вернусь, підпоможу їхню старість-безталання...

.....

Пізнього вечора я доходив до родинного села. Обережно, поза городи, садками, вступив у подвір'я й стукав у вікно:

— Свій, відчиняйте!

Брат ахнув, братова руками сплеснула. Радість і плач.

— Якою силою, яким вітром? Випустили, чи своїм правом?

— Зачиняй віконниці, приготуй найлекший схов та й послухаеш.

Прийшов братанець з дружиною, позатуляли вікна і з затаєним зітханням вислухували мою коротку на перший раз розповідь.

— Слухати ще буде час, раніш треба про їжу подумати, — спохватився брат, звертаючись до братанця. — Петре! Гайда в один бік села, а я в другий. Може, хоч шматину сала чи м'яса, або оселедця роздобудем. У кого тут на нашому кутку була свиня?..

Брати пригадали, хто з господарів за останній рік годував свиню й побігли шукати для незвичайного гостя почастивання, а я жінкам оповідав. Переповів найтрудніші моменти втечі, перебіг найвразливіші картини усевлонського життя, вже разів з чотири приступами плакали братові, а брат з провізією не вертаються. Вже покликали Саву-приятеля, студента. Вже й йому я висвітлив у найяскравіших фарбах царство Усевлону, вже й язик заболів, а брати не приходили.

Аж по добрих двох годинах вернувся з порожніми руками і з прокльонами брат, а ще через півгодини братанець з грудочкою масла — ледве випросив у старої Левчихи.

— Нічого не вдієш. Лізь, жінко, на подра та души квочку. А вдень щось подумаємо.

— Знаєш, що, Марку? — радить братанець. — Заколімо мое порося.

— Та ж воно в тебе законтрактоване! Біду напитаєш.

— Біс його бери. Під могоричем Лабуса напише акт, що здохло. Зате хоч гостя відживимо з тиждень-другий.

— Шкода поросяті вік збавляти. Довго їсти його не зможу: десь завтра-післязавтра я з вами попрощаюсь.

— Так скоро? Куди ж?..

— І сам не знаю. В світі, за кордон.

Усі посмутніли.

— То, може, й бачитись ніколи вже не доведеться?

— Бог його зна. Надію маю, що скоро вернусь. За той час вас комуна наперчить, може, pomoжете.

— А, Боже мій! Коли б лиш та війна! В запіллі народ вчинив би таку різанину, що світ затьмарився б, залився б в помсті-крові. Віриш, село реве, скрегоче, волосья рве з безсилля-люті, благає війни, зруху. І що та буржуазія робить? Чому не починає? Тепер би їх найлегше накрити.

— Петре, ще буде час, — перервала чоловіка братова. — Як думаєте порося різати, то не гайте часу, бо скоро день; якийсь гаспид побачить, сільраді донесе.

— А справді, спішім.

Брати вигострили об камінь сокиру й пішли, а за хвилин 15 принесли порося з одрубною головою; колоти боялися, щоб криком сусідів не побудити. Марко вбамбуривав обухом по лобі так, що воно й не здригнулось, а тоді вже відтяли голову.

Вогонь розвели в сінях під каглою. Двох шмалить, а Сава вартує на вулиці. Цікава була сценка. Я сміявся й подивляв. Колись наші батьки сотнями чужих свиней скуповували й різали, нікого не боячись, ніхто не забороняв, а тепер своє, виплекане власною кривавицею, доводиться шмалити по-зłodійськи.

— Таке то в нас настало, — примовляв Марко, пришмалюючи віхтем боки тварині. — Зі своїм добром ховатись мусимо. Теля ще маму ссе, порося ще молоком годується, а держава на нього вже лапку накладає, мовляв, зась тобі до сала, м'яса, віддай комісарам.

— Контрактація... — зітхає Петро. — Трахнули дядька так, що до пам'яті ледве чи й дійде. Ось старий Омелько повірив агентам, надіявся з контрактації забагатіти та й до Допру попав, позбувшись движимости й нерухомости. Законтрактував дядько 1 ½ десятин пшениці, 2 десятини ячменю; скортіла біда змолоти та покуштувати біленького хліба — не посіяв усього насіння, частину пшениці змолів і з'їв; узяв 25 карбованців на купівлю телички; законтрактував десятину буряка, діставши 40 карб. авансу. Почав чоловік весну в солодкій надії, та скоро обірвалось. Не було чим годувати телиці, змолів частину ячменю на грис, на оранку й сівбу витратив аванс, — не вистарчило хліба, а позичити ніде; мусів теличку за налігача та на базар. Чекав осени — врожаю й прибутку. Та ошукався гірко. Прийшов час розрахунку: одного дня дістав з кооперативи припис — здати 69 пудів пшениці, другого дня загадали привести на оглядини телицю, ще за кілька днів здати 80 пудів ячменю. Підрахував дядько Омелько свій урожай та й зажурився: не вистарчить, щоб розплатитись, а чим же сім'ю цілий рік прохарчувати? Навівав 30 пудів ячменю, здав усю до зерна пшеницю — 42 пуди, купив у Загороднюка теля, так-сяк вимолів у сільській комісії, щоб не збойкотували, на здачу хліба випросив проволоки і всю надію поклав на буряк. Гадав чоловік, що десятина буряка, коло якої все літо з сім'єю промучився, вирятує: буде йому, буде й їм. Аж і тут підрізався: за копку доплатив, бо не всі діти копали — холод, а взутися ні в що; за звізку заплатив (свої скотини не мав), ще й буряк восени подешевів — 14 карб. за берковець, замість обіцяних 20. Вивіз

Омелько буряки, прийшов за розрахунком, а з нього відрахувують 4 % на буряк-союз, 2 % на агронома, 3 % на фонд інтензивних культур, відчислили забраний аванс з відсотками, і вийшло йому круглих 38 карб. 65 копійок та й тих зразу на руки не дають. Став їздити за грішми: одного разу забув розчотну книжку, другого спізнився, третього не було головного бухгалтера (поїхав десь на ліцитацію плянтаторів, що не вивезли всього буряка, чи посіяли, а обробляти не хотіли); врешті в цукроварні грошей забракло, розплачуються мелясом (на нього ціна вп'ятеро підскочила, бо село на самогонку страх — як споживає). Аж за шестим разом Омелько розрахувався: дістав 3½ пуда меляси! Довго думав, що з ними робити, й додумався: за два пуди виміняв дітям 10 пудів ячменю, а з решти вигнав самогону; напився до чортяків і пішов до буряк-товариства поквітуватись! Розбив морду голові, понищив усі папери т-ва і цілий вечір сновигав по селу, кленучи всіх: і контракцію і кооперацію, і всю комуну. А через тиж-день стояв перед судом, — таки в селі показовий суд вчинили. Не помогли сусіди-свідки, присягаючись, що Омелько й гроша не прогайнував, біда примусила крутити. Забрали дядька Омеляка на три роки до Допру за телицю, а на сплату зерна все до цурочки з хаги реквірували. Омелько в Допрі париться, а жінка з дітьми по людях жебрає. Отак вони доводять з цією контракцією. Не одного спіймали в кліщі. От, хоч би Мехтодь...

На подвір'ї заупотіло. Влетів Сава:

— Гасіть, ховайте. Якусь чортяку несе, аж удвох...

Ще він не кінчив, як я скочив на горище й драбину за собою витягнув, а брати затерли сліди операції над поросям. Хвакнуло світло, линули на вогонь три відрі води, й ошмалене порося опинилося в солом'янику з половою. Хлопці притаїлися, ніби сплять на застеленім сухому околоті, а Сава з перелазу пізнає, що за мара опівночі блукає.

Паніку зняли даремне: це двоє селян простували городами на ніч до проса. Хлопці вилаялись. Знову порося зашкваркотіло на вогні, і полилась розмова, гостра, діймаюча, іронічно-весела й уїдливо-сумна.

— Таке наше сьгоднішне буття. Московські комісарики не дають нам і хвостика свинячого обгризти... Але так воно не буде. Ой, не буде. Дочекаємось таки, що й комісарики будуть на вогні так шкваркотіти, як оце порося. Так бути не може. Де ж видано?

Жінка ціле літо плазує коло того поросяти, як дитину рідну доглядає, сама на бурячині сидить, а поросяті дерть обмішує, і щоб то не мати права ним розпорядитись?.. Ні, брешете, комісарики! Прийде й на вас незабаром здох разом з вашими братчиками, сільськими комуністами...

Порося було готове. З сіней перейшли до хати, й жінки заходилися жарити їжу. Під звуки шкваркотіння молодої свинини у нас розмова пожвавішала. Зібравши свіжі відомості про село, я не міг зрозуміти, як у цих нелюдських умовах визиску, нищоти й насилля могла своя, тутешня людина, дерти шкіру зі свого брата, щиро підтримуючи радянську владу. Здавалось, треба бути справжнім катом, щоб тримати людей в покорі та догоджати червоним. Брати на це давали відповідь.

— Ти думаєш, — толкував Сава, — багато треба тих щирих активістів? Чи не знайдеться братопродавців на наш вік? Є й будуть. Один прозріє на совісті, зневіриться, — нові народжуються. Комуністи вміють завабити прибічників. От сьогодні, хто загнуждав село? Три юди! Мотюга Перець (цього, хвала Богу, післали до Адама), миколаївський каторжанин Бугаєць та відомий крутій-здирщик Коржик. Злигалось три негідники і душать людей. Село гидується харцизів, ненавидить всіх, як собак, проте, вони «покликані обранці села». Але це лиш сліпі виконавці. Провід веде чужинець, зайда вчитель Бірюков, присланий з Донбасу. Завідуючи шахтою, він завалив 300 робітників. Боячись самосуду з боку робітників, його забрали з виробництва й дали роботу на культурному фронті — комунізувати село та молодь. От він і проявляє свій революціонізм на селянських спинах, як справжній диктатор на селі: ніде не обійдеться, ніщо не зробиться без відома та санкції партійця Бірюкова. Допік селу до печінок. Кілька разів засідали, щоб бебехи відбити, та трудно: пізно з сільради сам не повертає, там заночовує, а револьвер завсіди носить. Були наскочили парубки коло самої сільради, та невдало — вихопився з рук і давай стріляти. Розбіглись хлопці, а Козаченків Микола тижнів зо три по чужих селах ховався з підстреленою рукою, бо ГПУ в кожній хаті шарило й пізнавало напасників.

— Не розумію, не вірю й не збагну, щоб чотири запроданці у селі режим тримали.

— Я теж не розумію, але, на жаль, воно так є, бо запорукою режиму є сексоти. Сексоти, страхіття в людській подобі. Це хижі

очі, хапкі вуха всевидющої та всезнающої центральної влади на низах-селах і хуторах. Це денні й нічні пронози-шпигуни, що розкопують найглибші таємниці. Це ті сімнадцятилітні, що в незбагненний мерзенністю спосіб облуди, крутійства й братозапроданства пролазять людині в саміську душу, підводячи на злочин, виюджуючи «гріхи», спокушаючи до «раю», сквернячи незіпсовану вдачу. Це ясновидці, що знають, що хто їсть, скільки чого має, де його ховає, яким шляхом копійку набуває, з ким товаришить, кумує, що думає, а що говорить, чи вірить у Христа, чи ходить до церкви, чи так підтримує. Це ті, що кваліфікують контрреволюціонерів, куркулів, церковників; що приписують ярлик людині — «наш» чи ворог: це ті, що тримають у покорі та прочищають дух радянського села. Це червоні «опричники», вдесятеро суворіші, жорстокіші та кривавіші від псарів Івана Грізного. Це погань села, гидкий намул; це утотоження всіх мерзот духово звироднілої людини: розпусти, ледарства, хабарництва, фарисейства, кар'єризму, запроданчого зрадництва. Нема між ними сина села, господарської дитини. Це або селянські виродки, здеморалізовані в свавіллі більшовицьких гасел та здеклясовані або зайди, що згордували чесну працю й пустилися на легкий хліб — підлу годинну роботу. І цих людей покликано творити новий світ. І от гнуздають, визискують, гноблять.

Заможник стогне, середняк клене, незаможник кисло дивиться, навіть оті ніби червоні активісти-члени сільради й комнезаму паплюжать владу, а свічку в церкві кожний поставив би, коли б комуністів ухватило, проте в очі ніхто свого настрою не заявить. А диктатори свobodно коверзують, гнучи село в той бік, куди їм треба. І хто б відважився заперечити, дорогу без церемонії покажуть. От проти колективізації були запротестували; три тижні боролися на сходах та на засіданнях, на об'єднаних зборах навіть побили Бірюкова і що ж? Ще гіршу біду напители. Бірюков гукнув до ГПУ й село за день колективізувалося. Тепер у нас три колективи, а 25 господарів зруйновано: одні по чужих селах блукають циганами, другі десь на півночі гибнуть, а треті в каторзі на Соловках.

— А що з Парфеном? Пише? Як йому? — згадав я за Савового брата, а могого товариша, висланого раніш від мене.

— Е, — затуманився Сава й змовк. Очі заблищали, повіки заблимали сріблясто-мутним світлом.

Передбачалось невеселе з Парфенем.

— Царство небесне бідоласі, — похоронно промовив Марко. — Принеси листа, там усе докладно виписано, — звернувся він до жінки, яка, на згадку про рідного брата, зросилась тихими сльозами; видно було, що вони не перші й не останні.

Я взяв до рук дрібно списаного листа від нашого односельця Василя, разом з Парфенем засланою на Соловки за видачу кулемета повстанцям у 1920 році. У свій час, 1921 року, Василь відсидів рік, дістав сухоти у допрівських льохах, де три місяці очікував розстрілу. Він певний був, що радянське правосуддя з ним поквітувалося, й спокійно сидів на селі, чесно працюючи в кооперації; навіть активність проявляв у соціалістичнім землеустрої, мало голови на полі не поклавши від ворогів землеустрою. Проте, настала п'ятилітка, треба було забрати з села «непевних». Василеві нагадали чортзна колишне і вивезли на Соловки разом з «бандитом» Парфенем.

Про Парфеневу долю писав він таке:

«Дорогі родичі й друзі!

Не хотів би завдавати Вам горя сумною вісткою, але мушу останню волю товаришеву виконати. Докладно не пишу — паперу брак — скажу найголовніше. Ще з Допру виїжджав Парфень прибитий. Перед етапом він твердив, що безневинних випустять: веселий був. Коли ж однієї ночі нас пов'язаних вивели до станції, і терміновий поїзд погнав на далеку північ, Парфень пригас. Як свічка, танув його бадьоро-безтурботній настрій: став заглиблюватися в задуму, очі спливали сльозами. Помітний перелом роз'їдав і моє почуття. Я всіма силами намагався підняти його на дусі, та живлових слів бадьорости й гумору і в мене бракувало: два тижні їхали в таких умовах, що і найбільший оптиміст стратив би голову. Нам товаришило все: і голод, і темнота, і духота, і бруд, і вонь, і хвороби, і тут же смерть. Як манни з неба, чекали місця заслання. Я сподівався на місці кращого, Парфень одно твердив: пропащі ми. І він не помилився... 16-го дня привезли нас у Кем і зразу викинули на 50° мороз. Переночували в якійсь шатрі в снігу, а другого дня сформували етап і повели на 6-й пункт — 90 км. 5 днів ішли ми нетрищами-снігами при -55°; відмерзали від морозу вуха, носи, дубіли, клякли ноги, руки. Третього дня Парфень знеміг. Півдня його разом з відсталими підштовхували й нарешті кинули серед сніжної дороги з варто-

вим. Коли їх привезли третього дня на пункт, серед 8 задубілих Парфень був ще гарячий. Так-сяк вернули йому життя. Полежав тиждень у палатці, трохи постухали ноги. Може й видужав би, коли ж... погнали на роботу. Пішов у ліс, а з праці ввечері ледве ноги проволік. Вигонять другого дня; плаче, просить — не помагає. Пішов. Опівдні пристав, лежав до вечора в снігу. Вигонять третього дня — не рушиться з місця. Струтили з нар прикладами. Він скипів і в несамовитій люті скочив на конвоїра, подряпав, покусав, вирвавши пасмо волосся з голови. Кинули його в карцер. Два дні морозили в льодовні, а третього ранку винесли вже заохололого й поклали в «околотку». Увечері впросився я зайти до нього. Лежить запухлий, чорний, трясеться й бухикає. Побачив мене — і потекли німі сльози. Я до нього: «Що тобі? Може їсти, може холодно?» А він рясніше плаче; не стогне, не зітхає, а сльози б'ють ключем. Безсилий і безрадний, не міг я його вгамувати. Посидів коло нього до перевірки, виплакалися разом та й тільки. Заходжу другого дня — він ледве ворухиться; вже не плаче, лише тупо-страдницьки дивиться з докором та благанням. Третього дня ввечері Парфеня не застав — забрали на 4-й пункт до околотку. Аж через два тижні вдалося мені потрапити в партію 40 чоловік на 4-й пункт за сокирами. Впросився конвоїра зайти до околотку. З биттям серця підступав до лікаря — живий, чи... Назвав прізвище — не пам'ятає. Спитав днювального — мовчить і з жалем дивиться на мене. — Кажіть, не маю часу. Днювальний проказав пошепки: «Позавчора забрали; розпухлий був, як гора; тіло тануло, як сніг. Дуже просив, щоб сповістити земляка на 6-й пункт, хай напише рідні. Мабуть, ви земляк будете? Оце кожух його й корзина. Візьміть, передайте», там лист. Наче громом, поторощили мене слова днювального. — А де ж могила? — питаю. «Забрали вночі, Господь його зна, де їх дівають? Щоночі виносять». Сів приголомшений. Не все одно — в снігу, чи в землі! Узяв кожух і оце висилаю, а в ньому вшитий лист. Не побивайтесь дуже, помоліться й заспокійтесь. Не йому одному судилась така доля. Сотні нас лягло вже у снігах, а на тисячі смерть настирлива чигає зо всіх боків. Перекажіть моїм родичам, хай шлють якнайчастіше посилки, хай не шкодують шматка хліба, бо й зі мною так буде. Залишайтеся здорові й щасливіші, а мене нещасного не забувайте.

Ваш Василь».

Закінчив я читати і потонув у хмарах дум. Затихли й хлопці, охоплені спогадами про життерадісного колись і балакучого Парфеня. Мовчанку порушила братова — сестра його. Не стримавши частого схлипування, вона залилась риданням:

— І за що він загинув?..

А справді, за віщо? Чи був він ворогом людей, бандитом?.. Ідіоти, криваві гади! Ця людина палала найвірнішими ідеями села, вона шукала їх може упертіше, як ціле покоління революціонерів, вона знала шумовиння селянської стихії краще й глибше, як найбільші теоретики марксизму... Син селянина-бідняка, бувший старшина, освічений, розумний, він українську революцію виблів у невтомних пошуках-стражданнях.

Привітавши повноцирим серцем свято воскресіння Української державности, Парфень з запалом селюка-націоналіста заходився прокладати фундамент жовто-блакитної республіки. Коли розмахи гетьманської булави опинилися в руках свавільної московської офіцерні й торкнулись селянської спини, він опинився в лісах з повстаннями. Після гетьманського перевороту Парфень ентузіяст творення УНР, він зразковий сотник повітової частини, командант міста, невтомний агітатор проти більшовицької червоно-захватницької навали. Іде на фронт, по-геройськи захищає рідну землю. Під Вінницею дістає дві рани й залитий кров'ю попадає в стан ворогів. Спритомнівши, чудом рятується: плазує у городи й ховається в дядьківській соломі. Добрі люди підлікували й додому відвезли.

Розквітала весна, заживалися рани. Парфень вбирався в силу. Заобсервувавши натасканий рай комуни з її грабіжницькими загонами, реквізіціями, комбедами та смертельними чрезвычайками, Парфень заворушився. Обійшов околицю, об'єднав людей — і запалала заграва повстань. Погожого квітневого ранку села з косами й вилами й киями обступали Гранів, нищачи «комбеди». За два тижні Парфень — один з провідників трьохтисячної повстанської сили. Здобувши три кулемети, гармату, панцирник, женуть повстанці комуну цілим фронтом, від Рудниці аж до Вапнярки. Нема радвледи на східньому Поділлі — гуляють там хлопці-повстанці й викорінюють запроданців.

Настали жнива. Повстанець взявся до коси, змаліли лави вояків, а Одеська група червоних відтиснула рештки, настигаючи їх по селах. Попав Парфень у полон, та не повстанським

старшиною, а як звичайний селянин. Довго придивлялися червонці до цього дядька з бистроорлиним поглядом. Не добившись шомполами нічого, ведуть на «шльопку». Та не судилося йому так умирати. Дебелий, дужий на дорозі, як спускалися до Глинища, Парфень бах праворуч, трісь ліворуч, штовхом скочив на переднього, за револьвер та в зуби й ходу. Куля не влучила...

Слідом за червоною навалою сунула біла. Села спинилися на роздоріжжі — ні до червоних, ні до білих — вичікують.

Притих і Парфень, зіставишся без війська, згубивши орієнтацію.

Тим часом білі загосподарювали: кольони нескінченних підвід, реквізиції, арешти, контрибуції, нищення українства й нарешті мобілізація. «Не підемо ані один!» — гукає на сході Парфень. Послухали, не пішли. Його голос докочується до повіту. Одної ночі підлітає під ворота авто, й садять Парфеня між чотири багнети. «В Одесу, — думає, — пропаду від білих...»

Та й тут служить йому фортуна. В лісі на приворотті, у великих вибоїнах, щось в авті зіпсувалось. Зліз шофер — не покрутить; скочив салдат — у двох не візьмуть, гукають третього. Щойно той зігнувся. Парфень четвертого хлясь межі очі та з авта в ліс, а там шукай його.

Заходився мобілізувати проти Денікіна. Назбиралось охочих зо дві сотні, та й бити нема кого: денікінці тікають у безтямі, а їм по п'ятах суне Волох. «Свої, гайдамаки. З'єднаймося з ними», — рішили.

Так ненароком Парфень став на радянській плятформі, запрошений до штабу червоних частин. Взяли його комісарі під свій вплив, піднесли азбуку комунізму, збаламутили боротьбістами та новим курсом радвлади на Україні, оплювали «зрадника» Петлюру, — і Парфень вернувся на село готовим більшовиком-червонцем.

— Краще б я його власною рукою був забив, — видушив кріз рідкі сльози Сава.

І спогади з гіркого минулого клубили ключем...

Ми з Савою в повстанському загоні, а рідний брат його Парфень з червонцями гасає нам наздогін, заохочуючи комнезамців на боротьбу проти нас. Була запекла братня боротьба: не раз його шаблока виблискувала в повітрі, занесена на голову рідного

брата. Немалечко прислужився Парфень, щоби повстанців розбити, пускаючи добрих розвідників нам у запілля. І dokonав. Під Юрківкою нас розбито наголову. Розбрелися. Три ночі засідали, щоби знищити брата-запроданця, два рази насакували, як вертав з ревкому — усе був промах. А раз мало-мало не поклали трупом.

Було по жнивах. Повстанський рух у наших районі був притих; повстанці розійшлися по хуторах, лісах. Якось під вечір вертаємося з Дуклі й ліском підходим до села. На Савовім полі заорано, коні спочивають, а вдвох сидять під возом — батько й Парфень. Стукнула нам у мозок нагода помсти. Сава здригнув, побачивши брата-ворога:

— Підходьмо обережно. Аж тут буде розплата.

Навшпиньках підізли до воза й заскочили з обох боків, мірячи револьверами.

— Сав... Син... Схамен... Я проклену... — шугнув батько до Сави, вхопив за руку і впав на коліна, лементячи.

Зворушило й мене квиління старого. Стоячи з витягнутою на Парфеня рукою, не відважуюсь натиснути курок. Тяглись прикрі хвилини мовчання.

— Зречись комуни, бо помреш, — почав я глухо-ненависно.

— Чекай, ще встигнеш. На вашу смерть я не чигаю. Боріться, мене не чіпайте, а час розсудить, хто з нас правий, — заговорив наш ворог сухо-твердо, не виявляючи страху.

— Зречись отут, покинь червоних зайдів, бо ляжеш на місці! — заскреготав зубами Сава й націлівся до самих грудей.

— Сини мої, діти рідні, пожалійте нещасного, помиріться, — слізно благав, стоячи між нами на колінах, батько.

— Не буду помагати, але... більшовиком і вмерти радий. Стріляйте! — затявся Парфень саможертвовно.

— Ну, так... — сціпив зуби Сава, крутнувши мавзером.

Але я стримав:

— Облиш. Нехай його чиясь рука скарає.

— Ну, гляди! — погрозив під самим Парфеневим носом Сава, і ми сховалися в дубках.

Парфень на деякий час притих. Були з ним навіть помирилися. Та ненадовго. Якось на храм зійшлись повстанці в мого брата. Була чарка, пішли співи. Мої хлопці тягнуть «Ще не вмерла», а Парфень завів «Інтернаціонал». Збивали, — замовчи, — не

перестає. Матвій штурхнув його вилками у лице. Він за пістоля, його за руки, за горлянку. А в хаті крик, перестрах, шамотня. Був би там йому кінець, та жінки сльозами вимолили. Другого дня влетів у село загін чекістів: спалили три хати, розстріляли Матвієвого брата, пов'язали-повели 23 дезертирів, пограбували селян.

Під гомін проклять, що вимовило село в той день на комуністів, Парфень запрацював з новою силою, попередивши нас, щоб вивтікали, бо не змилюється — важко йому нас — ворогів терпіти. І немало сала селянам за шкуру залляв: перший у волості розкулачення провів, землеустрій доконав, церкву на деякий час закрив, 9 душ повстанців скатував — словом, дослужився до району. Повлаштував ще з рік у районі, бував на політичних курсах, конференціях. І вже його на окружного комісара наставляли, коли враз кар'єра обірвалась. Довго не знав ніхто причини, пізніше сам Парфень сказав. На райз'їзді рад, під пуншем самогонки (останніми часами почав пити) занадто «перегнув». Ураз розжалували, нагнали з виборної посади, взявши під пильний догляд ГПУ. Притих Парфень, замовк, непомітно господарюючи. Почалася п'ятилітка, потроїли податки, обкладання, облігації, стали насильно колективізувати. Не стерпіла душа Парфенева — заговорив. Зірвав раз сход проти самообкладання, підмовив село не збирати на літака «Радянський Селянин», запротестував проти насильної колективізації. І одної ночі загін агентів вивів з села 25 душ, а з ними і Парфеня, як організатора «бандитсько-петлюрівського кубла». Арештували, пригадали минуле, повстання і запроторили на 8 літ.

Ці спогади збудоражили мене вкрай. Жаль нескінченний, глибокий жаль-образя сприймали за Парфеня, за себе, за всіх нас, за трагічну долю селянського передовика-українця. Парфенева доля — це мученицький шлях тих, хто сміливо й активно шукав щастя пробудженій до життя нещасній Україні. Шукав Парфень уперто, болісно, офіруючи не раз життя... І от... заніс його на... Соловки...

.....
На дворі вже світало, як, попоївши солодкої поросятини й запивши молоком, ми лягали спочивати. Я з Савою улаштувався в повітці. Свіже сіно благотворною вогкістю й ароматичним запахом схияло до сну. Діра в стрісі — втікати на випадок наско-

ку — як вентилятор, доставляла нам свіжого повітря з саду та охолоджувала пахучу гаряч. Я розкішно заснув.

.....
— Вставайте, годі спати, — чую крізь сон стукання братове.

— Хіба вже пізно? — обзивається Сава.

— А скоро й вечір. Разів з чотири торгаю, гадав, що який гаспид викрав вас. Вставайте підвечіркувати, бо обід проспали. Дядько Данило давно чекають.

Двері відчинились.

— А бодай би тобі ні лиха, ні горя, ні комуни з п'ятиліткою! — цілувався зі мною дядько Михайлюк. — Яким вітром, чим коштом, якою дорогою?..

— Своім власним, дядьку, а дороги були різні. Точнісінько, як то в казці: долами — горами — ярами, морями — лісами — нетрями, сушею й болотом.

— Бідняка видно по обличчі, що не з медом приходилось. Але молодець, за це тобі медаль належить. Скільки ж ти вшварив?

— Довго підраховувати, а п'ять тисяч км добрих буде, та ще й з гаком.

Дядько довго кивав головою й задумався витягнувшись на сіні.

— Ну й за що ж це? Вбив, зарівав, украв?..

— А спитайте! До останнього дня був найвірніший, найактивніший і враз став каторжником. Та чорт з ними. Розкажіть, як вам живеться. Що поробляєте?

— Живу, як і всі, сіро й гірко, а роблю, звісно, що, — будую соціалізм.

— І якийсь певне завдання виконуєте в цій галузі?

— Звісно, яке селянське завдання. Платимо.

— Що саме?

— Податки, обкладання, облігації, асекурації, контрактації, авіяції, меліорації, кооперації, парцеляції, машинізації, колективізації та сотні інших комунізацій.

— Та ж це не кожного дня. Щось же й поза цим буває?

— Повір, що ні. Тепер у селянина нема приватних інтересів: ні поїхати, ні піти десь на роботу, ні кроку ступити зі своєї волі. Впрягла держава селянина в свій соціалістичний віз, а дядько тягне його, як чорний віл.

— Не припускаю я, щоб держава кожного дня могла для вас найти роботу.

— Не припускаєш, то послухай мого звіту бодай за останній тиждень. В неділю збирали яйця на індустріалізацію, в понеділок діставали в черзі платничі листи за контрактацію, у вівторок збирали самообкладання на школу, в четвер був сход за продподаток, у п'ятницю стягали недоїмки за торішній податок, в суботу почали збирати м'ясозаготівлю...

— Ого! Але ж це, певне, збіглися ударники? Виконаєте й годі. Не цілий же рік таке?

— Повір, що так день у день, як не одно, то десяте. Видеруть хліб — беруться до м'яса. Витягнуть скотину — кинуться до яєць, курей, вовни, клоччя.

— Навіщо ж їм кури, яйця?

— А чорт їх знає. З кимось, мабуть, торгівлю почали, бо жмуть дуже. Того тижня наклали податку на кожну хату й гавкали доти, поки не вимантили. Моя стара аж плакала: хоч бери, жінко, та сама знеси той десяток!.. Та з яйцями ще так-сяк. А от з бугайцями гірше. Наклали на село 800 пудів м'яса, то значить, кожних 18 дворів мають дати бугая чи корову. Знялась страшна гризня, бо обкладання тільки м'ясом, а ніхто не хоче за безцін скотини збувати. Та й нема її на селі. Старий Довгань аж заплакав: сина оженив, дочку віддав — коровчини в придане не дарував, а босякам-комуністам приходиться віддати за нізащо. А будьте ви прокляті!

Принесла братова сніданок.

— О, то в вас сьогодні свято. Солонина є?! — Здивувався дядько Михайлюк і апетитно дивився на жарену зі шкварок солонину.

— Сідайте з нами, — припрошую.

— А сяду, як же? Щоб не забути смак, бо давненько бачив. Ще як на Великдень закроплявся, то й досі не коштував.

— Чудно. Комуністам м'ясо заготовляєте, а самі постите?

— Мусимо, такий світ. Державі догоджуємо, як лихий боляці, а самі на буряках сидимо та виснажуємось. От часи! Коли б наші батьки з гробів повставали, померли б з подиву й розпуки, просилися б назад до ями. Хіба це життя?..

— І ви, дядьку, сумної заводите? Досить я мався такої цілий рік. Хочу веселої почути. Розкажіть, хто з наших оженився, віддався, як гулялося?

— Тепер і на весіллі плачуть. Та й женяться по дурному. Міняються жінками й чоловіками частіше, як рукавицями. Вчора дівка була вдома, ніхто про неї й не чув, а сьогодні, дивись, уже в сусідньому подвір'ї порається. «Де взялась, дівчино?» Заміж вийшла. «Коли, за кого?» Сьогодні ранком за Макара. «Хай би вже й так, коли чуєш завтра, Марійка розвелася з Макарем і до Назара пішла хазяйнувати. От послухай, як наш сусід Гаврило за одним махом чотирьох разом звінчав та розвінчав:

Миренько й любенько жили собі Гаврило з Одаркою. Ні скороминучі незгоди хатні, ні злидні рясні не засмучували їхнього буття лагіднього. Дбайливо вквітчана на покуті ікона Архангела Гавриїла — вінчальне благословення батьківське — була одночасно і свідком, і запорукою їх подружжю вірності та єдності.

Обурювали їх новини щоденні, що Мехтодь до Мотрі ходить, як та безсоромниця Горпина дітей покинула й до Василя пішла, а навіжені Петро з Тетяною щотижня розходяться й знову сходяться.

З почуттям жорстокого осуду й огиди зустріли Гаврило й Одарка те, що старий Грейба «з третьою» вінчається, а Килина четвертого чоловіка «приймає». Честь сім'ї Гаврило й Одарка шанували свято і були прикладом для всього села.

Та враз ніби світ перевернувся й обертом пішло життя Гаврилове з Одаркою. Наші бездоганно вірні й чесні стали на язиці всього села. Старе й мале гуторіло, як Гаврило жінку продав за «Гриця», а відкупив за телицю.

Сталося це так. Запросили Гаврила й Одарку в куми. Прийшли, як належить подружжю, сіли в парі, пили, веселились. Здається, нічого незвичайного не було. Ніхто навіть не помічав, як Гаврило став ласо задивлятися у бік старшої куми Федори-розвідниці, як за третьою чаркою почав він підморгувати, а четверту випив до неї, солоденько промовляючи, як вона відповіла, лукаво брівками поводячи, й «Гриця» затягнула голосочком тоненьким.

Ніхто навіть уваги не звернув, як Гаврило з сусідом по чарці «місцями помінявся», щоб кумі «Гриця» підтягати.

Довгенько куми виспівували, але голосу Федориного скоро не стало чути, зник десь і Гаврило.

Ніхто нічого не бачив, нічого не підозривав. Не подумала лихого навіть вірна жінка Гаврилова Одарка, коли, попрощавшись з господарями, відшукала Гаврила в садочку.

Пішов Гаврило додому похнюпившись, ліг мовчки, довго перевертався з боку на бік...

А раним-рано:

— Одарко!

— Чого?

— Вставай, підемо.

— Куди?

— До Загсу.

— Чого? — вхопилася здивовано.

— Розводитись.

— Ото!

— Не ото, а гайда.

— І це ти справді?

— А то жартувати з тобою буду? Ніколи мені...

— А я ж як? — та в сльози.

— Не рюмсай, Одарко, а вдягайся, не гай часу, бо он Федорі коло тину не терпиться.

— А! То ти з Федорою? — скипіла гнівом.

— То моє діло...

Вдарила злість, образа в голову Одарчину. Заплигали думки одна по одній. Що робити?.. Треба не датися, хай не кепкує...

— Ну, так і я ж не дурна. Прийде коза до воза, — і майнула з хати.

— Та й куди ти?

— То моє діло...

Влетіла засапавшись до хати сусіда-вдівця:

— Ільку, чи як тебе?

— Чого? — чухається.

— Вставай, зійдемося!

— Тобто як?

— А так: поженимось!

— Та ви... та що ти? Хе... — схопився на ноги.

— Не хе, а справді. Не чухайся, а вдягайся та йдім скоренько до Загсу.

— Та ви... той... ти жартуєш...

— Дурненький, не жартую, а справді...

— А Гаврило ж як?!

— Не якай, а вдягайся. З Гаврилом я розходжусь. Він з Федорою...

— З Федорою? — здивувався вельми. — Та вона ж мені... Я ж мав...

— Не патякай, а йдім хутчії...

— Та як же той... так... Я ж не думав. Ми одно одного не той... Хоч би спізнатися...

— Не мели чортзна-чого, бо он Гаврило попару не дасть... І пішли.

За десять хвилин радянський піп-секретар сільради шаблонними анкетами-заявами, трьохрублевими марками та печаткою сільради з'єднав шлюбними узами дві нових пари, поблагословивши їх на нову путь соціалістичного життя.

Щасливо-п'яно прожили новоженці перший день, потягалися другий, порозумівалися третій, сварились четвертий, а п'ятого дня женячка тріснула голосною бучею: Ілько велів жінці Одарці до матері ввечері не ходити, а вона не послухалась. Федора зварила кислий борщ, а Гаврилові смакує солодкий. Ілько заїхав Одарці по зубах і з хати викинув, а в Гаврила з Федорою вийшло ще гірше: Федора неждано-негадано змила Гаврилові голову в борщі гарячому, а порожня миска розскочилась об голову Федорину.

Фінал шлюбів був такий: одвів Гаврило до Ілька теличку й відкупив назад свою Одарку.

На якийсь час стало тихо.

Чи довго — Господь його знає.

.....
— Такі наші весілля. Хоч кожний день вінчайся. Деякі так і роблять: за найменшу дурницю розводом страшат.

— А як з церковним шлюбом?

— Занепадає. Гемонські «войовничі безвірники» відбивають людей від церкви. Ні член організації, ні службовець не може вінчатися чи охрестити дитини в церкві, бо викинуть з посади. От минулого тижня було вінчання о 12 год. ночі: вінчалися студент з учителькою. Щоб не попастися, мусіли до нашої церкви аж з Соколівки їхати, бо вчителька своячка нашого Лановенка. Звінчалися спокійно. А вже як виходили з церкви, з сельбудинку гналася напроти них юрба. Попастися на глумливі очі комсомольцям — біда: з посади, з інституту викинуть, в газеті обпаксудять. Мусіли молоді кидати святе благословенство — образ й ховатись у лозах. Чудні тепер весілля. Часом коло церкви й бій стинається. От як на вінчанні Куцого з Оленою Драгановою.

— Як? Куций з Оленою вінчався? Запеклий комсомолец і до церкви та ще й з куркульською дочкою? — вразився я такою новиною, бо чув про Куцого як про ярого радянця.

— То що?! Звінчався та й розкомсомолівся. Таке буває. А цікаво вийшло...

Комсомольський політпросвет Андрій Куций, якимось будучи на шарварку, накинув оком чорнобриву Олену. Дівчина ненавиділа комсу, але знала, що не такі вони на ділі комуністи, як плещуть язиками. Куций до неї масткими словами (а на язык клепаний, не дурний) — вона відповідає. Весь день коло неї увихався, додому разом йшли. Другого дня зустрілися на вигоні, постояли на перелазі — пішло знайомство.

Клює, подумав Куций і заходився привертати Олену на свою віру, заспівавши про політграмоту.

Але дівчина на першій кроці відрубала:

— Як хочеш, хлопче, мене знати, облиш усякі революції, бо станеш мені такий гидкий, як і комуна.

Куций зірвався з перелазу, образився, хотів на знайомстві з буржуйкою покласти хрест. Не пішов на перелаз вечір, другий та... далі не міг: чорні брови Оленіні спокою не давали. Закохався.

Попав Куций між двох вогнів: чорноблискучі перли-очі дівочі і вимоги черствого комсомолу.

— Наш Куций з куркульками лигається. Клясове обличчя комсомолу ганьбить. До порядку його закликати! — почувлось на засіданні комсомолу.

— Товариші! Не зводьте бучі надаремно. Дівчина наших поглядів. Я її перевиховаю, даю слово комсомольське, — запевняв Куций.

Трудне завдання узяв на себе Куций. Проста та щира мова Оленина шкереберть перекидала всілякі Куцого революційні тези, а блиски очей чорних перлів при місячнім сяйві топили доценту його комсомольський гарт. Замість виховати нову комсомолку, Куций за місяць договорився до того, що на рушник з Оленою погодився ставати.

— А комсомол? Він не дозволить в церкві!..

— Викручусь, якимось то буде...

І готувалось одночасно два весілля. Одно скромненьке потаємці в Драганів, а друге голосне-гучне у комсомолі. Радий з на-

годи комсомол — досі ні один комсомолець червоним весіллям женитись не хотів — справжню кампанію червоного весілля закатав: складались тези до доповідів про революційний побут, писалися привіти червоно-комсомольським молодим, малювалися плякати, гасла, декорувався театр, будувалась трибуна вичально-червоний престіл.

У комсомолі жвавість, рух, а молодий невеселий. Комсомольці його хмарою обступають:

— Де був так довго? Як з твоїм весільним проектом? А може б молода виголосила промову? Приведи її. Може б вас обох намалювати в ореолі п'ятикутної зірки — га? Як ти на це?..

А він одно твердив:

— Потім, ще встигнемо. Нема часу.

Комсомольці мовчали: може справді зайнятий перевихованням майбутньої комсомолки. Чекали.

Прийшов нарешті день весілля. Убрали зеленню трибуну, театр, позганяли членів організацій, мобілізували всіх сільських музик. Уже приїхав агітатор з району, вже минула умовлена дванадцята година, вже поморилися вимуштровані в дві парадних кольони сільські організації, вже очі видивили люди, укривши небувалою численністю степок, а... молодих нема.

Послали по молодих і почали передшлюбний мітинг. Люди стиснулись грубим колом, цікаві слухати про нове весілля. Говорили оратори, пригравала музика тушу. Виговорились, похрипли промовці, надокучила публіці пуста балаканина. А... молодих нема...

Послали по них удруге. Нема молодих, поїхали в містечко за одягом, скоро повернуть.

Організатори занепокоїлись. Відкрили танці на степку. Молодь гасає в кілька десятків пар, старі дивуються на небувале диво, оратори кують, ходячи по степку, привітальні промови, начальство сьомий раз сцену прибирає, всі чекають, а молодих нема.

Вже й вечір надходить. Охляли музики, потюпались танцюристи, до дому розходяться, а... молодих нема.

Послали по них утретє, та знову ні з чим. Старий Драган непевне щось відповідає.

Обурились комсомольці. Вигнали екстренну підводу до містечка, послали комсомольців по всіх родичах Драганових — знайти й привести Куцого негайно.

Однак, даремно. Сонце заходило. Оратори промови викули, вівці, вертаючися з поля, трибуну геть оскубли, музики повтікали, секретар комсомолу вже вибрехався перед районним начальством, а... Куций як у воду канув.

Пішов на розшуки сам секретар, щось підозріваючи. Вже стемніло, як перелазив він високий Драганів паркан. Зіп'явся над вікном і ахнув: посеред хати стояли обоє молоді й приймали матірнє благословення — ікону! Секретареві в очах помутилось, як комсомольський політпросвет Куций перехрестившись поцілував образ.

Затріщали тини, залупотіло вулицею. То секретар біг до сельбудинку по комсомольців рятувати занапашену людину: не допустити Куцого до церкви.

Та пізно було. Церква молодим під боком, а до сельбуду з півверстви. Коли комсомольці запихані прибігли до церкви, гурт свояків молоді загородив їм двері. Вони рванули напролом, а проти них виставлено десятки дужих кулаків.

Коло дверей церковних галас, сварня, стусанина, за барки борікаються, а в церкві вінчання відбулося. Гризучи губи з люті, комсомольці відходили.

— Бебехи Куцому відбити, щоб не дїждав буржуазного весїля справляти! — викрикнув заїлий сексот Шпачок.

— Забити зрадника соціалїзму! — підхопила комса гурбою й засїла під тинами.

А коли молоді, перші в парі, вийшли з церковних воріт і повертали в вулицю, комсомольці, з криком «Ура, за соціалїзм!», скочили на молодих. Не спам'яталися весільні, як злетів у повітря й розскочився в дребїззя святий образ, ахнула-впала молода, а круки-комсомольці стали клювати молодого.

— Свати! Заб'ють! Не даймо! — перший схопився Оленин швагер Гончарук і вдарився між комсомольців. За ним зірвались всі весільні і нагло оточили розбишак.

Стялась предивна баталїя. Лунали ляпаси, пирскали бризки крови, юшили носи, бухкали гепання збитих, сопїли в борюканні, кусались, ахкали, ойкали, благали...

За п'ять хвилин бойовисько ущухло. Комса шугнула в лози, а три з них стогнали під тинами. Скривавлений, подертий Куций підїймав знепритомнілу, стовчену молоду, а свати, гості їм допомагали, змиваючи з весільної одежі червоні плями та стираючи скривавлені носи й обличчя.

Комсомольці скандально програли.

І в той час, як у сільбуді надзвичайне комсомольське засідання скликалось, у Драгановім дворі справжнє весілля починалось.

А в той момент, як Куцого одноголосно з комсомолу виключали, молодий розходився:

— Будь вони прокляті з їх організаціями та комунами. Музик давайте! Хочу гуляти, веселитись! Священника запросіть, кличте добрих людей. Хочу представитись у новий світ! Хочу просити вибачення в тих, кого образив, скривдив, будучи засліплений соціалістичним чадом.

Весілля було гучне. Розкомсомолений молодий перероджувався і, в захваті семейного ущасливлення з людьми старої віри, відкривав весільним страшні діла, жахливі вчинки комсомольського революціонізму на селі.

І з того вечора дороги Куцого з комсомолом навіки розійшлися. Він став ненависний запроданець, контрреволюціонер. Вписали його в експертники, забойкотували в кооперативі, потроїли обкладання. А секретар комсомолу побожився, що Куцому весілля легко не мине...

.....

Вечоріло. Прибіг дядька Михайлюка Сашко:

— Ідіть, тату, бо прийшли...

— Чого, що таке?

— Важити збіжжя будуть. Кажуть, куркуль хліб молотив, а комісії не заявив.

— От бачиш, нова робота. Як молотиш хліб, то щоб не вкрав якого пуда в себе, комісія з сільради має бути приявна й почислити, а потім рахунок підносять: стільки то тобі на прохарчування (20 пудів річно на їдока), стільки на годівлю скотини (18 пудів на коняку, 15 на корову, 20 на свиню), а решту вивези. Так то в нас. Ох Боже, Боже. І де та мара на них забарилася — вилаявся дядько Михайлюк і пішов комуністам відчит за зерно давати.

Перейшли з повітки до хати. На столі вже чекала вечеря, а повна пляшка «робітничо-селянської» заповідала велику компанію. Друзі й сусіди сходилися. Я був героєм дня. Кожний подивляв мою вдалу втечу й від глибини щирого серця бажав щасливого її закінчення.

Сіли за стіл. Величенька чарка швидко ходила по руках. Настрій, як у барометрі підносився. Хоч на воротях цілий вечір

стояв по черзі вартовий, в хаті страху не було помітно. Гості забували нужденну буденщину, й хата сповнялась веселим гумором. Я підпив і розм'як. При думці, що це може останній вечір з друзями в родинному селі, хотів побачити чи хоч згадати кожную добру душу, що залишилася міцна на душі.

— Не бачу Остапа, де Літавчук Іван, що з Павлом Вітальським, хотів би бачити дядька Амоса.

— Трудненько. Доля цих усіх не краща від твоєї. Остапа Степовика в Московщину виселили, Літавчук шостий місяць у Допрі мучиться. Павло Вітальський недалеко від тебе: у Вологодській губернії з сім'єю, а дядько Амос...

Хлопці мовчазно й багатозначно переглянулися.

Про дядька Амоса довідався я сумну вістку. Вона в свій час потрясла цілу околицю. Приїхав на село чекіст виділити 12 чоловік на «виселеніє». Активісти з сексотами склали список «найшкідливіших», а по селу розходилась тривожна вістка: «приїхав забирати людей на Соловки». Завмерли серця селянські, припускаючи «чи не я, Господи».

Скликали сход. Зійшлись громадно, як ніколи. Налякані, сумні, в декого на очах сльози. Бугаєць зачитав список 15, а Бірюков сказав їдовиту промову про «вредну куркульську зграю», яка великим каменем лежить на шляху до щастя-соціалізму; її треба вивезти з села.

— Може, хто має відводи проти цих кандидатур? — запитав Перець.

Мовчанка. В кутках почався плач. Ніхто не відважиться заступитись перед страшними чекістами. Аж обізвався дядько Амос:

— Дозвольте! Куди людей беруть — я не питаю. Ми вже знаєм. Але болить серце — за що й кого беруть? Що лихого вдіяв старий Андрій, що кому прикрого сказав Софрон, який куркуль Левко Вінницький? Його ж діти всю весну по сусідах хліба просили! За які гріхи їх із села забирати? Браття селяни! Що робиться? І ми мовч...

Не договорив. До нього розігнався чекіст.

— Замалчать! Как фамілія?

Амос, побачивши жидка чекіста, ще гірше розходився:

— Я тутешній, а от ти звідкіль? Хто тебе просив нам свій порядок встановляти?

— Малчать, кулацкое атродіе! У карцер забрать немедленно.

— Як? Не даеш слова за безневинних людей промовити?!
А де ж ваша свобода?

— Виконавци, взять етаво кулацкаво гада, — затупав чекіст.

— Хто гад? Хто кулак? Ти, парху! Ти знаєш, що я кулак? — розлютився дядько Амос і наїжився до чекіста.

— Малчі, бандіт! — і смикнув із футерала револьвер.

Йому не дали. Сход заревів. Брижань вхопив чекіста за руку. Вибухнув стріл. Народ ахнув, а дядько Амос здавив агента за горло. На поміч сунув Коржик з комнезамцями, але народ хвилею напер, і вмить начальство опинилося в сільраді. Чекіст став непритомний.

— До сільради, рішити всіх! — рвався Амос.

Та його стримали:

— Схаменися, село загине!

Становище було незвичайне. Схлипували жінки, тремтіли страхом виставлені кандидати, побивались перелякані їхні родичі та свояки.

— Що буде? — питав кожний, а всі знали, що лиха не минути.

— Що робити, як рятуватись? — здіймалися з настрашених грудей питання.

— У ліс! — хтось подав несміливо.

— За коси! — підтримали дужче.

— Зброєю рятуймося! — викрикували гуртами.

Відбувались тяжкі хвилини. Одні розпалювалися, закликаючи до боротьби з катами, а другі, трусливіші, збивали войовничий дух, просячи схаменутись.

Під напружено-бурхливий гамір сходу виділилась група повстанців з дядьком Амосом.

— До нас, хто не хоче терпіти знущань!

— До зброї! За наші права! За людяне життя!

— За нами, хто відважився полягти за друзі свої, за вільну Україну! — закінчив Амос.

Сход вагався в болях нерішучости. До повстанців переступали відважніші одиниці.

— Прощайте! Ждіте волі! — махнув шапкою дядько Амос, і скоросформований загін зникав у вербах.

А сход мовчазний, принижений розходився додому. Сумна була та ніч. Заснути не могло село, очікуючи зловіщого завтра...

Перед полуднем влетів загін міліції під проводом Бірюкова. Шуліками кинулися по хатах виводити намічених учора кандидатів. Замість Амоса став у гурт зв'язаних син його Степан.

До півдня збирали «бандитів», а під вечір велика валка 317 чоловік під крик та зойки жінок, дітей виходила за ворота. Село здрісалось, завмирало під розпучливий плач та вереск...

Ніхто з забраних до села не повернувся. Одних у Сибір, других на Соловки, а треті досі в Допрі пробувають.

А дядько Амос з загоном?.. Зник. Розбились на гурти і розійшлись по хуторах, очікуючи сприятливішого часу. Коли ж весна теплом дихнула, і лісові кущі щедро гостили вигнанців, стали рости новини про «Довгі Бороди». У Демцівці колектив розігнали, в Мишарівці радгосп спалили, в Тростянці трьох комсомольців повішали, на станції Кіблич налетіли й склади зруйнували, під Гайвороном потяг витаскали, у Гранові базар оточили й міліцію виловили.

Заговорили села про «Довгі Бороди», переповідаючи про них геройські дива. Притихли комнезамці, спинилась колективізація, люди напружились в чеканні загальної стихії-вибуху.

Появилися «Бороди» і в наших околицях.

Одної ночі райміліцію передушили, другої наскочили на цукроварню й забрали коні.

А третього вечора 30 вершників-дідуганів влетіли на подвір'я сільради. Завмерли в канцелярії, коли на дверях став з шаблою сивобородий козарлюга. Бугаєць з Перцем ахнули, пізнавши дядька Амоса.

— Ну, що з вами, попихачі комунарські, робити? Кажіть самі, будьте хоч цей раз чесні. Вибірайте найлегше.

Начальство німе дріжало за столом.

— Скоро, нема часу. Може заповіт залишите покоління? Кажіть, за що здихаєте!

— Здаюсь на вашу волю. Я не з власного розуму служу. Мене примушували, збаламутили. Я каюся, що взявся за таку роботу. Даруйте життя. Я спокутую, — просився Перець.

— Помилуйте, більше не буду, відмовляюсь, дітям закажу, — впав на коліна белькочучи Бугаєць.

— Кається? Не вірю. Мушу покарати. Важко на свого брата руку здіймати, але жалко й себе. Один з вас хай помре, щоб була наука іншим, та й я заспокоюсь, бо через вас же загину.

Виміряйтеся, хто помре. Та швидко, я не жартую. Виймаю ніж і шаблю. Оберніться, хто відгадає — живий буде. Що взяв у руку — Перче?!

— Ніж, — відповідає трясучись голова сільради.

— Правда. Життя твоє врятоване. Я того й хотів. А Бугаєць мусить загинути. Дядьку Вавило, зв'яжіть і виведіть у садок. Це сволоч непоправна. А де ж комсом...

Не доказав. Убіг розвідчик і шепнув Амосові на вухо:

— Так? То не барімось. Бувай здоров, Перче, та гляди, наберись розуму, бо лихо буде, як вдруге наскочимо.

Перець упав до ніг.

— Не час нам, колись поговоримо, а тепер, гляди, спокутуй гріх...

Вершники зникли. Під вечір вскочив у село загін ГПУ. Розпитали і ходу навздогін. Та за «Бородами» слід загинув.

Стало тихо. Пішли в околиці чутки, що «Бороди» попалися й немилосердно їх катовано. Аж перед жнивими знов заговорили. Почалося з Шамраївки. Там здіймали дзвони. Довго не здавалися шамраївчани, два сходи зірвали. Приїхали агенти переводити арешти; кинулися по хатах підозрілих. Прийшов чекіст з виконавцем до Загороднюка й став ритись.

— Чого вам треба? — питає господар.

— А ето наше дело! — відповідає чекіст, порядкуючи в скрині.

Господар моргнув до виконавця й чекіста за горлянку. Захарчав легкодухий жидок, благаючи виконавця на поміч. Але той зслиз, ніби кликати людей на рятунок.

Господар забрав револьвер, виволік чекіста з хати й зник.

Четвертої ночі він прибув з загоном «Борід» у село. Саме того дня мали здійсмати дзвони. Загін розташувався спочивати в очеретах і чекав сходу, щоб накрити приїзджих агентів.

На сход ішли здебільша жінки, — чоловіків перестрашили. Два дні тому забрали 16 чоловіків до Допру. Деякі знали, що в селі заховується загін, тому тримали себе сміливо.

— Не дамо церкви! — виступили в один голос жінки, загородивши шлях до церковної брами.

— Не дамо антихристам над святинею знущатись! — не вгавали молодичі, одна одну підбадьоруючи, хоч було п'ять міліціонерів, два чекісти та своїх заїлих активістів з шість.

— Замовчать, куркулячки! — наставив на жінок револьвер міліціонер.

— На маму свою цілай, — котрась відважилась.

Міліціонер вистрілив. Ряди подалися. Прези́фія вже ставила на голосування справу зняття дзвонів.

Та враз, ніби з води, вигулькнули «Бородачі» і з трьох боків оточили сход.

— Кидай зброю! Руки ввєрх! Ані з місця!

Міліціонери й чекісти онімили, голова сільради хотів утікати, його схопили. Агент кинувся стріляти, та де там? Зігнули за патлі і змісили. За дві хвилині всі були пов'язані, а на президентському місці стояв дядько Амос.

— Ми прибули вчасно. Дзвони врятуємо. Напасників здаємо на вашу совість. Що присудите, те виконаєм.

— Подушити гиродів, повішати.

— Очі з лоба повиймати антихристам, — розшаліла жіноча маса.

— А голова, де голова? Він найбільше насолив. Сюди його!

З сільрадівських сіней тягнули, як заляканого барана, голову сільради, а з горіща стягнули секретаря комсомолу. Він смикався, просився й кляв.

— А, голубчики? Прийшов на вас судний день. Ану давайте відплату! Де людський хліб? Де скотина? Де наші чоловіки? — атакували молодиці, шарпаючи, плюючи в очі ненависникам.

— Пожальйте, зми́лосердіться! Не буду більше, — схлипував голова сільради.

— Не будеш? Тепер покутуєш? Верни нам скотину, чоловіків! — допікали люди.

— Хай назад розкулачить добро людське. По хатах його повести — хай зробить перевиселення.

Враз добули мотуза, позв'язували голів за голови, і дивна процесія пішла по селу вертати розкулачку. Підходили в двір незаможника, що поселився в чужій хаті, і наказували головам переселяти!

Вони, як тресовані звірі на прив'язі, приказували:

— Переселяйся, чоловіче, назад у свою хату з чим прийшов та проси вибачення в господаря, що запаскудив добро.

Незаконного господаря відводили до власної хати, а на порозі він говорив:

— Пробачте, що заліз у вашу працю. Не сам — силою мене туди втаскали.

Скінчивши перекулачку, «Бороди» прощалися:

— Нам час рушати. Чужих беремо з собою, а з місцевими самі розправтеся, як ваше серце вам підкаже. Прощайте.

— Щастя вам, Боже, проживати й творити суд правий!

Як зникли «Бороди» в куряві за городами, громада стала радити, що з місцевими собаками зробити.

— Самосуд над ними!

— Втопити!

Хтось хотів гамувати, та куди там...

Роз'ярена жіноча душа жадала помсти за кількарічні знущання місцевих насильників.

Голову сільради привели проти церкви.

— Цього хриstopродавця на воротах церковних повісити!

— Не треба. Образа буде святій церкві!

— Каменюку до шиї та в воду, щоб не смерділа погань на землі!

— До річки їх, до річки!

І наелектризована маса потягнула п'ять постатей до Бугу.

— Позв'язувати їх та міцно, щоб не виплили!

За кілька хвилин суд довершився. П'ять напівживих топляників бовтались у воді, благаючи рятунку, виригаючи закляття покаяння. Та ні одне жіноче серце, запечене ненавистю до свавільних верховодів, не милосердилося. Тут відбувався суд-розплата над тими, хто кілька літ «репрезентував масу», хто продав її інтереси, експлуатував добро гуртом і в роздріб. Тут найяскравіше виявилось ставлення маси до своїх «обранців».

А дядько Амос? Він ще гуляв. У Бершаді «позбавив» голосу членів райвиконкому, у Краснопілці на базарі підняв бунт, вилонив міліцію, розгромив радгосп, а звідтіль рушив на Чечельницьку броварню. Аж тут загонові прийшов кінець. У бершадських лісах його перепинив ескадрон війська ГПУ.

Що сталося, чим кінчилась баталія, ніхто докладно не знає, бо в ліс три дні ні душі не пускали. Одні говорять, що чекісти нагло наскочили й забрали всіх живцем, як спали зморені; другі кажуть, що «Бороди» сіклися до останку й усі наклали головами; а новоселецькі пастушки запевняли, що після тої січі загін «Борід», вершників з 15, гнався вирубом і зник у гетьманецьким

лісі. Ходить чутка, що ще перед жнивими дядько Амос забігав уночі до дочки, але напевне ніхто цього не підтвердить, бояться.

Оповідання, може десятки разів переказуване, подіяло на всіх, зворушило до глибини. Навіть градуси алькоголю на мент притихли. Аж по довгій журній мовчанці сусід Нестор затагнув. «Наші шаблі заржавіли, мушкети без курків». Пісня відповідала настроєві й загладила ту прикру мовчанку. З сумної перейшли на веселішу, і скорбний настрій поволі розвивався.

На столі з'явився новий журавель.

— Чи не досить буде, хлопці?

— Пиймо. Тільки й нашого. Тоді тільки й живем, як нап'ємося та забудемось.

— Краще пропити, як на ненависний соціалізм віддати. От ми й п'ємо. І будемо пити, до одуру, до забуття, бо нема іншої ради: захочеш багатство наживати — куркулем назвуть, на Соловки вишлють; будеш дітям добро заховувати — самі діти проклинатимуть, що куркулем їх охрестив; почнеш одягатися, добре їздити, господарство поширювати — теж не вигідно, бо щодня шарпатимуть, обкладатимуть. Отже, що залишається? Що заробив — те пропив. І п'ємо. Пиймо...

Ох, хто п'є, тому наливайте,

Хто не п'є, того заставляйте...

А ми будем пити, комуну душити...

І пісня, витворена в нових умовах, безконечно лилась. Гості пили, співали й забували за завтрішний день, за свою нужду, за щоденне лихо.

Таке явище мене повило смутком. До чого ж це доведе? На що зійде село, коли селянин перестає дбати, нагромаджувати добро, використовувати можливості й дари щедрої матері-землі? Якже виглядатиме це на білянці колишньої «житниці Росії»? На чому ж держатиметься бюджет влади?..

З одного боку втішно, бо докотиться вона до стихійного голоду, а з другого — сумно, бо коштуватиме це селянству дорого. Цей деморалізаційний зазубень, цей смертельний черв'як загніздиться в психіці селянина, споконвічного трударя, і витвориться з нього ледар, маніяк, духово порожня істота, без життєвої мети, без замилювання до праці, без інстинкту громадського обов'язку. Така істота викликатиме сумнів — чи вона людина?..

V

З ПЕКЛА У СВІТ СВОБОДИ

Звідтіть, де стогін, плач,
де скніє зморою розп'ятий люд,
де вільний дух погребаний
гіпнозом диктатури,
де кричє хижий крук-чекіст...
Туди, де воля, право, де є людина,
де зберігається її святе...

Третього досвітка я вибирався в конечну дорогу — за рубі-
кон. Дивне почуття охоплювало, коли виходив з батьківського
дому. І жаль — і радість, і сум — і втіха, бадьорість — і острах...

Піднявся з воза на воротах, зітхнув. Прощай, село родин-
не, розлогі степи — колиско юнацтва пастушого! Чи ступить ще
нога на вас, милі околиці, куточки незабутні?! Прощайте, любі
браття, вірні друзі-однотумці ідеї вкоханої! Коли ж зустрінемось?
Чи дочекаємось побачення, чи приверну з собою волю вашим
вистражданим мріям, загнoblеним змаганням? Чи заживемо на
відродженій землі під жовто-блакитним стягом воскресіння?!
Прощайте всі! До скорого побачення!!! До повороту!!!

.....

Одягнений в селянську свитку, я спокійно правив кіньми, бо
в кишені лежали цілком надійні документи. Альошка, секретар
райвиконкому, той найвірніший радянський служака, що стро-
чить найкомуністичніші протоколи та підписує суворі директиви
про нищення контрреволюції, той самий Альошка видав катар-
жанинові найреволюційніший папір, підписаний рукою найстар-
шого районного диктатора — голови райвиконкому — Чірікова.
Додатком до нього було посвідчення, що я «дійсно член револю-
ційної організації незаможних селян», та довідка, що я — рахів-
ник сільсько-господарського т-ва — дістаю двотижневу відпуст-
ку, отже маю цілковите право трошки проїхатись до знайомих
у Вінницьку округу. Не багато ці документи коштували: Альошка
до чортиків напоїв Чірікова й підсунув «екстренний папір» до
підпису, за моє членство в комнезамі брат обіцяв зорати десяти-
ну голові КНС, а відпустку добрі люди з кооперативи так дали.
Отже я певний був, що до Вінниці комар носа мені не підточить.

.....

Минали друге село, як схід запалив блідо-червоними огнями: серпневий ранок зачинався. В траві-росі запарувало. Схопила-ся природа до роботи, кваплячись надолужити проспаний час.

Але людина не спішила. Дядьківські вози, переважно в одну шакапу, мелянхолійно потрухкували в поле по снопи; косарі й в'язілиці йшли на лан не поспішаючи. В їхніх обличчях, руках не видно печаті жнив — архигарячої доби хлібороба. Урвався темп роботи, параліжувалось те завзяття, яким колись здригалося повітря, клекотіло село, летячи в поле, ніби на пожежу.

— Не спішіть, нема чого. Однаково, дітям не треба. Комуна дасть. Закурімо. Ось городняк доспів — кажуть косарські розледачілі погляди.

На широкій ризі сапає гурт дівчат. Бур'ян у пояс заглушив бідолашні буряки, і хто зна, чи їх врятує пізня сапка.

— Боже, поможи, дівчата! — гукаю з воза.

— Спасибі, — обзивається одна з усмішкою. — Тепер забороняють так казати!

— Ну, здрастуйте, — поправляюся.

— Знов не так! — гукає, дівчина, вихиляючись.

— А як же?

— Спитайте прикажчика, він навчить. Нас третій день муштрує. Треба казати: Хай живе... живе... Тодоско, як його, ей-бо забула... Ага... Нехай живе сота глиста в намисті¹, — вимовила дівчина й залилась сміхом.

— Нехай живе диктатор наш Танцюра! — підхопили сапілиці й зареготались.

Я припинив коні.

— Вовків не боїтесь? — збиваю батогом високу лободу. — Чиє сапаєте?

— Рай-гаспидське!

— Комунарсько-панське! — жартують дівчата.

— Чого ж так рано заходились? Почекали б, лобода до неба знялася. Сапали б у прохолоді!

— В райгаспиді хліб появився, так він ще й цукор хоче мати.

— Себто, до цукру хліба заробляєте? Багато дають?

— Фунт хліба денно ще й 30 копійок на сіль.

— Щоб хліб не нудив! — підкидає друга.

¹ Соціалістичне будівництво.

— А як місяць червоної панщини відкрепиш, то ще й два метри в мануфактури відміряють.

Цікава розмова. Хотів був зупинитись, поготорити з веселими дівчатами, але з лободи схопився приказчик і нагримав на дівчат.

— Щось запізнилися з сапкою, — обзиваюся до приказчика серйозно.

— Приказу не було з цукро-тресту, та й грошей комбінат мав обмаль, а в борг народ не вірить.

— Та він і на заплату вашу не дуже ласий, — додає одна з дівчат. Приказчик липнув сердито в їхній бік.

— А скінчите такий ланисько з цим гурточком сапілників.

— Та...

— До кінця п'ятилітки вправимось! — вихопилась та сама дівчина.

— Ей, Горпино, — наївжився приказчик, — дограєшся сьогодні...

— Що? Пайка не даси? Подавись ним!

— То чорта пухлого нас завтра бачитимеш! Задармо спини гнем, ще й пожартувати не даєш...

Приказчик пошамотав лободою до дівчат, я махнув на коні.

Дорога плелася між полями ріжноманітної ярини. Брат надолужував невиспаної ночі, я поганяв коні. Думки снувалися самі собою. Коли було краще поденщиків — за старих часів, чи тепер? Колишніх 50 копійок, чи сьогоднішніх 30 та фунт хліба?.. За колишніх 50 купував 20 фунтів доброго хліба, а за сьогоднішніх 30 і півфунта не відпитаєш. Це простеньке порівняння виказує, що приніс більшовицький рай сільському зарібникові: поліпшення чи прозябання?..

Підїжджаємо до села.

— Хлопче, — гукаю до пастушка, — як село зветься?

— Спиніться, то скажу, — вимахує хвайдою.

— Кажи так, ніколи.

— Е, не так легко, тут ціла сторія.

Зупиняюся.

— Вам по якому — по радянському, чи по християнському? — підступає хлопчина до воза.

— А хіба не однаково?

— А ні.

— То кажи і по-радянськи, і по-християнськи.

— Це, дядю, довга сторія, — сперся хлопчак на штильвагу й ласо-лукаво поглядав, як я скручував цигарку; дав йому. Він тремтячи жадібно став крутити й, без міри вдячний, розповідав:

— Це довга історія, дядьку-товаришу-громадянине. Як я пас гуси, село звалося Біляківка. А коли прийшла ліворуція, і білі здорово помотлошили червонців, а вночі наскочила більша сила большеаків і перерізали білих, село назвали Червонкою. Треба було приговору сходу, щоб затвердив нову назву. Разів зо три скликали людей, та вони на таку назву не приставали. Щось з півроку село мало дві назви: на папері Червонка, а на голос Біляківка. Нарешті прийшов припис — затвердити сходом назву села. Зібрався сход саме в той час, як забито голову сільради Крокача. Приїхав з округи його брат-комуніст і запропонував село назвати Крокачівкою. Народ не годився, але комуняка погрозив: «Хто проти цього, той, напевне, брав участь у вбивстві брата». Налякалися наші, бо саме Чека приїхало шукати винного. З Біляківки стала Крокачівка. Через місяць виявилось, що Крокача забили не котліцінери, а свої комарзанці за те, що він 200 пудів зерна замахлював. Почули й збунтувалися і наші, і комарзанці. Послали до Петровського, і в три дні прибув цвиркуляр назвати Крокачівку Пролітайкою. Наші знов не хотіли, хай буде, казали, як було. Але комарзанці налякали наших уповноважених і село назвали Пролітайкою. Та й тепер наші зуть Біляківкою, а комарзанці Пролітайкою-чортопхайкою, значить, дві віри на селі.

Хлопчак скінчив. Я дав йому ще на цигарку й рушив. Хлопець, сіяючий від радості, біг до пастушків і на ходу крутив цигарку:

— От брат, тютюнець легкий!

— Дмитро, дай, смикну разок! — обступили Дмитра хлопці й потягали по разку, як цілющу воду.

Опівдні приїхали на аст. Фердинандівка. Брат пішов на двірць розвідати про чекістів. Це півстанок, і потяг зупиняється лиш на хвилину, навіть квітков не продають; потяг прибуде аж о півночі. Чекати тут не було рації. Я розпрацався з братом й пішком пішов до наступної станції.

Довго ще оглядався на від'їжджаючого брата. Невимовний біль заліг на душу. Аж тепер я відчув розлуку з усім, що єднало мене з рідними людьми, з любим селом, з незабутнім краєм...

.....

Іду залізничним шляхом понад Буг і оглядаю прекрасні навколо краєвиди. Спокійна тут річка зміястим блеском відбивається серед гір, пасмужить поля, квітчає осокою береги. Скупатися не пошкодить.

Спускаюся з тору на берег і видивляю найзручніше місце. З горбка сходить парубчак, теж, мабуть, купатися.

— Не знаєте, друзяко, чи зручно тут купатись? — підходжу до нього.

— Чудесно. Щоразу купаюся, — відповідає й на ходу роздягається.

— Живете десь поблизу, чи працюєте?

— Працюю на радгоспі ім. Енгельса, а живу в Ситківцях. Тепер іду до поїзду.

— То нам по дорозі. Я теж до станції. Скупаємось. Ще маєм час до поїзда.

Купалося розкішно. Три рази навипередки перепливали Буг, випробовуючи, хто витриваліший. Вимахуючи на повні руки, я пригадав: скільки то треба Бугів на ту злопам'ятну Лузу!

Вернувшись за третім разом, парубчак поліз у осоку:

— Як вам, товаришу, не той, то наглядайте, чи не йде який біс, а я може якого рака лапну.

— А хіба що? Забороняють? І руками не можна?!

— Де в біса! Не дають ні вудкою, ні руками. Райвиконком видав таксу на патенти: 25 карбованців руками, 75 карб. вудкою, 300 сіткою, а 1000 волоком.

— Певне, рибалок зменшилось, — вилазив я з води.

— А який же дурень захоче платити такі податки? Мій дядько був завзятий рибалка: літував і зимував на воді; десятки разів на тому світі бував, не каюся. Бувало, у жнива жінка за косу, а дядько Мусій за сак, за вудку, за черв'ячки та на острівцець. А оце, як наклали 375, — частину виплатив, а далі схаменувся. На очах податкової комісії виніс сачка, пустив сльозу, вилаявся й посік на шмаття, пожбуривши сокирою з таким серцем, що аж коліно розсік виконавцеві. Посадили були як бандита, та сам виконавець посвідчив, що ненароком рубнув.

— Шкода, що й такої розваги не дозволяють.

— Де там! Наклали лапу й сюди. Щіпають, де тільки можна. От працюю на радгоспі. Платять тих нещасних 75 коп. денно,

а як відчислять на всілякі косооки Хими¹, на безрідні Мопри², на союзи, на культ-шефства, на щотижневі допомоги, то з тієї получки половина залишається. Бавляться в революції, залицяються до західного робітництва; десь хтось застрайкує, а вони з нас скубуть тижневий заробіток, щоб на пивце західнім ситим страйкарям вижебрати, бо той страйкар живе, напевне, вдсяте-ро краще, як наш по вуха в праці робітник...

— Хто його знає? Цікаво мені, як тепер у радгоспі? — викладаю перед парубчаком калач і відрізую шматок сала. — Їжте!

— Дякую! Це ж де ви... таке біле? — зворушено бере й апетитно смакує. — Я, знаєте, сьогодні не той... вийшов харч...

— Хіба в радгоспі на своїх харчах?

— Та так, ні риба, ні рак. Хліб наш, а вода їхня. Три рази на день дають чай, та що той чай?.. Коли б хоч цукор, а то по 5 бубляшків на день. Ковтнеш їх за раз, сьорбнеш окропу та й по всьому.

— Зато маєте культурне задоволення: клуб, лекції, певне, кіно?

— Клуб, правда, є, навіть кіно раз на тиждень буває, але який дурень тому радий? Наробишся за трьох волів, присунеш увечері до касарні охлялий, голодний, що й світ тобі не милий, а він на лекцію виганяє, чи на кіно дивитись. Тут не то на кіно, а щоб і мати рідна з гробу встала, то не знати, чи пішов би подивитися, бо будять на роботу в таку пору, коли чорти навкулачки йдуть. Яка там освіта? Та коли б щось цікаве розповідали, а то товчуть воду в червоному ступі...

— Не кажіть — кіно цікава річ, особливо тепер, коли показують картини з нашого життя.

— Ет... Картини з нашого життя, тільки не в нашому дусі написані. От тої неділі було кіно. Показували, як генеральський син дівчину-наймичку звів, обіцявши з нею женитися. Дивилися, хто хотів, а дехто дрімав. Аж раптом серед дії схлип. Батрачка Олька схопилася з лавки й плачучи вибігла з салі. Хлопці за нею: що з тобою, Олько? А вона лиш: «Ой, звів негідник! Пропала

¹ ОСО Аліяхему — Общество содействия обороне страны й авиации.

² Мопр — міжнародня організація допомоги борцям революції.

я, пропала...» Та й тільки. Простяглась на траві, заридавши. Аж другого дня у неї хворої допитались. Комсомолец Терехов, що приїжджав до нас з райкому політлекції читати, підмовив її, обіцяв зареєструватись, матір'ю зробив, а тепер покинув, до іншого району перевівся. Та хіба Ольга одна в такому стані?.. В касарнях твориться страшно...

— Виходить, нездорова побутова атмосфера на радгоспі?

— Просто жахи. Помешкання для хлопців і дівчат спільне, розділене солом'яною перегородкою. Цілу ніч через неї, як миші, шигають, до ранку вилежуються пари в садку, виходять на прохід серед ночі. Словом, вільне кохання процвітає. Збирались комсомольці, як ви кажете, атмосферу оздоровити. Та шкода. Сам завідувач радгоспу за метер мануфактури бере на ніч яку завгодно дівчину. Не знаю, чим воно кінчиться, бо радгосп недавно організувався.

Довгенько ми лежали на березі, а парубок розповідав про буття соціалістичного осередку-радгоспу. Вислухуючи жакливі речі, у мене западав сумнів, чи хоч одна душа з радгоспівців, крім начальства, вважає себе ошчасливленою з приводу заснування первісної комуни?.. І, навпаки, сумніву не було, що через кілька місяців проклинатиме її не одна підрізана душа, а дехто й на той світ передчасно зійде, щоб не бачити цього легковажною рукою створеного «благословенного раю»...

.....

Пізно вночі присунув на 3 ½ години спізнений потяг, і ми сіли. На третій станції парубчак вийшов. Я залишився сам. Хилило до сну. Дратовливе пошарпування норовистого потяга не давало спати, та й лягти ніде. Дрімав сидячи. Не спав, а мучився.

Розплющивши очі ранком, здрігнув. Напроти сидів військовий. Він так пильно вдивлявся в мене, що треба було або зійти з очей, або заговорити й розкусити особу. Пішов на останнє.

Підозріння мої були цілком безпідставні. Сусід мій — старшина запасного комскладу¹, служив недовгий час у петлюрівській армії і, як виявилось, своїм духом далеко розходитьсь з символом п'ятикутньої зірки, яку йому пришили на кашкеті. За час їзди з Немирова до Вінниці він мені, щодалі отвертіше, характеризував стан Червоної армії.

¹ Командний (старшинський) склад.

За словами старшини, про більшовицьку армію дбайливо піклуються. В часи неймовірної кризи на одяг, харчі та провіант, коли цивільне населення животіє на буквально голодних пайках, а таких простих річей, як м'ясо, тютюн, одяг, і в черзі не дістане, наприклад, пшеничного хліба лиш за рецептою лікаря хворий добуде, — армія живе, на радянську мірку, розкішно: білий хліб, щодня добра пайка м'яса, цукор, тютюн, порядний одяг і т. інше.

Та й не дивно. Більшовики не діти — знають, що їхня сила та безпека може триматись тільки на багнетах. Отже треба, щоб багнети були в надійних руках. Зняти з батька останню кожушину, видерти йому з рота останній кусень хліба, щоб син-червоноармієць був нагодований, одітий. А ситий шлунок покривдженого голодного не розуміє і без найменшого вагання наставить багнет проти «бунтаря».

Характеристичною властивістю Червоної армії є політична обробка. Скаржилися миколаївські салдати за «словесність»; більшовики ж тут вдсятеро обігнали. Політчас у військовім навчанні займає рівно півдня. Муштрують червоноармійців реврахами, ленінізмами, клясовою боротьбою, як папуг. Забивають їм баки на політгодинах, галунять розум на епізодичних лекціях у клюбах, тлумачать у політгуртках, притокмачують на незчислимих зборах, мітингах, святах, дискусійних вечорах, демонстраціях і т. ін. Армія стала за лябораторію, звідкіль виходять найзаїліші пропагандисти соціалізму. Показово, що майже всі комуністи партизуються в армії, а червоноармійця на селі з засади зачисляють до передовиків села.

— Як ви гадаєте, — запитує обережно, — оті переконання, дух в армії міцні, глибокі?

— Сумніваюсь, — по роздумі відповідає старшина. — Багато в цьому штучности й незахованї примусовості та хвиливого захоплення. Річ у тому, що революціонізм утворює й напускає на вояків саме оточення. Червоноармієць, крім навчання й клубу, нічого більше не знає, не бачить: до нього нікого не пускають, його не випускають з касарні без нагляду, чи на відпустку, листи, побачення цивільних з червоноармійцями контролюються надзвичайно суворо. Отже червоноармієць цілком ізольований від зовнішньої обстановки; перед його очима, в його вухах, у думці шумлять фрази про соціалізм, про комуну, про революційну боротьбу. Така атмосфера задурманює вояка: він позбувається кри-

тичного думання й стає фанатиком, який з захопленням вислухує комуністичних політкомів, залюбки вигукуючи революційні пісні, й плакає мрію про наступні бої-розправу з буржуазією.

— Скажіть, чи цей настрій червоноармієць зберігає й тоді, як на село повернеться та на власні очі побачить, що мальовничий соціалізм не так на ділі виглядає?

— Отут якраз і приходить розчарування, перелом. Ви, певне, спостерігали, як помітно й скоро перероджується вислужений червоноармієць на селі. Пускаючи його додому, на прощально-урочистих мітингах закликають, щоб він здійснив те, чого навчився в армії. Червоноармієць з тим збуреним духом та насиченою енергією прибуває на село й береться до праці. Але одно — слухати та сприймати молодою головою фантазії, а друге — переводити в життя нездійсними гасла. Перші тижні накручений революціонізмами вояк, у пориві архиактивности, суне носа всюди, намагаючись показати перед «тьомним» селянином своє всезнайство. Та, зустрівшись на кожному кроці з труднощами й відчувши прокльони братів, сусідів, він спадає з активізаторського тону, а після кількох уїдливо-гірких дискусій з досвідченими практиками, що на власній спині спробували всяких соціалізацій, червоноармієць остаточно холоне й назавжди викидає з голови те, чим паморочили його два роки в армії. Червоноармієць і тербоєць¹ — то два відмінні духом вояки. На стрілянні вони справляються однаково, а на політгодинах цілком не те. Червоноармійці терпляче вислухують довгих доповідей, охоче мітингують, захоплюються соціалістичними проблемами, а тербойці відбувають політчас, як муку; на лекцію їх під примусом зганяють. Мають політками з ними немалу мороку: читається, приміром, про «змичку» міста з селом, а тербоєць-селянин їдовито підкидає: «Добра нам змичка, комісарі п'ють чай-цукор, а селянинові гичка». Йому про індустріалізацію, реконструкцію, а він в очі ріже: «Годі! забрехалися до рубця, дитина вже не вірить».

— Виходить, що з такими настроями тербойці, будучи мобілізовані, і воювати не схотять?

— Вони воювати будуть, тільки невідомо, проти кого. Не хочу прокувати, але щоб ця наука не пішла їм на зло. От випадок: весною в Немирові відбувалися терзбори; чета тербойців пішла

¹ Вояк територіальних зборів повторного навчання.

в ліс на розвідку. Якраз дорогою вели десь аж з-під Липівця етап пов'язаних селян. Побачили тербойці цих мучеників, — кольнуло в серці. Зупинили: «За що вас, батьки?» — «А спитайте! За те, що хліб не вродив». Один з тербойців пізнав свояка: «Дядьку Климе? І вас узяли? За що?» — «Господь їх знає! За те, мабуть, що не віддав вівці на м'ясозаготівлю». — «Хлопці, — звернувся тербоєць до своїх, — нам дали рушниці, щоб боронити свій люд від ворогів. Чи ж це не ворог, що наших людей в'яже, як худобу, та до в'язниці тягне? Не дати!» — «Не дамо!» — підтримали розвідчики й оточили етап. Тут старший конвоїр вихопився наперед: «Товарищі красноармейци! Ето бандітизм, я стрельбу аткрою». — «Ого, так зразу й бити рвешся? А подумав ти, кого ведеш і за що?» — «Його не болить, він не з наших. Відпускай людей!» — накинулись усі. Конвоїр скипів і вхопився до зброї. Але ще він не подав команди, як тербойці облетіли етап і відібрали 6 рушниць. Старший не хотів здавати револьвера. До нього — він зашарпався і вистрілив, ранивши крайнього. Обурилися тербойці й підкинули конвоїра на чотирьох багнетах. Як він конав об'юшений, розідраний, всі спохватились: «А що ж... а куди ж тепер?..» Стан був прикрий. Ні тербойцям до полку, ні селянам до села вертатися вже годі: рішили йти в ліс. І з того часу загула слава про банду «Помста». Довго не пощастило їй оперувати. Проти неї вислали з Вінниці великий загін міліції, а військові частини допомогли. Під Тивровом їх оточили і 26 чоловіка живцем зловили. Яка їх доля, про це хіба скривавлені мури темних льохів винницького ГПУ розкажуть.

.....

Опівдні я відбув несподівану зустріч зі своїми ще зі шкільної лави товаришами — Паньком та Францом (поляк). Приятелі очам не вірили: та ж тиждень тому вони дістали повторну вістку, що я на Соловках! Подивляли мою відвагу й витривалість та тепло й щиро вітали свого товариша-каторжника. Не розпитували — знали, куди мандрую.

За два дні гостювання ми вволю наговорились. Розповіддю про Усевлон я відкрив їм нову сторінку природи червоного соціалізму, а вони додали до мого досвіду свіжі спостереження. Приятелі — вельми характеристичні постаті радянської службової інтелігенції. Відповідальні посади, найвища платня, найбільші пайкові задоволення ставили їх у групу найощасливленіших радянських громадян. Здавалося, кому-кому, а їм мусить бути

найліпше, їм тільки й славити соціалізм. Проте, в їхніх світоглядах та в їхній мові кипіла гостра ненависть до панівної влади. Мої інтелігенти у кожному державнім поступованні, на кожному адміністративнім кроці підкреслювали своє вороже ставлення до нього. Тем, причин, щоденних випадків їхнього обурення на урядові розпорядки не перелічити: чи сидять вони на продсовещаннях¹, де їм диктують, а власної думки висловити не дають; чи споглядають верховодство вищого начальника партійця-каменщика, який найменшої уяви про річ не має; чи в хатніх речах, коли жінка інженера не має черевик, або з базару вертається з порожнім кошем.

У поглядах на майбутнє більшовизму приятелі розходяться. Панько має переконання, що більшовизм сам собою розпадеться: нарід не витримає ярма і спалахне нечуваним в історії стихійним бунтом, який в крові потопить кількалітніх катів, не шкодуючи, а мстячи брат на братові. Франц іншої думки, він гадає, що комуністи до повстання не допустять.

— Не вірю, — твердить він. — Більшовики хитріші, як про них думають. Їхня система влади — це небувалий в історії витвір, це прекрасно скомплікована банда безпринципних програмою, але жадібних влади, сильних диктаторів, які зуміли отуманити масу майбутнім раєм. Вона виснажується, ходить зневірена, шукаючи дверей до того раю, плазуючи в багні по самі вуха, в заблудних дебрах, а проводирі, як чародійники, прожектором кидають промінь за промінем і пророчо виригають: оце єдиний вірний шлях. Ідїть ним, перемагайте перешкоди, за ним рай... І сліпці йдуть, ламаючи нещадно барикади, мріючи про завтрашні райські благодаті.

— Твоє переконання безпідставне, — заперечує Панько. — Урветься кінець кінцем терпець та віра заблудлих овечок. Утомляться й провідники, перегризуться в діявольській схватці-полеміці, крахне залізна рука правування, і цей день недалеко...

— Не буде так. Досвід кількох літ учить нас, що цього не буде, — каже впевнено Франц. — Дивись, виступив Троцький з теорією перманентної революції, з прискореним соціалістичним походом, з побороенням селянського засилля і що ж? Розбили ці проекти, а Троцького з прихильниками — Каменевим,

¹ Виробничих нарадах.

Зінов'євим, цих червоних тузів, друзів Леніна, творців Жовтневого перевороту — оплювали перед усією партією, сам Троцький мусів за кордон тікати, дарма, що його теорію про нажим на заможні верстви селянства в життя цілком провели. На ґрунті лівої опозиції виросла права, ще більша, ще масовіша, загорілась жорстока партійна боротьба, гадали от-от лопне червона олігархія. Аж ні. На опозицію обрушився весь титан сліпоти й фанатичної віри партійних низів у непогрішність свого проводу. Ідеолог опозиції Бухарін, той велитень-теоретик соціалізму, а з ним і Риков — довголітній намісник Леніна — ці вчорашні червоні божки полетіли під ноги партійної маси, з розтовченими носами, з обхарканою славою. Зістався непогрішний Сталін, що має найтвердішу руку, що вміє найгучніше кинути гасло, натравити, наелектризувати партійну масу. Так було, так є й не раз ще буде. І даремні тут сподівання краху, потрясення з нутра. Це могло б бути тоді, коли б влада стояла на певнім ґрунті, зі стабілізованою програмою й системою правування. Тоді лиш крах її став би очевидним і струсонував би весь апарат та приголомшив би самих проводирів. А в більшовиків, які скаженим псом блукають манівцями, творячи всеможливі експерименти й компроміси, цього краху не буде й сотню літ. От недавній факт: 1927 року кричали, що інтелігенція почервоніла, стала на плятформі радвледи; попустили їй, до ВУЦКу вибирали, тріумфи справляли; а як через рік відкрили шахтинських шкідників, Риков, ще тоді при владі, з піною в роті просичав: «інтелігенція — то наш ворог. Коли вона не визнає радвледи, ми проведемо ударник нищення шкідників. Ми з легкої руки одної ночі зберемо всю інтелігенцію (а вона в нас вся на списочку) і вкинемо в Чорне море, як непотрібний хлам, як смердюче падло». І говорив він не на жарт. Це «падло», правда, не в Чорне море кинули, а вивезли на Соловки культивувати дикий край. Запакували мільон жертв, зробили звірство, рівне кривавості часам Сарданапалю чи йому подібного царя Кира. Обурився весь світ, заворушилося зривом негодування робітництво. Спихвалися й тупошкурі червоні Сарданапалі. І що ж? Декрет, пара промов з центральної трибуни про «перегіб», дві-три статті проти різкого курсу й ухил вирівняно, інтелігенції зробили масний реверанс і знову запрошують її в розгін соціалістичного будівництва. А хто скаже, що вона не піде, що вона ображена, скривджена? Ніхто. Усяк боїться. Нащо далеко

йти? Берім себе, ми теж спеці; дарма, що з радістю й на чолі повстання проти влади стали б, а дивись, які ми вірні служаки, як хилимось і догаджуємо партійному начальству, як перед громадою розпинаємося про соціалізм. А чому? Бо боїмось! Бо Чека зуміла так поставити. Збирається 1000 душ коло варстату чи на сільським сході, хай вони всі ярі ненависники більшовизму, проте мовчать і мовчки приймуть найгучнішу соціалістичнохвальну тезу. От в чому трагедія, от де секрет сили більшовизму. Єдина можливість і надія — грім зовні. Я переконаний, що коли б показала очевидною підмога зовні, аж тоді стався б психічний перелом. Тільки тоді трісне чорна примара жаху, аж тоді струсне маса від кількалітніх страхіть, тільки тоді завібрує кров бунту й помсти, аж тоді відбудеться незнаний ще в історії смертельний акт розплати. Я божеволію, уявляючи той момент. Це буде не боротьба, це буде не кривава помста, ні, це буде щось грізніше, щось незбагненно-жахливе. Людина стане звірем, людоїдом, і помсти їй буде замало, тут кров буде неvistарчальна; шукатимуть первопричину, щоб з коренем знищити дракона, щоб і сліду не залишилося з цієї потвори.

Франц паленів. Говорив без намислу спостережливий розум, кричало саме серце, роз'ятрене щоденними болями й уразами.

— Чекай, ти великі страхіття пророкуєш, — розважав спокійний Панько. — Ти занадто вже ідеалізуєш п'ятилітку. Я дивлюся на цю штучну пілюльку інакше. Бачили ми не одну подібну п'ятилітку, лише під іншим кроєм. Сучасна п'ятилітка, на мою думку, одно з чергових більшовицьких баламутних гасел, не багато краще, як «смичка города з селом», як кооперація — шлях до соціалізму, як контракція і т. інше. Все це трухняві червоні ягідки соціалістичного поля, все це вихватки з обильної на фантазії більшовицької енциклопедії. Корінь їх відомий: комуністи не мають права працювати спокійним, нормальним темпом. Вони задушилися б у буденній нудоті, звиродніли б. Їм треба бомбардувати масу крикливими гаслами та усипляти голодних облудними спокусами майбутнього, мовляв, сьогодні зле, а завтра буде краще. Отож, верещать від дня народження: кричали щодня — втомилися; перейшли на тижневі, місячні викрики — вморилися, вибрехались, вимотали собі й людям нерви; загатили на цілих п'ять років, мовляв, напнися зразу на п'ять літ, видихай, а там рай уже напевно прийде. А який він

буде? Його й сьогодні далекозоріші побачать. З тих голосних проєктів вийде те, що з нашої фабрики бекону. Чув? — звертався Панько до мене. — Запроєктували вінницькі індустріалізатори гучно відзначити п'ятилітку — збудувати гігант-бекон. Фантазії не бракувало: гігант перероблятиме денно 5000 голів скотини (свиней, волів) на шинку, вудженину, маринаду. Проєкт-плян сподобався ВУЦВИК, і ОВК заходився коло нього з захватом. На окружній сесії вдвічі збільшили обкладання, здерли з селян додаткових три мільйони, два дав ВУЦВИК, і будова гіганту розпочалась. Ціле літо день і ніч 800 робітників здвигали і в річницю Жовтневої революції підносять кількатисячній демонстрації міста та гостям-делегатіям з усіх сіл округи готовий гігант-бекон. Під звуки машин, під стукіт коліс, під рев заводу співали хвалу п'ятилітці. Ликував весь вінницький пролетаріят, на сімнадцятому небі витали опромінені округові провідники, захоплені вертали додому делегати-селяни. Лунала переможна пісня індустріалізації, розквітала віра в доконання п'ятилітки. Але... прийшло пускати бекон, — та ба! Завод гуде, 5 мільйонів стукотить, 800 робітників найшло піврічний заробіток, а де взяти ненажері-гігантові тих 5000 голів скотини щоденно? Взялись за голови безклепкі індустріалізатори. Призначили ударну м'ясозаготівку, позабирали поросята, повідривали від коров телята. Пустили бекон... Застукотів гігант годину-другу, саме розходився, розсмакував, а далі захарчав, побовтав колесами та й спинився й, здається, на всю п'ятилітку.

Під впливом оповідання Франц значно спав на тоні, але свого переконання не зміняв. Він знав багато подібних випадків і здавав собі справу, що п'ятилітка має абсурдів досить. Сам був учасником такого. На р. Бузі в м. Богополі запроєктували збудувати велику гідроелектростанцію, яка мала б рухати всі підприємства міста, каміньоломню та подавала б електроенергію на села в просторі 200 км². Взялись до будівництва шалено. Навозили каміння, загатили землю всю долину річки, притранспортували з Катеринослава дві великі динамо-машини і в день відкриття окружного з'їзду рад перед тисячною масою делегатів та гостей з сусідніх округ гучно відсвяткували закладини другого після Дніпрельстану велитня — гідроелектростанцію «Електро-Буг».

Скільки то виголошено красних промов, патосних речей, скільки покладено надій на гігантський поступ влади рад, про

вік електрифікації й соціалізму? Не в одного легковірного душа вискакувала, сльози радості лились, коли вертали з Бугу демонстранти, певні, що наступний з'їзд засідатиме при електричному сьйві, під буйний стукіт електромашин, турбін по селах і містечках, а втішений люд округи навіть борщ варитиме електрикою, корови доїтиме силою електроструї. Щасливий, солодкий був день. Потенція гідроелектрики підносила тисячу делегатів не до одної ініціятиви на місцях. Та... до часу. Як перейшли від патосних слів до діла — дійсність нещадно висміяла буйний замір й навіки дурнями ославила його ініціаторів. Пішло все прахом через нікчемну річ. Динамо не бере — заслабкий тиск води. Треба шлюзувати.

Закликали 1000 робітників, насипали гори землі, назвозили міліони кубометрів каміння, відвели коштом знесених 15 хат течію Бугу вбік. Прийшло класти гатку, а цементу нема!

Вхопилися наївні будівничі недорогим коштом — без цементу. Два тижні тисяча робітників клали землю й камінь здовж річки. Здається, загатили. Аж одного ранку, після доброго дощу, гатку геть розтаскало.

Біда, нагінка будівничим! Гасають по містах, шукають цементу в трестах, синдикатах.

А будівництво стоїть, 1000 робітників вилежує на березі Бугу та платню одержує. А води прибуває, береги піднімаються, затоплюють побережні низини, капусники, сінокоси, садки, городи. А люди ОВК скаргами атакують.

Хто знає, доки тяглося б будівництво. Самі робітники поклали йому край. Видали їм третю тижневу платню за лежанку, а на четверту каса ОВК захворіла. Робітники вислали делегацію, не дають — нема. Тоді пішли робітники демонстративним походом і обсадили ОВК. Вийшов весь окружний виконком, голова хотів агітувати, мовляв, прибутку не було, почекайте, будьте свідомі пролетарі.

Але робітників-професіоналістів у грошовій справі не легко заагітувати.

— Да что ти нам соціалістическаво арапа запускаєш!? Прівьоз — давай деньгу, іначе окрвиконком у воздух вилетіт! — заявили свідомі пролетарі руба.

Мусіли виплатити. Але зразу ж вирядили окремих потяг силою пішої й кінної міліції і відвезли робітників назад до Мико-

лаєва. Замість електрики окружні електрифікатори сірковими очима перед людьми світили.

А два великі мотори ще й досі стоять сиротою на румовищах Бугу. Над ними мостять гнізда горобці та день і ніч вицвірюють: «П'ятирічка, п'ятирічка!!»

Франц таких епізодів знав цілі серії, однак у цьому не був песимістом, його турбувало інше.

— Ви зверніть увагу на інше, — каже він сумовито. — Подивіться на наш молодняк, на його виховання. Школи сіють комунізм, сучасні діти труяться комуністичним чадом. А старша молодь? Вона також комунізується. Дивлюсь не раз на свого брата. Я, як вони важуть, контрреволюціонер, ненависник більшовизму, бо знав краще життя і протиставив його як парадокс більшовизмові; згадуючи про минуле, в мене кричить кров, протестує розум, нерви. А що доброго простиставить радянським злидням він, мій Адам, вирісши, виховавшись у добу голоду, руїни й занепаду? Він іншого, кращого від більшовизму, життя не знає. Діставши сьогодні пару підшов та блюзку в кооперативі, він готовий до одуру славити радянську промисловість, не ремствуючи з півроку. І от цей молодняк, незважаючи на жебрацьке життя, стає вірнопідданчою когортою більшовизму. Що рік, що другий, то кадри його збільшуються. Через те я боюсь, що за 5—10 літ більшовики матимуть своє, в крові й плоті зачамрене більшовицьким дуром, покоління. Маленька надбавка в пайці хліба, нова шмата з кооперативи, новий завод, підмашений агітаторами, втовкмачить їм у голову, що влада рад міцніє, соціалізм цвіте і загулюкане покоління піде засліплено в бій за світовий соціалізм. Тому кажу: як перескочиш Збруч, передай Європі від нас привіт і нашу думку: хто хоче боротися з більшовизмом, хай не дремає. Саме тепер, у момент божевільної п'ятирічки, найзручніший для походу час. Так сприятливої для війни ситуації ніхто в історії мабуть на мав. Голе село, голодне місто в боротьбі повстануть разом. Певних 90 % населення піде проти більшовиків. Коли ж Європа такий момент проморгає, і більшовики здоровими вийдуть з реконструктивного періоду, — стане трудніше їх подолати. За 5—10 літ вони виглядатимуть інакше: винищиться, вимре ворожа більшовизмові верства населення (35—50 літ), сформується комуністичне покоління, нові фабрики, заводи поліпшать, збільшать продукцію, недолугі сьогодні колективи зміц-

ніють, криза мине, статки поліпшають і — більшовики вступають в еру завойовників. Європа сьогодні з ними панькається, заграє у політичні компліменти дипломатичної етики, але... до часу. Коли більшовики почуватимуть силу — наплювати їм тоді на всякі міжнародні права й норми, на найсвятіші умови і трактати. Певного дня налетять вони зі сходу гураганом й затоплять західні держави в крові. Спохватиться Європа, та буде пізно. Аж тоді стрінуться зі справжньою дійсністю Гувери й Гендерзони, Брінінги й Бріяни, та героями світу будуть вже не вони. Сьогоднішні диктатори долі Європи можуть опинитися на лаві підсудних. А суд червоних варварів — відомий суд... Тому передай західним владарям, хай перестануть гризтися за повоєнного медведя, нехай уважніше подивляться на схід, яка звідсіль страшенно-грізна хмара насуває. Нехай завчасно поставлять громозвід, бо як зненацька гримне грім... він приголомшить, спараліжує владарів. Замість світових тронів... вони опиняться... «под етенкою»...

.....

У дискусіях пройшов день, минула ніч. На другий день приятелі подбали за документи для мене. І тут справа не «справляла» труднощів. Опівдні Панько приніс досить переконуючі документи. Я став «Короленком Федором — уповноваженим» від будівельного відділу кооперативи «Бугстрой» для вербунку грабарів у вінницькій та проскурівській окрузі; разом зі службовим документом-мандатом, у кишені в мене докладна інструкція-умови винайму робочої сили: від кубометра вивезеної землі Бугстрой платить 3 карб., фунт хліба денно для чоловіка, 5 фунтів вівса на коняку, пачку махорки, паперці, коробку сірників та метер мануфактури за кожний пропрацьований тиждень; крім цього, маршрут-мапа, а в записнику і список відомих грабарів по вінницькій та проскурівській окрузі, себто, своїх людей, у яких безпечно можна відпочити.

Третього ранку я зворушено попрощався з Паньком, а Франц провів мене до автобуса і взяв квіток до Літина. Я вже мостився на лавочці у возі, як на дверях з'явився чекіст і довгим поглядом окинув пасажирів. Огнем ошпарило, як він блиснув сірим пенсне в мій бік; якась нестримна сила страху заграла й залила дрозжю. Не зігнись я в ту хвилину на місці — видав би себе.

Скориставши з моменту, як чекіст став розгортати куфер другого від дверей пасажира, я смикнув до виходу.

Ні! Щодалі до кордону, до мети, то нерви мої чимраз розмагнічувались. Відчував, що не зможу спокійно витримати приявности чекіста, хоч би з найпевнішими документами та маскуваням. Зарікся сідати чи до автобуса, чи в потяг.

Вернулися і в урядовім кабінеті, де розв'язуються проблеми соціалістичного будівництва округи, улаштували нараду про найбезпечніший спосіб мого транспортування. На ровер посадити — рішили. Мої радянські служачки витягнули по сотні карбованців, і за годину Франц привіз ровер.

Піднесений, з солодкою надією легко добратись до кордону, виїжджав я з Вінниці. Дорога була чудова. Відпочилі ноги справно натискали педалі. До Проскурова почував себе краще, як у рідному селі, бо переконаний був, що з місця до в'язниці не посадять, викручуватимусь, а там зручний момент і — шмигну.

Отож преспокійно крутив педалі й попахував «Salve-44, з великими стараннями через протекцію, роздобути у вінницькім ЦРК, та малював собі картини переходу кордону. Думки плигали заячою зграєю: то нещасливі, трагічні — то вдалі, радісні.

У Літині затримався: руль у ровері не хоче повертатись. Довго шукав шлюсара, а ще довше лагодив руль. Весь інструмент єдиного на повітове місто механіка складався з надщербленого німецького ключа, з дореволюційного станка-різбарки, десятка заржавілих шрубок та купи хламу.

Механік з трудом розкрутив руль, оглянув сповзану різьбу й задумався, песимістично посвистуючи. По хвилині зміркував і став перекидати хлам, відбираючи гайки. Назбиравши їх з десятка, почав накручувати на руль. Перебрав усі, й ані одна не приходитьсь: як не мала, то велика. Дістав шмат бляхи, підклав. Прийшло закручувати — ключ не бере. Кинувся в малій гайці нарізи виробляти — станок не витримує: вхопить зазубень у станку — зслизне гайка під сповзаним нарізом; натисне ключем гайку — зіскочить зазубень. Механік упрів, лютує й плаче з досади.

— Хоч зубами наріз вигриси! Отаке наше тепер життя. Вхопимось за індустріялізацію — село оголимо, сировини забракне; вдаримось піднести сільське господарство — нема за що індустріялізацію поширювати.

Хоч сядь та й плач.

— Новий станок вам варт придбати! — раджу механікові.

— Де? Обійдіть всю Вінницю чи й Київ — ніде й паршивого станочка не знайдете. Та нема за чим і шкодувати. Однак не купив би.

— То ж чого? Це ж ваш фах.

— Нема рошоту. Патент II розряду припишуть. А хіба я тих 450 карб. зароблю? З голими руками, коли ні заліза, ні бляхи, ані чоґісінько нема?! А на патент роботи — дякую. Хоч я член міської ради, ніби й свідомий, але одної свідомости замало; до неї треба й хліба, а за нього нам євреям тепер сутужно. Заробітку ніякого, купити нема де, на однім пайку сидиш. А пайок радянський мокрий.

— Сухий беріть.

— Нема сухого. Чи хліб, чи крупи — все рясними селянськими сльозами скроплене. Гірке життя їхнє, не солодке й наше. Тепер таким, як ви, поки що добре.

— Чого ж, кажу, поки що? Скоро всім буде добре. Он кінчимо п'ятилітку, буде...

— Ой, вей мір, з вашою п'ятиліткою! Знаєте, що про вашу п'ятилітку кажуть? Як не знали в п'ятилітці — було в хаті і в повітці, а як вона наступила — хату й клуню оголила. Словом, нема хліба й мануфактури — одні слова й література.

Дивно було чути такі фрази від жида ще й члена міськради. Пробував його налякати:

— А ви знаєте, що за такі слова я міг би вас з ГПУ познайомити?

— Ой вей, думаєте, злякаюсь? Таких ГПУ не боїться. Надбавлять пайок, і замовкнуту. Я й на засіданнях іноді кажу, що вони сучі сини. Та що? На Лейбу наживають, дістану додаткову пайку та й тим кінчаться. Вони нас не бояться, вони знають — кого брати.

.....

З Літина на Літичів їхав ще шмалкіше. Зупинявся лише під гору витерти піт, яким рясно обливала денна спека.

Вразило мене одно явище. Хто бував на Україні, хто міряв шлях з Вінниці до Межибожа? Хто не пам'ятає старезних дубів, що велетнями виструнчились по обидва боки шляху, творячи красу й прохолоду влітку, а захисток-дороговказ зимою? Ще за цариці Катерини люди десятиліттями плекали цих столітніх дідуганів, а сьогодні, за розпорядком недолугої влади, їх так безглуздо нищать. І для чого? На дрова! А де ж вугілля, якого добуття «перевищило довоєнний рівень»?..

Проїжджаю Дяківкою. В дворі чую сварку. Заходжу води напиться й довідуюсь: молотить Соз. Після полудня перепрягли коні й кобилу тітки Килини, проти її волі, запрягли з Хтодотівим буланом. А куди ж їй мізерній конячині справитися з таким верблюдом? Тітка Килина зразу не погоджувалася, та наpomоглись. Коли ж Стецько почав її раз по раз хльоскати, серце Килинине не стерпіло. Вона Стецька відкинула за вухо від коней, випрягла на ходу шакапину й вивела з кола. Машина стала, а всі до Килини:

— Що робиш, жінко, схаменись, не стримуй роботи.

А вона вперлась:

— Будьте прокляті з вашим Созом. Дарую весь зарібок, а не дам знущатись над своєю худобою.

Вмовляли — не помагає. Силою хотіли коняку забрати — не дається, верещить, очі видряпає. Так і не вгамували. Забрала Килина кобилу додому. Машина стоїть, 30 душ робітників гаїться, а созівці по селу шукають восьмої коняки, бо сім не потягне.

Це одна з незчисленних причин «буйного розвитку колективізаційної стихії та гармонійного темпу» в роботі колективів...

У Межибожі мені смеркало. Після 75 км незвичної їзди почув утому. Заїхав у Пархомівці (12 км) до знайомого «грабаря». Господаря не застав. Жінка його, пізнавши, зраділа й здивувалась нежданому гостеві. Поштувала всіма найліпшими у господарстві стравами.

Сьогодні вона в особливому гуморі; їй пощастило замінити в червоноармійців півфунта мила за глечик молока. Не могла мені нахвалитись:

— Ви розумієте, яка це дурниця? Та ж на ярмарку за нього треба з чотири пуди зерна дати та ще й попоходити, та й що за мило? Саморобка, крейда, а це ж казённое.

— В кооперативі купуйте. Там дешевше.

— Еге! Нема в селі не тільки мила, а й кооперативи: зсипний пункт зробили. Ще весною давали по чвертці мила і то лиш комирзанцям, а люди мучилися, бо як його без мила? Доходилися до того, що шмаття, як каглянки. Тою глинкою треш-треш, аж шкіра на пальцях злазить. Добре було канупіром, та скоро його не стало: повиполювали по городах ще зеленим, не одні сусідки за коси бралися. А це ж, прошу вас, така дурниця! На місяців з два матиму.

Про цей рідкий випадок господиня туркотіла цілий вечір. Пізенько вже вернувся господар — мій краякин. Довго придивлявся, а пізнавши знов засумнівався, що мене загнало в далеку пархомівську діру.

Аж як переповів йому свою долю останніх двох літ, знайомий повірив, що перед ним власною особою його земляк, якого він 12 літ не бачив.

— Щасливий ти, — заздри мені, — тікаєш з червоного блаженства; в іншій світі бідувати напевне не будеш. А ми? Нашим мукам кінця й краю не видно. Оце був на зборах колективу. Весною насильно нас зігнали, збаламутивши неухильним наказом з центру про обов'язково-примусову колективізацію. Налякані люди мусіли колективізуватись. Коли ж прочитали в газетах, що нема права насильно до колективу заганяти, що це справа добровільна — сход проголосував ліквідацію колективу. Ціле літо комнезамці крутили, отягали час. Аж оце після жнив люди напомоглись поділу врожаю й розділу поля. Та марна надія: продиктували нам такі умови, що ледве чи й виліземо з колективу. Більша частина врожаю йде на колективізаційний фонд, десята доля валового прибутку на допомогу батракам, на ріжні Мотри, Допри, фонди, отже господарям і за насіння не вернеться. До того, ще й землі не повертають такої, яку здавали: хто перший заявив вихід, тому гори та кручі відрізують. Сьогодні цілий вечір радилися, лялялись, та ледве чи й вийде що. Мабуть, доведеться ще й на другий рік залишатися в колективі; взяли в свої кліщі. І то один чоловік усе накоїв.

— Що ж то за парсона така всемогутня?

— Невіра лісничий. Приплелась зайда, Господь його зна звідкіль і ось вже третій рік крутить селом. Чого захоче, що скаже Найдьонов — те в селі проведуть, так і зроблять. Колективізацією заплутав, церкву зніс, батюшку на заслання запакував, 18 господарств з села виселив...

— А за що ж панотця заслали?

— Бачиш, були вони благочинним. Давно на них насідали, щоб відмовилися від релігії та своїх підлеглих священників схилили до того самого. Зимою разів зо три викликали до ГПУ й просто у вічі заявляли: «Откажись, атец, падпіші заявленіє, нето плохо будет». Останній раз тиждень за ґратами тримали, а батюшка таки не піддавались. Почали їх обкладати податками,

зліцитували все до голої сорочки і посадили за якихось 400 карб. надприбуткового. Парохіяни змилосердились: зібрали потаємці 400 карб. і викупили панотця. Гадали, що біди здихаємось, аж ГПУ нову підкинуло. Якось на весні приносить листоноша батюшці пакет від місіонаря, що цими днями до них заїде в церковній справі. Батюшка повірили й приготувались. Другого вечора підїжджає під ворота незнайомий священик зі всіма ознаками духівника. Панотець прийняли його, ні крихітки не сумніваючись. Бог його знає, що вони між собою говорили, а же щось, певне, говорили; бо за кілька день приїхали чекісти, перевели обшук, найшли якусь незаконну літературу й настукотіли на отця: «Говорив отець те-то й те-то?» Батюшка не могли душею кривити. Говорив — стверджують. «Ну, так пожалуйте с нами!» Тільки ми панотця й бачили. Аж через п'ять місяців дістав церковний староста від них листа десь з Усть-Сисольська. Плачуть — просять вислати хоч сухарів, бо доздижують голодні. Батюшку вивезли та скоро після того й церкву розібрали; на її місці тепер нову сільраду будують.

.....

Схопився раненько й зі свіжими силами натиснув педалі. Як автом, гнався суголовками поміж поля, минаючи село за селом; косарі й в'язільниці лише підтверджували назви, у Вінниці помічені на мапі.

Під обід проїжджав пам'ятною смугою, де ціле літо 1919 року точилась боротьба. Ось Шарівські поля, на яких гайдамаки півдня билися, витримавши три багнетні атаки; забрали були Шарівку, та довго не встояли перед навалою каторжансько-червоних полків. Наші відступили, а я з чотирьома козаками не встиг — залишився в містечку і цілий день просидів у брудному жидівському льоху.

Ось Сутківці, де ранило могого приятеля, студента Величківського. Тут, вийшовши на розвідку, бачив цікаву картину: два п'яні матроси, осідлавши священика, їздили ним напереміну полем, підганяючи багнетами. Пригадую момент, як ми їх накрили й запропонували священикові всадити багнет в горлянку більшовикам, як він, в отупінні раптової зміни, зняв руки, щось хотів вимовити, але йому відняло мову...

А це та пам'ятна гора, під яку кожний з нас таскав трьохдюймовий гарматний набій, густо обстрілені лавою китайців...

Проїжджаю Глушківцями, за які ціліський день тягнувся гарячий бій.

Он видно Солодківці, де більшовики замордували 8 доросенківців, повірізувавши їм на грудях тризуби...

Пригадував багато картин з недавнього минулого: бої, ставлення до нас тоді селянства, мобілізацію, втечу з війська... Чи дезертували б вони з армії тепер? Як сьогодні розуміють вони боротьбу за самостійну Україну?..

За Глушківцями під горою сів відпочити. Проходить селянин з косою. Побачив, що закурюю, зупинився й заздро дивиться.

— Йдіть ближче, закуримо, — і подаю цигарку.

Дядько підскочив, розшарівся:

— От спасибі! Ото спасибі! Давно не коштував. Городняка не посадив, забороняють, а махорки вже півроку в село не привозять. От спасибі!..

— Як же живеться, дядьку?

— А ви ж, той... хто будете?

— Вчитель з Проскурова, їду до знайомого.

— Ага! Той, питаєте, як живеться? Так, мабуть, як і в вас. Бодай би їм та дітям їхнім до самого страшного суду таке життя.

— Це ж кому?

— Та комурванам! — каже дядько, зциркуючи. — Хіба це влада? Шкуродери!

— А ви б кого? Царя, Петлюри хотіли б?

— Царя не царя, а коли б панував Петлюра, було б у сто раз краще. Свої люди, а це сволота, жидова...

— А пам'ятаєте 19—20 рік, як тут петлюрівці воювали? Що ви тоді думали й робили?

— Е, прогавили. Мали добрі часи, та дурний розум, прогавили. Пам'ятаю, як же?! Вони бідолахи ціле літо в наших краях змагалися, а ми один з одним посмішкувались. Гадалося, не хочуть удома господарювати та й за панське добро гризуться. Аж воно виявилось, що не дарма вони боролись. Дурні були ми, не стали в допомогу, прогавили. Ну, та ще вернеться...

— Хіба? — зиркаю на нього.

— Вернеться! — твердо каже селянин. — Так воно не може бути. Не всі ж петлюрівці загинули. Коли б вони лиш гасло подали, то в нас таке спалахне, що страх! Дозолили людям до печінок.

Тепер наші хлопці аж пишдять та війни просять. Тепер би з армії не тікали, о, не тікали б...

З півдня небо заволікалось хмарами. Я рішив виїхати на шосе. Але під Тарасівкою намочив рясний дощ. Ровером годі їхати. Найняв дядька і на літерняку доїхав до шосе.

Їзда стала дуже важка: на шляху стояли калюжі, а розмоклий болотяний пісок чіплявся до коліс ровера. Я ледве-ледве посувався.

Вночі вже просмикнув через Дунаївці. Була субота; по вулицях містечка гуляла сила публіки; мене ніхто не помічав. Зліз із ровера, шукав чогось поїсти, але буфети і тут не водяться. Напився лиш содової води.

За Дунаївцями сухіше. Я погнав, як на перегонах. У Шатаві знов спочив, купив шмат хліба в чумаків.

Під досвіток, як з'їжджав з високої гори, заблищали кам'янецькі вогні. Кольнуло в серце. Починалась небезпечна смуга.

Мав намір заїхати до знайомих на Садовій вулиці, щоб відпочити, викликати студента П., з яким познайомився у поїзді з Москви, і розпитати про кордон. Але вночі незручно людей будити. А може там чекісти на квартирі?!

До ранку десь перечекати. Підступив у недобудовану хату, забарикадував двері травою, а ровер прикрив бадиллям і задрімав.

Ранком схопився, одягнув наверх чистішу сорочку, обмив росою бруд і посунув поволеньки до Кам'янця.

За годину сидів у знайомих. Зразу зраділи давньому гостеві. Коли ж сказав, куди прямую, — вжахнулися й круто змінили ставлення до мене, особливо господар. Він недвозначно натякнув, щоб я ішов від них; навіть викликав господиню і довго в кухні туркотів «нехай негайно забирається». Та ледве вгамувала його, мовляв, куди він піде?

Неприємно було вислухувати це, тяжко переживати такий стан; зло брало, що люди такі шкурники й страхополохи.

Господарі вийшли з кухні, ледве заховуючи подразливе незадоволення.

— Бідний! — почала О. М. — Ви попали в саму діру. Тут чекіст на чекістові. Така стежа, такий терор!.. Місто заніміло в страсі, як у 20-м році. Щодня арешти, що божого дня ведуть зв'язаних по 15—20 душ до Допру...

І обливали мене страхіттями прикордонного міста. Щоночі облави, обшуки, арешти, виклики; ходити вільно лише до 9 години вечора; найменший збір на приватній квартирі арештується, як збір таємної організації. Кожна нова особа, приїхавши до Кам'янця, мусить протягом шістьох днів зареєструватися в міліції, в противнім разі — страшна кара.

Про перехід кордону чи контрабанду ніхто тепер не думає: за піймання у прикордонній смузі без перепустки — розстріл без суду й слідства. Стежа на кордоні збільшилася страшенно: щокожний кілометр ходить варта, вночі два рази пробігають кінні стежі та блукають собаки-вовкодави. Ці тресовані звірі нюхом чують людину за кілометри і настагають. Тікає — кидаються і валять з ніг, душать; стане — вартують і гавкають, поки не прибіжить вартовий.

Господар-учитель з острахом розповідав про собачий інститут у Кам'янці, єдиний на весь ССРР; там тресується 150 шукачів-собак різноманітних заводових порід; між ними є рідкі німецькі породи вовкодавів, скуповувані за величезні гроші (6000 карб., штука); для кожної породи утримують фахових інструкторів. Сам господар ходив з дітьми в екскурсію до інституту; перед очима екскурсантів демонстрували, як собака наскакує на людину-чучело і валить з ніг, як вона вишукує того, на кого вкаже інструктор.

Я в'янув від таких інформацій, а господарі ще більше залякували:

— Ви вчинили величезну помилку, вдарившись на Кам'янець. Краще було вдатися десь до Індій чи до Персії. Велике щастя треба мати, щоб перебратися на той бік. Вас можуть схопити кожної хвилини ще в місті. А що буде, як, не дай Боже, сюди зайдуть, чи на вулиці затримають? Що ви казатимете?

І замість зарадити щось моєму станові чи бодай потішити, вони заклопоталися про себе. Що я за них повинен казати, як мене спіймають? Чого зайшов іменно до них? Про що з ними говорив? Як давно їх знаю і т. інше. О. М. вже уявила мене в кам'янецькім Допрі й журиться, що й шматок хліба не зможе передати; господар побивається, що їх неодмінно потягнуть, його з посади звільнять...

Невимовно болісно було вислухувати їхні речі. Обида пирском вогню заливала, що люди так легко припусають чиєсь не-

щастя-трагедію, відвертаючи від себе неприємність. Хвилинами я поривався вискочити з хати, але розум пригашував образу, бо куди ж удень іти, товктися з заболоченим ровером?.. Бурею проносились думки: вернутися назад! Але куди? До Туркестану, на Сибір?.. Знову нових 5000 км, знову шукай документів, переживай довгу небезпеку дороги?.. Ні, що Бог не дасть!..

О третій годині я прощався з господарями. Добра О. М. від усієї душі бажала мені щастя й рада була допомогти. Я це знав і до значної міри виправдував її занепокоєння про себе. Страх перед ГПУ наклав тяжке тавро на людські взаємини і почуття. Вона, по давній традиції, кинула на карти. Три рази розкладала, й три рази випадала щаслива дорога. Колись далекий від цього забобону, тепер я серйозно брав до серця вислід карт.

Виходячи з хати, хотів залишити ровер господарям. Та вони нізачо не погоджувались, дарма, що за нього будь-хто дав би їм принаймні 150 карб. На відході О. М. поблагословила мене старою, ще матірною іконою, старанно береженою в альбомі під листівками, і наказала в найтрудніших моментах вимовляти: «Мати Божа і всі святіі! Допоможіть мені!»

Я прийняв благословення, як глибоко релігійна людина, фанатично вірячи в його силу, й запрягнув виконувати О. М. заповіт: що суботи давати даток на церкву.

.....
Виходив з міста з затаєним тремтінням. Захмарене небо псувало й без того гнітучий настрій.

Вдарився назад, у напрямку Проскурова. З острахом позирав на кам'янецький Допр. Господи, відверни мене від нього.

За містом повернув на Гуменці й пішов поволі, щоразу зупиняючись, ніби поправляючи ровер. Коло криниці довго стояв, лагодячи сідло.

Піднявшись на гору, улучив момент, як на дорозі не було нікого, і вскочив у кукурудзу. Гадав, на всякий невдалий випадок, тут зарити ровер (цей добрий кінь довів би й до другого кордону), а ввечері перейти Смотрич і на Оринін.

Та погода відкинула мій плян. Раптово обернувся вітер, зірвалася буря, й градові хмари бризнули краплистим дощем. Я ледве встиг ще на ровері прикотити до крайньої хати в Гуменцях.

Господаря не було вдома, але схватись від дощу дозволили. Постояв на ганку, далі запросили до хати. Вернувся з міста і го-

сподар, трохи напідпитку. Він зацікавився квартирантом, навіть документ мій оглянув. Я до паперів вдало прибрехав, і активний неможник без сумнівів прийняв мене за «совробітника». Заговорили про колектив.

— Раз колективізація, так і ми за неї. Організую колектив, буду головою. У мене все приготовлене.

— А як не виберуть?

— Не виберуть? Як то не виберуть? Мусять!

— А як вас не захотять, а когось іншого?

— Не захотять? Як так? Я підберу таких, що захотять мене. А не буду я головою — не буде й колективу. Але щоб мене, старого неможника, не зробили головою колективу?! Я всю підготовку зробив уже, до Коопсоюзу кілька раз їздив. Тут коло мене по сусідству три куркулики, у них добрі будови, садки, левади...

— Значить, побрити куркуликів наміряєтесь?

— Еге-ж. Їх у комнезамські хліви позаганяю, а на їхньому добрі чудесне колективне господарство розведу. Всяк на це піде, але я підбираю підходящих, що мене, а не кого іншого, головою виберуть. Засяду з канцелярією у Панченковій світлиці й на старість паном заживу. От, що то значить власть пролетаріяту й бідноти.

Хазяїн був у доброму гуморі. Помітивши, що я в радянській політиці тонко розумію і схвалюю його колективістичну тактику, він поставився до мене з найбільшою комнезамською добродійністю. Удома не було чим поштувати, так він кинувся до сусід.

— Підемо. Самогонка, як перець, а дочка, як мак. В один вечір оженю, а секретар і серед ночі зареєструє, аби на пляшку в кишені було. Ходімо. Ти до дочки, а я до старої. Я не одному совработнікові таку вигоду робив. Ти ж хлопець, бачу, вартий того.

Я делікатно відмовлявся, й господиня була на моїм боці, але навряд чи відпекався б непередбаченої женьячки. Мій сват уперто тягнув.

Вже на вулиці нас спинив виконавець.

— Товаришу Горецький? Вертайся. Гайда на сход. Важливе питання, хлібзаготівка. Наклали нових 5000 пудів. Треба їх на куркуликів накинути.

— А може не зійдуться?! Погода кепська, — завагався Горецький.

— Байдуже. Аби неможники проголосували й протокол був, а з куркулів стягнемо. Не здадуть самі — судом візьмем; не

здеремо судом — на Соловки підуть. У нас з такими коротко, хіба не знаєш?

Господар хотів і мене на сход тягнути. Ледве випросився. Залишившись сам, попросив місця лягти. Постелили в клуні на сіні.

Та довго не довелося спати. Серед ночі збудив Горецький:

— Товаришу! Вставай, допоможеш акта скласти. Могорич готовий чекає.

Мусів уставати. В хаті сиділо п'ять незаможників, майбутніх колективістів Горецького. Почувши про велику хлібозаготівку, вони рішили вмити від неї руки: скласти акта, що їм пропав весь урожай.

За п'ять хвилин створилася комісія під головуванням Горецького, і я писав: 25 цього червня (сьогодні 19 серпня) комісія по огляду врожаю склала цей акт у тому, що в «нижче зазначених громадян та їхніх родичів і кумів» загинув хліб: пшеницю кузка випила, ячмінь, овес градом вибило, а інтензивні культури (буряк, бараболя, кукурудза) через засуху не вродили.

За півгодини соковитий акт, заднім числом затверджений президією комнезаму, запивався дуже міцним, а ще смердючим самогоном. Я мусів бути веселий, говіркий, дарма, що в глибині душі ворухився страх перед рішучим завтра. Кілька разів поривався йти на відпочинок, але марні були мої прохання. На столі з'являлися нові пляшки. Мені звеліли поки що співати, а пізніш підемо до сусідки. Цієї ночі господар конче хотів мене оженити.

Гульба тяглася до світанку. Два незаможники завели довгу сварку за півтора десятини, невиразне щось доводячи, третій десь зник, а четвертий з господарем хропіли за столом.

Нараз Горецький схопився, щось пригадав і пристав до мене:

— Підемо! Неодмінно підем. Що б за наше добре та чоловікові вигоди не зробити?! Підем, тут зараз! — вчепився й тягне до ладної незаможнички. Він тільки стукне і — раз-два. Я з молодією, а сват зі старою.

Годі було відв'язатися. Господиня також не могла схаменути — боялася кулаків. Певне були б у незаможнички, та на воротах сват посковзнувся й брохнув у калюжу.

Не маючи охоти з ним валятися, покликав жінку. Свата затягнули до хати, а я пішов до клуні кінчати сон.

.....

Схопився рано. Подякував господині — хазяїн ще хропів — і поволік ровер за село. Дорога тяглася понад Смотрич.

Влучивши хвилину, спустився до річки. Поквапливо зарив ровер у картоплі, перескочив вузьку кладку і вибрався на гору, в молодняк. Знову опанувало усевлонське почуття, знову защемили страхом небезпеки нерви.

За півгодини з молодняка вискочив на дорогу. Перед моїм зором з одного боку чисте поле, з другого — село, а за ним ліс. Обійти село і скочити до лісу — шибнула думка.

Ступив поспішно полем. Та не зробив кількох десятків кроків, як переді мною, немов з землі, вигулькнула висока постать і пішла мені напереріз.

Я збільшував ходу — вона теж. Я завернув до лісу — вона круто повернула навперейми. Я підтюпцем до балки — вона підскоком за мною.

Вбіг у ярок і ним щодуху. Та щойно вигулькнув у кінці балки, постать у плащі в двадцятьох від мене кроках.

Біда! Погоня очевидна! Шукати негайного рятунку!..

Єдина надія — до села, в садки, хліви!..

І без роздуми крутнув щодуху до села. Оглянувся — біжить за мною, хляпає плащем.

Чи був я прудкіший, чи ляк нагнав мені полету — я скоро відбіг від постаті на порядний простір і мав змогу видивитись, кудюю найзручніше вскочити в село.

Якраз у воротях. Я впірнув серед коров, овець і цибнув у перший садок. Перескочив вулицю, пробіг садками, перескочив другу і через невеличке мочарисько скочив знову в садок, а ним у ліс.

І щойно вигулькнув з рова на вал, у кількох кроках гукнуло: — Стій!

Шугнув у гущавину, оглушений пострілом. Зацьвощкали гілляччя, затріскотіло хмизом... Біг, дряпався між гущиною, борсався в кущах. Та...

Не довго. Лісок скоро кінчився. Я виліз в рідину і... корчився у страсі незбагнення. Куди ж далі?.. Що робити? Де рятуватись?..

Скрутнув назад у гущу. Проковтнув зором найвищий дуб, оглянувся, прислухався і спритністю вивірки видряпався, прилякши на верхівлі у сховах найгустіших вітів.

Сиджу, дрижу, як сиротина-птах, що щастям вихопився з па-
зурів хижого коршака. А в вухах молотки вистукують загрозу
настигання...

І справді. За кілька хвиль постать у плащі з пістолетом на-
готові з'явилась на рові, глянула в поле й вернулася назад. Бачу,
ступає в напрямку до мого дуба. Боже! Невже побачить?!

Закляк, вмотавшись листям, не міг поглянути наниз.

У такому задубінні просидів весь серпневий день...

.....
Смеркло. Я тихо зліз із дуба і схильці вийшов на поляну. Ог-
лянувся, зорієнтувався, в значному місці — на чорний випадок —
запорпав документи (вони мені тут не допоможуть, а видадуть при-
ятелів-вінничан) і рванув полями, шукаючи дороги.

Небаром став на шлях. Чи ж він Оринінський?.. Ступаю ма-
нівцями в непевності, в гризоті.

На щастя, оре дядько. Тихенько підступив і здалека:

— Дядю. Це шлях на Оринін?

Дядько злякався з несподіванки. Після довгого вдивляння
таємничо-боязко підтвердив:

— Той... так. До Текліївки, а там Оринін... А ви ж... той...

— Спасибі, дядю, — жагуче дякую і сходжу на шлях. Пере-
хрестився:

— Боже! Пошли Хранителя на цю останню ніч, на 20 кільо-
метрів! Провів Він мене щасливо 4980 км, хай же покаже своїм
перстом ще цих рішучих двадцять!..

І з молитвою на устах потупав понад шлях, раз по раз огляда-
ючись та прислухаючись. Було добре і зле. Місяць вповні промі-
нив шлях далеко навкруги. Молочно-сива імла й могильно-тиха
самота ночі прохолоджувала, відганяла інстинктовий ляк, а вид-
нота в даліні підносила. Я біг підтюпцем, на повний розгін.

Село... Текліївка... Спинивсь, прислухався. Минуло село горо-
дами і знову став на шлях, і знову побіг, ще дужче, ще шмалкіше,
як привид, як примара, бо все десь тоді зникло: одна лиш сіра
смуга шляху-дороговказу та маніяки обабіч нього.

Враз хутори. Де вони взялися? 1921 року не було!..

Звернув убік, побіг за хуторами. А їм краю не видно. Біжу ще
прудше. Аж ось шосе. Лечу повз нього зо два кільометри. Липнув
на місяць — шосе прямує не в той бік, назад до Кам'янця. Що за
мара? Зблудив?! Вертаюся.

У крайній хатині світло. Підступити та запитати — небезпечно... Йти навмання — досада й неспокій гнітять... Ні! Крутитися в непевності не можна!

Підступив до вікна, заглянув, прислухався — стогне хворий, на хаті жінка.

Легесенько постукав і тремтячим тоном:

— Тіточко, винесіть води.

— А ви ж хто будете? — станула в вікні заскочена.

— Не бійтесь, свій. Дайте водиці, дуже хочу.

Подала шклянку через надбиту шибку.

— Скажіть, ласкава тьотю, Оринін далеко?

— А ви ж звідкіль?

— Та... з Кам'янця в Оринін в шкільній справі. Зблудив...

— Ой щось, ви не теє... Вам, мабуть треба за Оринін? — прояснюється усмішкою здогадлива жінка.

— Кажіть же, — нетерпеливлюсь.

— Та це ж і є Оринін.

— Дякую, — відповів, ледве стримуючи радість, і ходу за гори.

— Ну туди, чоловіче. Чекайте, збуджу парубка і виведе за село, — відчинила тітка кватирку, мені вслід.

Та я не слухав. Хто зна, чи не комсомолец її парубок? Вибіг на поле, просмикнув цвинтарем і спустився до річки. Широка, а замочишся — хльопатимеш цілу ніч мокрий.

Пробіг вперед — не видно кладки. Вернувся взад, пройшов городами. Гребля, млин, а в ньому люди. Влучив момент — проскочив.

Виліз на гору, минув хати, вибіг на поле. Маячать телеграфічні стовпи. Куди ж далі?..

Знав Бережанку й Гуків. 1921 року проходив коло них Збруч... Туди! До Бережанки! Але де ж шлях?..

Щоб не зайти до чорта в зуби, підбіг під хату. Стукаю. У вікні знову жінка.

— Тьотю, до Гукова далеко?

— А верстов з вісім, — блимає очима в темноті.

— А до Бережанки?

— Не знаю. Далеченько. Зайдіть, спочинете. Чоловік з села приїде, покаже.

— Дякую. Часу не маю. Скажіть, де ж шлях на Бережанку?

— Ото стовпами, а за яром ліворуч повернете.

Досить і цього. Подякував і вдарився на шлях. Сьогодні конче достукатись Збруча! Не гаяти й секунди!..

Подався повним ходом. За хвилин десять спускався в крутий яр, вилазив на гору, повернув ліворуч і побіг суголовками. Вийшов на ширший шлях, пролетів ним з п'ять кілометрів, скрутив знову ліворуч, протюпав ще два кілометри і враз шляху не стало. Спантеличився. Куди ж тепер?..

Пішов за місяцем. Пробіг з десятків гін, минув у страсі з п'ять долин, кожну вважав за Збруч, а кордону нема. Смикаюся в усі боки, блуджу. Зрадливий блідолиций показувався на всіх кінцях обрію і збивав з толку. Я губив розум, лютував, нервувався. Від настирливости зору блимало в очах, шуміло в голові.

А ризи тяглись безконечно, і сили танули, зір утомлявся. Я падав у безсиллі, набирав духу, шукав-здогадувався шляху і знову зривався, біг шалено.

А ніч летіла метеором. Місяць хилився щораз нижче. Я падав у зневіру, втрачав надію, кидався в розпач.

Не спам'ятався, як стало видно, наче хто світлом порснув.

Я впав на місці. Оглянувся й затерп. На кілометр від мене — село. Звідтіля рухались люди: йшли пішки, гнали худобу, їхали по снопи.

Підліз до копи, вхопив сніп ячменю, дорачкував у картоплю й ліг. Змора забрала верх. Заснув, не зміркувавши, де опинився, забувши про щохвилину навколо небезпеку...

.....
Схопився, як сонце вже геть-геть підбилося. Навколо люди, рух і праця. На третій ниві в'яжуть, на других гонах косять гречку, дорогою безперестанно їдуть, ідуть, женуть.

Занепокоївся. Приклякши до землі, лежу, голови не підводячи. Думки роїлись жахами. Небезпечне місце: в кількох кроках дорога, далі село й долина. А що, як я над Збручем?.. Вийде розвідка з собаками, рознюхають, найдуть...

Лежав, як на голках, в божевільнім страсі поводячи очима щосекунди. Собачий лай приймав за гавки вовкодава, а всякий кінний із села здавався мені кордонним вершником. Раз підняв голову. Дорогою везли снопи. Один з хури помітив і торкнув сусіда. Виразно бачив, як попідіймались вони з воза й дивилися

на мене. Пропав, думаю. Приїдуть у село, заявлять кордонній сторожі і серед поля зловлять.

Засуятився, як на вогні. Що робити? — бився в розпуці. Пустився лізти з цього місця — даремно, далеко не поплазуєш. Вириватися ж ходюю — небезпечно, селяни затримують.

Що Бог дасть! Прикляк на місці, очікуючи біди. Покажеться хтось із села — я тремчу в лихоманці; вибіжить з воріт кінний — мій помисл терпне...

На щастя, буря минула. Пройшла спокійно година, друга. Став міркувати над іншим. Дивлюсь глибоко-тупо в синь долини і силуюсь розгадати — де я? Збруч, кордон — чи я від нього на десятки кілометрів?!

В одну мить видається, що синій обрій за долиною та острівки лісів — то інша вже держава, другий світ. І враз наскочить нова думка, зніречить, зруйнує першу й злорадісно щіпає мозок: не так скоро, не так легко. Пройде ще не одна тривожна ніч та не один голодний день, поки до Збруча доберешся!..

А голод став діймати. Вже третій день не можу їсти, хоч чую гостру жадобу. Розпікхися на денній спеці, лежу напівзомлілий, з чадом у голові.

Не можу думати й про Збруч — у тілі квולה порожнеча. Коли б до вечора — ніч темна сама вирішить. Коли б той вечір!..

І в житті моїм не було ще так довгого дня, ніколи ще так болісно та з жагою не чекав я вечора!.. Згадав безконечні дні усевлонської голодної роботи в снігах, у болотах, — тепер і ті дні блідли...

Не думав, не годен був, качався у чадній хворобі. Істота сама жадала, прагнула всіма фібрами вечора — того рокового моменту...

.....
Нарешті й сонцю надокучило товктись по небі. Сповзалось в долину. Налинули отари хмар і зграйно душкувались коло нього. Ніч кралася, як злодій, світлячи зорі.

Вечірня прохолода вливала струмінь бадьорости. Я підняв голову. Згодом сів, оглядаючись. Далі зіп'явся на коліна й нарешті став на ноги, гнучись у три погібелі.

Смеркло зовсім. Трудящий люд вертав додому. Незнання — де я — мучило. Когось конче спитати...

Підліз до шляху — в'яжуть. Виждавши момент, як один відійшов завертати коні, підступаю до другого.

— Дядю, — нагрянув зопалу з-за копи, аж дядько оторопів. — Бережанка далеко?

— Бережанка?.. — вимовив він спроквола, ніби пригадував саму назву. — До Бережанки буде... буде... верстов... — і, певне, думав, звідкіль я взявся, та нащо мені Бережанка, а не скільки до неї верст. Він тягне, а я мучусь. Ну що, як випалить верстов з 15—20? Це приб'є мене! Пропаде ніч у страдницьких шуканнях і третій день у голоді!..

Та дядько не такий жорстокий:

— До Бережанки верстов... зо дві з половиною, — видушив. — А ви ж звідкіль і хто? — питає підступаючи.

— Я... інспектор... податковий... іду в службовій справі в Бережанку, — випалив механічно й кинувся на дорогу.

— Че-кайте. Вам, мабуть, провідник придався б, бо коло Бережанки... Михалку, а йди но...

Чи лихе, чи добре, дядько затівав — я далі не слухав. У мозку вивірчувалась за дві з половиною версти Бережанка і жадоба дійти до неї, поки ще місяць не зійшов. Ця думка-спрага сама понесла.

Спустився в яр, знайомий з 21-го року яр, і здригнув радістю. Зорієнтувався: в долині за горбочком Збруч!!

Але... куди, кудюю?.. Оббігти за село, на знаний перехід?.. Чи з цього боку?.. Сюдою ближче, та... підряд села, густі стійки... Ні, махну по той бік Бережанки...

Рванув. Пробіг лиш кілька кроків — їдуть по снопи. Сховався за полукіпок — а підвода на це поле...

Плазком-плазком угору. Впірнув у темноті й побіг до шляху. Та щойно розігнався — друга підвода. Присів. Не заховалася ця — коливається третя... Лихо! Поки долізу за село, то й місяць зійде, а тоді прорватись до кордону годі... Ні! ударюсь по цей бік!..

Повернув праворуч, проскочив шлях і впав у кукурудзі.

Ну, Боже! Допоможи на найрішучішим етапі. Почався рубікон — кінець моєї епопеї. Його відчула вся істота. Ним заговорили, затряслись всі фібри душі й тіла. Який він буде? Пан — чи пропав? Життя — чи смерть?..

Відітхнув, набрався духу, перехрестився і зірвався. Стрибну раз, другий, а кукурудза шорохтить, вицьвохує, наче за мною

сім пар чекістів гонить. Спинюся, приглянуся, а переді мною ма-
няки. Бухну на землю, очамрілий страхом... Зорю вперед, аж очі
надриваю; підлізу — то копа...

Зриваюся знову. Скочу три кроки, а перед мене людська по-
стать. Бухну зомлілий... На мить збагну, напружу зір — стоїть.
Подамся взад, вдарюся убік — маніяк стовбичить непорушно.
Лихо!..

Трясусь, хвилююся. Підлажу рачки — сонячник! А будь ти
проклятий! Таким темпом і до ранку не доберусь до річки. Ет,
що буде!!

Зняв черевики, обмотав плащем і босий скочив стрімголов.
Летів, як хорт, відважившись на все, бачучи лиш чорну борозну.
За три хвилині зрізав гони і впав у бараболисько.

Оглянувся, прислухавсь — навколо сон. Вхопив напрямом,
зірвавсь шаленим туром. Лечу-палаю. Заб'є дух — падаю кулею.
Приклякну, вслухаюся, ковтну повітря й знову зриваюся дико,
нестеменно...

Так кілька раз. А серце бухкає, мало не вирветься... А нер-
ви брелять, от-от і тріснуть... А я лечу, борсаюся по грасовидлу.
А в очах темніє, множитьься, дух забуває...

Але куди і доки?! Невже так безконечно довга ця покопир-
сана долина?!

Упав, замикався, зашамотався зором, нервами, як у ледово-
вогненних кліщах...

А хвилі мчать стрілою, секунди ринуть метеором. А кожна
з них — то смерть. Рвануся вбік — нема нічого. Скочу право-
руч — долині кінця й краю!..

Боже! Де я? Де край цьому? У мені серце завмирає!.. Трачу
розум!..

Метнувся ліворуч, сціпивши нерви, стріпнувши кров'ю.
І враз перед змутнілими очима блиснуло срібне пасмо.

— Боже! Збруч! — гримнуло блискавкою в мозку.

Як вепр підстрелений, рванув несамовито. Оглух, осліп для
всього... Бачу одну лиш річку, її єдину...

Плигаю ногами, скачу серцем... Баракхнувся в один поріг,
стрибнув у другий. Щось хруснуло в носі і тупо защеміло, стем-
ніло в очах, облило безсиллям — упав...

Та за мить нерви підхопили й понесли. От ще поріг! Ще лиш
три кроки, ще... Циб — і я над прірвою...

Зиркнув праворуч, схилився ліворуч і без надуми з п'ятнадцятиметрової скелі бабах у воду!

Гарматним вибухом сполохнулась долина, а ляск-луна на кілометр навколо розлилася!..

Оглух, впірнувши в бризках з головою, та вмент вигулькнув і борсом крокодила зашамотався у воді. Пливу, чалапаюсь, рубаю...

Та що той Збруч! Не Луза! Хвилина — і вже зубами бравсь за беріг..

Від щастя-радості завмер, зомлів...

Чи довго так лежав — не пам'ятаю. Коли розплющив очі, срібнолиций несміливо-лукаво усміхався з-за горбів.

Встаю затерплий щастям, як вдруге на світ народжений. Зиркнув на радянський бік — в імлі долини блиснув багнет: берегом шмалко простує більшовик.

Шпигнув страх у саме серце. Упав, прикляк, переcheкав хвилину, відплазував за копу і випростався, зітхнувши повним еством свободи.

Став на коліна і гаряче-набожно помолився:

— Хвала Тобі, Великий Боже, що привів до життя! Хвала Тобі на віки вічні!..

.....

Тепер я живу в інакшій світі.

.....

І серед гомону новго життя не раз вітаю я думками там, де сваволить червона диктатура, де коротають вік мої брати, де стогне мій нарід, де лихо безпросвітне жорстоко сіє сум страждань... Я часто думаю про той страхіття-світ й здригаюся у болях...

.....

І не раз у сні мені сосни плачуть-шумлять, тріщать морозами північні сніги...

І ввижається тоді жахливий Усевлон, робота-каторга та бідолашні каторжани...

І згадую тоді я побратимів втечі — нещасних Рибченка й Галушцака. Встає тоді живий в уяві староста Варбаш, безжурно-жертвенний Гудзь, смиренний дідусь Юраш, великий мученик отець Гавриленко та всі страдники засланці-земляки й друзі...

Де вони? Як їм тепер? Коли побачать волю, рідний край, рідню?! Чи вже давно гниють у багниськах, снігах?! Мороз шкребе голками, нерви мліють, в очах зринають сльози...

І часто серед ночі скидаюся в кошмарі, змагаючись в обіймах велита-медведя, топлячись у болоті, втікаючи від настигаючих чекістів...

.....
І благословляю я ту рокову секунду, коли у Лузі скочив на баланс, і той момент, як спиртно випорснув із рук ісовця, і ті хвилини, коли щасливо перескочив Збруч...

Благословляю я ті щасні хвили і з вірою святою та переконанням жду години, коли назад проходилиму Збруч, та вже не втікачем, а як борець-месник за долю вистражданого люду, за право Батьківщини, за волю України...

.....
Чи ж вернуся?.. Чи скоро?..

.....
Вернусь! Я вірю, відчуваю! Моя кров, крик крові уярмленого мого Народу бурлить і пристрасно шепоче: Скоро! Скоро настане день воскресний, день суду, час розплати!.. Сам Бог заступиться й пошле нам Визволення!..

.....
Я твердо вірю, що Європа добачить львину долю зла-кризи в більшовизмі і не допустить імперіялістам московського Інтернаціоналу в крові-вогні втопити цивілізацію віків, а на її струпилих попелищах створити нову еру — світ глумливого насилля й вандалізму...

Я вірю, що весь Захід, збагнувши грізну небезпеку, завчасно схаменеться й на вітвар рятунку культури людства кине хатню гризню за матеріальні добра-посідання, вірю, що він сконсолідується і знищить ще неопірене царство-пекло червоно-дикої орди...

.....

ВТИКАЧ ІЗ СОЛОВКІВ

Справжнє прізвище Віталія Юрченка — Юрій Тимофійович Карась-Галинський. Він народився у 1899 р. у селі Теуча Уманського району. Закінчив реальну школу, організував у рідному селі осередок товариства «Просвіта», брав участь в українізації церковного життя. Під час Першої московсько-української війни воював у гайдамацькому кінному полку імені кошового Костя Гордієнка. Брав участь у боях за Київ, служив сотником у Івана Омеляновича-Павленка. Після поразки УНР залишився вчителювати, викладав українську мову і літературу, навчався в Інституті народної освіти. Згодом працював інспектором відділу народної освіти Уманського округу. З 1923 р. — позаштатний кореспондент газети «Вісті ВУЦВК».

Активність і популярність сільського вчителя незабаром привернули увагу агентів ДПУ. 31 жовтня 1929 р. його заарештували за відгук, який надала очолювана ним комісія про стан вивчення української мови в окружній організації ДПУ.

Покарання відбував у Соловецьких таборах, на будівництві залізниці Котлас—Усть-Сисольськ. 28 червня 1930 р. Юрій утік, подолав понад 5 тис. км, перейшов кордон із Польщею та поселився у Львові. Зустрічався зі співробітниками НТШ і митрополитом Андреем Шептицьким (за його сприяння отримав помешкання при Українській ремісничій бурсі).

У 1931—1932 рр. видав спогади «Із записок заслання» у 3-х ч.: «Шляхами на Соловки», «Пекло на землі», «В Усевлоні ОГПУ та втеча звідтіль».

У Львові втікач жив бідно, зазнавав переслідування польської поліції. Та все ж йому вдалося вступити на навчання до Вищої школи міжнародної торгівлі, яку закінчив у 1936 році.

Згодом переїхав у містечко Корець під Рівним, де влаштувався працювати в земельній управі. Це дивно, але він двічі, весною 1935-го й у травні 1937 р., нелегально приїжджав у рідні місця, зустрічався з друзями юності.

Тобто можливість долати кордон була. Тоді стоїть питання: чому ніхто з українських письменників не скористався цим? Чому, бачачи, як коло круг них звужується, залишалися на місці, а найбільше що робили, то тікали до Москви чи ще далі? Про Юрченка згадує політкаторжанин Микола Куделя: «Влітку 1933 р. у Буяні (це Луччина. — Ю. В.) для проведення офіційної ревізії в нашому кооперативі «Добробут» з центрального Союзу українських кооперативів прибув інспектор-ревізор Галинський, людина рідкісної долі, більш відомий в літературі як Віталій Юрченко. Тож зустріч з цією майже легендарною людиною була для нас, молодих юнаків, особливо жаданою і корисною. З трепетом серця слухали ми розповіді гостя, а наостанок я запросив його до своєї оселі, а мама угощала його варениками із сиром і сметаною. Буяньським аматорам сцени Віталій Юрченко передав для розучення і постановки рукопис своєї п'єси «Блудний син».

В. Юрченко продовжував літературну діяльність і в повісті «Червоний чад 1917—1923» (1934) виклав особисті враження від українського пореволюційного села. Також уміщував твори в альманасі «Дніпро» та виданнях «Червоної Калини». Під час Другої світової війни співпрацював з редакцією газети «Волинь», спілкувався з У. Самчуком, Т. Бульбою (Боровцем), М. Скрипником.

Дружина після його арешту втекла на Донбас з малою дитиною, на початку війни повернулася в рідне село. Востаннє Юрій побував у своєму селі влітку 1943 р. і перевіз дружину та сина до Корця.

У 1931—1932 та 1937—1938 рр. слідчі Уманського відділення ДПУ допитали односельчан Юрченка. З'ясувалося, що під час втечі він заїжджав у село Грузьке на Уманщині. Тут у 1922 р. Ю. Карась-Галинський вчителював, крім того у цьому селі жили його родичі і друзі — брати Микола й Андрій Копієватські, Пилип Василевський та інші.

Селянин Л. Бик свідчив, що Карась-Галинський заїжджав спочатку в Харків, а звідти в село Грузьке до Копієватських. До села Текуча його привіз на підводі Олексій Копієватський.

Колишній голова сільради с. Текуча Трохим Михайловин на допиті 31.03.1938 р. розповів, що Карась-Галинський надсилав родичам листи з Польщі через село Грузьке.

Звісно, втікач у своїх спогадах не описав цього, щоб не підставляти родину і товаришів. Але так виглядає, що він якийсь час пересидів у Грузькому, а можливо, ще й роздобув фальшиві документи.

«Іван Кедрин згадує, що Юрченко у Львові мешкав спершу у Ремісничій бурсі «на Пасіках», а згодом на вул. Св. Петра (тепер Мечнікова, там, де жив також І. Бабій). Але до сьогодні є ще дехто, що не вірить у політичну чесність Юрченка. Підозрілим було, мовляв, не тільки те, як він міг пробратися з Соловецьких островів до Львова без сторонньої допомоги, а й те, що його прийняли до польської Академії закордонної торгівлі у Львові, де обов'язувався *Numerus clausus*¹ проти українців. Юрченко теж, так би мовити, «мав відносини» з відомим у Львові комісаром поліції Бехметюком. У політичному процесі Богдана Кравцева у зв'язку з експропріаційним нападом Лев Ганкевич посилався на Юрченка, що ОУН діє не тільки проти Польщі, але й проти Советського Союзу. Тоді Юрченка викликали до поліції і там Бехметюк загрозив йому, що коли він явиться у суді й буде зізнаватися у користь Богдана Кравцева, то його, Юрченка, викинуть з Польщі до Советів. Юрченко послухав, і це дехто брав йому за зле. Але люди з організації наддніпрянських втікачів Комітету допомоги емігрантам з України з'ясували, що цей Комітет старався про прийняття Юрченка до названої вгорі школи і що всі емігранти були насправді на ласці-неласці польської поліції, яка мала змогу стероризувати кожного емігранта погрозами «видалення».

Скінчив Віталій Юрченко трагічно. З вибухом війни опинився спершу у Кракові, опісля працював у кооперації у Холмі, врешті в Корці. Мав зв'язки з місцевою німецькою комендатурою і помагав українським похідним групам, добуваючи декому з них потрібні документи. Тоді восени 1942 р. Юрченка стрінула велика

¹ *Numerus clausus* (лат. замкнене число) — обмеження частки представників якоїсь групи населення в загальній кількості студентів навчальних закладів. Такі обмеження можуть мати расове, національне чи релігійне підґрунтя.

радість. Один наш громадянин віднайшов випадково дружину Юрченка в Україні і разом із сином привіз її до Корця. Юрченко і його приятелі влаштували з цього приводу бенкет. Під час вечері, яка проходила у веселому настрої, вдерлися до кімнати озброєні люди й застрілили Юрченка, після чого, нікому іншому ніякого лиха не вдіявши, зникли.

До сьогодні не відомо, хто це був: українська боївка, яка вірила, що Юрченко польський агент, польська боївка, що мстилася за зв'язки Юрченка з німцями, чи большевицька. Але нема сумніву, що видав його хтось з його найближчого оточення».

Насправді вбито Юрченка було 12 або 13 лютого 1943 року советськими партизанами за звинуваченням у написанні пасквілів на советську владу.

СКАНДАЛ ДОВКОЛА СПОГАДІВ ВІТАЛІЯ ЮРЧЕНКА

«Судова розправа Кирила Студинського проти члена дирекції видавництва «Червона Калина» Петра Постолюка й відповідального редактора «Діла» Олександра Костика в 1932 році цікава з уваги на тодішню політичну атмосферу в західноукраїнському громадянстві, як також для характеристики всього тодішнього культурно-політичного клімату, в якому жило українство, — згадував згодом репортер «Діла» Іван Кедрин-Рудницький. — Це був насправді надзвичайно характеристичний причинок до зрозуміння тодішніх настроїв, і совісний історик української політичної думки міг би покликатись саме на той судовий процес і його відгуки, як показник тодішніх течій».

Отже, у 1931—1932 рр. видавництво «Червона Калина» у Львові, яке спеціалізувалося на плеканні культу українського минулого, зокрема періоду московсько-української війни, видало трилогію Віталія Юрченка. Ці книжки користалися великим успіхом, їх швидко розкуповували, та так, що незабаром уже важко було відшукати бодай котрусь.

Спогади В. Юрченка значно підсилили антисоветські настрої і, звичайно, не могли подобатися комуністичним агентам. Їх проголосили наклепом на державу диктатури пролетаріату. Однак визнавали, що молода держава має право на «червоний терор» у відповідь на «білий терор». Як виглядав той «червоний терор», галицькі советофіли поки що не мали уявлення, хоча незабаром багато хто з них, виїхавши до СРСР, спробували це на своїй шкурі.

З грізними статтями виступили Степан Тудор («Шлях бандитизму») і Ярослав Галан («У білій гарячці»), обзиваючи автора бандитом, а його книжки брехливими. Парадоксом виглядає наступ на В. Юрченка редакції журналу «Нові шляхи» під орудою Антіна Крушельницького, який гаряче переконував, що Юрченко брехун і ніколи на Соловках не був. А через два роки, коли він із родиною виїхав до СРСР, то майже всі вони були знищені, а сам він із двома синами і донькою потрапив туди, звідки тікав В. Юрченко.

Якщо погляди Я. Галана нічим не дивували, то позиція академіка Кирила Студинського, який теж виступив запеклим невірою, все ж видавалася дивною. Студинський, ставши членом Української академії наук, часто їздив до Києва, а потім із захопленням описував у «Ділі» чудове советське життя. Однак попри своє советофільство залишався українським патріотом. Твори В. Юрченка, вважав він, будуть негативно впливати на молодь, адже там описано повстанське минуле автора, а отже й сцени насильства і вбивств. Для Студинського, який у своїх публікаціях із захопленням вимальовував советський рай, ці спогади звучали дисонансом, руйнували щасливий лубок.

У відповідь на нападки советофілів озвалося «соловецьке земляцтво» з Калуша, бо втікачів із советського пекла було більше. Левко Чикаленко навіть видав у 1930-му у Варшаві невеликий збірник спогадів селян, які втекли з Соловків.

Калушани писали: «Ми, що з власного гіркового досвіду знаємо життя у тім страшнім пеклі, якого людство з певністю ще досі не знало від часів рабства й еспанської інквізиції, отсим стверджуємо: 1-е: Що всі описи Віталія Юрченка вповні відповідають

правді, ба подекуди умови життя на більшовицькій каторзі є ще гірші, особливо ж для каторжан-Українців. 2-е: Що так правдиво описати життя й події там могла тільки людина, що сама на власні очі бачила й пережила на власній шкурі усі страхиття отого московського комуністичного пекла. 3-е: Я, Григорій Мамчій, що був на каторзі з 11.VI.1926 р. по 10.VIII.1930 р., знаю особисто автора спогадів і стверджую, що це людина чесна, гідна усякого довір'я і у своїх спогадах говорить чистісеньку правду... Нехай цілий світ, а в першу чергу робітники й селяне цілого світу знають про те, що робить із нами Українцями т. зв. «робітничо-селянська влада!» (Лист до редакції «Нового часу» утікачів зі соловецької каторги Григорія Мамчія, Петра Обушного та Семена Суржжа // Новий час. 1932. 10 берез. Ч. 53).

А далі відбулася доволі загадкова історія. К. Студинський зустрівся з Петром Постолоюком в аптекаря і відомого мецената Михайла Терлецького, члена Надзірної ради «Червоної Калини». Там К. Студинський висловився різко проти «ЧК», як вона могла видати книжку Юрченка, який є польським поліційним агентом. При цьому натякнув, що, можливо, «ЧК» стоїть на послугах польської військової розвідки, яка фінансує це видання.

Такої образи видавець стерпіти не міг, і вони посварилися. Адже П. Постолоюк (1894—1978) своїм життям і діяльністю довів свій патріотизм, воюючи в рядах Січових стрільців, УГА та в армії УНР.

Незабаром потому до П. Постолоюка дійшли чутки, що К. Студинський розшукує світлину В. Юрченка. Начебто для того, щоб надіслати її професорові Іванові Огієнкові до Варшави, бо Огієнко казав колись Студинському, що, як колишній ректор університету у Кам'янці-Подільському й уповноважений Уряду УНР, знав усіх польських агентів, які переїздили через Кам'янець, і може розпізнати, чи одним із таких агентів не був Юрченко, книжки якого є «нездоровим плодом нездорової фантазії». Також Студинський конче хотів довідатися справжнє ім'я автора, і можна не сумніватися, що робив це на замовлення Консульства СРСР у Львові.

19 лютого 1932 р. з'явився в «Ділі» «Отвертий лист до акад. К. Студинського» П. Постолоюка: «Від довшого часу доходили до

мене... вістки, що голова Наук. Т-ва ім. Шевченка К. Студинський розпитує всяких громадян про правдиве прізвище одного з авторів, якого книжку видала «ЧК». Цей автор є втікачем з Великої України, переслідуваний і особливо зненавиджений більшовицьким урядом та його прислужниками у Львові. Це насунуло мені декілька думок, особливо, коли я рівночасно знав, що всякі прислужники більшовицького уряду також за тим допитуються... Перед кількома днями звернувся К. Студинський до одного мого знайомого з пропозицією, щоби він видістав для нього світлину згаданого автора...», це було начебто на прохання І. Огієнка. Але П. Постолюк, зв'язавшись із Огієнком телефонічно, довідався, що все це брехня.

«З огляду на становище К. Студинського, як голови громадської установи, вважаю, що ця справа повинна бути вияснена громадянству прилюдно, тим більше, що заходи, щоби розвідати правдиве прізвище і роздобути світлину втікача, є у Львові широко відомі. Тому звизаю оцим Студинського дати відповідь у пресі: 1. Навіщо йому потрібна була світлина і правдиве прізвище переслідуваного агентами ГПУ українського емігранта? 2. Чому подав він неправдиві причини наглих розшуків світлини? і 3. Які саме мотиви є правдиві? Прохаю К. Студинського дати на ці питання прилюдну відповідь, бо громадянство має право й обов'язок знати, що саме спонукало його, голову Наук. Т-ва ім. Шевченка, до такої незрозумілої для українського громадянства поведінки. Якщо б не було вияснення, тоді можна би піднести проти голови НТШ дуже важкі закиди».

25 лютого «Діло» публікує репліку: «Як це розуміти? Акад. Студинський про заміти дир. Постолюка»: «У львівському українському щоденнику «Час» (ч. 40. з дня 24 лютого) появилася передова стаття під назвою «Жертва психози». У ній автор старається у зв'язку з появою отвертого листа П. Постолюка зробити автора листа й К. Студинського жертвами психози, яка, на думку автора, огорнула наше громадянство в напрямі фабрикування всяких підозрінь, наклепів та інвектив до видатних осіб і діячів».

Кінчить автор свою статтю так: «У противенстві до загалу польської преси, яка з неукриваною злорадістю підхопила і ви-

користала в цілій ширині цей черговий скандал нашого життя (мова про лист), ми не спішилися з передрукуванням отвертого листа П. Постолюка, вірючи, що заатакований в ньому Студинський дасть цілій афері згідне з фактичним станом насвітлення. Не діждавшись відповіді в самому «Ділі», вислали ми до Студинського свого співробітника, який приніс нам просторе письмо, з якого наводимо оці есенціональні виїмки: «Студинський, не вважаючи можливим дати відповідь п. Постолюкові в «Ділі», яке він з місця пізвав до суду за клевету, заявляє, що автором споминів про Соловки зацікавився він як дослідник українського письменства новою літературною постаттю й то тим більше, що будучи в останніх роках (1926—1929) на Великій Україні, мав змогу конфронтувати те, що там бачив, з тим, що про тамошне життя писав той емігрант. Крім цього, підозріння, які виникли серед місцевих емігрантських кіл на тему автентичності заподань цього емігранта, заставили Студинського провирити, чи люди, подавані тим емігрантом як його знайомі, справді його знають і могли б про нього засвідчити. Для цього Студинський потребував світлини цього емігранта.

Думаємо, що наведених слів із розмови зі Студинським доволі, щоби зрозуміти, що він фактів, поданих у листі п. Постолюка, не тільки не заперечує, але навпаки, вповні їх потверджує. Дивно лише, що «Час», незважаючи на таке вияснення Студинського, вважає його жертвою якоїсь загальної психози, що кривдить невинних людей. Зі свого боку спокійно ждемо на судову розправу, цікаві, між іншим, довідатися з акта обвинувачення, в чому міститься наклеп, сформульований у прилюдному запиті п. Постолюка».

26.02 бере слово вже газета «Новий час» з заміткою «Чи справді жертва психози?». Переказавши пояснення академіка, резюмує: «Ми твердимо, що це вияснення не є вистарчаючим. Тому, що: 1) Після появи отвертого листа К. Студинський приготував інше вияснення, а саме, що світлини Юрченка потребував для музею. Щойно, як таке спростування не могло появитися з причин від Студинського незалежних, появився інший аргумент. 2) Світлину Юрченка, яку одержав Студинський, негайно знято на фотографічну плиту, а після виготовлення кількох знімок клішу збито, щоби не було слідів.

Все це надає спеціальної таємничості цілій справі, а спростування Студинського, поміщене в «Часі», зовсім її не вияснює. Тому Студинський далі стоїть під замітаними, спрямованими в його сторону в «Отвертому листі», і тому, на нашу думку, Студинський і члени НТШ повинні витягнути з цього відповідні висновки».

Тим часом не забарилася вже офіційна відповідь І. Огієнка в «Ділі» 20 травня 1932 р.: «Дуже прикрою й болючою несподіванкою було для мене притягнення мого імені до справи В. Юрченка. Через те публічно заявляю: 1) Ніколи ніде В. Юрченка не стрічав, особисто не знав і не знаю і ніколи ним я не цікавився. 2) Бувши в 1919—1920 роках у Кам'янці-Подільському Головноуповаженим Українського уряду міністром, я ніколи ніякими агентами не цікавився. 3) Хто криється під псевдонімом В. Юрченка, тим ніколи не цікавився і не цікавлюсь. До останнього часу навіть не знав, що В. Юрченко то прибране ім'я. 4) Ніколи К. Студинському ані одного слова про В. Юрченка я не говорив, а тим більше не просив від нього фотографії Юрченка. 5) Бувши в мене в грудні 1931 р., К. Студинський побіжно запитав мене, чи я часом не знаю Юрченка. Отримавши відмову, запитав ще, чи я не пізнав би його з фотографії, на що я відповів йому також відмовою. 6) Ніякої фотографії В. Юрченка К. Студинський ніколи мені не показував, не прислав і ніколи не обіцяв прислати. Зрештою, у своїм листі: «У власній обороні» К. Студинський видрукував про мене, що я «не знав, хто ховається під псевдонімом Юрченка» і що я від нього «світлини не домагався». Таким чином усякі покликування на мене в справі В. Юрченка вважаю жалюгідною неправдою, подібною до нападу на битій дорозі».

К. Студинський нарешті спромігся на відповідь, але оскільки жодна газета не погодилася друкувати його памфлет, видав окремою летючкою «У власній обороні». 28.02.1932 р. на неї реагує «Діло». «Сумна оборона Студинського»: «Маємо перед собою отвертий лист голови НТШ К. Студинського, на який усе українське громадянство ждало нетерпляче більше тижня. Факт, що ця відповідь на запити, поставлені йому прилюдно, появилася окремою летючкою, а не на сторінках якого-небудь органу, дуже характеристична. Навіть ті, що хотіли принципіально брати

в оборону Студинського, щоби не підривати авторитету НТШ прилюдним скандалом, завагались її друкувати в останній мент, коли прочитали його відповідь.

Ця відповідь не тільки несподіваний для нас самих самосуд його автора, але документ, гідний спочування. На головний запит: навіщо було К. Студинському фотографії автора споминів про Соловки? — дістаємо відповідь: «Як дослідник українського письменства... я зацікавився ближче новим, досі невідомим автором».

Всій Соборній Україні відомо, що Студинський як історик літератури ніколи не цікавився сучасною літературою. Та якби після 30-літньої повної байдужости до сучасної літератури він несподівано почав нею цікавитися, то ніхто не в силі збагнути, який зв'язок є між зацікавленням якоюсь книжкою і негайною потребою дістати... фотографію автора?! Крім цього кожний ляїк, не то історик літератури, зараз після появи книжки Юрченка зорієнтувався, що це поява не літературного значіння, а передовсім політичного. Та повірмо Студинському на слово. Коли йому вже конче треба було для літературних студій фотографії автора, то чому він не звернувся до нього безпосередньо особисто або листом, а вжив до цього таких таємних заходів, що всі, які мимохіть і несвідомо були вплутані в ту справу, перелякались і подали її подробиці до прилюдного відома?

Стверджуємо з усією рішучістю та свідомі повної відповідальности за свої слова, що роля К. Студинського в усій цій афері така неясна та неприємна, що навіть якби він не стояв на чолі високої наукової установи, то кожне товариство, де він є звичайним членом, мало би обов'язок домагатись від нього повного виправдання.

Чуємо приватно докори, що такої справи, в яку вмішаний голова НТШ, не повинно було «Діло» добувати на світло денне, щоби не шкодити самому Товариству. Становище «Діла» до НТШ за весь час головування К. Студинського було не тільки ультральояльне, а просто занадто вибачливе. Виключно з огляду на пошану до самої наукової установи ми лагодили якомога свою критику тих виступів, якими К. Студинський нарушував її престиж не віднині. Пригадаймо хоч би його сумну ролю в справі

т. зв. університетської комісії, аранжованої Ст. Грабським, пригадаймо нечувану телеграму під час харківського процесу до председателя більшовицького трибуналу в Справі С. Єфремова, коли Студинський зміцнював обвинувачення проти визначного діяча, письменника та члена Академії — дві справи, які ніяка преса та ніяке громадянство не могло би вибачити людині на такім становищі.

К. Студинський не повинен навіть словом згадувати про чий-небудь «інтелектуальний і етичний рівень», а тим менше в обороні своїй утотожнювати себе з «найповажнішою нашою установою». Саме через нього НТШ стає вряди-годи просто посміховищем (згадаймо аранжовані ним видання з погляду мови, правопису та «наукового» матеріялу!), а при таких його виступах, як справа з останньою фотографією, предметом прилюдного спожаління.

Саме тому, що нам залежить на обороні поваги нашої наукової установи та на майбутнім її розвитку, вважаємо своїм громадянським обов'язком виступати проти особи, з якою, на жаль, чимало наших земляків і чужинців утотожнює всю установу. Лист К. Студинського є сам найкращим свідоцтвом інтелектуального та етичного рівня його автора. Наведені там аргументи для виправдання його предивної поведінки є не тільки невірні, а попросту вражають своєю невибачливою наївністю. Навіть якби правдою було те, що «серед львівських емігрантських і редакційних кол посуджувано Юрченка, що він має бути на поліційній службі і що Студинський зацікавився його книжкою як «оригінальною появою на нашому літературному овиді», то й тоді ще ніхто, хто має зрозуміння для тої ролі, яку повинен виконувати голова НТШ, не зможе зрозуміти, чому саме він, навіть у приватному характері, покликаний перевірювати ці сплітки і то саме при помочі таких несамовитих засобів, які мусять вийти у всій повноті на верх, щойно у пресі.

Може обіцяний нам Студинським судовий процес роз'яснить цю справу ближче... Саме для добра такої установи як НТШ треба, щоби провід у ньому перейшов якнайскорше в інші руки».

1 березня 1932 р. у «Ділі» з'являється ще один лист до редакції «В. Юрченко у власній обороні»: «Видавши спогади про Соловки,

я, зрозуміла річ, став небажаним чинником в очах всієї кліки галицьких радянофілів... Вони розпочали шалену акцію, щоби виявити та скомпромітувати мою особу...

Студинський... оправдувався, що потребував моєї фотографії до студіювання літератури, та через кілька днів спостеріг, що ніхто не повірить його «новій методи» студіювати літературу... Він каже, що йому нібито... відомо, що я «мав бути на службі поліції». Можна висловити жаль з приводу такого явища, коли голова найвідповідальнішої наукової установи бере на себе функції розшифровувати агентів поліції.

В «Нових шляхах» подібний натяк проти мене виводить А. Крушельницький у статті «У гарячці 41 градус». Звичайно, бандитам пера, що порушують найелементарніші правила літературної етики, відкриваючи авторські псевдоніми, не відповідають, та я спростовую лиш безличну брехню.

Ясновидець Крушельницький висуває «сумнівне» питання: як той втікач із Соловок міг пройти цілий Радянський Союз від Соловок до Кам'яця без паспорту, без грошей і без опіки ГПУ. Панові Крушельницькому, що протягом нашого визвольного виру безтурботно заховувався в кабінетах, влучно міняючи орієнтації та портфелі від націоналістичного міністра до інтернаціонального консулянта, дивно, як то люди набирали витривалости в отвертій боротьбі 1919 року, як міцніла їх відвага в часи дворічних небезпек повстань і як, нарешті, гартувався їхній дух у червоних тюрмах та на соловецькій каторзі. Пан Крушельницький, безкровний революціонер, ні разу не ставав «под стенку», не нюхав фрази «ви арестовани», не чув потрясаючих слів «расстрелять»; з його спритністю орієнтуватись «куди вітер повіє» він завжди нагодований, в теплі і з... паспортом. Його стареча голова не може збагнути, як то можна без паспорту проїхати весь Радянський Союз аж до Збруча! Ах, щоби то бодай на старість поїхати до Большевії та переконатися! Ще не пізно, пане Крушельницький. Може, побачились би з Єфремовим, Грушевським.

Пан Крушельницький намагається пускати блахмана. Він твердить, що я, перескочивши Збруч, за кілька днів дістав нансенівський паспорт, тоді як інші емігранти за десяток років побуту

в Польщі його не мають. Так сміливо кидати словами можуть хіба «Нові шляхи». Могли ж ви, пане, дошукатись мого справжнього прізвища, могли ж ваші люди вкрасти мою світлинку. Чи ж важко було довідатись у знайомих вам «емігрантських колах», чи навіть у мене самого, як виглядає мій нансенівський паспорт? А там би вам, на жаль, мусіли сказати, що ніякого нансенівського паспорта я не мав і не маю. Таж коли ви так уважні до моєї особи, то до ваших чутких вух доходило, як минулого літа, за постановою гродського староства з 7 червня 1931 р. відмовили мені побуту у Львові, як тричі приходив до мене на помешкання поліціант і з місця гнав та й не тільки зі Львова, але й з усіх трьох галицьких воевідств, і тільки завдяки добрим людям, які заручили, що я не є большевицький шпiон, я дістав право ще 6 місяців пробувати у Львові: себто до 31.XII.1931 р. Ба що більше: ось вже два місяці щотижня ходжу до староства й не можу добути дальшої прольонгати на побут. Потрудіться, пане, до староства, бо так згоряча старій людині якось не личить: брехню не важко виявити.

Нарешті останне. Пан Крушельницький хапається за Кліма Поліщука й злорадно-саркастично торжествує: «Віталій Юрченко пише, що на Соловках зустрівся з Климом Поліщуком, який жалувався перед ним, що не мав охоти їхати з Польщі до Радсоюзу. А коли емігранти показали Юрченкові у Львові фотографію Кліма Поліщука, він спитав: «А це хто?» — «Таж це ваш добрий знайомий!» — «Ні, вперше в житті бачу цю людину!» — «Таж це Клим Поліщук!» Юрченко зашарів, зблід і попрощався».

Паночку наївний! Хто візьме серіозно ваш натяк на фальшивий подив?! А коли б я на образку десятка чистеньких, повних, здорових людей-інтелігентів, сфотографованих ще в 1924 чи 1925 році, і справді не пізнав Кліма Поліщука, якого я в 1930 році на Соловках вперше в житті побачив, це значать після одинадцятимісячного томлення в одиночці-в'язниці та після піврічних поневірянь-голодівки на Соловках?.. І ви, пане Крушельницький, цьому дивувались би?

Але ж сіль у тому, що з К. Поліщуком було цілком не так, як ви, пане Крушельницький, малюєте. Питайте не у своїх підхлібників, що підшиваються під назву «емігрантів», а в чесного

емігранта п. Гонти, з яким саме я мав розмову про К. Поліщука. Оглядаючи в комітеті емігрантів фотографії, я промовив: «Ця особа мені когось нагадує». «Це Клим Поліщук», — підказав п. Гонта. Природна річ, я здивувався, бо випещене лице на фотографії з 1924 року мало нагадує того нещасного напівмерця Поліщука, якого я бачив у Соловках на 9-му робпункті. Може він ще живий. Коли ви, пане Крушельницький, справді щиро ним цікавитесь, то напишіть до нього. А може дочекаємось, коли Клим Поліщук сам розповість про наше з ним побачення. Отоді пан Крушельницький напевне “зашаріється і зблідне”».

Скандал довкола академіка охоче підхопила й польська преса: «Сенсаційна афера в середовищі українців», «Український професор звинувачений у політичному шпигунстві».

В «Діла» задумалися: «Як і чому ендеки боронять українських «радянців»?!

Під сенсаційним заголовком «Тайна справи професора Студинського» ендецький «Кур'єр Львовські» 28 лютого виступив на захист не тільки академіка, але й Крушельницького, звинувативши у «кампанії» проти К. Студинського «праві» українські кола.

«При цій нагоді, — пише «Діло», — «Кур'єр Львовські» дав таку характеристику п. Крушельницького: це визначний український письменник, який орієнтується на Радянську Україну хоч і не комуніст» (!), це «людина з широким вдумчивим світоглядом, яка добре знає власне громадянство і бисто орієнтується у світових випадках». Про статті П. Крушельницького висловлюється ендецький журналіст з найбільшими похвалами, як про «копальню знання для польського читача»...

На перший погляд читач дивується: як же так, щоби «ендеки» брали в оборону «радянців»? Але це справа зовсім ясна і природна: адже й ендеки завжди були і є політичними русофілами, і адже саме вони підтримували активно галицьке москвофільство і нині найбільше раді неомосквофільському чи то «радянському» таборві, якого чейже сутнім завданням є розбивати українське національне організоване громадянство. Тому й для «Кур'єра Львовського» є такою цінністю пани Крушельницькі, які своїми напастями й наклепами є вимріяними «копальнями знання» для ендеків».

В обороні В. Юрченка і свого доброго імені 2 березня 1932 р. з'явилася в «Ділі» заява всіх трьох членів Дирекції «Червоної Калини»: Осипа Навроцького, Петра Постолюка і Лева Лепко-го. Також Управа «Товариства допомоги емігрантам з України» за підписами його голови Ю. Магалевського і секретаря Василя Авраменка проголосила заяву «Проти наклепів на В. Юрченка», наприкінці якої стверджувалось, що управа Товариства прийняла В. Юрченка у свої члени і запросила до співпраці у щорічному альманасу «Дніпро», чим дала доказ свого повного довір'я до нього.

У листі членів Дирекції читаємо: «У летючці, яку цими днями видав К. Студинський, находимо такий зворот: «Червона Калина» видала підряд три книжки Юрченка, хоча серед сторонників «ЧК» та серед львівських емігрантських і редакційних кол по-суджувано Юрченка, що він має бути на поліційній службі. Не уявляю собі, щоби вперті слухи про особу д. Юрченка, ширені сторонниками «ЧК», не були відомі дирекції накладні «ЧК», яка його твори видала друком.

Повищий уступ є небувалим наклепом проти нашого Видавництва, яке буцімто свідомо видрукувало твір людини «на поліційній службі». З найвищим обуренням п'ятуємо цю злобну напасть, висловлюючи своє здивування, з якою метою голова НТШ оклеветує українське видавництво, яке об'єднує понад 2.000 зорганізованих членів та яке своєю діяльністю за останніх 10 літ засвідчило, здається, понад усякий сумнів свою корисність для українського письменства й усієї української національної культури. Знаємо позитивно, що поголоски, зневажливі для особи автора трильогії «Соловки», ширили саме не сторонники нашого В-ва, а його противники, згуртовані у радянськомуністському таборі. Розуміючи, що цей останній шукає нині всяких аргументів для виправдання своєї неясної ролі в афері з фотографією п. Юрченка, відкликуємося до громадянської опінії, чи методи цієї «самооборони» підлягають нормам етики».

А наступного дня редакція замислюється уже над іншою дилемою: «Чи акад. К. Студинський буде далі головою НТШ». З'ясувалося, що 29 лютого відбулося засідання Відділу Товариства, на якому прийняли постанову, щоб голова «аж до вияснення справи в суді зложив тимчасово добровільно урядування в руки заступника».

Шостого березня в «Ділі» опубліковано «Комунікат» НТШ й повідомлено про те, що Студинський погодився скласти свої повноваження.

14 квітня 1932 р. «Діло» розпочало публікувати деталі судової розправи: «Кирило Студинський contra «Червона Калина» і «Діло».

«Вчора, у вівторок 12. ц. м., у 11. салі розправ карного суду у Львові розпочався епілог ославленої справи фотографії автора трьох книжок про Соловки, Віталія Юрченка, якою у такий дивний спосіб зацікавився був Кирило Студинський.

Трибуналові суддів проводив суддя Мединський, вотантами були суддя Міхале і Льюкер. В імені обв. П. Постолюка виступав адвокат Степан Шухевич, в імені обвинуваченого О. Костика адвокат, посол Степан Біляк. Приватного обвинувача заступав адв. Маріян Глушкевич.

С. Шухевич у своєму виступі зазначив той факт, що Юрченкові неабияк залежало «на задержанні в тайні свого «я», на це найліпше вказує та обставина, що навіть деякі члени управи «ЧК» не знали його імені і назвища. Що автор називається Карась-Галинський, довідалися члени управи щойно тоді, коли псевдонім автора відшифрував А. Крушельницький».

Далі з'ясовується, що до Ярослава Пастернака, директора Музею НТШ, завітав Й. Дмитрів, адміністратор кам'яниць Товариства, і сповістив, що певного дня о першій годині прийде до нього «хтось, щоби дати Пастернакові «щось» до відфотографування для К. Студинського».

У призначений день прийшли до Я. Пастернака Іван і Леонтій Крушельницькі, дали йому індекс В. Юрченка і сказали, що це саме той предмет, з якого має Пастернак зробити фотографію. Наступного дня Крушельницькі мали прийти за знімкою. Але наступного дня сталося непередбачене: П. Постолюк опублікував свого обуреного листа і внаслідок цього зчинився скандал, Я. Пастернак здогадався, що несвідомо став жертвою підступу, і «знищив клішу».

Тут варто пояснити, що мова йде про Івана Крушельницького, учителя «Рідної школи», який був головним свідком оборони у процесі й не мав нічого спільного з Іваном Крушельницьким,

головним співробітником «Нових шляхів», редагованих його батьком Антоном Крушельницьким.

Коли ж до Пастернака прийшов К. Студинський і, запитавши «про ту клішу», почув, що він «клішу» знищив, сказав: «То ви добре зробили». «З цього зовсім ясно виходить, — продовжив адвокат, — що К. Студинський про маніпуляцію з індексом Юрченка знав і що знав про те, що в Товаристві, якого він був головою, роблено з того індексу фотографічну знимку.

П. Постоліук мав моральне право і фактичну підставу ще тому затривожитись, що К. Студинський є ноторійно відомим радянофілом. Свідчать про це передовсім його часті поїздки до УСРР. Люди, що стоять на високих становищах в українському громадянстві та рівночасно є ворожо або навіть індеферентно настроєні для Радянщини, таких частих поїздок не роблять і самі їх так не рекламують.

Доказ: брошура К. Студинського: «З побуту на Радянській Україні», в якій відносини на Радянщині представлено в небувало рожевому освітленні. Дальшим доказом є яскраве становище К. Студинського, яке він заняв у процесі проти українських учених у Харкові в березні 1930. В тім процесі відчитано під час публичної розправи записник обвинуваченого українського визначного вченого акад. Єфремова, в яким той просто закидав Студинському, що «запродався більшовикам за 30 сребренників».

Тоді К. Студинський віднісся телеграфічно до предсідника суду в Харкові, аби той суд зажадав від підсудного Єфремова доказів на його твердження, бо інакше Студинський назве його клеветником. Особа, що не стояла б у контакті з Харковом, не посилала б такої депеші і не утруднювала б положення підсудного, яке було і так дуже важке».

Тут згадано щоденник С. Єфремова, який вдалося знайти чекістам. Справді, 12 квітня 1929 р. Єфремов занотовував про нові вибори академіків: «Появився і Студинський — по 30 срібляників. Одержав і махнув до Харкова з подякою. Гнус!»

«Радянофільство К. Студинського, — продовжив С. Шухевич, — було і є настільки загальновідоме, що з тим він сам ніколи не крився. Краєві радянофільські органи зовсім явно, виразно і публично зачислюють К. Студинського до радянофільських

кругів, і він ніколи таких тверджень не простував. Тому, коли загальна думка і деякі часописні замітки добачили зв'язок розшуків фотографії Юрченка Студинським з радянським табором, то цьому не винен обвинувачений П. Постолюк, але поведінка самого К. Студинського. Ту загальну opinio pro К. Студинського можуть ствердити свідки: літературний критик Михайло Рудницький і гол. ред. «Діла» Василь Мудрий».

На запитання, чому П. Постолюк ту справу «витягнув», адвокат пояснив, що «уповноважнював його до цього закон про авторське право, на підставі якого при творах, виданих без подання прізвища або під видуманим прізвищем, видавець заступає автора в обороні авторських прав. Це заступництво відноситься також до оборони особистих прав і вигасає щойно тоді, коли сам творець подасть своє прізвище до публичного відома. Тому обвинувачений Постолюк, як член управи «ЧК», мав право й обов'язок спитати іменем В. Юрченка, яким правом сміє К. Студинський вдиратися в найскритіші тайни творця, які стоять під охороною не тільки засад етики, але також обов'язуючого закону».

Наприкінці своїх висновків С. Шухевич пригадав, що Студинський у своїй відповіді сам визнав, що дійсно намагався «деконспірувати Юрченка. Якщо п. Студинський уважав, що діло було добре і моральне, то не мав підстави скаржитись на знеславлення його запитом, чи він таке діло дійсно зробив. Ст. Шухевич стверджує, що нема познач злочину в учинку його клієнта, і тому вносить звільнити цього останнього від вини і кари навіть без допущення яких-небудь фактичних доказів».

Адвокат академіка Маріян Глушкевич, як пише Іван Кедрин, «кольоритна постать, першорядний правник й оборонець у карних процесах, який замолоду не признавався до українства, а називав себе «руским», як усі галицькі москвофіли. Глушкевич займав високе становище під час першої російської окупації Східної Галичини у 1914 році, але згодом ступнево еволюціонував у напрямку української національної свідомости. Коли більшість колишніх галицьких москвофілів пристали були до лівого комунізуючого табору СельРоба, як ось Кирило Вальницький, або стали на службу польської державної адміністрації, як комісар Народного Дому у Льво-

ві Михайло Бачинський, то Маріян Глушкевич став членом Товариства Українських Правників, жив у згоді з видатними українськими адвокатами і чесно був одним із постійних оборонців обвинувачених українських націоналістів у довгій черзі політичних процесів за Польщі».

У своїй промові Глушкевич заявив, що найважливішим звинуваченням академіка є звинувачення у «політичному шпигунстві», а тому всі інші висновки оборонців зайві. «Не лише радянофіли мали право цікавитися автором творів про Соловки, бо кожний, хто їх прочитав, мусів зацікавитися нездоровим плодом нездорової фантазії».

Далі він заявив протест «внескам оборони, які йдуть в напрямку ствердження політичних поглядів обвинувача, годиться лише на свідків щодо обставини про історію фотографії Юрченка». На свідків оголосив професора Богдана Барвінського та Івана Крушельницького, а також Михайла Струтинського, який начебто теж вважає, що Юрченко «мав опінію, що стоїть на службі польської поліції. Сам обвинувач Студинський може перед судом ствердити, що ніколи нікому не поручав шукати за фотографією Юрченка, а коли довідався про відфотографування фотографій Юрченка обурився на те. Дальше Студинський заявить перед судом, що ніколи не мав з радянофільськими сферами нічого спільного і що є цілком людиною аполітичною».

Завершуючи, Глушкевич ужив такої фрази: «Висловлюю спочуття українському громадянству, яке одного дня вибирав голову Наукового Товариства, а другого називає його шпигуном».

Оборонці видавництва запротестували проти допущення на свідків Струтинського і Барвінського, їх було відхилено.

«Доказом величезного зацікавлення розправою була грімляна поява представників майже всіх без виїмку львівських часописів і численної української публіки, — подає «Діло». — Вражіння безумовно надзвичайно прикре, коли взяти під увагу, що оце на прилюдному форумі треба було висипати цілий той мішок закулісових подробиць і всяких інших ревеляційних даних, які торкаються людини, що стояла на найвищому українському репрезентативному становищі. Українська преса ці подробиці не виявляла, вважаючи, що і так уже світ довідався про

всі ці погані справи більше, ніж це українській надії потрібно. Зроблено це аж нині з волі і на бажання самого К. Студинського. Він теж несе єдину відповідальність за дальший відгук тої афери.

Велике здивування викликала негативна теза, піднесена заступником Студинського, що, мовляв, він взагалі ніколи не старався за фотографію, коли тим часом сам п. Студинський признав це отверто у своїй прилюдній друкованій відповіді. Та ще більше здивування, а то й просто обурення мусить викликати «співчуття» п. Глушкевича під адресою українського громадянства. Відколи це Глушкевич уважає себе аж такою авторитетною громадською величиною, щоби мати право до таких заяв і то на терені польського суду?! Чи не краще би в риторичному запалі стримуватись від таких несмачних зворотів, які нічогісінько не мають спільного ані з судовою розправою, ані ролею М. Глушкевича в українському національному житті.

Виходили ж із судової салі всі слухачі з одним почуттям: що ролі обвинувача й підсудних зовсім перемінені і що на лаві обвинувачених сидить К. Студинський».

На наступному судовому засіданні, яке відбулося через місяць, виступав свідком тридцятирічний І. Крушельницький. Він розповів, що 6.XII.1932 р., коли відбувався ювілей акад. В. Щурата, опісля відбувся бенкет у «Краківськiм готелі», на якому він мав честь промовляти. І от у своїй промові свідок зачепив проблему советських репресій, згадавши концтабори і судилища, про жертви більшовизму. Така промова викликала невдоволення радянофілів, тим більше, що на бенкеті були присутні гості з російського консульату. Зокрема К. Студинський заявив свідкові, що не варто виступати проти Радянщини, бо там не є так зле, як говорять, навпаки там є добре, бо він там був і знає. Тоді свідок звернув увагу Студинському на твір Юрченка «Шляхами на Соловки». Студинський відповів, що Юрченкові «нема що вірити, бо, по-перше, це підозріле індивідуум, а по-друге, його твір про Соловки є компіляцією творів рiжних ворогів Совітів на інших мовах». І взагалі на думку професора Юрченко на Соловках ніколи не був, а понадто Юрченко в 1920 р., коли був у Кам'янці-Подільському, то належав до дефензиви і стояв на услугах польської поліції, що про те всі в Кам'янці знали».

Ці слова здивували свідка, бо він знав Юрченка особисто, а зі слів свого брата Леонтія, який мешкав з Юрченком у Львові, чув, що Юрченко живе в дуже добрих відносинах з братом. Коли ж він зажадав доказів, Студинський розповів, що Юрченко через два тижні після втечі з Радянщини дістав дозвіл на мешкання у Львові і нансенівський паспорт та що вчащає до радника поліції Івахова. А ще він, мовляв, дістав свої шкільні документи з України і що Міністерство освіти зараз затвердило йому свідоцтва і дозволило на запис на експортну академію. Це все знає начебто Студинський від Огієнка з Варшави, який у 1920 р. бачив Юрченка в Кам'янці і заявляв, що Юрченко стоїть на услугах поліції. При цьому додав, що Огієнко цікавиться тою справою.

І Крушельницький засумнівався у цій маячні й зауважив, що найліпше було б, якби Огієнко приїхав до Львова й особисто зустрівся з Юрченком. Але Студинський сказав, що це неможливо, бо Огієнко до Львова не приїде і що він сам шукає за фотографією Юрченка, але не може тої фотографії дістати. Свідок сказав, що фотографію дуже легко дістати, і запропонував, щоби під якоюсь принукою запровадити Юрченка до НТШ, де його Пастернак непомітно сфотографує. Але потім прийшли вони до переконання, що це було б важко зробити. Тоді на просьбу Студинського свідок обіцяв добути знімку Юрченка через свого брата. Студинський наполягав, щоб свідок приніс йому ту знімку наступного дня, бо на третій день він виїздить до Варшави і передасть її там Огієнкові.

Але з'ясувалося, що брат не має знімки Юрченка. Крім того Леонтій повідомив, що Юрченко живе у великій нужді і ніколи не викликав жодних підозр. Ці слова на І. Крушельницького вплинули позитивно, і він занехаяв пошуки знімки. Але на початку січня його знову перестрів Студинський і знову цікавився знімкою, бо «Огієнко допоминається конечно знімки».

Бачачи, що справа не посувається, Студинський послав до І. Крушельницького професорів Михайла Васьківа та Богдана Барвінського.

Що було опісля, ми уже знаємо. Обидва брати пішли до Пастернака, щоб зробити копію. І тоді брат Івана Леонтій поцікавився, чому Пастернак робить ту знімку. Іван пояснив, що

Студинський їде якраз до Варшави і там передасть знімку Огієнкові. На це Леонтій цілком слушно зауважив, що Студинський є знаним радянофілом і може занести знімку до радянського консульату. І хоча Юрченкові тут нічого не можуть зробити, але він має родину на Україні і її можуть там переслідувати більшовики. Леонтій порадив братові піти до когось і розповісти про все. Іван так і зробив, пішовши зі знімкою до «Червоної Калини», де застав директора Постолюка. Директор відразу заявив, що не має довіри до Студинського і сам знімки йому не дав би, а свідок може робити, що хоче.

Наступного дня І. Крушельницький провідав Студинського і перестеріг, щоб знімка не потрапила в якісь інші руки. Академік запевнив, що негайно доручить її Огієнкові. Наприкінці січня Іван зустрівся з Постолюком, який розповів, що Огієнко вже повідомлений про дії Студинського. А тим часом Леонтій розповів Іванові, що знімка не була призначена для Огієнка. Іван відразу пішов до Студинського і зажадав від нього «звороту кліші і фотографії». Студинський заявив, що знімку вже знищив, що тою справою вже не хоче займатися, бо боїться пімсти Юрченка, і що має знайомих на Рад. Україні, від яких довідається, хто це Юрченко».

Після цього допитали Ярослава Пастернака, який засвідчив, що не мав поняття, що він повинен фотографувати. Коли за знімкою прийшов Студинський, то сказав, що знімка представляє Юрченка, якого треба здемаскувати. Пастернак зауважив, що така діяльність не личить Студинському, але той наполягав, що Юрченка треба конечно здемаскувати. Кілька днів пізніше появився отвертий лист дир. Постолюка. Свідок набрав переконання, що справа нечиста, і клішу знищив.

Коли пізніше свідок зійшов до канцелярії Студ., цей сказав, що вже пише відповідь на отвертий лист Постолюка в тім напрямі, що фотографію дістав не він, а Музей НТШ, який знімки потребував. Свідок застерігся тоді, що ніякої знімки Юрченка не потребував, ані не дістав. Свідок потверджує ще раз, що в проєкті відповіді Студ. була виразна згадка про те, що фотографію потребував і дістав Музей. Внаслідок спротиву свідка Студ. подер перший проєкт відповіді».

Далі свідчив Михайло Рулицький, «літ 43, журналіст». Він підтвердив, що Студинський ніколи сучасною літературою не цікавився: «Я був учеником Студинського, а крім того як літературний критик знаю, що він не займається новішою українською літературою. Тому здивувала мене та частина відповіді Студ., що він потребував знімки Юрченка «для літературних дослідів», тим більше, що книжка Юрченка не є суто літературним твором. Твір Юрченка є спомином з власних переживань і притім твором радше політичним».

Василь Мудрий «літ 39, головний редактор «Діла» засвідчив, що радянофіліство Студинського загальновідоме і навів цитати з праць, «в яких він ясно виявляє свої симпатії до радянської влади та її починів на полі науки. На черговий запит оборонця каже, що опублікував був у «Ділі» статтю С. Єфремова у відповідь на інформації Студинського про відносини в академії. В цій статті Єфремов ужив був на адресу Студинського заміту: «ресунія поп olet» (гроші не пахнуть. — Ю. В.). Ця стаття найшла відгомін на харківському процесі проти членів СВУ. Студинський вислав тоді був телеграму до голови харківського більшовицького трибуналу Приходька, щоби цей зажадав від Єфремова вияснення в цій справі. Єфремов сидів тоді на лаві обвинувачених. Йому грозила кара смерті. Ця телеграма Студ. зробила на укр. громадянство дуже прикре вражіння. Єфремова засудили тоді на 10 літ тюрми».

Двадцятисемирічний Леонтій Крушельницький, студент права, розповів усе, що знав про Юрченка. Зокрема, про його поганий матеріальний стан. Юрченко працював коректором у журналі «Неділя». Нічого про якісь його зв'язки з поліцією не чув. Коли Юрченко довідався, що він передав його знімку Студинському, то нагнався на нього.

«Ревеляції, які на розправі виявили головні свідки, зробили потрясаюче вражіння на не численних присутніх, — стверджувала газета. — Вони зроблять його певне і на тисячах читачів. Потверджується наше первісне твердження, що на лаві обвинувачених сидить Кирило Студинський».

За той час відбулися уже дві розправи, у четвер 19.05 на-стала черга на третю останню. Тут уже покликали на свідка професора.

«Розправа розпочалася точно в год. 10, — звістило «Діло». — На салі ще більше публіки, ніж на двох попередніх розправах, кореспонденти усіх українських та польських часописів Львова». Цього дня мав свідчити позивач.

«К. Студинський явився на свій процес так, як на університетський вихід; обвантажений книгами і записками, як допоміжним матеріалом для своїх зізнань. Трибунал суддів щиро здивувався, коли в одному моменті допиту, Студинський сягнув по книгу справді велетенських розмірів. «Що воно таке?» — спитав зацікавлений предсідник трибуналу. «Це стенографічний протокол процесу Спільки визволення України», — відповів питомим собі лагідним голосом свідок. Суддям заперло віддих: «Як то, та велетенська книга — це протокол одного процесу?» — «А так, протокол...» — «Хто ж його видав і звідки ви його маєте?» — «Це видало Державне видавництво України, «Пролетар». — «Ах, «Пролетар»... ну, в такому разі це дійсно протокол правдивий», — закінчив діяльог радник суду Мединський.

Трохи згодом, коли судді звикли до виду тої книги на яких 2000 сторінок, вони попросили її у свідка й цікаво переглядали той єдиний свого рода «протокол» ославленого харківського процесу.

Згадана вище товстелезна книга була потрібна Студинському на розправі на те, щоби відчитати з неї ті уривки з приватних записок С. Єфремова, які в нього сконфіскувало ГПУ та які торкалися особи К. Студинського. Ці уваги, де є фраза про відомих «30 сребренників» кінчаються ядерним висловом під адресою свідка: «Гнус!»

«Що то значить?» — питають цікаво судді. «Обжидлівосць» — правильно перекладає сам Студинський.

Доказуючи свою повну непричасність у процесі СВУ (у чому, зрештою, ніхто ніколи Студинського не посуджував і не підозрівав), Студинський склав на вчорашній розправі цікаву заяву про свою інтервенцію на користь підсудних «спілчан». Він, мовляв, говорив у Харкові з цілим рядом більшовицьких достойників, зокрема з наркомом освіти та його заступником, щоби членів СВУ надто суворо не карали. Наводив при цьому досить оригінальний аргумент: «Я казав, що суворий засуд сильно попусе нормальні культурні зв'язки Галичини з Радян-

ською Україною». Чому? Важко було збагнути. Тим більше дивно видавалась спочутливість К. Студинського для обвинуваченого С. Єфремова після того, як він пояснював на вчорашній розправі, що Єфремов його особистий ворог і не любив його тому, що він дружив з Грушевським. Єфремов вів у Академії «московську політику» і він був головним винуватцем процесу СВУ бо вів... щоденник!»

Студинський намагався також висловитися детальніше про спогади Юрченка, але голова суду заперечив: «Це не літературна розправа, лише карна, і ані погляди автора книжки, ані критика свідка нас не цікавлять».

Студинський прагнув довести свою цілковиту політичну нейтральність. Однак «на одно з питань адвоката Глушкевича почав вичислювати своїх знайомих на Радянській Україні — самі офіційні особи, саму верхівку комісаріату освіти, директора опери й артистів, з якими познайомився у зв'язку з виставою опери «Купала», і свого покійного тестя Вахнянина, переходячи аж до таких подробиць як офіційні візити у комісара освіти Скрипника!

Усе це справило на польських суддів недобре враження, а відтак його заперечення щодо радянофільства не мало ніякої переконливої сили, й адвокатам обвинувачених та свідкам оборони легко було доказати, що не кинено ніякої клевети проти К. Студинського, бо «все, що було сказано, це правда» і що нагінка проти В. Юрченка, щоб представити його як польського поліційного агента, розшифрувати його дійсне прізвище і дістати його світлину, виходила справді з радянофільського табору», — писав згодом І. Кедрин-Рудницький.

Що Юрченком цікавилися в чекістських колах, свідчить лист консула СРСР у Львові Радченка до уповноваженого НКВС у Харкові: «Які є відомості щодо В. Юрченка? Якщо що-небудь є, просимо нас повідомити. Прошу вислати стенограму процесу СВУ. Для нас вона має значення для процесу Студинського. Процес поки що відкладено на прохання «Діла» на місяць».

Листа було надіслано в перерві між судовими засіданнями, 15 квітня 1932 р., а отже йшлося про те, аби дати Студинському довести свою правоту. І стенограму процесу над СВУ таки ви-

слали з Харкова. Правда, не мала вона «2000 сторінок», перший том мав лише 712 с.

Студинський підтвердив свою розмову з І. Крушельницьком і те, що дорікнув йому, «що його промова проти радянського уряду була невідповідна, бо це була образа гостей». Додав при цьому побрехеньку, нібито у Юрченка з'явилося багато грошей і він навіть «чув, що Юрченко відгрожувався пімстою кожному, хто пошкодив би його родині, і тому хотів з фотографії пізнати ту особу. А як тільки побачив, то зараз знищив знимку...»

І. Крушельницький заперечив, що передавав будь-які погрози Юрченка на адресу професора, або говорив про те, що він несподівано розбагатів: «Я ніколи не говорив таке. Я казав, що навпаки Юрченко дуже бідний, так, що не має інколи що їсти».

На запитання голови суду, як така розбіжність може бути? Професор заявив: «Хтось із нас кривоприсяг!»

Далі ще цікавіше. Оскільки Студинський потрапив у делікатну ситуацію, коли не можна ні вперед, ні назад рухатися з однаково гордою поставою, адвокат М. Глушкевич заявив про готовність «замиритися, якщо обвинувачені складуть відповідну до обставин заяву». Але адвокати відповідачів заявили, що їхні клієнти ніякої заяви не складуть.

«Таким робом розправа йде далі».

А далі І. Крушельницький розповів, що «Студинський назвав дві особи, які буцімто стоять на службі польської поліції: син покійного Євгена Чикаленка п. Левко Чикаленко з Варшави і син письменника Федора Дудка». Тут редакція «Діла» робить засторогу: «Гадаємо, що таке важке обвинувачення не може залишитись без відгуку».

Справді, реакція Л. Чикаленка не забарилася і лист адвоката від його імені з'явився в «Ділі» 10.07. Адвокат повідомив, що звернувся до К. Студинського за роз'ясненням, а той заперечив, що коли-будь щось подібне казав.

Як бачимо, що далі, то Студинський загрузав у скандал усе глибше. Не бажаючи видавати справжніх своїх кураторів, які замовили йому знимку В. Юрченка, професор стояв на тому, що конче хотів перестерегти молодь від захоплення його творами. Бо автор зовсім на Соловках не був, а окрім того ті книжки йому

«дуже не подобалися», він там «добачує апольогію убивств, донощицтва, подвійної служби».

Студинський визнав, що справді під час процесу над СБУ вислав телеграму, вимагаючи, щоб Єфремов відкликав закиди проти нього. Бо він «за свої поїздки на Рад. Україну не отримав ніяких грошей». Однак щоденники С. Єфремова свідчать про те, що професор таки отримував гроші. І додав: «Взагалі ніхто інший, а саме акад. Єфремов є винуватий за процес СБУ, бо він писав докладний приватний щоденник, який більшовики наїшли при ревізії та на підставі якого поарештували багато осіб».

На завершення процесу адвокат Глушкевич «жадає засудити обвинувачених на кошти процесу у висоті 1000 золотих». Натомість адвокат Ст. Шухевич вимагає «звільнити від вини і кари обвинуваченого дир. П. Постолюка. Цей останній мав право, а навіть обов'язок, боронити ненарушність псевдоніму Юрченка на підставі обов'язуючого закону про авторське право. Процес виявив понад усякий сумнів факт розшуків фотографії Юрченка Студинським і факт дивних обставин, серед яких ті розшуки йшли. У зізнаннях Ст. є велика сила суперечностей із тим, що зізнали Пастернак і Крушельницький, нпр, щодо питань: коли знищив фотографію, як, чи подер її чи спалив, чому це зробив і т. д. Ані Крушельницький, ані Пастернак не були заінтересовані, щоби обтяжувати Студинського, і їх зізнання заслуговують на повне довір'я. Яка була інтенція Студинського, нащо йому була потрібна фотографія Юрченка, це саме хотів знати п. Постолюк і в цьому його запиті не було ніякої клевети».

Адв. Ст. Біляк «стверджує, що було обов'язком «Діла» дати на своїх сторінках місце прилюдному запитові у такій справі. В листі п. Постолюка не було знамен злочину. Коли ж проф. Студинський допустив до того, що чужа преса підхопила ту історію на його некористь, то це його власна вина, вина його попередньої поведінки. Ролі на процесі змінилися; обвинуваченим став Студинський, це всім стало відразу ясно. У відповідь, навіщо йому була фотографія, Студинський тричі змінював вияснення; раз казав, що для дослідів над літературою, другий, що для Музею, врешті третій, що на те, аби перестерегти молодь, Українське громадянство мало підстави лякатися, чи Студинський не вдіє чогось, що буде

шкідливе для престижу такої високої установи, як НТШ і, тому «Діло» слушно вмішалось у ту аферу».

«Після короткої наради трибунал звільнив від вини і кари обох обвинувачених, наказуючи приватному обвинувачеві покрити кошти процесу у висоті по 300 золотих на двох оборонців».

21.05.1932 «Діло» тріумфувало: «Програвав Студинський ще далеко перед формальним судовим присудом в українській прилюдній opinio, програв ще перед тим, поки зголосив свою судову скаргу і на цю програму не вплинула би навіть його формальна судова «виграна». Це був один із типічних процесів, в якому завжди без огляду на формальний вислід справи програє позиваючий, тому, що сама справа кидає тінь на нього, а поглиблюють її різні подробиці, які мусять вийти на верх у ході судової розправи. Тому ми від самого початку дивувалися, навіщо Студинському виволікати ту прикру історію перед польський суд, навіщо розвалювати її та з впертістю вартною дійсно кращої справи шукати собі сатисфакції там, де її повинен би найменше шукати... Тому й ми не розуміли тактики правового заступника Студинського тягти у безконечність цей судовий процес і бажали собі чим швидшого його кінця, будучи свідомими, що такий процес це прилюдне видовище, з якого чейже мають насолоду хіба лише ті треті глядачі».

25.05.1932 «Новий час» публікує «сензаційну заяву Ст. Шухевича» під назвою «Пощо того?», де повідомляє, що краще було К. Студинському звернутися до українського громадського суду, ніж до державного польського. «Надуживаючи довір'я, яке мав до мене дир. П. Постолук, поза його плечима, може навіть проти його інтересів, хочаби охоронити наше громадянство від скандалу, якого у нас ще не бувало, виступив я з ініціативою з тою певністю, що дир. Постолук пізніше мій крок може прийме до відома і його одобрить. Я попросив одного старшого громадянина, аби він з власної ініціативи затаюючи мою особу як дійсного спрчинника, нав'язав розмову з д-ром Студинським для передачі справи громадянському судові, який опісля публично проголосив би свій майбутній присуд. Цей громадянин дібрав собі ще другого поважного і поважаного громадянина та почали інтервеніювати. Підношу з великим притиском, що ані вони, ані я нікому не зрадили про інтервенцію ні одного словечка. Та

яке було моє здивування, коли вже в найближчих днях звернено мою увагу на те, що в кругах приятелів Студинського поширено сплетню, буцімто дир. Постолюк так перелякався акту обвинувачення, внесеного д-ром Студинським, що аж післав двох дуже поважних відпоручників до того останнього з проською, аби він акт обвинувачення із суду відкликав. В цей спосіб викручено мої добрі наміри і так облудно представлено мій крок, який я зробив не в інтересі сторін, але з інших мотивів.

Коли до мене дійшла вістка про ті сплетні, я моментально відступив від дальших кроків і справа пішла відомим шляхом. Подаю це з розмислом, аби ніхто не важився підносити якогось закиду проти обвинувачених і їх оборони за те, що опісля сталося. Студинський вважав за відповідне публічно процесуватися і допроцесувався до того, що суд до його зізнань, зложених під присягою, не прив'язує ніякою значіння...»

«Після приходу советської влади до Західньої України професор К. Студинський став членом Верховного Совета з поважними впливами у новій владі, — згадував Іван Кедрин-Рудницький. — Але в ім'я історичної правди треба ствердити, що він радикально змінився на краще. Не шукав помсти на своїх колишніх противниках, а, навпаки, помагав їм. Перестеріг багатьох громадян, щоб вони рятувалися втечею, бо їм загрожує арештування. Між ними сам приступив на вулиці до директора П. Постолюка, наче вони ніколи не мали ніякої суперечки, і порадив йому рятуватися втечею, знаючи, що не може бути життя і безпеки колишньому старшині УСС і директорові «ЧК». Своїм поведінням за большевицького режиму К. Студинський цілком зреабілітував себе й перекреслив колишні помилки, які були тільки помилками порядної людини й доброго патріота, який дав себе захопити злощасній течії, що пливла під назверхнім українським патріотичним прапором».

Н. Полонська-Василенко у спогадах про Агатангела Кримського («Український Історик», ч. 34, 1972) пише: «...на бульварі Шевченка я зустріла академіка К. Студинського. Страшенне схвилюваний, він почав розповідати мені грімким голосом, як його вивезли разом з дружиною та речами. Він скаржився, кричав, що не хотів їхати, але його силою примусили сісти в авто і сказали, що везуть просто до Уфи, куди евакуйовано Українську Академію Наук».

Ця згадка цікава тим, що розвіює міф про те, як Студинський з Петром Франком намагалися втекти з евакуаційного потяга і при втечі були застрелені. Очевидно, смерть їх настигла пізніше.

«Пройшов час і виявилося, що до Уфи не доїхали ні академік Студинський, ні його дружина, — продовжує І. Кедрин. — Син його, сл. п. Юрій Студинський казав мені, що всі його заходи для встановлення долі батька були без наслідків. Слід його губиться в Києві».

І. Кедрин, пишучи про те, що К. Студинський згодом змінився на краще, мабуть, не чув, що й раніше він намагався рятувати тих, кого добре знав, з кігтів ГПУ. Одне з таких прохань було надіслане 10 липня 1931 р. у Харків на захист арештованого історика Федора Савченка, який мав стати перед судом: «...закидають йому зв'язки з «Ундом». Вибачайте, що я, почувши таку вістку, здвигнув плечима і щиро розсміявся. З найбільшим підкресленням заявляю, що Савченко ніколи ніяких зв'язків з «Ундом» не мав, а його ідеологія стояла в різкій суперечності із усякими Ундівцями і УНРівцями. Пощо такими замітами робити незаслужену рекламу «Ундові»?»

Далі професор намагався довести, що Ф. Савченко жодних контактів із закордонними антисоветськими колами не мав: «Одначе мав він зв'язки з нами, галицькими науковими робітниками, яких листування знаєте. Був він одним із найкращих наших кореспондентів. На кожного листа він негайно відповідав, служив своїми науковими інформаціями, висилав закуплені, чи добуті для нас видання. Наше листування це найкраща картина у нашому духовому єднанні, що може викликати тільки глибоку пошану навіть у ворогів. Був він одним із великих речників цієї думки.

У київських учених колах дехто мав уже доповідь про ідеологію Савченка і, розуміється, признано її імперіялістичною і шкідливою для Радянського Будівництва. Я також читав праці Савченка та ніяк цієї риси доглянутись не могу. На нас, галицьких наукових робітників, такі осуди про учених роблять пригнітаюче вражіння, бо з наукою вони не мають ніякого зв'язку».

На жаль, заступництво К. Студинського нічого не дало, Ф. Савченка було репресовано.

Ю. Винничук

ЗМІСТ

Книжка перша. ШЛЯХАМИ НА СОЛОВКИ	5
I. З днів радощів і смутку.	5
II. У повстанчому огні	33
III. З радянця активіста — арештант	58
IV. В радянській в'язниці.	95
V. На Соловки.	122
Книжка друга. ПЕКЛО НА ЗЕМЛІ	150
I. На місце «ісправлення»	150
II. Сірі усевлонські будні	177
III. Подих весни	244
IV. Душа рветься на волю	263
Книжка третя. ЗІ СОЛОВЕЦЬКОГО ПЕКЛА НА ВОЛЮ	282
I. Нетрями пралісів	282
II. З пащі чекістських тенет.	306
III. Водю та залізом	335
IV. Рідними селами й степами	383
V. З пекла у світ свободи	424
ВТІКАЧ ІЗ СОЛОВКІВ. Ю. Винничук	461

Літературно-художнє видання

ЮРЧЕНКО Віталій

ПЕКЛО НА ЗЕМЛІ

Роман

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Р. Є. Панченко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *А. М. Гопаченко*

Підписано до друку 18.12.17. Формат 84×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 26,04. Облік.-вид. арк. 27,80.
Тираж 1500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Юрченко В.

Ю83 Пекло на землі: роман / Віталій Юрченко; післямова Ю. Винничука; худож.-оформлювач Л. П. Вировець. — Харків: Фоліо, 2018. — 491 с. — (Історія України в романах).

ISBN 978-966-03-5144-8 (Історія України в романах).
ISBN 978-966-03-8066-0.

Колись це ім'я було мов бомба, що розірвала львівське поспільство: багато хто не міг повірити, що ця людина, без паспорта і непомічена ГПУ, могла з Соловків — через цілий Союз! — перебраться за кордон... Справжнє прізвище Віталія Юрченка — Юрій Тимофійович Карась-Галинський. Він народився в 1899 р. у селі Текуча Уманського району. Закінчив реальну школу, організував у рідному селі осередок товариства «Просвіта», брав участь в українізації церковного життя. Після поразки УНР залишився вчителювати, викладав українську мову і літературу, навчався в Інституті народної освіти. Активність і популярність сільського вчителя незабаром привернули увагу агентів ГПУ. 31 жовтня 1929 р. його заарештували.

Покарання він відбував у Соловецьких таборах, на будівництві залізниці Котлас—Усть-Сисольськ. 28 червня 1930 р. Юрій утік, подолав понад 5 тис. км, перетнув кордон із Польщею та оселився у Львові. У 1931—32 рр. видав спогади «Із записок заслання» у 3 частинах — «Шляхами на Соловки», «Пекло на землі», «В Усевлоні ОГПУ та втеча зв'дтіль».

Юрченко першим у світі описав беззатратну технологію знищення тоталітарним режимом людей у концтаборах.

Життя письменника скінчилося трагічно. Під час війни він мав зв'язки з місцевою німецькою комендатурою і допомагав українським похідним групам, добуваючи потрібні документи. Існує версія, що восени 1942 року його застрелили якісь озброєні люди. До сьогодні достеменно не відомо, хто це був: українська боївка, яка вірила, що Юрченко польський агент, польська боївка, що мстилася за його зв'язки з німцями, чи большевицька. Найвірогідніше, вбито Юрченка було 12 або 13 лютого 1943 року советськими партизанами за звинуваченням у написанні пасквілів на советську владу.